

• संग्रह-८

बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव

[भाग - १]

आचार्य
भिक्षु अमृतानन्द

Dhamma Digital

भार. १३/-

नेरु. १८/-

प्रकाशकः

“आनन्दकुटी विहारगुठी”

(सं. द. नं. १/०३१ प्र. जि. अ. का. का.)

आनन्दकुटी, स्वयम्भू,

काठमाडौं, नेपाल ।

फो. नं. १४४२०

(सर्वाधिकार सुरक्षित)

Dhamma.Digital

बुद्धाब्द २५२०

मुद्रक :

नेपाल प्रेस

काठमाडौं, नेपाल ।

फो. नं. ११०३२

प्रथमावृत्ति १०००

भारतमा बुद्धधर्मको पुनर्जागरण ल्याउनु भई
नालन्दा पालि महाविद्यालयको स्थापना
गरी देवनागरी लिपिमा त्रिपिटक
पालिको मुद्रण गरी जीवनभर
बुद्धधर्मको उत्थान कार्यमा
जीवन बिताउनु भएका
स्वर्गीय पूज्य जगदीश
काश्यप महास्थविरज्यूको
पूण्य स्मृतिमा ।

यसमा—

PREFECE

प्रकाशकीय

मेरा दुइशब्द

भूमिका

प्राक्कथन

मूल-ग्रन्थहरू

सहायक ग्रन्थहरू

संकेत शब्दको अर्थ

त्रिपिटक-सूचि

विषय-सूची

“बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव”

नामावली

शब्दावली

गाथा-सूची

Collection No. 8

Buddhakalina Brahmadideva

[Part I]

Bhikshu Amritananda

Published By :

ANANDA KUTI VIHARA TRUST

Ananda Kuti, Kathmandu,

NEPAL.

1976

Namo Tassa Bhagavato Arahato Sammasambuddhassa.

PREFECE

In effect, it is a matter of gratification to me that I am able to present before the readers—though belated by one year—this Eighth Compilation of the Volume under the sequence of books related to Buddha period being published.

Following the Monograph—“Buddhakalina Sravaka Carita” Part I, Volume VII this collection—“Buddhakalina Brahmadeva” Part I, Volume VIII is being brought out as preplanned to compile a Volume pertaining to Brahmas and Devas that Lord Buddha has occasions to encounter with. The renderings in Nepali language of the Suttas (Sermons) chosen for the manuscript of the Second Part of this Volume are almost ready. Although by the 8th of Kartika, 2032 (Vikrama Era) the task of selecting and tracing the Suttas as also the works of translation were complete, the job of preparing the introductions were yet to be accomplished. Yet, by Chaitra, 2032 (Vikrama Era) I had given the final shape to the

(b)

introductions also for the First part of the volume. The printing works was to be held up for a few months due to heavy engagements of the press.

For the convenience of the readers, the Brahmadi-devas (Dieties including Brahmas) mentioned in the Suttas available in Tripitaka—the Pali Literature, have been arranged in an alphabetical order. According to this arrangement, in the First Part the characters from the alphabet 'A' to 'Ma' have been included. Rest will be accomodated in the Second Part.

In this First Part of the Volume—"Buddhakalina Brahmadi-deva", there are in total thirty-two characters compiled in the order of one charactor of Asura (Demon), nineteen of Devaputras (Gods), one of Devaputri (Godess) five of Brahmas (Neuters), four of Yakshya (Healthen gods) and two of Yakshinis (Heathen goddesses).

Nepali renderings of forty Suttas akin to these charactors have been collected here—among them two Suttas are from Anguttara Nikaya, one from Udanapali, one from Chullavaggapali, two from Dighanikaya, two from Majjimanikaya and thirty-two from Sanyuttanikaya.

Necessary explanations concerning the Suttas have been marked on the foot-notes and introductions by

(c)

referring Atthakathas. I do believe that this will be of assistance to some extent to understand the subject matters of original Suttas.

The following table of content will explain from which books the aforesaid forty Suttas have been taken and also what are the names of these Suttas :

1. Ajakalapaka Yakkha

Page ¹ :		Page ² :	
1. U.	67: Ajakalapaka Suutan	R.	4

2. Alavaka Yakkha

1. S. I.	215: Alavaka Suttan	R. I.	213
Sn.	295: Alavaka Suttan	R.	31

3. Indaka Yakkha

1. S. I.	207: Indaka Suttan	R. I.	206

-
1. References given here are to the pages of Pali Text, Nagari Edition of Nalanda, India.
 2. R. refers to pages of the Pali Text Society, Roman Editions, London.

page :

page :

4. Uttara Devaputta

1.	S. I.	52: Uttara Suttan	R. I.	19

5. Kakudha Devaputta

1.	Cu.	283: Devadattavattu	R.	184
	A. II.	379: Kakudhathera Suttan	R. III.	122
2.	S. I.	51: Kakudha Suttan	R. I.	54

6. Kassapa Devaputta

1.	S. I.	43: Pathama Kassapa Suttan	R. I.	46
2.	S. I.	43: Dutiya Kassapa Suttan	R. I.	46

7. Kamada Devaputta

1.	S. I.	45: Kamada Suttan	R. I.	48

8. Kokanada Devaputti

1.	S. I.	28: Pathama Pajjunnadhitu Suttan	R. I.	29
2.	S. I.	29: Dutiya Pajjunnadhitu Suttan	R. I.	30

(e)

page :

page :

9. Khema Devaputta

1. S. I. 55: Khema Suttan R. I. 57

10. Ghatikara Devaputta

1. S. I. 33: Ghatikara Suttan R. I. 35

11. Candana Devaputta

1. M. III. 276: Lomasakangiyabhaddekaratta Suttan R. II. 199
2. S. I. 50: Candana Suttan R. I. 53
3. S. III. 250: Candana Suttan R. IV. 280

12. Canda Devaputta

1. S. I. 47: Candima Suttan R. I. 50
2. S. I. 49: Candima Suttan R. I. 51

13. Jantu Devaputta

1. S. I. 59: Jantu Suttan R. I. 61

14. Tayana Devaputta

1. S. I. 46: Tayana Suttan R. I. 49

page :

page :

15. Tissa Brahma

1. A. III. 209: Tissa Brahma Suttan R. IV. 74

16. Tudu Pacceka Barhma

1. S. I. 149: Tudu Brahma Suttan R. I. 149

17. Damila Devaputta

1. S. I. 44: Damila Suttan R. I. 47

18. Dighalatthi Devaputta

1. S. I. 50: Dighalatthi Suttan R. I. 52

19. Nanda Devaputta

1. S. I. 60: Nanda Suttan R. I. 62

20. Nandana Devaputta

1. S. I. 50: Nandana Suttan R. I. 52

21. Nandivisala Devaputta

1. S. I. 61: Nandivisala Suttan R. I. 63

(g)

page :

page :

22. Pancasikha Gandhabba Putta

1. S. III. 94: Pancasikha Suttan R. IV. 103
2. D. II. 165: Mahagovinda Suttan R. I. 220

23. Pancalacanda Devaputta

1. S. I. 45: Pancalacanda Suttan R. I. 48

24. Paharada Asurenda

1. A. III. 306: Paharada Suttan R. IV. 197

25. Parisada Barhma

1. S. I. 145: Annatara Brahma Suttan R. I. 144

26. Piyankaramata Yakkhini

1. S. I. 210: Piyankara Suttan R. I. 209

27. Punabbasumata Yakkhini

1. S. I. 211: Punabbasu Suttan R. I. 209

28. Bakabrahma

1. M. I. 399: Brahmanimantanika Suttan R. I. 326
2. S. I. 143: Bakabrahma Suttan R. I. 142

page :

page :

29. Manibhadda Yakkha

1. S. I.	209: Manibhadda Suttan	R. I.	208

30. Mahabrahma

1. D. I.	183: Kevatta Suttan	R. I.	205

31. Magadha Devaputta

1. S. I.	44: Magadha Suttan	R. I.	47

32. Magha Devaputta

1. S. I.	43: Magha Suttan	R. I.	47

Bhikshu Amritananda

Ananda Kuti

Kathmandu,

1976, August 14.

Nepal.

List of Abbreviation :

A.	= Anguttara Nikaya
D.	= Dighanikaya
Cu.	= Cullavagga
M.	= Majjhimanikaya
S.	= Sanyuttanikaya
Sn.	= Suttanipata
U.	= Udanapali

प्रकाशकीय

पूज्य अमृतानन्द महास्थविरको लगनशील, मेहनत तथा कठोर परिश्रमको फलस्वरूप “बुद्धकालीन श्राविकाचरित” भाग-१, संग्रह-७ पछि यो “बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव” भाग-१, संग्रह-८ प्रकाशित गरी पाठकवृन्दका हातमा प्रस्तुत गरेका छौं ।

लेसमात्र भए पनि यस ग्रन्थबाट त्यसताकाका बुद्ध समाजको ज्ञान बोध हुन गएको खण्डमा पूज्य महास्थविरको परिश्रम र यस आनन्दकुटी विहारगुठीको कर्तव्य सफल भएको ठान्ने छौं ।

हरचीजको मूल्य वृद्धिबाट प्रकाशन कार्यमा पर्नआएको बोझलाई कम गराइदिने उद्देश्यले श्री साहुनी लक्ष्मिकुमारी मानन्धर, प्याफलटोल, काठमाडौंबाट एक रोम कागज र किम्दोलवासी अनागारिका विरतीबाट रु० ९७/५० तथा आफ्नो जन्मदाता आमा हेरामाया र बाबु हर्षराज शाक्यहरूको पुण्यस्मृतिमा धर्मदानस्वरूप रु० १०००/- चन्दा प्रदान गर्नुभएकोमा श्रीमती बेखामाया शाक्य, ताजा:फः, ललितपुर सहित सबैलाई यस आनन्दकुटी विहारगुठीको तरफबाट हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गरेका छौं ।

आनन्दकुटी, स्वयम्भू,

काठमाडौं, नेपाल ।

फो. नं. १४४२०

२०३३ भाद्र ८ मंगलवार ।

तीर्थनारायण मानन्धर

सदस्य-सचिव

आनन्दकुटी विहारगुठी

मेरा बुद्धशब्द

नेपालका प्रसिद्ध बौद्ध भिक्षु श्री अमृतानन्दज्यूले लेखनु भएको 'बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव' भन्ने पुस्तक मैले सरसरि दृष्टिले हेरेँ । यो पुस्तक लेखने उद्देश्य बुद्धको सम्पर्कमा आएका तथा बुद्ध भगवान्‌ले भेटेका ब्रह्मा तथा देवहरूको संग्रह गर्नुहो भन्ने कुरा उहाँको प्राक्कथनले अभिव्यक्त गरेको छ । तर पुस्तकका कथांशमा धेरै कुरा प्रतिबिम्बित छन् । त्यसभित्र भिक्षुहरूलाई दिएका भगवान् बुद्धका उपदेश विशेष गम्भीर छन् । निर्वाणका साथसाथै तिनको जीवनमा प्रत्येक घडीमा अपरिहार्यता सिद्धछ । इन्द्रक यक्षको वार्तामा जीवको सम्बन्धमा भएको विचार एक दार्शनिक भूमिकामा उभिएको छ ।

जन्मेदेखि नै मानिस जिज्ञासुको रूपमा देखापर्दछ । उसको अनुसन्धान शील बुद्धि प्रतिक्षण विचक्षण भन्ने प्रयासमा रहेको हुन्छ । ज्ञान एक प्रकाश स्वरूप वस्तु हो । यसको दौड छिटो छिटो हुन्छ । भौतिक प्रकाशको दौड मनको जति छिटो नभए पनि द्वितीय स्थान यसैले लिन्छ । मनको रथमा चढ्ने ज्ञानको प्रकाश अरू प्रकाशभन्दा तीव्रतर गतिमा हिड्दछ । यसका पनि दुइ हांगा छन् त्यसमध्ये विज्ञानको

प्रकाशले आकाश, पाताल र धरातल समेत विचरण गरिसक्यो । किन्तु ज्ञान चाहीं त्यसभन्दा पनि माथिको लोकमा पुगेको देखिन्छ । निर्वाणलोक स्वर्गादिलोकभन्दा पनि उँचो छ । यसमा पुगेपछि मानिस फेरि फर्कने पक्षमा रहँदैन । ‘यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम’ (गीता) किन्तु ऊ मुक्त हुन्छ उसको इच्छाले फर्के पनि यहाँ बुद्धभै रहँदैन । फेरि उहाँ पुग्दछ । बौद्ध धर्ममा त्यही बुद्ध, बोधिसत्व या भगवान् शब्दले पुकारिन्छ । त्यसै तत्वलाई कसैले—

“ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानितिचोदयते”

यसरी भन्दछन् ।

ज्ञानको स्रोतलाई आर्यदेशमा यसरी टुङ्गो लगाइएको हुनाले हाम्रो देश धर्म प्राण देश भनिन्छ । यहाँका साधुसन्तहरूको यसतर्फ ठूलो देन छ । अमृतानन्दज्यू आफ्ना भिक्षुचर्यामा रहेर दिनानुदिन पवित्र विचारले समाजको सेवा गर्ने प्रसङ्गमा धेरै ग्रन्थहरूको सम्पादन गर्दै आउनु भएकोमा हामीलाई प्रेरणा प्राप्त भैरहेछ ।

प्रस्तुत पुस्तकमा देव, असुर, यक्ष, गन्धर्व र पिशाच आदिमा भगवान् बुद्धले विजय गाथाको माध्यमबाट धार्मिक चेतनालाई अगाडि बढाउने चेष्टा लेखकको आफ्नै ढङ्गको देखापर्दछ । साधारण समाजमा उपयोगी रहोस् भनेर पुस्तकलाई सरल एवं रसिलो शैलीमा सम्पादन गरिएको छ । यसरी पालि साहित्य वारधिलाई मन्थन गरी बुद्धचरितामृत निकालेर सर्वसाधारणलाई पान गराइदिने भिक्षुज्यूप्रति नेपाली समाज मात्र होइन नेपाली साहित्य भण्डार समेत चिरऋणी रहनेछ ।

अर्को कुरा—

ब्रह्मालाई रचनात्मक कार्यमा प्रकृष्ट शक्ति मानिन्छ यस्तै असुरादि शक्ति पनि रचनाकुशल मायावीको रूपमा परिचित हुँदै आएको छ । भनों, यी सबै विज्ञानवादी वर्गमा आउँछन् । प्रस्तुत पुस्तकमा यिनमाथि भगवान् बुद्धको विजय देखाइएको छ । जस्तो यहाँ बकब्रह्माको चर्चा गरेर भगवान्बाट उनको तेजोवध गरिएको छ त्यस्तै भागवतमा पनि वत्सापाहरण प्रसङ्ग उठाई ब्रह्माको शक्तिमाथि श्री कृष्णको शक्तिले विजय प्राप्त गरेको छ । यस्तै असुरादि शक्ति पनि श्री कृष्ण शक्तिबाट परास्त छन् । यी दुवै सन्दर्भलाई हेर्दा ज्ञानशक्तिको सामु विज्ञानशक्ति नगण्य छ भन्न खोजेको जस्तो बुझिन्छ । जे होस् विचारवान्को अगाडि महात्माहरूको लीला एक प्रहेलिका बनेर रहेको हुन्छ, अस्तु ।

बुद्ध भगवान्लाई राम्रोसँग चिनाउने सन्दर्भहरूको नेपाली साहित्यमा खाँचो थियो । यसलाई पूरागर्न कृतसंकल्पी हाम्रा भिक्षुज्यू अवश्य पनि आदरका पात्र हुनुहुन्छ ।

१७/२९२ लाजिम्पाट,
काठमाडौं, नेपाल ।
२०३३।५।९

— जुननाथ पण्डित
(ना० व० गु०)

भूमिका—

कर्मयोगी आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरद्वारा मागधि (पालि) भाषामा लेखिएका त्रिपिटक ग्रन्थहरूमध्ये सुत्तपिटकरूपी ऋरुनाबाट निर्करित भएका संयुत्तनिकाय, अङ्गुत्तरनिकाय, मज्झिमनिकाय, दीघनिकाय, उदानपालि, चुल्लवग्गपालि र महावग्गपालि ग्रन्थहरूबाट उपयुक्त देवाविहरू छानी तत्कालीन शंलीलाई यथास्थित राखी नेपाली भाषामा अनुदित बुद्धकालीन ब्राह्मण, गृहस्थी, राजपरिवार, महिला, परिव्राजक, श्रावक, श्राविका र प्रेत (संप्रहहरू) प्रकाशित भइ सकेका छन् । यसंगरी तत्कालीन विभिन्न अवस्थाको बोध सरल तरिकाले सर्वसाधारणलाई गराउने उद्देश्यमा कटिबद्ध हुनुभएका पूज्य महास्थविरको अविच्छिन्न परिश्रमको फल प्रस्तुत 'बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव' आठौं संग्रह हो ।

यस संग्रहमा समावेश गराइएका महाब्रह्मा र अन्य तिष्यादि चार ब्रह्माहरू, उत्तर देवपुत्रादि सत्र देवपुत्रहरू र कोकनदादेवपुत्री, अजकलापक यक्षादि चार यक्षहरू र प्रियङ्करमाता र पुनर्वसुमाता दुइ यक्षिणीहरू, पञ्चशिख गन्धर्वपुत्र र पहाराद असुरेन्द्र जस्ता एकतीस (३१) देवयोजिहरूपी विमान चढेर बुद्ध-दर्शनले देखाइदिएका देवलोक-

वासीहरूका मतमतान्तर र बुद्धसँग भएका विभिन्न विचारहरूको आदान प्रदान तथा क्रियाकलापहरूको प्रत्यक्षीकरणको निमित्त सफर गर्दा देखिने र अनुभव हुने आध्यात्मिक, गाम्भीर्य र औपदेशिक, तर्कसंगत र उपयोगी, शान्तिप्रद र न्यायिक, सत्यता र अहिंसा, कर्तव्यपरायणता र मोक्षप्राप्ति, इहलोक र परलोकको सम्बन्ध, देवता र मनुष्यको तुलना आदि विभिन्न उदघानका मनमोहक सुवासको साथसाथै अनेकविध देव, यक्ष र गन्धर्वादि चरित्ररूपी पुष्पदृश्यले अभिन्नरूपमा रहिरहेको संस्कारमाथि पर्ने प्रतिक्रियालाई सहज तरिकाले संशोधन गरी नयाँ आलोक दिन प्रयास गरिरहेको कुरालाई प्रस्तुत संग्रहको चिन्तनरूपी कसीले प्रत्यक्ष पार्न खोजेको छ । जसको फलस्वरूप परंपरागत विश्वासरूपी सागरभित्र डुबुल्का मारी हुँडलिदिने प्रयासमात्र भएको होइन यसभित्र रहेका विभिन्न शंकास्पद र अज्ञात ठानिएका विषयहरूलाई आफ्नै ढंगले प्रतिपादन गरी मनुष्य जीवनबाटै प्रवेश गर्नसक्ने निर्वाणको बाटोको ढोका समेत खोलिदिएको कुरालाई पञ्चेन्द्रिय अर्थात्—इष्ट, कान्त, मनाप, प्रिय-रूपादि चक्षुर्विज्ञेयादेरूप, श्रोतविज्ञेयादि शब्द, घ्राणविज्ञेयादि गन्ध, जिह्वाविज्ञेयादि रस, कायविज्ञेयादि स्पर्श र मनविज्ञेयादि धर्मको जञ्जालमा नफस्ने व्रतशीलीहरूमा विज्ञान उत्पन्न हुन्छ र त्यसद्वारा निर्वाणगामी हुनेलाई अनुपादानी तथा जो उक्त पञ्चेन्द्रियरूपी चक्रव्यूहमा फसेको हुन्छ त्यस्तालाई सउपादानी भन्दछन् र त्यस्ताले परिनिर्वाणको त कुरै छोडौं त्यसको मार्ग कतातिर पठ्ठ भन्ने कुरासम्म पनि पत्ता-लगाउन सक्तैनन् भन्ने जस्ता रहस्यमय देखिएका विषयहरूको रसा-स्वादनको निमित्त पानीको पानी दुधको दुध छुट्ट्याउन सक्ने रजहाँस

जस्तो भई बुद्धदर्शनरूपी नदीमा गोतामार्नुपछँ अनिमात्र अन्यदर्शनहरू र बुद्धदर्शनको भिन्नता र समानताको तराजु लिई जोख्न सकिन्छ । होइन भने काँच र मणि छुट्याउन नसक्ने नाम मात्रको पागखी अलपत्र परे जस्तै वा कुहिराको काग जस्तै भएर भौतारिइ रहनुपर्ने कुराको साथै यहाँका चरित्रहरूका बहुविध विचारहरूलाई मन्थन गरेर निस्केको सरस तथा सुरुचीपूर्ण सारले ब्युझाइदिएको मात्र होइन सहिमागको नयाँ मोडतिर संकेत गर्दै—

जिघच्छा परमा रोगा, सङ्घारा परमा दुखा ।

एतं जत्वा यथाभूतं, निब्बानं परमं सुखंति ॥

अर्थात् जसरी मानिसको सबभन्दा ठूलो रोग नै भोक र प्यासलाई मानिएको छ त्यसरी नै ज्ञानरूपी भोक र प्यास नलागेको मानिस जीर्णरोगी जस्तै बन्दछ । यस्तै जतिसुकै घनाढ्य भए पनि गृहस्थी सम्बन्धी विषय वासनामा भुल्नेले कहिल्यै पनि सुख पाउँदैन । त्यसैले यसप्रकारको रोग र दुःख हटाउनकोनिमित्त बुद्धधर्ममा स्नातक हुनुपर्दछ अनिमात्र सबभन्दा परम सुख नै निर्वाण रहेछ भन्ने ज्ञानको साथसाथै सुख र शान्ति प्राप्त गर्न सक्तछ भन्नेतिर केवल संकेतमात्र गरेको होइन त्यतातिर डोहोऱ्याइदिने काम समेत गरेको छ ।

यहाँ देखाँपरेका विभिन्न विषयमा प्रतिनिधित्व गर्ने देवादिचरित्र-हरूसँग परिभाषाद्वारा चिनापर्ची गर्न खोज्ने हो भने विशेषत सर्वसाधारणमा भएको परंपरागत संस्कार अनुसार 'ब्रह्मा' भन्ने बित्तिकै—

यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यंसदसदात्मकम् ।

तद्विसृष्टः सपुरुषोलोके ब्रह्मेति कीर्त्यते ॥

(म. अ. १. ११)

भनाइको तात्पर्यं यो हो कि लोक र वेदमा प्रसिद्ध नेत्रादि इन्द्रियहरूद्वारा अग्रहणीय (अव्यक्त) नित्य र सदासदात्मक पुरुषलाई नै ब्रह्मा भनिएको हो । यसलाई अठ् प्रष्ट पार्न खोज्दा ब्रह्माका तीन सगुणरूपहरूमध्ये सृष्टिगर्ण रूपलाई वा सृष्टि स्थिति र संहारकर्तामध्येका सृष्टिकर्ताको रूपलाई 'ब्रह्मा' को नामले चिनाइएको हो र ब्रह्मा जहाँ बस्दछन् त्यहि ठाउँलाई देवलोक वा ब्रह्मलोक भनिएको हो । यी स्वयं उत्पत्ति भएका हुनाले नै यिनको नाम स्वयंभुव (स्वयम्भू) रहन गएको हो भन्ने टुङ्गोमा पुगिन्छ । तर प्रस्तुत संग्रहको परिभाषा अनुसार भने 'ब्रह्मा' भन्नेहरू अनगिन्ती छन् र कतै कतै लोकको नामलाई पनि 'ब्रह्मा' भनिएको छ र यसको साथसाथै जसले यस जन्ममा कामरागादि क्लेशहरूलाई निस्कृय पार्न सकेको छ त्यसैले नै ब्रह्मयोनिमा जन्मलिन सक्तछ । यसैलाई 'ब्रह्मा' भनिएको हो । यसको संस्मरणको लागि—पूर्वजन्मका तिष्यभिक्षु, तुदुथेर, कप्पका गुरु केशव (पूर्वजन्ममा कप्प नामक केशवका शिष्य नै हालका बुद्ध) आदि नै पछिल्लो कुनै एक जन्ममा क्रमश तिष्य ब्रह्मा, तुदु ब्रह्मा, बकब्रह्मा भएर आएका घटनालाई माध्यम बनाएर हेर्दा राम्ररी अवगत गर्न सकिन्छ । त्यस्तै 'देव' भन्नाले देवलोकमा रहने प्राणी, देउता, विष्णु, इन्द्र आदिलाई मानिएता पनि व्यवहारमा भने सज्जन, साधु, सोझोव्यक्ति, राजा आदिलाई पनि देवता नै भन्ने चलन

आजको होइन पुरानै हो । विशेषत बुद्धदर्शनले मानेका देवपुत्रहरूलाई पूर्वजन्म र परजन्मको जीवनसँग तुलना गरेर हेर्दा सज्जन, साधु वा पूज्यव्यक्ति भन्नु नै धेरै सुहाउने खालको संस्कारको आभाष हुन आएको छ । यस्तै अरू देवजयोनिमध्ये नाच गान गर्ने पेशा भएकाहरूलाई गन्धर्व र यक्ष भन्ने वित्तिकै देवयोजन विशेषको साथै इन्द्रको राजभवनको नाम वा कुवेरको नाम आदिको संस्मरण हुन्छ भने यक्षिणी भन्ने वित्तिकै मर्त्यलोकका मानिसहरूसँग संलग्न वा सम्बन्ध राख्ने अप्सरा विशेषको सम्झना आउँछ तापनि प्रस्तुत संग्रहमा प्रतिनिधित्व गरेर बसेकाहरूको चालामाला हेर्दा भने गन्धर्व भन्ने वित्तिकै हाम्रो अगाडि नारद र उनका कार्यताच्छिल्यताको प्रतिमूर्ति खडा हुन्छ र अहेतुक अथवा द्विहेतुक चित्तको कारणद्वारा जन्मिने हुनाले यक्षहरू परलोकमा दुःखी-दरिद्री भएर जन्मन्छन् र यिनीहरूको रूपवर्ण पनि भिन्नै हुन्छ भन्ने कुरा प्रियंकरमाता र पुनर्वसुमाता यक्षिणीहरूले चिनाइदिएका छन् र पिसाच योनिमा उत्पन्न हुने कुराको संकेत पनि दिलाइदिएका छन् । यस्तै समुद्रका आठ आश्चर्य गुणहरू देखाउने देवयोजन सुर (देव वा अध्यात्मवादी) का प्रतिद्वन्द्वी असुरेन्द्र (राक्षसराजा वा भौतिकवादी) लाई पनि बुद्ध धर्मले सौतेनी आमाको व्यवहार गरेको देखिदैन र तत्कालीन वैज्ञानिक प्रतिनिधिको रूपमा परिचय गराउने योजना बनाएको छ र देवताकै पङ्क्तिमा राखेको छ ।

यसरी केवल नाममात्र होइन यी विभिन्न देवताहरूको कामहरूको समेत परिचय गराउने कुराको प्रसंगमा विचार गर्दा—कुनै पनि आधार-लाई मानेर दुइ शब्दमै भन्ने हो भने अपरिमित ज्ञान र शक्तिको

श्रोतलाई नै देवता मान्नु पर्दछ भन्ने भावना प्रस्तुत संग्रहको आधारमा पैदा हुन्छ । हुनपनि हो, जसले ज्ञान र शक्ति प्रदर्शन गर्न सकेका छन् तिनीहरू नै देवताको रूपमा आएका कुरा पौराणिक कथा या आधुनिक इतिहास, धर्मशास्त्र वा राजनीति शास्त्ररूपी टेलिभिजनको जुन मोडेल-बाट हेरे पनि सारांशमा यही देख्न पाइन्छ भन्ने कुरालाई त्रेतायुगमा राजा दशरथका छोरा 'राम' अवतारको रूपमा आदर्शवादको ऋण्डा उठाउँदै आए भने, द्वापरमा—'धर्मसंस्थापनाथायि संभवामि युगे युगे' भनेर अवतारकै रूपमा आफूलाई चिनाउँदै आएका यदुवंशी 'कृष्ण' को लिला देखिन्छ । त्यस्तै यो कलियुगमा आएर राजा शुद्धोदनका छोरा सिद्धार्थ गौतम चतुरार्यसत्यलाई लिएर प्रकट भएका छन् । जसलाई अन्य धर्मावलम्बीहरूद्वारा दशौं अवतारको रूपमा पूजिएको छ । यिनीहरूकै उपदेशरूपी त्रिवेणीले अभिसिञ्चित हात्रो संस्काररूपी भूमि उर्वरा भएको छ । त्यसैले यस्ता शक्तिहरूको विशिष्टरूपले उपासना गर्ने पुरुष ज्ञानवान् नै हुन्छन् र यिनै ज्ञानवान्हरूमध्ये विशिष्ट ज्ञान प्रदर्शन गर्नसक्ने श्रेणीमा लामलागेर बसेकाहरूलाई नै देवता भनिन्छ भन्ने कुरा यस संग्रहका चरित्रहरूको पूर्वापरजन्म सम्बन्धी इतिहासको पाना पल्टाएर हेरेपछि थाहाहुन्छ । यहाँ जसरी विष्णुको अगाडि ब्रह्मा र इन्द्र आदि देवताहरू नतमस्तक भएका देखिन्छन् त्यस्तै गरी बुद्धको अगाडि सबै देवताहरू सद्ज्ञान प्राप्त गर्नकोनिमित्त नतमस्तक भएर बसेका छन् । यी ब्रह्मादि देवहरूलाई नै प्रशिक्षण दिनकोनिमित्त—मणिभद्र यक्ष र इन्द्रक यक्षको भवन, आलवी भवन, अजकलापक चैत्य, वेणुवन, घोषिताराम, गृद्धकूट-पर्वत, अञ्जनवन, वैशाली, जेतवन र श्रावस्ती आदि ठाउँलाई समय हेरी

आफ्नो अखाडा बनाई अवस्थानुसार विभिन्न विषयमा विभिन्न प्रकारले दिएका उपदेशहरूको क्रममा महत्वपूर्ण उपदेशरूपी टेप खोलेर सुन्दा हामीलाई भावविभोर बनाइदिने उपदेशहरूमध्ये ऑल्याउन सकिने उपदेशहरू धेरै भएता पनि उदाहरणको लागि यहाँ 'चन्दन देवपुत्र' ले सोधेको प्रत्युत्तरमा दिइएको उपदेशलाई अङ्कित गरेर हेर्दा—

“विरतो कामसंज्ञाय, रूपसंयोजनातिगो ।
नन्दीरागपरिक्खीणो, सो गम्भीरे नसीदती”ति ॥

भन्ने पाइन्छ ।

अर्थात् 'कामसंज्ञाबाट (सत्कायदृष्टि संयोजन, विचिकित्मासंयोजन, शीलव्रत परामर्श संयोजन, कामच्छन्द संयोजन र ब्यापाद संयोजन) विरत र रूपसंयोजनलाई पारगर्ने (रूपरागसंयोजन, अरूपरागसंयोजन, मानसंयोजन, उद्धचसंयोजन र अविदद्यासंयोजन) तथा नन्दीराग (तृष्णा) लाई समूल उच्छेद गर्ने पुरुष नै यो संसाररूपी अल्पोमा अल्किदैन' भन्ने गूढार्थ यहाँबाट निस्कन्छ ।

उक्त कुरालाई आधार मानेर प्रस्तुत संग्रहमा संग्रहित भएका विभिन्न विचारहरूको लाममाबसी विचाररूपी फन्कामादै जाँदा—इहलोकको मात्र होइन परलोक सम्बन्धी आवागमनको विषयको साथै कौतुहलपूर्ण तथा नाटकीय ढंगबाट रातको समयमा मात्र—संक्लेशनीय, पुनर्भविक, भययुक्त, दुःखविपाकी, भविष्यको जन्ममरणबाट पार भएका तथा सबै आस्रवहरूलाई जितिसकेका महापुरुष बुद्धकहाँ—विभिन्न

समयमा विभिन्न समस्याहरूलाई लिएर समाधान गर्नकोनिमित्त सवाल जवाफ गर्न आएका ब्रह्मादिदेवहरूको रोचक दृश्य बिर्सिन नसक्ने खालको छ । किनकि यी देवादिहरू कुनै दार्शनिक, कुनै धार्मिक, कुनै आध्यात्मिक, कुनै वैज्ञानिक, कुनै सामाजिक र कुनै राजनैतिक आदि विभिन्न घटनाहरूको पृष्ठभूमिको परिवेशमा देखापरेका छन् । यिनीहरूलाई देखेन-वित्तिकै इहलौकिक तथा पारलौकिक विषयको साथसाथै विभिन्न सभ्यता, संस्कृति, दर्शन, मनोविज्ञान आदिको सुधारगरी; कलह, ईर्ष्या, द्वेष, लोभ, मोह, मद र मात्सर्यादि रूपी अशान्तिको बाटोमा काँडा लगाई मनुष्य समाजलाई शान्तिको बाटोतिर हिंडाइदिने प्रयास भएको छ । जहाँ मनुष्यहरू मात्र होइनन् अजै भन्ने हो भने अधिकांशरूपमा देवादिहरू नै देखिएका छन् ।

यस्तै गरी यसलाई इहलौकिक विषयको सम्बन्धमा भन्दा बढी पारलौकिक विषयतिर ध्यानाकृष्ट गर्दा पनि—सत्यता, सदाचारिता, अहिंसात्मकता, श्रद्धा, अप्रमाद र प्रज्ञा आदिलाई दिक्षामन्त्र जस्तै ठानेर हेनहरूको दृष्टिमा दुबैलोक बराबर भएको पनि एकातिर पाइन्छ भने अर्कोतिर सम्यक् श्रद्धा, सम्यक् धर्म, सम्यक् सत्य, सम्यक् दृष्टि र सम्यक् प्रज्ञा आदिकोपन जसमा छैन त्यस्ता अविवेकी र मूर्खहरू न त परलोक सुधारको लागि केहि गछन् न त डराउँदछन् नै भन्ने कुरा—उद्धत, अहंकारी, चपल, मुखर, स्मृतिहीन, प्रज्ञाहीन, समाधिविहीन र असंयमी भई बस्ने भिक्षुहरूको रिपोर्ट बुद्धकहाँ आएर गर्ने 'जन्तु देवपुत्र' को इमान्दारिताले देखाइदिएको छ । यस्तै यस्ता कुराहरूलाई राम्ररी अध्ययन गर्नकोनिमित्त विभिन्न देवादिहरूको मनोभावनाहरूलाई राम्ररी

मनन गरी बुझ्नसक्नु पर्छ । जसले गर्दा देवमनुष्यहरूमा पाइने ज्ञान सम्बन्धी भिन्नतालाई समेत 'पञ्चशिख गन्धर्वपुत्रादि' द्वारा अनुभव गर्न पाइने पूर्वरूप तयार भएको छ । यसरी यथार्थ कुरालाई सहि ढंगले मूर्त्याइदिने प्रयासतिर प्रस्तुत चरित्रहरूको संगालो अग्रसर भएको मात्र होइन—प्रज्ञालाभ, धनलाभ, कीर्तिलाभ र मित्रलाभ जस्ता लाभलाभको बाटो देखाइदिने सुयोग्य पथप्रदर्शक जस्तो पनि भएको छ । जसमा हिड्दा पाइने फलको श्रेणीलाई विभाजन गर्दै—अर्हत् प्राप्तहुने निर्वाण-दायी धर्ममा श्रद्धाराखे—प्रज्ञालाभ, अल्छी नगरी कर्तव्य गरे धनलाभ, सत्यताको सीमालाई उल्लङ्घन नगरेमा कीर्तिलाभ र निस्वार्थपूर्वक अरू-हरूको मद्दत गरेमा मित्रलाभ हुन्छ—भनेर पनि किटान साथ भनिदिएको छ । अर्कै यसभन्दा बढी परजन्मको सम्बन्धमा पनि छोटकरीमा बुझ्न खोज्ने हो भने—सत्य, धर्म, धृति, त्याग नै परलोककानिमित्त गरिने धर्म हुन् । जसबाट शोक र सन्ताप हुन्न भन्ने कुरालाई बुद्ध र आलवक यक्षको प्रश्नोत्तरको सन्दर्भले अभिव्यक्ति गरेको छ ।

यहाँ देखिएका चरित्रप्रधान कथाहरूलाई सरसरती पढदा केवल यिनीहरूको चरित्रसँग मात्र अगवत गर्न पाइने होइन बरू स्वयं मनुष्य-हरूले पनि सिधै देवलोक (ब्रह्मलोक) पुग्नसक्ने सिँढी बनाउन सक्तछन् भन्ने कुरालाई छर्लङ्ग्याउँदै त्यसका विभिन्न उपायरूपी प्रासादको ढोका खोलिदिएको छ र राग, द्वेष र मोहरूपी अन्धकारमा रमाउनेहरूले भने यसमित्र पस्न पाउने त कुरै छाडौं तिनीहरूमा चिहाउने साहस समेत हुँदैन न त चर्मचक्षुले मात्र देख्नसक्ने कुरै हो भनेर एकपक्षले गृहस्थी-हरूलाई लक्ष गरेको छ भने अर्को पक्षले 'आफूलाई योगी, ध्यानी वा

भिक्षु ठान्नेहरूले पनि सुभाषितबोली नबोलेमा, श्रमणहरूले गर्नुपर्ने उपासना नगरेमा, एकान्तमा बसी मनलाई उपसम नगर्ने भिक्षुले अर्हत्व प्राप्त गर्न नसक्ने कुरा पनि त्रयस्त्रिंश लोकवासी 'कश्यप, देवपुत्र' ले भनेका छन् र जसलाई बुद्धबाट पनि समर्थन प्राप्त भएको छ । यस्तै विषयवस्तुलाई अन्य प्रसंगमा खोज्दा पनि मृत्युपछि देवलोकमा जन्मलिन पुगेका 'कामद देवपुत्र' लाई दार्शनिक भाषामा बुद्धद्वारा संकेत गरिएको — "दुर्गम योगमार्गलाई उपायज्ञानद्वारा सुगमपार्ने व्यक्ति ब्रह्मलोक पुग्नसक्तछ तर अनभिज्ञ र असंयमी योगी भने पतनोन्मुख हुन्छ"—यो वाक्यलाई सरलीकृत पार्नखोज्दा इन्द्रिय व्रमन गर्नसक्ने व्यक्ति मुक्तहुन सक्तछ भन्न सकिन्छ । जसको संकेत आर्यकान्त शीलले सम्पन्न कुमालेको जीवनबाट पाँच अधोभागीयसंयोजनहरू निर्मूल पारी ब्रह्मलोक पुगेको 'घटिकार देवपुत्र' को चरित्रले पनि गरेको छ । यहाँ यस्तै यस्ता संकेत संकेतमात्र वटुलेर छोटकरीमा बुझ्न खोज्ने हो भने पनि 'तायन देवपुत्र' ले भने जस्तै—'पश्चात्ताप गर्नुपर्ने गरी काम गर्नुभन्दा नगर्नु नै बेश' अथवा 'खेम देवपुत्र' ले भने जस्तै—'पश्चात्ताप गर्नुपर्ने काम र रूँदै फल भोग गर्नुपर्ने काम गर्नुहुन्न' भन्ने परिणाममा पुगिन्छ । हुनत असल या खराब कुनै पनि कामको फल परजीवनमा मात्र गएर भोगनुपर्ने होइन यसै जीवनदेखि नै भोग्दै जानुपर्ने कुरालाई पूर्वजन्ममा दुःखी भएर अन्धा आमा बाबुलाई पाल्न परेपनि आफ्नो भाग खाना (भात, खोले आदि) बुद्धद्वारा खाइदिँदा र घरको छाना समेत उडाइदिँदा पनि फन् खुसी भएका घटिकार कुमालेको आतिथ्यसत्कारले खुशी भएका राजा-बाट ५०० गाडा चामल र पानी परेर पनि छाना नभएको घरबाट

एक थोपो पानी नछिर्नु जस्ता फल यसै जीवनका हुन् र अर्को जन्ममा ब्रह्मलोकमा बस्नपाउनु पनि पूर्वजन्मकै फल हो भने अर्कोतिर नराम्रो कानको परिणामको उदाहरण तुहु ब्रह्माले कोकालिक भिक्षुलाई सम्झाउन थाल्दाको आधारमा टिपोट गर्न सकिन्छ । जस्तै —

“मन र वचनद्वारा अरहन्तहरूमाथि पाप गर्नेहरू १८० अबुं द र सहस्र निरबुं दसम्म नरकमा पर्दछन् ।”

यसैको क्रममा ब्रह्मलोक गामीहरूको बाटो पहिल्याउन खोज्दा — जो क्रोधी, मृषावादी, वञ्चक, मित्रद्रोही, ठग, कंजूस, घमण्डी, ईर्ष्यालु, मात्सर्यी, परपिडादायी तथा लोभ, मोह, मद र द्वेषलाई नै ऐहिक सुख ठान्ने व्यक्तिवाहेक सबै ब्रह्मलोक पुग्नसक्ने कुरालाई ब्रह्मा सनत्कुमारले शक्तिशाली गृहस्थीहरूमा देवसमान, राजाहरूमध्येमा राजा समान तथा भोगविलासको चरम सीमामा पुग्नलागेका महागोविन्द ब्राह्मणलाई पछि तपस्यामा तल्लीन भएपछि सुनाएका कुराहरू पढ्न र मनन गर्न पाइन्छन् । प्रस्तुत संग्रहले मानिसलाई केवल नैतिकताको पाठ पढाई ब्रह्मलोकसम्म पुऱ्याइदिने काममात्र गरेको छैन मोक्षमार्गको पनि संकेत गर्दै — भवसंसाररूरी जञ्जालबाट मुक्त हुन चाहनेहरूलाई—वैरता, क्लेश, इच्छा, लोभ तथा अन्य पापयुक्त कर्म र तृष्णा जस्ता शत्रुहरूको संसर्ग-बाट पनि एकदमै टाढारहने सल्लाहको उपमा बनाई ‘नन्दी विशालदेवपुत्र’ लाई अगाडि उभ्याइ दिएको छ । जे होस् मानिस शीलवान् र प्रज्ञावान् भयो भने मानिसलाई मानिसले मात्र होइन देवताहरूले समेत पूजा गर्दछन् । यसलाई ध्रुवसत्य मान्नु पर्दछ भन्ने कुरालाई पनि ‘नन्दन देवपुत्र’ ले बुद्धसँग गरेको प्रश्नको उत्तरको आधारको परिवेशमा बसेर

मनन गर्दा—शीलवान्, प्रज्ञावान्, भावितात्मा, समाहित, ध्यानरत, स्मृतिमान् तथा शोकहरूलाई प्रहाणगरी क्षीणाल्मवी तथा अन्तिम देहधारी भई बस्ने जुन पुरुषहरू हुन् तिनीहरूलाई नै शीलवान् र प्रज्ञावान् भन्दछन्—को आधारमा खँदिलो विश्वास गर्न सकिन्छ । हुनत देव भन्ने वित्तिकै सबैका सबै सर्वज्ञानी हुन्छन् र उनीहरूलाई खुशीपार्न सकेमा मात्र मानिसका सम्पूर्ण इच्छाहरू पूरा हुन्छन् भन्ने अमिटरूपमा रहेको जुन संस्कार हो त्यसलाई यहाँका चरित्रहरूले संशोधन गर्न खोजेको देखिन्छ र यदि पूर्वपक्षतिर मात्र मानिसहरूले आफ्ना विचारहरूलाई अल्छाई राख्न खोज्ने हो भने प्रस्तुत संग्रहका विभिन्न दृष्टिकोण र पक्षहरूमाथि पक्षपात गरेको ठहर्दछ भन्दा अतिशयोक्ति होला जस्तो लाग्दैन । त्यसैले यहाँ भन्न सकिन्छ कि—चाहे देवसमाज होस्, चाहे मनुष्य समाज, चाहे राजा, चाहे प्रजा, जताततै षड्यन्त्र, छलकपट, स्वार्थ, भय, त्रास चुक्ली आदि नभएको होइन, पाइन्छ, तर धेरै र थोरैको मात्र को फरक । जस्तै महात्मा शिवी, हरिश्चन्द्र र बलि राजा जस्ता महादानी र तपस्वी ऋषि विश्वामित्र जस्ता सद्दिवेकीहरू पनि यसको शिकारबाट मुक्त हुन नसकेको कुरा पौराणिक इतिहासले हामीलाई सिकाए जस्तै—यहाँ पनि मनुष्य वा देवहरूलाई केवल मोक्षमार्गतिर लम्काउने उपायहरूलाई मात्र सँगालेर नदेखाई देवता भन्ने वित्तिकै त्यत्तिकै ज्ञानवान् र त्यत्तिकै नैतिकताको घेरामा मात्र सीमित हुन्छन् भन्न नसकिने कुरातिर सान गर्दै जतिसुकै शक्तिशाली देवकुलमा जन्मेको भएपनि अनुचित कार्यतिर प्रवृत्त भयो भने उसको शक्तिले—शील, समाधि र विमुक्तिज्ञानदर्शन जस्ता धर्ममा पारंगत हुनेहरूलाई तातो पानी पनि लगाउन सक्दो रहेन्छ भन्ने

कुरालाई “पञ्चशिख गन्धर्व देवपुत्र”, आफू संघनायक बल्लकोनिमित्त बुद्धमाथि षड्यन्त्र गर्न ऋद्धिवल प्रयोग गरी अजात शत्रुको काखमा बस्ने देवदत्त र उनको कुरा लगाउने पूर्वजन्मका महामौद्गल्यायनका चेला ‘ककुसन्ध देवपुत्र’ बकब्रह्मा आदिको सक्रीयताले देखाएकै छ र आफ्नो स्वार्थकोनिमित्त आलवक यक्ष खूशी पानं दुधेवालकहरू समेतलाई निमठन लगाउने आलवी जस्ता क्रूर हृदयी राजा पनि यहाँ देखिएका छन् । त्यसैले तिष्य भिक्षुको मृत्युपछि ब्रह्मलोकमा पुगेर उनलाई भेट्न ब्रह्मलोकं पुग्नसक्ने शक्ति भएका महामौद्गल्यायनले कुन देवतालाई सउपादिवेश र कुनलाई अनुपादिवेश भन्दछन् ? भन्ने प्रश्नको आधारमा पनि देवता भन्ने वित्तिकै सबैमा सबै कुराको ज्ञान हुँदो रहेनछ भन्ने कुरा पत्तालाग्छ र अनि प्रत्यक्ष हुन्छ कि यहाँ जति पनि देवाविहरू छन् ती सबैजसो आएर विभिन्न ज्ञानको लागि बुद्धप्रति देखाएको नतमस्तकता ।

यहाँ वैज्ञानिक दृष्टिकोणले हेर्दा पनि साधारण रहन सहन तथा खानपानदेखि लिएर गम्भीरभन्दा गम्भीर विषयहरूको लागि समेत आकाशपाताल चहानं थालिसकेको ज्ञानविज्ञानभन्दा पनि माथिल्लो विज्ञान बुद्धविज्ञान हो कि ? भन्ने कल्पना गर्न बाध्यहुनुपर्ने कुरालाई पारिषद् ब्रह्मालाई सम्झाउन बुद्ध जाँदा वहाँकै अनुशरण गरी महामौद्गल्यायन, महाकाश्यप, अनुरूद्ध र कप्पिन स्थविरहरू पनि अगिपछि गरी ब्रह्मलोक पुगेका देखिन्छन् र यसकोनिमित्त ऋद्धिवान्, चित्तपर्यायकोविद तथा क्षीणाल्मवी अर्हन्तहरू मात्र सक्षम हुन्छन् भन्ने कुरा पनि संग्रहभित्र संग्रहित भएको छ र यसैलाई लिएर व्याख्या गर्ने हो भने पनि ऋद्धि

शक्ति जस्ता शक्तिलाई अर्को शब्दमा विज्ञानशक्तिभन्दा अतिशयोक्ति होला जस्तो लाग्दैन किनकि आजको विज्ञानले अहिलेसम्म पत्तालगाउन नसकेको कुरालाई उहिलेका तपस्वीहरूले पत्ता लगाएका थिए भन्ने कुरा यत्रतत्र पढ्न पाइन्छ र यहाँ पनि मर्त्यलोकमा बसेर ब्रह्मलोकमात्र होइन ब्रह्मलोकभन्दा पनि माथि अन्य आभस्सर, शुभकृत्स्न, बृहत्फल र अभिभू भन्ने लोकको विस्तृत परिचय पनि स्वयं बुद्धले दिनु भएको छ । तर जुनसुकै कुराको प्राप्तिको लागि पनि काय, वाक्, चित्तलाई ठीक ठाउँमा राख्नसके मानिसबाट गर्न नसकिने कुरा केही पनि छैन र त्यस्ताले यही जीवनमै देवत्वशक्ति प्राप्त गर्न सक्छ भन्ने कुरालाई पनि प्रस्तुत संग्रहले धेरै ठाउँमा दोहोर्‍याएर देखाइदिइसकेको छ ।

बुद्धदर्शन एक प्रकारले फलामको च्युरा जस्तै मानिन्छ भने अर्को प्रकारले हेर्दा नौनी जस्तै देखिन्छ । किनभने लोमसकङ्गीय स्थविरलाई बुद्धले सुनाउनु भएको “भद्रेकरातको उद्देश्य र विभंग” तिर मनलाई विचरण गराउँदा—

अतीतमा रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र यस्तो विज्ञानको थिएँ
 भनी तृष्णा नलिनेले अतीतको अनुगमन गरेको ठहर्दैन र भविष्यमा
 गएर रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञानमा यस्तो हुनपाए हुन्थ्यो भनी
 तृष्णा लिनेले भविष्यको प्रार्थना गर्छ र नलिनेले गर्दैन । यस्तै रूप र
 रूपत्वलाई आत्मा मानेर, आत्मामा रूप छ अथवा रूपमा आत्मा छ
 भनेर, वेदना र वेदनात्वलाई आत्मा मानेर, आत्मामा वेदना छ अथवा
 वेदनामा आत्मा छ भनेर, संज्ञा र संज्ञात्वलाई आत्मा मानेर, आत्मामा
 संज्ञा छ अथवा संज्ञामा आत्मा छ भनेर, संस्कार र संस्कारत्वलाई

आत्मा मानेर, आत्मामा संस्कार छ अथवा संस्कारमा आत्मा छ भनेर, विज्ञान र विज्ञानत्वलाई आत्मा मानेर, आत्मामा विज्ञान छ अथवा विज्ञानमा आत्मा छ भनेर अश्रावकहरूले बाहेक श्रावकहरूले विश्वास गर्दैनन् भन्ने जस्ता मार्मिक अनुभूतिहरू यहाँ अङ्कित गर्दै— यस दर्शनले समाजलाई—

“अतीतं नान्वागमेष्ट्य, नप्पटिकङ्खे अनागतं ।

यदतीतं पहीनं तं, अपत्तं च अनागतं ॥

“पच्चुप्पन्नं च यो धम्मं, तत्थ तत्थ विपस्सति ।

असंहीरं असङ्कप्पं, तं विट्ठा मनुबूह्ये ॥

“अज्जेवकिच्चमातप्पं, कोजञ्जा मरणं सुवे ।

नहि नो सङ्गरं तेन, महासेनेन मच्चुना ॥

“एवं विहारिं आतापिं, अहोरत्तमतन्दितं ।

तं वे भट्ठेकरत्तो ति, सन्तो आचिक्खते मुनी’ति ॥”

अर्थात् बितेको धर्मरूपी कुराको पछि लागेर मात्र जिन्दगी सफल हुने होइन न त पछि आउने धर्मको कल्पना गरेर नै सफल हुइन्छ । यदि आफना विभिन्न सत्जिज्ञासालाई सफल पार्ने हो भने वर्तमान कालिक यो बुद्धधर्मलाई राम्ररी विचार तथा मनन गर । किनकि यो धर्म न परिवर्तनशील छ न त कसैले यसलाई हटाउन नै सक्तछ भनेर प्रशिक्षण दिन खोजेको अनुभव हुन्छ ।

यस अनुसार बुद्धदर्शनरूपी प्राङ्गणमा उभिएर चारैतिर हेर्दा—
 अन्य धर्मभन्दा सरल र नवीन ढाँचा लिएर उभिएको बुद्धधर्म नै जनप्रिय
 मात्र होइन देवप्रिय समेत बन्न पुगेको कुरा त तत्कालीन पृष्ठभूमिलाई
 आधार मानेर हेर्दा देख्न सकिन्छ भन्ने कुरालाई—त्रयस्त्रिशलोकका सबै
 देवताहरूलाई भेलागराई “मानिसहरूको मात्र होइन देवताहरूको समेत
 कल्याण गर्ने हेतुमा लागि रहनु भएका बुद्ध बाहेक अरू कसैलाई पनि
 भूत, भविष्य र वर्तमानमा देखेका छैनौं” भनी बहुजनको हित सुख र
 लोकको दयाकोनिमित्त तथा अर्थहित जस्ता हितहरूकोनिमित्त अत्यन्त
 उपयोगी छ भन्ने कुराको सावित गराउन खोज्दै—“सुआख्यात,
 सन्दृष्टिक, औपनयिक, प्रत्यक्षदर्शी, कुशलाकुशल, सावदय निरवदय,
 सेवनीय असेवनीय, निर्वाणगामिनी प्रतिपद्युक्त, यथावादी तथाकारी,
 तीर्णविचिकित्सा, विगतकथंकथी र पर्यवसित सम्बन्धी” आदि नै बुद्ध-
 धर्मको प्रमुख सारमध्येको सार हो भनी इन्द्रले बताएका मात्र होइनन्
 स्वयंले अनुगमन समेत गरेको कुरालाई जसरी यो संप्रहले देखाएको छ
 त्यसरी नै यस धर्मरूपी संप्रहले देवता र मानिसको विभेदको साथै
 मानिस नै देवता हुन सक्दोरहेछ अथवा देवता नै मानिस हुन सक्दोरहेछ
 भन्ने कुराको जिज्ञासा पनि पैदा गराइदिएको छ ।

काठमाडौं ।

भाद्र ५, २०३३

— वटुकृष्ण “भूषण”

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

प्राक्कथन

पूरा एक वर्षपछि भए पनि बुद्धकालीन ग्रन्थहरू तयार पार्ने सिलसिलामा—यो आठौं संग्रह पाठकवृन्दहरूको समक्ष प्रस्तुत गर्न सकेकोमा मलाई स्वभावतः खुशी नै लागेको छ ।

“बुद्धकालीन श्राविका चरित” भाग-१, संग्रह-७ पछि बुद्धको पालामा, बुद्धको सम्पर्कमा आएका तथा बुद्ध भगवान्‌ले भेटेका ब्रह्मा तथा देवहरूको संग्रह गर्ने पूर्वनिश्चित योजना अनुसार प्रस्तुत “बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव” भाग-१, संग्रह-८ प्रस्तुत गरेको छु । यसको दोश्रो भागको पाण्डुलिपिकोनिमित्त संग्रहित सूत्रहरूको अनुवाद कार्य पनि प्रायः तयार नै भइसकेको छ ।

२०३२ साल कार्तिक ८ गतेसम्ममा सूत्रहरूको छनोट तथा खोजगर्ने काम, त्यसपछि अनुवाद गर्ने काम समेत समाप्त गर्नसके तापनि परिचयहरू लेख्ने काम भने बाँकि नै रहेको थियो । २०३२ साल चैत्र-सम्ममा प्रथम भागकोनिमित्त परिचयहरू लेख्ने काम पनि सिध्याइसकेको थिएँ । किन्तु प्रेसको बेफुर्सतले गर्दा छपाउने काम भने केही महीनासम्म त्यसै रोकित गएको थियो ।

त्रिपिटक पालि साहित्यमा उपलब्ध सूत्रहरूमा उल्लिखित ब्रह्माविदेवहरूलाई पाठकहरूको सुविधाकोनिमित्त अकारादि क्रमानुसार नामहरू राखिदिएको छ । यस क्रमानुसार प्रस्तुत प्रथम भागमा 'अ' देखि लिएर 'म' सम्मका पात्रहरू समावेश भएका छन् । बाँकी दोश्रो भागमा रहने छ ।

यस प्रथम भाग "बुद्धकालीन ब्रह्माविदेव" मा असुर नाम भएका १, देवपुत्र नाम भएका १९, देवपुत्री नाम भएको १, ब्रह्मा नाम भएका ५, यक्ष नाम भएका ४ तथा यक्षिणी नाम भएका २ गरी जम्मा ३२ पात्रहरूको संग्रह भएको छ ।

यिनीहरूको सम्बन्धमा जम्मा ४० सूत्रहरूको अनुवाद यहाँ संग्रहित भएका छन् । यसमध्ये—अङ्गुत्तरनिकायबाट २, उदानपालि-बाट १, चुल्लवग्ग पालिबाट १, वीघनिकायबाट २, मज्झिमनिकायबाट २ तथा संयुत्तनिकायबाट ३२ सूत्रहरू छन् ।

सूत्रहरूको विषयको सम्बन्धमा देखिएका आवश्यक स्पष्टिकरण-हरू अट्टकथाहरूबाट उद्धृतगरी पादविष्णुगीमा र परिचयमा उल्लेख गरि दिएको छ । यसबाट मूल सूत्रहरूका कुराहरू अवबोध गर्नकोनिमित्त केही हृदसम्म सघाउ मिलेछ भन्ने विश्वास गरेको छ ।

उपरोक्त ४० सूत्रहरू कुन कुन ग्रन्थहरूबाट लिइएका हुन् तथा तिनीहरूका नाम के के हुन् भन्ने कुरा निम्न तालिकाबाट प्रष्ट हुनेछ ।

पृष्ठ :

पृष्ठ :

(१) अजकलापक यक्ष

१. उदा. पा. पृ. ६७: अजकलापकसुत्तं, बोधिवग्गो-१. १३

(२) आलवक यक्ष

१. सं. नि. I. पृ. २१५: आलवकसुत्तं, यक्खसंयुत्तं-१०. ८३
सुत्त. नि. पृ. २९५: " उरगवग्गो-१.

(३) इन्द्रक यक्ष

१. सं. नि. I. पृ. २०७: इन्द्रकसुत्तं, यक्खसंयुत्तं-१०. ९३

(४) उत्तर देवपुत्र

१. सं. नि. I. पृ. ५२: उत्तरसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं-२. ११२

(५) ककुध देवपुत्र

१. चुल्ल. व. पा. पृ. २८३: देववत्तवत्थु । १२३
२. सं. नि. I. पृ. ५१: ककुधसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं-२. १२८
अं. नि-५. पृ. २३९: ककुधथेरसुत्तं, ककुधवग्गो-१०.

(६) कश्यप देवपुत्र

१. सं. नि. I. पृ. ४३: पठमकस्सपसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं-२. १४९
२. सं. नि. I. पृ. ४३: दुतियकस्सपसुत्तं, " १५३

पृष्ठ :

पृष्ठ :

(७) कामद देवपुत्र

१. सं. नि. I. पृ. ४५: कामदसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं-२. १५६

(८) कोकनदा देवपुत्री

१. सं. नि. I. पृ. २८: पठमपज्जुन्नधीतुसुत्तं,
देवतासंयुत्तं-१. १६१

२. सं. नि. I. पृ. २९: दुतियपज्जुन्नधीतुसुत्तं, " १६३

(९) खेम देवपुत्र

१. सं. नि. I. पृ. ५५: खेमसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं-२. १७१

(१०) घटिकार देवपुत्र

१. सं. नि. I. पृ. ३३: घटिकारसुत्तं^३, देवतासंयुत्तं-१. १८६

(११) चन्दन देवपुत्र

१. म. नि. III. पृ. २७६: लोमसकङ्गियमद्देकरत्तसुत्तं । २०५

२. सं. नि. I. पृ. ५०: चन्दनसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं-२. २१६

३. सं. नि. III. पृ. २५०: चन्दनसुत्तं, भोग्गल्लानसंयुत्तं-४०. २१९

१. सं. नि. I. पृ. ५७ देवपुत्तसंयुत्तंमा पनि यो सूत्र उल्लेख भएको छ ।

पृष्ठ :

पृष्ठ :

(१२) चन्द्र देवपुत्र

१. सं. नि. I. पृ.	४७: चन्द्रिमसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं-२.	२३६
२. सं. नि. I. पृ.	४९: चन्द्रिमसुत्तं, "	२३९

(१३) जन्तु देवपुत्र

१. सं. नि. I. पृ.	५९: जन्तुसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं-२.	२४५

(१४) तायन देवपुत्र

१. सं. नि. I. पृ.	४६: तायनसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं-२.	२४४

(१५) तिष्ठ ब्रह्मा

१. अं. नि-७. पृ.	२०९: तिस्सब्रह्मासुत्तं, अब्ब्याकतवग्गो-६.	२७९

(१६) तुदुप्रत्येकब्रह्मा

१. सं. नि. I. पृ.	१४९: तुदुब्रह्मसुत्तं, ब्रह्मसंयुत्तं-६.	२९०

(१७) दामलि देवपुत्र

१. सं. नि. I. पृ.	४४: दामलिसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं-२.	२९७

(१८) दीघलट्टि देवपुत्र

१. सं. नि. I. पृ.	५०: दीघलट्टिसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं-२.	३००

पृष्ठ :

पृष्ठ :

(१९) नन्द देवपुत्र

१. सं. नि. I. पृ. ६०: नन्दसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं-२. ३१०

(२०) नन्दन देवपुत्र

१. सं. नि. I. पृ. ५०: नन्दनसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं-२. ३१४

(२१) नन्दिविशाल देवपुत्र

१. सं. नि. I. पृ. ६१: नन्दिविशालसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं-२. ३१७

(२२) पञ्चशिख गन्धर्वपुत्र

१. सं. नि. III. पृ. ९४: पञ्चशिखसुत्तं, सलायतनसंयुत्तं-३५. ३२५

२. दो. नि. II. पृ. १६५: महागोविन्दसुत्तं । ३२८

(२३) पञ्चालचण्ड देवपुत्र

१. सं. नि. I. पृ. ४५: पञ्चालचण्डसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं-२. ३७५

(२४) पहाराद असुरेन्द्र

१. अं. नि-द. पृ. ३०६: पहारादसुत्तं । ३८०

(२५) पारिषद ब्रह्मा

१. सं. नि. I. पृ. १४५: अञ्जतरब्रह्मसुत्तं, ब्रह्मसंयुत्तं-६. ३९७

पृष्ठ :

पृष्ठ :

(२६) प्रियंकरमाता यक्षिणी

१. सं. नि. I. पृ. २१०: पियङ्करमुत्तं, यक्खसंयुत्तं-१०. ४०८

(२७) पुनर्वसुमाता यक्षिणी

१. सं. नि. I. पृ. २११: पुनर्वसुमुत्तं, यक्खसंयुत्तं-१०. ४१३

(२८) बकब्रह्मा

१. म. नि. I. पृ. ३९९: ब्रह्मनिमन्तनिकमुत्तं । ४२९

२. सं. नि. I. पृ. १४३: बकब्रह्ममुत्तं, ब्रह्मसंयुत्तं-६.

(२९) मणिभद्र यक्ष

१. सं. नि. I. पृ. २०९: मणिभद्रमुत्तं, यक्खसंयुत्तं-१०. ४६५

(३०) महाब्रह्मा

१. दी. नि. I. पृ. १८३: केवट्टमुत्तं । ४७८

(३१) मागध देवपुत्र

१. सं. नि. I. पृ. ४४: मागधमुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं-२. ४९७

(३२) माघ देवपुत्र

१. सं. नि. I. पृ. ४३: माघमुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं-२. ४९९

x

x

x

पाठकवृन्दहरूको सुविधाकोनिमित्त यस पुस्तकको अन्तमा—
पादटिप्पणीमा रहेका शब्दहरू समेत गरी—नामावली, शब्दावली तथा
गाथा-सूची राखिदिएको छ ।

प्रस्तुत पुस्तक तयार पार्ने काममा पनि श्री वटुकृष्ण 'भूषण'
एम० ए० ज्यूबाट उत्तिकै सहयोग र मद्दत पाएको छु जति अरु अरु
ग्रन्थहरूको काममा पाएको छु । वहाँकै निरन्तर सहयोगको कारणद्वारा
नै यो ग्रन्थ पनि पाठकवृन्दहरूको सामुन्ने प्रस्तुत गर्न सकिएको हो भन्नुमा
कति पनि अतिशयोक्ति हुने छैन । भाषा संशोधनको साथै प्रूफ हेरिदिने
काममा समेत वहाँबाट निरन्तर पाएको सौहार्दपूर्ण सहयोग मेरोनिमित्त
सारै महत्वपूर्ण रहेको कुरा कृतज्ञतापूर्वक ज्ञापन गरेको छु । यसको
अलावा वहाँको विद्वत्तापूर्ण भूमिकाबाट प्रस्तुत ग्रन्थको महत्व अझ
बढाइदिएको छ भन्नुमा मलाई खुशी लागेको छ । त्यस्तै गरी नायब
बडागुरुज्यू प्रा० श्री जुननाथ पण्डितज्यूबाट जुन सहिष्णुतापूर्वक तथा
विद्वत्तापूर्ण आफ्नो विचार प्रकट गरी 'मेरा दुइशब्द' लेखिदिने कष्ट गर्नु-
भएको छ त्यस वारेमा वहाँप्रति हार्दिक कृतज्ञतापूर्वक धन्यवाद ज्ञापन
नगरी बस्न सकिदैन । अंग्रेजीमा प्रिफेस् अनुवाद गरिदिएको वारेमा श्री
माणिकलाल वज्राचार्यलाई, शब्दावली तयार पार्ने प्रारम्भिक लेखाइको
काम र आखिरी प्रूफ समेत हेरिदिने काममा सहयोग पाएकोमा
आयुष्मान् कुमार काश्यपलाई तथा केही शब्दहरू छुट्याइदिने प्रारम्भिक
सहयोग पाएकोमा आयुष्मान् महानामलाई समेत कृतज्ञतापूर्वक धन्यवाद
ज्ञापन गरेको छु । अनि आनन्दकुटी बिहारगुठीलाई पनि हार्दिक धन्यवाद
दिएको छु जसले प्रस्तुत "बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव" भाग-१, संग्रह-८

[९]

प्राक्कथन

पनि प्रकाशित गरी नेपाली साहित्यको महत्त्वपूर्ण सेवागरेको छ । अन्तमा आनन्दकुटी विद्यापीठको दीपक डंगोललाई पनि हादिक धन्यवाद दिएको छु जसले दिनहुँ कं प्रेसबाट प्रूफ ल्याउने र लैजाने काम गरिदिएको छ ।

आनन्दकुटी, स्वयम्भू,
काठमाडौं, नेपाल ।
फो. नं. १४४२०

Dhamma.Digital

— भिक्षु अमृतानन्द

१२ / ५ / २०३३

मूल - ग्रन्थहरू —

अङ्गुत्तरनिकाय

उदानपालि

चुल्लवग्गपालि

दीघनिकाय

मज्झिमनिकाय

महावग्गपालि

सुत्तनिपात

संयुत्तनिकाय

सहायक - ग्रन्थहरू—

अङ्गुत्तरनिकायट्टकथा वा मनोरथपूरणी

अभिधम्मट्टसंगहो

अभिधानप्पदीपिका

अमरकोष

अपदानट्टकथा

इतिवृत्तकपालि

उदानट्टकथा

जातकपालि

जातकट्टकथा

दीघनिकायट्टकथा वा सुमङ्गलविलासिनी

थेरगाथट्टकथा

धम्मपदट्टकथा

परिवारपालि

पाराजिकापालि

पटिसम्भिदामग्गट्टकथा

पटिसम्भिदामग्ग

पेतवत्थुअट्टकथा

पाच्चित्तियपालि

बुद्धवंसपालि
बुद्धवंसट्टकथा
बुद्धकालीन भारतीय भूगोल
मज्झिमनिकायट्टकथा वा पपञ्चसूदनी
मिलिन्दप्रश्न
विभङ्गपालि
विभङ्गट्टकथा वा सम्मोहविनोदनी
विसुद्धिमग्गो
समन्तपासादिका
संयुत्तनिकायट्टकथा वा सारत्थपकासिनी
सुत्तानिपातट्टकथा वा परमत्थजोतिका
Dictionary of Pali-Proper Names.

संकेत शब्दको अर्थ—

अ. नि. = अङ्गुत्तरनिकाय ।

अं. नि. अ. क. } = अङ्गुत्तरनिकायट्टकथा ।
अं. अ. क.

अप. दा. पा. = अपदानपालि ।

अप. दा. अ. क. = अपदानट्टकथा ।

अ. क. = अट्टकथा ।

अभि. ध. सं. = अभिधम्मट्टसङ्ग्रहो ।

अभि. धा. प. = अभिधानप्पदीपिका ।

इति. बु. पा. = इतिवुत्ताकपालि ।

उदा. पा. = उदानपालि ।

उदा. अ. क. = उदानट्टकथा ।

चुल्ल. व. पा. = चुल्लवग्गपालि ।

जा. पा. = जातकपालि ।

जा. अ. क. = जातकट्टकथा ।

थेर. गा. अ. क. = थेरगाथट्टकथा ।

दी. नि. = दीघनिकाय ।

दी. नि. अ. क. = दीघनिकायट्टकथा ।

धम्म. प. अ. क. = धम्मपदट्टकथा ।

परि. वा. पा. = परिवारपालि ।

- पारा. पा. = पाराजिकापालि ।
 पर. म. जो. = परमत्थजोतिका ।
 पाचि. पा. = पाचिल्लियपालि ।
 पपं. सू. = पपञ्चसूदनी ।
 पेत. व. अ. क. = पेतवत्थुअट्टकथा ।
 पटि. म. पा. = पटिसम्भिदामग्गपालि ।
 पटि. म. अ. क. = पटिसम्भिदामग्गट्टकथा ।
 बु. वं. पा. = बुद्धवंसपालि ।
 बु. वं. अ. क. = बुद्धवंसट्टकथा ।
 बु. भा. भू. = बुद्धकालीन भारतीय भूगोल ।
 बु. प. = बुद्धकालीन परिव्राजकहरू ।
 बु. गृ. = बुद्धकालीन गृहस्थीहरू ।
 बु. रा. = बुद्धकालीन राजपरिवार ।
 बु. श्रावि. च. = बुद्धकालीन श्राविका चरित ।
 बु. म. = बुद्धकालीन महिलाहरू ।
 म. नि. = मज्झिमनिकाय ।
 म. नि. अ. क. = मज्झिमनिकायट्टकथा ।
 मनो. र. पू. = मनोरथपूरणी ।
 महा. व. पा. = महावग्गपालि ।
 मि. प्र. = मिलिन्दप्रश्न ।
 विभं. पा. = विभङ्गपालि ।
 विसु. म. = विसुद्धिमग्गो ।

[१५]

सम. पा. = समन्तपासादिका ।

सम्मो. वि. = सम्मोहविनोदनी ।

सार. प. = सारत्थपकासिनी ।

सुत्त. नि. = सुत्तनिपात ।

सुत्त. नि. अ. क. = सुत्तनिपातद्वकथा ।

सुमं. वि. = सुमङ्गलविलासिनी ।

सं. नि. = संयुत्तनिकाय ।

सं. नि. अ. क. = संयुत्तनिकायद्वकथा ।

D. P. P.= Dictionary of Pali-Proper Names

त्रि-पिटक-सूची

सुत्तपिटक :	विनयपिटक :	अभिधम्मपिटक :
१-दीघनिकाय	१-पाराजिकपालि	१-धम्मसङ्गणि
२-मज्झिमनिकाय	२-पाचित्तियपालि	२-विभङ्ग
३-संयुत्तनिकाय	३-महावग्गपालि	३-घातुकथा
४-अङ्गुत्तरनिकाय	४-चुल्लवग्गपालि	४-पुरगलपञ्जाति
५-खुद्दकनिकाय	५-परिवारपालि	५-कथावत्थु
		६-यमक
		७-पट्टान

- (१) खुद्दकपाठ
 (२) धम्मपद
 (३) उदान
 (४) इतिवृत्तक
 (५) सुत्तनिपात
 (६) विमानवत्थु
 (७) पेतवत्थु
 (८) थेरगाथा
 (९) थेरीगाथा
 (१०) जातक
 (११) निद्देस
 (१२) पटिसम्भिवामग्ग
 (१३) अपदान
 (१४) बुद्धवंस
 (१५) चरियापिटक

विषय-सूचि

	विषय :	पृष्ठ :	पृष्ठ :
१.	अजकलापक यक्ष १-१६		
	परिचय		१
	भगवान्लाई तर्साउन आए		१३
२.	आलवक यक्ष १७-८७		
	परिचय		१७
	आलवी		१७
	आलवी राजाको शिकार		१८
	मनुष्य बलीदिने कबूल		२१
	भगवान्को आलवी आगमन		२७
	सातागिरद्वारा भगवान्को दर्शन		३१
	बुद्धसँग संग्राम		३३
	चार उद्घोषणा		३५
	नी प्रकारका वर्षाद्		३७
	चार आयुध		४०
	बुद्धको परीक्षा		४३
	भगवान्सँग प्रश्न सोधे		४६

	विषय :	पृष्ठ :	पृष्ठ :
	बाह्य वर्षदेखिको नरबलीको अन्तः		५०
	आलविकहरू हर्षित भए		५४
	केही आलवक नामहरू		५८
	आलवीका केही घटनाहरू		६०
	आलवक यक्षको प्रश्न		८३
३.	इन्द्रक यक्ष ८८-६८		
	परिचय		८८
	भिन्नाभिन्नं इन्द्रक नामहरू		९१
	रूप जीव होइन भने कसरी शरीर हुन्छ ?		९३
४.	उत्तर देवपुत्र ६६-११३		
	परिचय		९९
	भिन्नाभिन्नं उत्तर नामहरू		१०१
	लोकामिषलाई त्यागनुपर्छ		११२
५.	ककुध देवपुत्र ११४-१३१		
	परिचय		११४
	भिन्नाभिन्नं ककुध नामहरू		११८
	१- देवदत्ताको मनका कुरा सुनाए		१२३
	२- भिक्षुलाई सुख दुःख छैन		१२८

	विषय :	पृष्ठ :	पृष्ठ :
६.	कश्यप देवपुत्र १३२-१५३		
	परिचय		१३२
	भिन्नाभिन्नं कश्यप नामहरू		१३५
	१- भिक्षुहरूलाई अनुशासन गर्नुहोस्		१४९
	२- ध्यानी हुनुपर्छ		१५३
७.	कामद देवपुत्र १५४-१६५		
	परिचय		१५४
	कठोर छ		१५६
८.	कोकनदा देवपुत्री १५६-१६४		
	परिचय		१५९
	१- धर्मग्रहणद्वारा देवलोकमा पुग्नसक्छ		१६१
	२- धर्मको रस		१६३
९.	खेम देवपुत्र १६५-१७२		
	परिचय		१६५
	भिन्नाभिन्नं खेम नामहरू		१६६
	पापकर्म नगर		१७१
१०.	घटिकार देवपुत्र १७३-१६०		
	परिचय		१७३

	विषय :	पृष्ठ :	पृष्ठ :
	अतीतकथा		१७४
	वर्तमानकथा		१८२
	घटिकार देवपुत्र कुम्भकार थिए		१८६
११.	चन्दन देवपुत्र १६१-२२५		
	परिचय		१९१
	अतीतकथा		१९१
	वर्तमानकथा		१९४
	भिन्नाभिन्नं चन्दन नामहरू		१९९
	१- भद्रे के रातको उपदेश		२०५
	२- ओघबाट को तर्नसक्छ ?		२१६
	३- महामौद्गल्यायनसंग		२१९
१२.	चन्द्र देवपुत्र २२६-२४०		
	परिचय		२२६
	भिन्नाभिन्नं चन्द्र नामहरू		२३२
	१- राहु असुरेन्द्रले समाते		२३६
	२- ध्यानी पारहुन्छ		२३९
१३.	जन्तु देवपुत्र २४१-२४७		
	परिचय		२४१
	भिन्नाभिन्नं जन्तु नामहरू		२४२
	अप्रमादी भिक्षुलाई नमस्कार		२४५

	विषय :	पृष्ठ :	पृष्ठ :
१४.	तायन देवपुत्र परिचय गर्भेभए राम्रोसंग गर	२४८-२५६	२४८ २५४
१५.	तिष्य ब्रह्मा परिचय भिन्नाभिन्नं तिष्य नामहरू विमुक्त भिक्षुलाई चिन्दछन्	२५७-२८८	२५७ २५८ २७९
१६.	तुदु प्रत्येकब्रह्मा परिचय कोकालिकलाई सम्झाए	२८६-२९४	२८९ २९०
१७.	दामली देवपुत्र परिचय कृतकृत्य ब्राह्मण हुन्	२९५-२९६	२९५ २९७
१८.	दीघलट्टि देवपुत्र ध्यानी हुनुपर्छ	३००-३०१	३००
१९.	नन्द देवपुत्र परिचय अनेक नन्द नामहरू लोकाभिसलाई छाड्नुपर्छ	३०२-३११	३०२ ३०३ ३१०

	विषय :	पृष्ठ :	पृष्ठ :
२०.	नन्दन देवपुत्र ३१२-३१८		
	परिचय		३१२
	केही नन्दन नामहरू		३१३
	कस्तालाई शीलवान् भन्दछन् ?		३१४
२१.	नन्दि विशाल देवपुत्र ३१७-३१८		
	कसरी यात्रा हुन्छ ?		३१७
२२.	पञ्चशिख गन्धर्वपुत्र ३१६-३७१		
	परिचय		३१९
१-	केही सत्वहरू यसै जीवनमा किन निर्वाण हुन्छन् ?		३२५
२-	बुद्धधर्मको महिमा		३२८
	सुधर्मा देवसभा		३२९
	बुद्धका आठ गुणहरू		३३१
	ब्रह्मा सनत्कुमारको प्रादुर्भाव		३३७
	महागोविन्द ब्राह्मणका कुरा		३४१
	राज्यसंविभाजन		३४३
	महागोविन्दको एकान्तवास		३४९
	ब्रह्मा सनत्कुमारसँग वार्तालाप		३५१
	महागोविन्दको प्रव्रज्या-कामना		३५८
	छ क्षत्रीहरूलाई सम्बोधन		३६०

	विषय :	पृष्ठ :	पृष्ठ :
	ब्राह्मणह्रूलाई सम्बोधन		३६४
	भार्याह्रूलाई सम्बोधन		३६५
	महागोविन्दको प्रव्रज्या		३६५
२३.	पञ्चालचण्ड देवपुत्र	३७२-३७७	
	परिचय		३७२
	केही पञ्चालचण्ड नामहरू		३७३
	स्मृति राख्नेले निर्वाण पाउनसक्छ		३७५
२४.	पहाराद असुरेन्द्र	३७८-३९३	
	परिचय		३७८
	महासमुद्रमा कति आश्चर्यहरू छन् ?		३८०
२५.	पारिषद् ब्रह्मा	३९४-४०३	
	परिचय		३९४
	ऋद्धिवान् भिक्षुहरू धेरै छन्		३९७
२६.	प्रियंकरमाता यक्षिणी	४०४-४१०	
	परिचय		४०४
	कसरी पिशाचयोनिबाट मुक्तहुन सक्ने ?		४०८
२७.	पुनर्वसुमाता यक्षिणी	४११-४१८	
	परिचय		४११

	विषय :	पृष्ठ :	पृष्ठ :
	केही पुनर्वसु नामहरू		४१२
	धर्म नै सबभन्दा प्यारोलाग्छ		४१३
२८.	बक ब्रह्मा ४१६-४६३		
	परिचय		४१९
	केही बक नामहरू		४२७
	१- शाश्वत हो भन्ने दृष्टि		४२९
	मार आवेश		
	बक ब्रह्माको दमन		४३५
	ऋद्धि-प्रदर्शन		४४६
	पुनः मार आवेश		४४९
	२- बक ब्रह्माको पूर्वकथा		४५३
२९.	मणिभद्र यक्ष ४६५-४६६		
	परिचय		४६४
	अहिंसामा लाग्नेको बरभाव हुन्छ		४६५
३०.	महाब्रह्मा ४६७-४६५		
	परिचय		४६७
	केबट्टको प्रार्थना		४७८
	तीन प्रातिहार्यहरू		४८१
	चतुर्माहाभूतहरू कहाँ निरुद्ध हुन्छन् ?		४८६
	महाब्रह्माकहाँ पुगे		४९०

[२५]

	विषय :	पृष्ठ :	पृष्ठ :
३१.	मागध देवपुत्र ४६६-४६८ परिचय लोकमा कति प्रदद्योतहरू छन् ?		४९६ ४९७
३२.	माघ देवपुत्र ४६६-५०० केलाई छेदन गर्दा सुख हुन्छ ? नामावली शब्दावली गाथा-सूचि		४९९ ५०१ ५३८ ६०४

बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव

[भाग - १]

Dhamma.Digital

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

१. अजकलापक यक्ष

प रि च य

भगवान् बुद्धको पालामा पावावासी मत्त राजाहरूको नगरको एक ठाउँमा अजकलापक भन्ने एक यक्ष बस्दथे ।

Dhamma.Digital

बथान बथान बोकाहरू बाँधी, चढाइएको वलीलाई स्वीकार्ने भएकोले उनको नाम 'अजकलापक' भन्ने रहन गएको हो । यी यक्ष बडो प्रभावशाली तथा प्रचण्ड थिए । त्यसैले उनलाई खुशीपार्न त्यस-ताकाका मानिसहरूले उनलाई वली चढाउँदथे ।

१. उदा. अ. क. पृ. ४५: अजकलापकसुत्तवण्णना, बोधि-
बग्गो ।

एक दिन, यिनलाई दमनगर्ने विचार लिई, सन्ध्यासमयमा पात्र चीवर धारणगरी भगवान् बुद्ध एकलै सो यक्षको भवनतिर जानु भयो । त्यहाँ पुगेपछि यक्षको भवनको द्वारपालसँग यक्षलाई भेट्न भवनभित्र जाने कुरा भगवान्‌ले उसलाई बताउनु भयो ।

अनि द्वारपालले भगवान्‌लाई यस्तो विन्तिगन्यो—

“भन्ते ! यी अजकलापक यक्ष अति दरुण तथा प्रचण्डछन् । यिनले श्रमण वा ब्राह्मण कसैलाई पनि मान्दैनन् । त्यसैले भित्र जाने वा न जाने कुरा तपाइनै विचार गर्नु होस् ।”

यति भनी, यक्ष-समागममा गइरहेका अजकलापक यक्षलाई “भगवान् बुद्ध भवनभित्र प्रवेश गर्न चाहनु हुन्छ” भन्ने कुरा बताउन उ वायुवेगले त्यहाँगयो । *Dhamma.Digital*

शास्ता पनि भवनभित्र पस्नुभई अजकलापक यक्ष वस्ने मण्डपमा (= सिंहासनमा) बस्नु भयो । त्यत्तिकैमा यक्षका स्त्रीहरू आई भगवान्‌लाई घेरा लगाई बस्नथाले । भगवान् बुद्धले उनीहरूलाई समयोचित धर्मका कुराहरू सुनाउन थाल्नु भयो ।

त्यस बखत, सातागिर र हेमवत^१ भन्ने दुइ यक्षहरू, यक्ष

१. यिनीहरूका कुराहरू यस पुस्तकको दोश्रो भागमा उल्लेख गरिने छ ।

समागममा जानकोनिमित्त आकाशमागंबाट जाँदैथिए । भगवान् बस्नु भएको भवनको माथि पुग्दा यी यक्षहरू त्यहाँबाट अघाडि बढ्न सकेनन्^१ र 'केकारण रहेछ?' भनी हेर्दा भगवान् बुद्ध अजकलापक यक्षको भवनमा बसिरहनु भएको कुरा थाहापाए । अनि उनीहरू आकाशबाट ओल्हो भगवान् कहाँ गई वन्दनागरी "भन्ते ! हामीहरू यक्ष-समागममा जाँदैछौं" भनी विन्तिगरी भगवान्सँग विदा लिई फर्केर गए ।

यक्ष-समागममा पुगेपछि उनीहरूले त्यस सभामा बसिरहेका अजकलापक यक्षलाई बधाई दिंदै यस्तो भने—

"आवुसो, अजकलापक तपाइकोनिमित्त लाभ हो, तपाइको निमित्त सुलाभ हो—जो कि—देवसहित मनुष्यलोकमा अग्रपुरुष हुनु भएका वहाँ भगवान् बुद्ध तपाइको भवनमा बसिरहनुभएको छ । तपाइ त्याहाँ जानु भई वहाँ भगवान्को उपासना गर्नु होस् तथा धर्मो-

१. यक्षहरू जुनसुकै मार्गलिई आकाशबाट जानसक्दैनन् । प्रत्येक यक्षहरूकोनिमित्त यक्ष-सभाद्वारा मार्ग तोकिदिएको हुन्छ । अजकलापक यक्षको भवन उनीहरूकै मार्गमनि परेको थियो र त्यस बखत त्यस भवनमा भगवान् बुद्ध बसिरहनु भएकोले उनीहरू भगवान्लाई नाघी अगाडि बढ्न नसकेकाहुन् । सुत्त. नि. अ. क. पृ. १६४: आलवकमुत्तवण्णना ।

पदेश पनि मुन्नुहोस्^१ ।”

उनीहरूको कुरा सुन्नेबित्तिकै “यिनीहरू, यी मुण्डक श्रमण मेरो घरभित्र बसिरहेको कुरा भन्दछन्; आज, यी श्रमणसँग मेरो संग्राम हुनेछ” भन्दै प्रसन्न हुनुको सट्टा रीसले चूरभई यक्ष-सभाबाट उठी दाहिने खुट्टा उचाली साठी योजन प्रमाण भएको पर्वतको टुप्पोमा पाउ राख्दा, सो पर्वत—तताएको फलामलाई घनले ठोक्दा फलामबाट पत्र पत्र उछिट्टिनेकै—उछिट्टिन थाल्यो र भगवान्लाई आफ्नो भवनबाट भगाएर पठाउने विचारले अत्यन्त क्रोधित भई उनले (१) भूमरी पर्ने गरी हुरी चलाए, (२) महा मुसल धारे पानी वर्षाए, (३) ढुङ्गा वर्षाए, (४) शस्त्र वर्षाए, (५) अङ्गार (= आगो) वर्षाए, (६) तातो खरानी वर्षाए, (७) वालुवा वर्षाए, (८) हिलो वर्षाए तथा (९) महाअन्ध-कार पनि पारे^२ ।

Dhamma.Digital

उपरोक्त नौ प्रकारका वर्षाहरू मध्ये कुनै पनि वर्षादको भयद्वारा अजकलापक यक्षको भवनबाट डराएर भागेर जानुको सट्टा भगवान् निश्चिन्त भई बस्नु भयो र यस वर्षादद्वारा कुनै प्राणीको हानी नहोस् भनी वहाँले मंत्री-चित्त फैलाई अधिष्ठान पनि गर्नु भयो ।

१. उदा. अ. क. पृ. ४५: अजकलापकमुत्तवण्णना ।

२. उदा. अ. क. पृ. ४६: अजकलापकमुत्तवण्णना । यस नौ-वर्षादको कुराको वर्णन तल आलवकयक्ष-परिचयमा गरेको छु र त्यस्तै प्रकार यहाँ पनि सम्झनु पर्दछ ।

अजकलापक यक्षले आफ्नो शक्तिले भ्याएसम्म नौप्रकारका वर्षाहरू गराएर पनि जब भगवान्लाई आफ्नो भवनबाट बाहिर निकाल्न सकेनन्, तब उनी ऊन् रिसले चूरभई हातमा अनेक किशिमका शस्त्र-अस्त्रहरू लिएका अनेकविध भयजनक भूतहरू निर्माण गरे । अनि तिनीहरूलाई भगवान्को एक एक सुरमा राखी, अनेक प्रकारले रातभरी हो हल्ला मच्चाउन लगाए । तापनि भगवान् यसबाट कति पनि विचलित हुनु भएन । अनि ऊन् ऊन् रिसाउँदै यक्षले यस्तो सोच्नथाले—

“यी श्रमण, मसँग नसोधिकनै मेरो घरभित्र पसी मेरो आसनमा बसिरहेका छन्; लाज पनि छैन !”

भगवान्ले यिनको मनको कुरालाई जान्नु भई “यदि म यस भवनबाट बाहिर नगइदिएको खण्डमा—भुवदा भुवदै कुकुरको नाकबाट पित्त (= पानी) निस्कने ऊँ—यिनी पनि ऊन् ऊन् रिसाउने छन्” भन्ने विचार गर्नु भई भगवान् स्वयं भवनबाट बाहिर निस्की एक खुला ठाउँमा बस्नुभयो । त्यस बखत अलि अलि पानी पनि पर्दै थियो ।

यति कुरालाई इङ्गित गर्दै तलको मूल सूत्रले “त्यस पछि भगवान् रातको महा अन्धकारमा खुला ठाउँमा बसिरहुनु भएको थियो” भनी उल्लेख गरेको हो ।

जब भगवान् महा अन्धकारको समयमा एक खुला ठाउँमा

बस्तुभयो, तब अजकलापक यक्ष भगवान्को नगीचमा गई बडो भयानक आवाज सुनाउँदै “अक्कुल-पक्कुल” भन्दै तीनबारसम्म बेसकरी कराए ।

भगवान्लाई भगाएर पठाउनकोनिमित्त यक्षले यसभन्दा अधिनै धेरै प्रयत्न गरिसकेर पनि पुनः किन यसरी कराएका होलान् ?

हो, उनले यसभन्दा अधिनै धेरै प्रयत्न मात्र होइन अपितु आफ्नो शक्तिले भ्याएसम्मको प्रयत्नगरी भगवान्लाई भगाएर पठाउन खोजेका थिए किन्तु सफल हुन सकेनन् । असफल हुनाको कारण सोच्दै यक्षले यस्तो विचार गरे—“यो मेरो भवन ‘वीर-भूमिहो’ । त्यहाँ बस्ने कुनै पनि प्राणी डराउँदैनन्, त्यसैले बुद्ध पनि नडराएका हुन् । अब उनी बाहिर आइसके; अब उनलाई भयभीत पारी, तर्सार्दै यहाँबाट भगाउन पन्यो ।” यति सोची पुनः भगवान्को नगीचमा गई उनले “अक्कुल-पक्कुल” भन्दै बडो डरलाग्दो किशिमको आवाज सुनाएका हुन् । ताकि भगवान् डराएर भागुन् ।

सो यक्ष यस्तरी कराउन थाले कि—मानो सुमेरूलाई नै उचाल्ने जस्तै, महापृथ्वीलाई उलट्-पुलट् गर्ने जस्तै, महत् बलले हजारौं मेघ-गर्जेको जस्तै, एकै ठाउँमा भेलाभई गर्जेका दिशानागहरूको गर्जन जस्तै, केशर सिंहहरूको सिंहनाद जस्तै, यक्षहरूको ‘हुँकार’ आवाज जस्तै, भूत-हरूको हाँस्ने आवाज जस्तै, असुरहरूको तालीको आवाज जस्तै, देवराज इन्द्रको बज्रको आवाज जस्तै—आफ्नो बलले भ्याएसम्म गम्भीर तथा

अत्यन्त भयावह आवाज निकाल्दै अथवा कल्पविनाशको समयमा उत्पन्नहुने, साधारण मानिसहरूको मुटुनं फुट्ने जस्तो महा घोषको आवाज उनले सुनाए । अनि अब्यक्त रूपले अक्षरहरू उच्चारणगर्दै अत्यधिक भयावह पैदाहुने आफ्नो यक्ष-गर्जनले गर्जिदै “यिनै आवाजहरूद्वारा श्रमणलाई तर्साई भगाएर पठाउने छु” भन्दै गर्जनथाले ।

त्यस्तो आवाज निकाल्दा—मानो पर्वतका टुक्राहरू उछिट्टिएर निस्के फें, बनका मुख्य मुख्य रूखहरू सहित सबै रूखहरूका पातहरू, फलहरू तथा फूलहरू फरेकें, तीनहजार योजन लम्बाई र चौडाई भएको हिमाल समेत थर थर कामेको फें—काम्नथाले । भूमण्ड देवताहरूमध्ये केही देवताहरूलाई समेत डर र त्रास लागेको थियो भने मनुष्यहरूको त के कुरा । त्यस बाहेक अरू द्विपद, चतुष्पद प्राणीहरू पनि भयभीत भई बेसकरी कराउनथाले, समस्त जम्बुद्वीपमा महाकोलाहलको होहल्ला उठ्नथाल्यो । भगवान् भने त्यस आवाजद्वारा किञ्चित मात्र पनि भयभीत नभई निश्चिन्त तथा निश्चल भई बसिरहनुभएको मात्र नभई बह्राले “यी आवाजहरूद्वारा कुनै पनि प्राणीको विघ्नबाधाहुन नपाओस्” भनेर अधिष्ठान पनि गर्नु भएको थियो भनी उदानट्टकथाले समुल्लेख गरेको छ । यसैको प्रभावद्वारा सारा जम्बुद्वीपमा हो हल्ला मच्चिदा पनि कसैले यस्को चालसम्म पनि पाउन सकेन ।

समस्त वायुमण्डल नै खलबल पारी सबैलाई आकुल-व्याकुल-पानं सक्ने आवाज भएकोले धर्मसंग्राहकहरूले यस आवाजको नाम नै

‘अक्कुल्ल-पक्कुल्ल’ भन्ने राखेकाहुन् भनी उदानट्टकथाले उल्लेख गरेको छ ।

यस्तो आवाजद्वारा भयभीत पार्न खोजी “यो तिन्नो पिशाच हो” भन्दै अजकलापक यक्षले भगवान्को अगाडि आफ्नो महाभयावह रूप पनि देखाएका थिए^१ ।

यस्तोविघ्न अनेक प्रकारका आवाजहरू सुनाई, अनेक प्रकारका भयावह रूप देखाउँदा अलिकति पनि कम्पित नभई भगवान् बसिरहनु भयो । अनि भगवान्ले अजकलापक यक्षलाई त्यसरी निर्भीक रूपले बस्न सक्नाको कारण बताउनु हुँदै एक उदान-दाया प्रकाशपानु भयो ।

“यदा सकेसु धम्मेषु, पारगू होति ब्राह्मणो ।

अथ एतं पिशाचं च, पक्कुल्लञ्चातिवत्तति ॥”

यसको भावार्थ हो—

“जब, आफ्नो धर्ममा पारङ्गत हुन्छ” अर्थात् जब, परिज्ञाभिसम-यद्वारा पारङ्गत हुन्छ, तब सोही अभिसमय ज्ञानद्वारा त्यसको हेतुलाई पनि जान्दछ, निरोध-प्रतिपद्द्वारा हेतुनिरोधलाई पनि जान्दछ । यसं

ज्ञानलाई पारङ्गत भनिएको हो । यसरी सबै प्रकारका क्लेशहरूलाई बघाइ शुद्धपारी सकेपछि, अर्थात् विशुद्ध भइसकेपछि उ शुद्ध-ब्राह्मण कहलाइन्छ । त्यसैले अङ्गुत्तर निकायको दुतियरोहितसुत्तमा^१ “यही ब्याम प्रमाण भएको चित्तयुक्त शरीरमा नै म लोकको पनि प्रज्ञापन गर्छु.....” भनी भन्नु भएको हो ।

अथवा आफ्नो धर्ममा (सकेसु धम्मेसु) भनी भनेको—आत्महित चाहने पुरुषहरूको आ-आफ्ना शीलादि गुणधर्महरूलाई भनिएको हो ।

शील-समाधि-प्रज्ञा-विमुक्ति-ज्ञानदर्शन-धर्महरू, विशुद्ध धर्महरू हुन् । यी धर्म (= गुण)हरूले हितसुख चाहने पुरुषको कहिल्यै पनि अहित र असुख गर्दैनन् । त्यसैले यस्ता धर्महरूलाई नै ‘आफ्नो धर्म’ भनी भनिन्छ न कि अनर्थ तथा अहितजनक संक्लेश-धर्महरूलाई भनिएको हो ।

‘पारङ्गत’ भनी—ती शीलादि गुणधर्महरूद्वारा परिपूर्ण भएपछि पार जान सक्ने भएकोले ‘पारङ्गत’ भनी भनिएको हो ।

यहाँ ‘शील’ भनिएकोमा ‘शील’ दुई प्रकारका छन् । जस्तै—
(१) लौकिक-शील र (२) लोकोत्तर-शील ।

यसमध्ये लौकिक-शीललाई प्रतिपद्को पूर्वभाग सम्झिन्छ । यसै-
लाई संक्षेपमा प्रातिमोक्ष^१ संवरादि शील पनि भनिन्छ । यी चार प्रकारका
हुन्छन्^२ । विस्तृत रूपमा अनेकविध शीलहरू पनि हुनसक्छन् ।

फेरि, मार्ग र फलको हिसाबले लोकोत्तर शील पनि दुइ प्रकारका
छन् । जस्तै—स्रोतापन्नादि मार्ग क्षणको शीललाई 'मार्ग-शील' र स्रोता-
पन्नादि फलक्षणको शीललाई 'फल-शील' भनिन्छ । अनाइको तात्पर्य सम्य-
क्वाचा, सम्यक्कर्म र सम्यक् आजीविकालाई नै मार्गक्षणमा 'मार्ग-शील'
र फलक्षणमा 'फल-शील' भनिएको हो । यस्तै प्रकारको शीललाई
'आर्यकान्त शील' पनि भनिन्छ ।

जस्तै शीललाई बुइ प्रकारले विभाजन गरिएको छ त्यस्तै समाधि
तथा प्रज्ञालाई पनि बुइ प्रकारले विभाजन गरिन्छ ।

यस प्रकारको विभाजनमा 'लौकिक-समाधि' भनी उपचार
समाधिद्वारा अष्ट-समापत्ति-ध्यानलाई भनिएको हो र 'लोकोत्तर-
समाधि' भनी मार्ग अन्तर्गत समाधिलाई भनिएको हो ।

१. प्रातिमोक्ष भनी केलाई भन्दछन् भन्ने वारेका कुराहरू लेखकको
बु. श्रावि.-१ पृ. २७५ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएका छन् ।

२. चार प्रकारका शील भनेका के के हुन् भन्ने कुरा लेखकको
बु. प. १ पृ. २८२-८७ मा वर्णित भएका छन् ।

श्रुतमय-प्रज्ञा, विन्तामय-प्रज्ञा तथा भावनामय-प्रज्ञालाई 'लौकिक प्रज्ञा' भनी भन्दछन् । यी प्रज्ञाहरू सास्रवहुन् । 'लोकोत्तर-प्रज्ञा' मार्ग र फल अन्तर्गत हुन्छन् ।

'विमुक्ति' भनी फलविमुक्ति अथवा निर्वाणलाई नै भनिएको हो भन्ने कुरा सम्झनु पर्छ । अतः 'विमुक्ती' भनेको लोकोत्तर मात्र हुन्छ ।

उन्नाइस (१९) प्रकारका प्रत्यवेक्षण-ज्ञानलाई 'ज्ञानदर्शन' भन्दछन् र यी लौकिक हुन्छन् ।

यसरी शीलादि गुणधर्महरूद्वारा यस आत्मभावमै अरहत्-फल साक्षात्कारगरी पारङ्गत हुइनेभएकोले 'आफ्नो धर्ममा पारङ्गत हुन्छ' भनी भनिएको हो ।

Dhamma.Digital

अथवा सूतापत्तिफल प्राप्त गरेपछि शीलमा पारङ्गत (= परिपूर्णता) हुन्छ । सूतापन्न भन्नाले सकृदागानी पनि अन्तर्गत भएको छ भन्ने कुरा बुझ्न सक्नु पर्छ । अनागामीफल प्राप्त गरेपछि समाधिमा पारङ्गत (= परिपूर्णता) हुन्छ । अरहत्फल प्राप्त गरेपछि प्रज्ञामा पारङ्गत (= परिपूर्णता) हुन्छ । किनकि अरहत् फल प्राप्त गरेपछि मात्र प्रज्ञाको

१. उन्नाइस प्रकारका प्रत्यवेक्षण-ज्ञान भनेका के के हुन् भन्नेकुराहरू पटि. म. पा. पृ. ८२: पच्चवेक्खणजाणनिद्देसमा उल्लेख भएका पाइन्छन् ।

चरमसीमामा पुगेको ठहरिन्छ । त्यस्तो प्रज्ञा 'अक्रोप्य' अर्थात् अपरि-
वर्त्य तथा निश्चल हुन्छ । यसैलाई 'पारङ्गत' भएको हो भनी भनिएको
हो । त्यसपछि त्यस्ता पुरुषलाई नै सबै प्रकारका पापहरू पखालेका पर-
मार्थ ब्राह्मण भन्दछन् न कि पानीले पखाल्नेलाई । अनि त्यस्ता ब्राह्मण
यी पिसाच देखेर तथा उसले आकुल-ब्याकुल हुने गरी सुनाइएका आवा-
जहरूद्वारा कति पनि भयभीत हुन्नन्, तसिंदा पनि तसिंझन् — भागेर
जाने कुरा त परै जाओस् ।

यी कुराहरू सुनेर अजकलापक यक्ष अत्यन्त आश्चर्यित भए ।
अनि "अहो ! मनुष्यजातिमा पनि यस्तोविघ्न महाभयावह आवाज-
द्वारा न तसिने महापुरुष पनि हुँदा रहेछन्" भन्ने लागेपछि साधारणतया
बुद्धप्रति प्रसन्नभई, श्रद्धाराखी, आफू बुद्धप्रति प्रसन्न रहेको कुरा जना-
उँदै उनले बुद्धको अगाडि आफूले उपासकत्व ग्रहण गरेको कारण पनि
प्रकटगरे भनी उदानट्टकथाले^१ उल्लेख गरेको छ ।

यही नै अजकलापक यक्षको परिचय हो । अरू कुराहरू तल-
को मूल सूत्रमं उल्लेख भएकाछन् ।

अजकलापक नाम त्रिपिटक पालि साहित्यमा तीनवटा मात्रै
पाइन्छन् । जस्तै—(१) अजकलापक यक्ष, —(२) अजकलापक चैत्य
तथा (३) अजकलापक सुत्त^२ ।

×

×

×

१. पृ. ४५: अजकलापकसुत्तवण्णना ।

२. उदा. पा. पृ. ६७: अजकलापकसुत्तं, बोधिवग्गो ।

मूल सूत्र—

भगवान्लाई तर्साउन आए

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान् पावा^२स्थित अजकलापक^३

१. उदा. पा. पृ. ६७: अजकलापकमुत्तं, अ. क. पृ. ४५.
२. 'पावा' भन्ने मल्ल राजाहरूको नगर हो । रोमनमा: 'पाटली' भनी उल्लेख भएको छ ।
३. 'अजकलापक' भन्ने यक्षको नाम हो । सो यक्षले बथान वथान बोकाहरू बाँधी दिइएको वलीलाई बाहेक अरू वली स्वीकार नगर्ने भएको हुँदा उसको नाम 'अजकलापक' भन्ने रहन गएको हो । कसैको यो पनि बनाइ छ कि—बोकाहरू ऊँ कराई वली चढाउँदा सो यक्ष खुशी हुने भएकोले उसलाई 'अजकलापक' भनिएको हो ।
उदा. अ. क. पृ. ४५: अजकलापकमुत्तवण्णना ।

चैत्यमा^१ (चेतिय) अजकलापक यक्षको भवनमा विहार गर्नु भएको थियो । त्यसपछि भगवान् रातको महाअन्धकारमा खुला ठाउँमा बसि रहनु भएको थियो । (त्यस बखत) फाट्फूट्, पानी पनि पर्दैथियो ।

अनि भगवान्लाई भय, त्रास तथा जिरिङ्ग गराउने उद्देश्यले अजकलापक-यक्ष जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्को नगीचमा तीन बारसम्म “अक्कुल-पक्कुल” भन्ने आवाज सुनाए र आकुल-ब्याकुल हुने गरी “श्रमण! यो तिम्रो पिशाच हो” भनि भने ।

अनि भगवान्ले यो कारणलाई बुझ्नु भई त्यसवेला यस्तो उदान प्रकट गर्नु भयो—

“यदा सकेसु धम्मेषु, पारगू होति ब्राह्मणो ।

अथ एतं पिशाचं च, पक्कुलञ्चातिवत्तती” ति ॥”

अर्थ —

“आफ्नो धर्ममा जब ब्राह्मण पारंगत हुन्छ, तब सो ब्राह्मण पिशाचको “अक्कुल-पक्कुल’ भन्ने भयजनक आवाजबाट पनि त्रसित हुन्छ ।”

१. यहाँ ‘चैत्य’ (= चेतिय) भन्नाले कुनै स्तूप भएको ठाउँलाई भनिएको होइन । मागधि (पालि) भाषामा पूजा, सम्मान सत्कार

अथवा सजाउने ठाउँलाई चेतिय (= चैत्य) भनिन्छ । 'चित्त' चिति करणे भन्ने धातुबाट 'चेतिय' भएको हो । 'ची' चये भन्ने धातुबाट पनि 'चेतिय' (= चैत्य) शब्द बनिएको हो । जेहोस् पूजा गरिने स्थानलाई 'चेतिय' (चैत्य) भनेको हो ।

अजकलापक यक्षले बासगर्ने स्थानमा मानिसहरूले पितृ-तर्पण (= श्रद्धा = श्राद्ध) आदि गरी समय समयमा वली पनि चढाउँ दथे । त्यसैले त्यस ठाउँलाई 'चेतिय' (= चैत्य) भनी भनिएको हो ।

बुद्धको समयभन्दा अगाडि कुनै पनि देवस्थल, चौतारो, वृक्ष, यज्ञस्थल, विश्रामगृह तथा धार्मिक अनुष्ठान गर्ने स्थानहरूलाई 'चेतिय' (= चैत्य) भन्ने चलन थियो । खासगरी देवता वासगर्ने ठाउँहो भन्ने संकिने स्थानलाई 'चैत्य' भन्दथे । त्यसैले उदान अट्टकथा (पृ. २२७: आयुसंखारोस्सज्जनसुत्तवण्णना) ले यस्तो उल्लेख गरेको हो—“इति सब्वानेव तानि बुद्धुप्पादतो पुब्बे देवता परिग्गहिताती'ति चेतिय वोहारेन वोहरती'ति ।” अर्थात्—बुद्ध उत्पन्न हुनुभन्दा अगाडि देवताहरूले बासगरेका स्थानहरूलाई चैत्य भन्ने चलन थियो । यस्तैगरी सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३०१ ले पनि उल्लेख गरेको छ ।

पछि गएर बुद्धको समयमा त्यस्ता देवस्थलहरू नजिकमा जति पनि विहारहरू बने ती सबैलाई पूर्व व्यवहार कै नामले

व्यवहार गरे । जस्तै—अग्गालव-चैत्य (चुल्ल. व. पा. पृ. २६८ नवकम्म दानकथा, सेनासनक्खन्धकं), आनन्द-चैत्य (दी. नि. II. पृ. ९६ चत्तारो महापदेसा, महापरिनिब्बाणसुत्तं), उदेन-चैत्य (सं. नि. IV. पृ. २२१: चेतियसुत्तं, इद्धिपादसंयुत्तं), गोतम-चैत्य (अं. नि.—३ पृ. २५७: गोतमकचेतियसुत्तं), तथा बहुपुत्रक-चैत्य (सं. नि. IV. पृ. २२१: चेतियसुत्तं) आदि । यस्ता चैत्य शब्द प्रयोग भएका केही स्थानका नामहरू लेखकको बु. रा. पृ. ३६४ मा संग्रहित छन् ।

आलवक यक्ष

२. आलवक यक्ष

प रि च य

बुद्धको पालामा आलवी देशमा आलवी नामक नगरथियो।*

- *. देशको नाम पनि नगरको नाम पनि 'आलवी' नै थियो भन्ने बारेमा सार. प. I. पृ. २४४: आलवकसुत्तवण्णनाले यसरी उल्लेख गरेको छ—“आलवीति तं रट्टुम्पि नगरम्पि”। यस्तै गरी सुत्त. नि. अ.क. पृ. १६१: आलवकसुत्तवण्णनाले पनि यसरी उल्लेख गरेको छ—“आलवीति तं रट्टुम्पि नगरम्पि बुच्चति, तदुभयम्पि इध वट्टति ।” अङ्गुत्तरअट्ठकथा I. पृ. २११ ले “आलवी रट्टे आलवी नगरे” भनी उल्लेख गरेको छ ।

यो नगर श्रावस्तीबाट ३० योजन,* वाराणशीबाट करीब १२ योजन) टाढा तथा श्रावस्ती र राजगृहको बीचमा~ पर्वथ्यो ।

आलवी राजाको शिकार

संयुक्तनिकायटुकथा,* सुत्तनिपातटुकथा^० तथा अङ्गुत्तर-

*. हेर लेखकको बु. रा., पृ. १५१.

।. हेर लेखकको बु. गृ. पृ. १९७; D.P.P.I. पृ. २९५.

~. चुल्ल. व. पा. पृ. २६७-७२: सेनासनवखन्धकको अवेभङ्गिय-वत्थु, नवकम्मदानकथा तथा सङ्घभत्तादि अनुजानना भन्ने कथाहरूमा भगवान् श्रावस्तीबाट कीटागिरी; कीटागिरीबाट आलवी र आलवीबाट चारिकागर्दं राजगृह जानुभएकोले श्रावस्ती र राजगृहको बीचबाटामा आलवी पर्छ भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ ।

•. I. पृ. २४४.

०. पृ. १६२.

निकायटुकथा* अनुसार आलवी नगरमा आलवक राजाले राज्य-गर्दथे । उनी अनेक नर्तकी स्त्रीहरू सहित अनेक श्रीसम्पत्ति भोगगरी राज्य चलाएर बसेका थिए । यो राजा चोर डाकाहरू हटाउने उद्देश्य लिएर, बिरोधी राजाहरू हटाउने उद्देश्य लिएर तथा शारीरिक व्यायाम गर्ने उद्देश्य लिएर हप्ताको एकपटक भोगविलास त्यागी शिकार खेलन जाने गर्थे । यसरी जाँदा एक दिन, राजाले आफ्ना सेनाहरूका बीच “जसको नजिकबाट हरीण भागेर जानेछ सो हरीणको जिम्मेवार उही हुनेछ” भन्ने वाचागरे र गराए पनि ।

संयोगवश, त्यसदिनमा राजाकै छेउबाट एक हरीण भागेर गयो । वेगसम्पन्न राजा पनि हरीणलाई लखेट्दा लखेट्दै तीन योजन सम्म टाढापुगे । भागेर गएको हरीण ‘एणी’ जातको हरीणथियो । एणी जातका हरीणहरू एक वेगमा तीनयोजनसम्म दौडन सक्छन् । अतः तीन योजन दौडिसकेपछि थकितभई सो हरीण पोखरी भित्र

*. I. पृ. २११: एककनिपातवण्णना ।

● बुद्धकालीन ‘आलवी’ नगर हाल कहाँ पर्छ भन्ने बारेमा महापण्डित राहुल साँकृत्यायनले आफ्नो बुद्धचर्या (पृ.२५९) को पादटिप्पणीमा यो नगर नै हालको ‘अर्वल’ (जि. कानपुर) हुन सक्दछ भनी उल्लेख गरेका छन् । भरतसिंह उपाध्यायले बु. भा. भू. पृ. ४२१ मा यस सम्बन्धी आफ्नो समर्थन जनाएका छन् ।

लुक्थो । अनि राजाले लुकेको हरीणलाई मारी दुइटुक्रापारे । अनि 'हरीणको मासु त्याउन सकेनन्' भन्लान् भन्ने लोकापवादबाट मुक्तहुन,

जैनरल कनिङ्गहाम् र डा. होएन्ले (Hoernle) पनि आलवीलाई वर्तमान नेवल वा नवल (उ. प्र) हो भन्ने कुरा स्वीकारेका छन् भनी D.P.P.I. पृ. २९५ मा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

G.D. पृ. ४ मा डा. कर्न (Kern) ले कोशल र मगधको बीचमा आलवी नगर पर्दछ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

जैनग्रन्थहरूमा आलवीलाई 'आलभी' भन्दछन् र कल्पसूत्रमा 'आलम्भिक' भनिएको छ भनी G.D. पृ. ४. मा उल्लेख भएको छ ।

महाकवि अश्वघोषले आफ्नो बुद्धचर्या (२१।१८) मा 'एक अत्यन्त अकुशल अटवी (जङ्गल) मा भगवान् बुद्धले आटविक यक्ष र कुमार हस्तकलाई उपदेश दिनुभएको थियो' भन्ने उल्लेख गरे अनुसार पालिको 'आलवि' नै संस्कृतको 'अटवी' हो भन्न सकिन्छ । किनभने 'अटवीको' अर्थहो जङ्गल वा महावन ।

अभिधानप्पदीपिका मा. नं. १९९ ले पनि आलवी-लाई नगरहरूको नामावलीमा अन्तरगरी उल्लेख गरेको छ ।

धोवन नसके तापनि,* धनुषको टुप्पोमा मासु कुण्डघाई,० काँधमा झाली बोकेर आईरहेको बेलामा, नगरको नगीचको खुब बाक्लो हाँगा-धिगा तथा ठूला ठूला पातहरू भएको एक ठूलो बरको रुख देखेर त्यसको छायामा विश्राम लिने विचारगरी आलवक राजा सोही बरको रुख-मग्नो पुगे ।

मनुष्य बली दिने कबूल

त्यस बखत, सो बरको रुखमा आलवक यक्ष बस्वथे । मध्यान्ह समयको बेलामा सो रुखको छायाभिन्न आइपुग्ने मानिसलाई उनले खान पाउने र त्यसै रुखमा बस्न पाउने वरदान यक्ष राजाबाट पाएको हुँदा, यसै अनुसार उनले जीवीका चलाएका थिए ।

केही छिन रुखमनी विश्रामगरी उठेर जानखोजेका राजालाई “पख पख, न भाग; तिमी मेरो आहार त्वाँ !” भन्दै यक्ष आई राजा-

*. मनो. र. पृ. I. पृ. २११: हृत्थकआलवक, एककनिपात. वण्णना ।

०. सार. प. I. पृ. २४४: आलवकसुत्तवण्णना, यक्खसंयुत्तं, पर. म. जो. पृ. १६२: आलवकसुत्तवण्णना ।

१. सार. प. I. पृ. २४४; पर. म. जो. पृ. १६२

को हात बेसकरी समाते । फुत्केर भाग्न नसकेपछि विवशभई* आफ्नो प्राण रक्षा गर्न राजाले “मलाई छाडिदेऊ, बरु मैले तिमीलाई दिनकादिन एक मानिस र एक थाल भात पठाइदिने छु” भनी कबूल गरे ।

अनि यक्ष भन्दछन्—“राजऐश्वर्यमा व्यस्तभई बस्ने तिमीले यो कुरा कहिले स्मरण गरौला र । अनुमति पाएको बखतमा मेरो भवनमा (= रुखमा) आएको प्राणीलाई मात्र म खान सकछु, अन्य वेलामा आउनेलाई म छुन पनि सक्िवन । अतः यदि तिमीलाई छाडिदिऊ भने मैले के खाने ?” यति भनी यक्षले राजालाई छाडेनन् ।

राजाभन्दछन्—“यदि मैले पठाइन भने त्यसबखत मलाईनै समाती खाऊ ।” राजाले यति कबूल गरे पछि यक्षको हातबाट मुक्तभई आलबक राजा आफ्नो नगर तिर लागे ।

उता, गस्तीलगाई राजाको प्रतीक्षामा बाटामा बसिरहेको सेनाले फकिरहेको राजालाई देखी “महाराज ! अपयशको भयले यस्तोविघ्न कठोरताका साथ मासु बोकी ल्याउनु भएकोहो कि क्या-हो” भन्दै अगाडिसरी राजाले काँधमा बोकी ल्याएको मासु लिए ।

*. मनो. र. पू. I. पृ. २११: एककनिपातवण्णना ।

१. सार.प. I. पृ. २४४: यक्खसंयुत्तं, पर.म.जो. पृ. १६२: आलवक-मुत्तवण्णना ।

राजाले बरको रुखमनी घटेका घटनाका कुराहरू केही पनि न भनी सेनाको साथ राजदरवारमा फर्की, खान-पान पछि नगरगोप्यक (= नगरगुप्तिक) लाई बोलाउन पठाई उनलाई बरको रुखमनी घटेका सबै कुरा सुनाए ।

अनि, नगरगोप्यकले*—“ महाराज ! तपाइले कुनै निश्चित समय तोक्नु भएको छ कि छैन ?” भनी सोधदा राजाले कुनै समय न तोकिएको जवाफ दिएपछि नगरगोप्यकले “देव ! यो त ठीक भएन । अमनुष्यहरूलाई समयको निर्धारण गर्नुपर्थ्यो । अन्यथा यस-बाट देशलाई खतरा आउनसक्छ । जे होस्, तपाइ यसमा चिन्तित नहुनुहोस्, चाहिने व्यवस्था म मिलाउनेछु” भनी विन्तिगन्यो।

भोलिपल्ट विहान सबेरै उनी ऊघालखानामा गई “जो प्राणदण्डित पुरुषहरू हुन्, जो बाँच्न चाहन्छन् उनीहरू बाहिर निस्कून्” भनी भन्दा सबभन्दा पहिले निस्कने पुरुषलाई आफ्नो घरमा लगी नुहाइ-धुवाइ-खानपान गराई “यो एक थाल भात लिई यक्षकहाँ पुन्याउन जाऊ” भनी नगरगोप्यकले पठायो । उ रुखमनी पुग्नासाथ

*. नगरगोप्यकलाई आजकलको भाषाले इन्स्पेक्टर जैनरल भन्न सकिन्छ ।

१. सार. प. I. पृ. २४९: आलवकसुत्तवण्णना, यक्खसंयुत्तं; पर. म. जो. पृ. १६२: आलवकसुत्तवण्णना ।

भैरव रूप धारणगरी आएको यक्षले उसलाई मुजा खाएकें गरी
खायो ।

भनिन्छ कि यक्षहरूको आफ्नो प्रभावको कारणद्वारा मनुष्य-
हरूका रौं तथा हाडहरू आदि सबै यक्षहरूकोनिमित्त नवनीत-
पिण्ड जस्तै नरम हुन्छन् ।

यक्षको भात समात्नलगाई साथमा गएका मानिसहरूले यो
भयावह दृश्य देखेर अति रोमाञ्चितभई उनीहरूले उक्त घटनाको
कुरो आ-आफ्ना साथीहरूलाई सुनाउन थाले ।

यस्तैगरी, दिनदिनै; नगरगोप्यकले ऊचालखानाका प्राणदण्डित
मानिसहरूलाई पठाउन थाल्यो । केही दिन पछि ऊचालखानामा
त्यस्ता मानिसहरू बाँकी नरहेपछि चोरहरूलाई पठाउन थाल्यो ।
केही दिनपछि “राजाले चोरहरूलाई समात्दै यक्षकहाँ पठाउँदै छन्”
भन्ने हल्ला फैलिनथाल्यो र पछिगएर चोरीगर्ने मानिसहरूनै भए-
नन् । यसरी ऊचालखानाका पुराना चोरहरू पनि सिद्धिए र अर्का-
तिर नयाँ चोरहरू पनि भएनन् । ऊचालखाना शून्यनै भयो* ।

यस्तो अवस्थामा नगरगोप्यकले राजासँग विन्तिगन्थो ।
राजाले आफ्ना धनहरू नगरका बाटाहरूमा र अन्य स्थानहरूमा

*. सार. प. I. पृ. २४५: आलवकसुत्तवण्णना, यक्खसंयुत्तं; पर.
म. जो. पृ. १६२-६३: आलवकसुत्तवण्णना ।

छाड़नलगाए । यस्तोगर्दा शायद लोभकोकारणले कसैले लेला । किन्तु त्यस धनलाई कसैले लिनत के खुट्टासम्मले पनिछोएनन् । चोरहरू नपाएपछि राजाले अमात्य (= मन्त्री)हरूसँग सल्लाह गरे । अमात्यहरूले “देव ! त्यसोभए घर क्रमानुसार, घरको सबैभन्दा बूढोलाई पठाऊँ; किन कि उ चाँडैने मनेछ” भनी राजासँग विन्तिगरे ।

यो कुरा सुनेर “हाम्रा बाबु, हाम्रा बाजेलाई यक्षको आहारकोनिमित्त राजाले पठाउँदैछन् भनी नागरिकहरू क्षुब्ध हुन सक्छन् । त्यसो हुनाले यस्तो काम नगर” भनी राजाले मन्त्रीहरूको सुफाव अस्वीकारेका मात्र होइनन् बल्कि राजाले उनीहरूलाई “यस्तो काम नगर्नु” भन्ने आदेश समेत दिए ।

“देव ! त्यसोभए दुधे-बालक पठाउं त ? त्यस्ताको कसैमाथि आमा बा बाबु भन्ने प्रेम हुँदैन ।”

यस मुझाउलाई राजाले स्वीकारेपछि उनीहरूले त्यस्तै गर्न थाले ।

“दुधे-बालकहरूलाई यक्षकहाँ पठाउँदै छन्” भन्ने हल्ला मच्चिए पछि नगरका आमाहरू आ-आपना दुधे-बालकहरू लिई अर्कै जनपदमा गई बालकहरू हुर्काउन थाले तथा गर्भिणी स्त्रीहरू पनि त्यस्तैगरी अन्त गई बालकहरू जन्माई, हुर्काई स्वदेश फर्कन थाले ।

यस्तं प्रकारले १२ वर्ष बितेर गयो*।

एक दिन, सारानगरमा दुधेवालक खोज्दा यौटा पनि नपाइए-
पछि मन्त्रीहरूले राजासँग यस्तो विन्तिगरे—

“हेदेव ! सारानगरमा यौटा पनि दुधेवालक छैन सिवाय
अन्तःपुरमा—त्यो पनि तपाइकै छोरा आलवक राजकुमार^६।”

“जस्तो मेरो पुत्र मलाई प्यारोलाग्छ, प्राणभन्दा प्यारो छ,
त्यस्तै यो लोकवासी सबैलाई आ-आफ्ना पुत्र प्यारो लाग्छ । अतः
जाऊ, उसलाई पनि बलीदिई मेरो प्राणरक्षागर^७; बाँचे भने त्यस्ता
पुत्रहरू अरू पनि जन्माउन सक्नेछ^८” भनी राजाले भने ।

*. सार. प. I. पृ. २४५: आलवकसुत्तवण्णना; पर. म. जो. पृ.
१६३: आलवकसुत्तवण्णना । “एवंद्वादस वस्सानि गतानि” सार.
प. I. पृ. २४५.

६. यस.सम्बन्धमा मनो. र. पू. I. पृ. २१२: हत्थकआलवक,
एककनिपातवण्णनामा आजै जन्मेको वालक थियो भन्ने कुरा
उल्लेख भएको छ ।

७. सार. प. I. पृ. २४५: आलवकसुत्तवण्णाना, यकखसंयुत्तं; पर.
म. जो. पृ. १६३: आलवकसुत्तवण्णना ।

८. मनो. र. पू. I. पृ. २१२: हत्थकआलवक, एककनिपातवण्णना ।

त्यस बखत, आलवक कुमारकी आमा, छोरा राजकुमार-लाई नुहाई, लेपलगाई, कपडाले बेरी काखमा सुताई बसिरहेकी थिइन्। राजपुरुषहरू राजाको हुकुम प्रमाङ्गी लिई त्यहाँ गई, देवी हँदा हँदै तथा उनका सोन्हहजार (१६,०००) देवीहरू पनि खाउँदै धाउँहरू पनि खाउँदै—काखमा सुताइराखेको आलवक राजकुमारलाई “भोलि यक्षको आहार हुनेछौ*” भन्दै दरबारबाट निस्के।

भगवान्को आलवी आगमन

त्यसै दिनमै, श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारको महागन्धकुटी-विहारमा बस्नुभएका भगवान् बुद्ध, विहान सबेरै उठी महाकरुणा-समापत्ति ध्यानमा बसी, बुद्धचक्षुद्वारा वहाँले लोकमा अवलोकन गर्नुहुँदा, आलवक कुमारद्वारा अनागामीत्व प्राप्त गर्न सक्ने, आलवक यक्षद्वारा सूतापत्ति-फल प्राप्त गर्न सक्ने तथा धर्मोपदेशको अन्तः-मा चौरासीहजार (८४,०००) प्राणीहरूद्वारा धर्मचक्षुलाभ गर्न सक्ने कुरा समेत देख्नुभई,—पूर्वाह्न समयको भोजन-कृत्य समाप्त गरी, त्यस्तै-

*. सार. प. I. पृ. २४५-४६: आलवकसुत्तवण्णना, यक्खसंयुत्तं पर. म. जो. पृ. १६३: आलकसुत्तवण्णना ।

१. मनो. र. पू. I. पृ. २१२: हत्थकआलवक, एककनिपातवण्णनाले वालक लगेकै दिनमा यक्षकहाँ लगेको थियो भनी उल्लेख गरेको छ ।

गरी दिवाभोजनको काम पनि सिद्धिएपछि*, कृष्णपक्षको उपोसथ दिनको सूर्य पनि अस्ताचलतिर लागिरहेको बेलामा—पात्र-चीवर ग्रहणगरी अरू कुनै साथी नलिई आफू एकलै^० पदमार्गद्वारा श्रावस्ती देखि तीस (३०) योजनको बाटोगई, आलवीमा पुग्नु भयो । अनि आलवक यक्षको भवनमा जानुभई वहाँ उहीनै बस्नुभयो । यो भवन आलवी नगरबाट एक गाउत जति टाढा पर्छ^१ ।

“एक समय भगवान् आलवीको आलवक यक्षको भवनमा” भनी जुन कुरा तलअनुदित मूलसूत्रमा उल्लेख भएको छ, त्यो यत्तिनै कुराको संकेत हो भनी बुझ्नुपर्छ भन्ने कुरा अट्कथाहरूले^२ उल्लेख गरेका छन् ।

“केत, जुन बरको रुखमा आलवक यक्षको भवन (= बस्ने-घर) थियो सोही रुखको आसपासमा भगवान् बस्नुभएको थियो कि अथवा भवनमै (= बस्ने घरभित्रै) बस्नुभएको थियो ?”

*. सुत्ता. नि. अ. क. पृ. १६३ मा भने भोजन-कृत्य न सिद्धिइकनै जानुभएको हो भन्नेकुरा उल्लेख भएको छ ।

०. मनो. र. पू. I. पृ. २११: एककनिपातवण्णनामा त्यसरी जानु-हुँदा भगवान् लाई कसैले पनि चिन्न नसवनेगरी जानु भएको थियो भनी उल्लेख भएको छ ।

१. पर. म. जो. पृ. १६१: आलवकसुत्तावण्णना ।

२. सार. प. I. पृ. २४६; पर.म.जो.पृ.१६३ आलवकसुत्तावण्णना ।

“भवनमै बस्नुभएको थियो ।”

“जसरी यक्षहरूले आ-आफना भवनहरू देख्छन् त्यस्तैगरी भगवान्‌ले पनि यक्षहरूका भवनहरू देख्नसक्नुहुन्छ” भनी अर्थकथा-हरूले* उल्लेख गरेका छन् ।

जब आलवक यक्षको भवनमा भगवान्, आइपुगनुभयो तब वहाँ भवनकै द्वारमा उभिइरहुनु भएकोथियो ।

त्यस वखत आलवक यक्ष हिमालमा यक्ष-समागममा गइ-रहेका थिए । त्यसैले आलवकको द्वारपाल गद्रभ भन्ने यक्षले भगवान्‌को नगिचगई वन्दना गर्‍यो र यसरी सोध्यो —

“भन्ते ! किन भगवान् विकाल समयमा आउनु भएको ?”

अनि भगवान्‌ले गद्रभलाई यसरी जवाफ दिनु भयो—

“गद्रभ ! हो, विकालमा आइपुगे” । यदि तिमीलाई अठ्ठेरो पर्देनभने आज एकरात म आलवक यक्षको भवनमा बस्न चाहन्छु ।”

“भन्ते ! मलाई अठ्ठेरो त लाग्दैन । किन्तु सो यक्ष कडा तथा रिसाहालुछन् । उनले आमा - बाबुहरूलाई पनि वन्दनादि

*. सार. प. I. पृ. २४६: यक्खसंयुत्तं; पर. म. जो. पृ. १६३:

आलवकमुत्तावण्णना ।

गदैनन् । अतः भगवान्ले यहाँ बस्ने इच्छा नगर्नु भए बेशहुने थियो ।”

“गद्रभ ! मलाई उनको स्वभाव थाहा छ । तर मेरो कुनै हानी हुनेछैन । त्यसैले यदि तिमीलाई अठ्ठेरो नपर्नेभए म आज एकरात यहाँ बस्न चाहन्छु ।”

दोश्रोपटक पनि गद्रभ यक्षले भगवान्लाई यस्तो भने —

“भन्ते ! आलबक यक्ष तातो कराई जस्तै छ । भन्ते ! आलबकले आमा-बाबु भन्ने वा श्रमण-ब्राह्मण भन्ने अथवा धर्म भन्ने कुरा पनि केही बुझ्दैनन् । उनले यहाँ आउनेहरूको चित्त विक्षेप पारिदिन्छन्, मुटु पनि फोरिदिन्छन्, खुट्टासमाती समुद्र-पारीसम्म पनि अथवा चक्रवालको अन्तःसम्म पनि फ्याकिदिन्छन् ।”

दोश्रोपटक पनि भगवान्ले गद्रभलाई यस्तो भन्नुभयो—

“गद्रभ ! मलाई थाहाछ । तैपिन, यदि तिमीलाई अठ्ठेरो नपर्नेभए आज एकरात म यहीं विहारगर्न चाहन्छु ।”

भन्ते ! मलाई अठ्ठेरो त लाग्दैन । किन्तु उनलाई सूचना नदि-
इकन तपाइलाई अनुमतिदिदा उनले मेरो ज्यान पनि लिन बेरछैन ।
भन्ते ! त्यसैले उनलाई नै सूचनादिन चाहन्छु ।”

“गद्रभ ! खुशीसाथ सूचना देऊ ।”

“भन्ते ! त्यसोभए तपाइने विचारगर्नु होस्” भनी भगवान्-
लाई अभिवादनगरी गद्रभ हिमालतिर गयो ।

भवनको दैलो आपसे आप खोलियो । अनि भगवान् भवन-
भिन्न पस्नुभई, विशेष मङ्गलका दिनहरूमा जहाँ आलवक यक्ष
बसी श्री अनुभव गछन्, सोही दिव्यरत्नमय आसनमै बसी भगवा-
नले सुवर्णप्रभा फैलाउनु भयो । यो देखेर यक्षका स्त्रीहरू आई
अभिवादनगरी भगवान्लाई घेरालगाई बसे ।

भगवान्ले उनीहरूलाई—“अघि तिमिहरूले दानविई, शील
पालनगरी, पूज्यहरूलाई पूजागरी यी सम्पत्तिहरू पाएकाह्वौ । अहिले
पनि त्यस्तैगर । परस्पर ईष्या नगर, लोभलाई जितेर बस” भन्ने
आदि विविध धर्मका कुराहरू सुनाउनुभयो ।

भगवान्को मधुर शब्दसुनी हजारौं साधुकारविई भगवान्-
लाई नै घेरेर उनीहरू बसिरहे ।

उता, हिमालमा गएको गद्रभले आलवकलाई यस्तो
भन्यो—

“मारिष ! जान्नुहोस् कि तपाइको विमानमा भगवान्
बसिरहनु भएको छ ।”

पुरुषाभिमानको कारणले—सभासद्मध्येका कसैले पनि यो
कुरा सुन्ननपाओस्, भन्ने हेतुले आलवक यक्षले गद्रभलाई “चुप-
लाग, गएर जे गर्नु पर्नेहो गर्नुला” भन्ने इशारा गरे ।

सातागिरद्वारा भगवान्कोदर्शन

त्यस बखत सातागिर र हेमवत यक्षहरू, भगवान्लाई

जैतवनमा वन्दनागरी यक्ष-सभामा जानकोनिमित्त परिवारहरू सहित तथा नाना यानहरू लिई आकाश मार्गबाट जाँदैथिए ।

आकाशको सबै ठाउँहरूमा यक्षहरूको बाटोहुन्न आकाशस्थ देवताहरूको विमान भएको ठाउँ छाडी बाटो तोकिएको ठाउँ-बाटमात्र यक्षहरू जानसक्छन् । जुन कुरा माथि अजकलापक यक्षको परिचयमा पनि उल्लेख गरिसकेको छु । आलवकको विमान (= बस्ने ठाउँ वा घर) पृथ्वीमा थियो र यो विमान सुगोप्यगरी परखालले घेरिएको, बाहिरी ढोका, दैला तथा ऊचालहरू आदिले सुसज्जित थियो । माथितिरबाट कांसको इलान् फेलाइएको मञ्जूषा जस्तै घेरिएको थियो । यसको उँचाई तीन योजन थियो । त्यसमाथि आकाशबाट जानेहरूको बाटोथियो । ती यक्षहरू ठीक यसको माथिपुगेपछि उनीहरू अगाडि बढेर जान सकेनन् ।

बुद्ध बसेको माथिबाट भवाग्रसम्म पनि कुनै प्राणी नाघेर जान सक्दैन ।

अनि, “केकारण रहेछ ?” भनी विचारगर्दा उनीहरूले तलतिर भगवान् बुद्ध बसिरहनु भएको कुरा थाहापाई, आकाशमा फयाकेको लट्टी खसेर आउने जस्तै-आकाशबाट ओल्होँ, भगवान्लाई वन्दना-गरी, धर्मश्रवणगरी, प्रदक्षिणा गरी—“भन्ते ! यक्ष-समागममा जाँदैछौ” भनी विन्तिगरी त्रिरत्नको गुण-गान गर्दै उनीहरू यक्ष-समागममा गए ।

अनि, आलवक यक्षले उनीहरू आइरहेको देखेर—“यहाँ

बस्नुहोस्” भनी आफू आसनबाट हटिदिए । अनि, उनीहरूले आलवक यक्षलाई बधाइदिंदै यसो भने—

“आलवक ! तिम्रोनिम्ति लाभहो । जसको भवनमा भगवान् विहारगर्दै हुनुहुन्छ । आवुसो ! जाऊ, भगवान्को उपासना गर*।”

यहाँसम्मको कुरालाई ध्यानमाराखी तल उल्लिखित मूलसूत्र-मा “...भगवान् आलवक यक्षको भवनमा बस्नुभएको थियो” भनी उल्लेख भएको हो । त्यसैले माथि (पृ.२९) को प्रश्नको उत्तरमा अट्टकथाचार्यहरूले “भवनमै बस्नु भएको थियो” भनी उल्लेख गरेकाहुन् ।

बुद्धसँग संग्राम

Dhamma.Digital

जस्तै श्रद्धा नहुनेले श्रद्धाको कुरा सुन्न मनपराउँदैनन्, दुःशीलले शीलको कुरासुन्न मनपराउँदैनन् त्यस्तै—आलवक यक्षले पनि यक्ष-सभाको बीचमा बुद्ध भगवान्को प्रशंसा सम्बन्धी कुरासुन्दा उनी आगोमा राखेको नूनको ढीका जस्तैभई भीत्र-भित्रं क्रोधले जली, दाह्राकिटी—“कोहुन्, उनी भगवान्, जो मेरो भवनभिन्न पसे भनी भन्दछन्,” भनी भने ।

* सार. प. I.पृ. २४७: आलवकसुत्तावण्णना, यक्खसंयुत्ता; पर. म. जो. षृ. १६४-६५: आलवकसुत्तावण्णना ।

अनि सातागिर र द्वेमबतहरूले उनलाई यसो भने—

“आवुसो ! के तिमिले हात्रा शास्ता, बुद्ध भगवान्लाई चिन्दैनौ ? जो तुषितभवनमा बस्नुहुँदा पञ्चमहा-अवलोकन*द्वारा अवलोकन गरी मनुष्यलोकमा शुद्धोदनको कुलमा जन्मनुभयो । जो महाअभिनिष्क्रमण गरी बुद्धगयाको बोधिवृक्षमनी बोधिज्ञान प्राप्तगरी सर्वज्ञबुद्ध हुनुभयो । जसले ऋषिपतन मृगदावनमा पञ्चवर्षीयलाई ‘लोकमा कसैले पनि प्रवर्तनगर्न नसक्ने’ धर्मचक्रको प्रवर्तन गर्नु भयो । वहाँ जन्मेको वेलामा बत्तीस अद्भूत लक्षणहरू आदि अनेक अद्भूत तथा आश्चर्य घटनाहरू घटेकाथिए । के तिमिले यीमध्ये कुनै पनि घटनालाई देखेका छैनौ ? आवुसो ! यो पनि आश्चर्य हो कि जो तिमिले यीमध्ये कुनै पनि घटना देख्न सकेनौ ।”

क्रोधकै कारणले उनले देखेर पनि ‘देखिन’ भनी भनेकाथिए ।

“आवुसो थाल्बक ! तिमिले हात्रा शास्तालाई देखे पनि के, नदेखे पनि के; तिमिले नदेखेर के हुन्छ र ! वहाँको अगाडि तिमि त महावृषभको अगाडि भरखरै जन्मे जो बाछ्या जस्तै छौ, श्रेष्ठोत्तम हस्तीराजाको अगाडि भरखरै जन्मेको बालक हात्ती जस्तै छौ, मृगराजा केशरसिंहको अगाडि बूढो स्याल जस्तै छौ तथा दुइशय योजन मोटो शरीर भएको गरुडको अगाडि प्वाख

* पञ्चमहा-अवलोकन भनेका केके हुन् भन्नेकुरा सुमं. वि. I.पृ.

२८६: महापदानसुत्तावण्णनामा उल्लेख भएको छ ।

१) हेर सुमं. वि. I. पृ. २९४: महापदानसुत्तावण्णनामा ।

करेको परेवा जस्तै छौं । तिमिले हाभ्रा शास्तालाई के गर्न सकौलार ! जाऊ, जे गर्न सक्यौं गर ! !”

यस्तो कुरा सुनाउँदा उनी अत्यन्त रुष्टभई आसनबाट उठी मनोशिक्षामाथि देखे खुट्टाले टेकी—“तिभ्रा शास्ताको प्रभाव ठूलो छ कि मेरो प्रभाव ठूलो छ, हेर!” भन्दै दाहिने खुट्टाले साठी योजन अग्लो भएको कैलाश-पर्वत माथि टेके । यसरी टेक्दा त्यो पर्वतको टुप्पो मानो तताएको फलामको डल्लोलाई मुग्लोले ठोक्दा फलामको टुक्रा उछिट्टिएर जाने वं पर्वतको टुक्रा-हरू उछिट्टिन थाले । त्यहाँ उभई उनले “म आलवकहुँ” भन्ने उद्घोषण गरे । सारा जम्बुद्वीपमा यो आवाज फैलियो* ।

चारउद्घोषण—(१) धनञ्जय कौरह्य राजालाई जवामा हराई पूर्णांक यक्षसेनापतिले हातले तिघ्रा ठटाउँदै उद्घोषण गरेको आवाज; (२) काश्यप बुद्धको शासन अन्तर्धान भइरहेको बेलामा शक्रदेवेन्द्रले मातली देवपुत्रलाई कुरुर बनाई—“पापी भिक्षुहरू, पापी भिक्षुणीहरू तथा उपासकोपासिकाहरूलाई मैले खाने-

* सार. प. I. पृ. २४७—४८: आलवकसुत्तवण्णना, यक्खसंयुत्तं ;

पर. म. जो. पृ. १६५: आलवकसुत्तवण्णना ।

६ जा. अ. क. VII पृ. २५३: विधुरजातकं, नं. ५४६.

छु' भनी उद्घोषण गरेको आवाज;* (३) कुसजातकमा^० प्रभावती देवीको कारणमा सात राजाहरूद्वारा नगर घेराल्नाई बस्दा--प्रभावतीलाई आफूसँगै हात्तीमा बसाली नगरबाट निस्की सिहस्वर भएका कुश राजाले उद्घोषण गरेको आवाज^०; तथा (४) जुन कैलाश पर्वतमाथि उभिई आलवक यक्षले 'म आलवक हुँ' भनी उद्घोषण गरेको आवाज^१—यी चार उद्घोषणहरूका आवाजहरू सारा जम्बुद्वीपमा सुनिएका थिए भनी अट्टकथाहरूले^२ उल्लेख गरेका छन् ।

त्यस वखत, सो यक्षको प्रभावद्वारा जम्बुद्वीपका सबै दैला-हरूमा उभिई उद्घोषण गरेको छँ आवाज सुनिएको थियो भन्ने

* जा. अ. क. IV. पृ. १७९: महाकण्हजातकं, नं. ४६९; यस जातकमा यस्तै प्रकार जम्बुद्वीपमा फैलिएका जातककालीन चार प्रकारका आवाजहरूको कुरा पनि उल्लेख भएकोछ ।

० जा. अ. क. VI. पृ. १६७. नं. ५३१

० सार. प. I. पृ. २४८: आलवकसुत्तवण्णना, यक्खसंयुत्तं; पर. म. जो. पृ. १६६: आलवकसुत्तवण्णना ।

१ सार. प. I. पृ. २४८; पर. म. जो. पृ. १६६.

२ सार. प. I. पृ. २४८: आलवकसुत्तवण्णना, यक्खसंयुत्तं; पर. म. जो. पृ. १६६: आलवकसुत्तवण्णना ।

कुरा र तीनहजार (३,०००) योजन लामो हिमाल पनि थर थर कामेको थियो भनी उक्त अट्टकथाहरूले नै उल्लेख गरेकाछन् ।

नौप्रकारका वर्षाद्,—त्यसपछि आलवकले (१) 'यसद्वारा श्रमणलाई भगाउनेछु' भन्दै वायुमण्डल उठाए । पूर्वादि दिशाहरूबाट उठेका वायुमण्डलको गति आधायोजन, एकयोजन, दुइयोजन तथा तीनयोजन थियो । पर्वतका चुचुराहरूलाई छिन्न-भिन्न पादें, बनजङ्गलहरूका रूखहरूलाई उखेल्दै, आलवी नगर आइपुग्दा जीर्णभएका हात्तीसारका छानाहरू समेत वायुले उडाउन थाल्यो । 'यस वायुमण्डलद्वारा कसैको विधन हुन नपाओस्' भनी भगवान्ले अधिष्ठान गर्नु भयो । दशबल* बुद्धकहाँ पुग्दा यस वायुमण्डलले वहाँको चीवरको एक छेउ पनि हल्लाउन सकेन ।

(२) 'पानीमै डुबाएर मार्नेछु' भन्दै उनले फेरि महामुसलन धारे पानी वर्षाए । यक्षक प्रभावद्वारा एकमाथि अर्को गरी हजारौं तह वादल उठी पानी वर्ष्यो । पानीको धाराको वेगद्वारा पृथ्वीमा जताततै प्वाल-प्वाल पयो । जङ्गलको माथिबाट वर्षेको यो पानी भगवान्को चीवरमा एक थोपो पनि पर्नसकेन ।

(३) त्यसपछि आलवक यक्षले दुँगा वर्षाउन थाले । आकाशबाट वर्षाएका धुवाउदें बलेका ती दुँगाका टुक्राहरू दशबल

* दशबल भनेका के के हुन् भन्ने कुरा लेखकको बु. रा. पृ. ४१ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएका छन् ।

शास्ताको अगाडि आइपुग्दा ती सबै दिव्यमाला कैं भएर बसे ।

(४) त्यसपछि शस्त्र वर्षाउन थाले । एकातिर धार भएका, दुवैतिर धार भएका; वाँण, भाला, शूलीहरू आकाशबाट वर्षिई धुवाउदं बलेका ती शस्त्रहरू दशबल शास्ताको छेउमा आइपुग्दा दिव्यपुष्प कैं भएर बसे ।

(५) त्यसपछि आगो (=अङ्गार) वर्षाए । किपुक भन्ने रातो फूल जस्तै आगो आकाशबाट वर्षिई दशबल शास्ताको पाउमा पर्दा दिव्यपुष्प कैं भएर बस्यो ।

(६) त्यसपछि खरानी वर्षाए । अत्यधिक तातो खरानी वर्षिई दशबल शास्ताको पाउमा पुग्दा चन्दन-वूर्ण जस्तै भई बस्यो ।

(७) त्यसपछि बालुवा वर्षाए । धुवाउदं बलेको, एकत्र मसिनो बालुवा आकाशबाट वर्षिई दशबल शास्ताको पाउमा पुग्दा दिव्यपुष्प कैं भई बस्यो ।

(८) त्यसपछि, हिलो वर्षाए । धुवाउदं बलेको हिलो आकाशबाट वर्षिई दशबल शास्ताको पाउमा पुग्दा सुगन्ध कैं भई बस्यो ।

(९) त्यसपछि, 'भयभीत पारी श्रमणलाई भगाएर पठाउने

छु मन्दै महा अन्धकार पारे । अन्धकार चतुरंगिक* अन्धकार
जस्तै भई दशबल शास्ताको छेउमा आइपुग्दा सूर्यको कीरणद्वारा
अन्धकार नाशभए छँ अन्धकार नाशभयो ।

यसरी आलवक यक्षले—वायु, पानी, ढुंगा, शस्त्र, आगो,
खरानी, बालुवा, हिलो तथा अन्धकार समेत नौ-नौ प्रकारका वृष्टिद्वारा
पनि भगवान्लाई भगाउन नसकेपछि अनेकविध शस्त्र-अस्त्र लिएका;
अनेकविध डरलाग्दा भूतगणहरू निर्माणगरी; चतुरंगिणी सेना^१
सहित स्वयं भगवान्कहाँ गए । 'समात, हान, बाँध !' भनेको
जस्तो गरी ती भूतहरू अनेक प्रकारले कराउँदै भगवान् माथि
आएको जस्तो लाग्थ्यो । तथापि बेसकरी तताएको फलामको डल्लोमा
फिङ्गा बस्न नसक्नेछँ उनीहरू भगवान्को अगाडि पुग्न सक्तैनथे ।
बोधिमण्डपमा मारसेना आउँदा, आएर फर्कँ गए जस्तै नफर्की उनी-
हरूले आधारतसम्म आकुल-ब्याकुल पारे । यसरी आधारत-
सम्म अनेकप्रकारले हिंसायुक्त शस्त्र-अस्त्र देखाएर पनि भगवान्-
लाई कतिपनि विचलित पार्न नसकेपछि आलवक यक्षले सोचे

* चतुरंगिक अन्धकार भनेको—कृष्णपक्षको चतुर्दशीहुनु, घोर-
जङ्गलहुनु, कालो बादलहुनु, रातको अन्धकार समय पनि
हुनु हो । अभि. धा. प. गा. नं. ७१.

१ हस्तीसेना, अश्वसेना, रथसेना, तथा पैदलसेनालाई चतुरंगिणी
सेना भन्दछन् । अभि. धा. प. गा. नं. ३५९.

कि—किन मंले कसैले जित्त नसक्ने यो मेरो वस्त्रायुध
(= दुस्सावुधं) को प्रयोग नगरूँ ।

चारआयुध—यो लोकमा चार आयुधहरू सर्वश्रेष्ठ छन् ।
(१) शक्रदेवेन्द्रको बज्रायुध, (२) वैश्रमणको गदायुध, (३)
यमको नयनायुध, तथा (४) आलवक यक्षको वस्त्रायुध ।

(१) यदि शक्र रुष्टभई बज्रायुधले सुमेरुमाथि प्रहार गरेको
खण्डमा एकलाख अठसठ्ठी हजार (१,६८,०००) योजनसम्म भित्रिएर
बाहिर निस्कन्छ ।

(२) पृथग्जन* अवस्थामा वैश्रवणले प्रहार गरेको गदायुध-
द्वारा धेरै हजार यक्षहरूको शीर छेदनगरी पुनः आफ्नै हातमा पर्न
आउँछ ।

(३) यदि रुष्टभई यमले नयनायुधले हेरेको खण्डमा अनेक
कुम्भण्ड यक्षहरू तताएको कराईमा तील भुटेजस्तैगरी विनाश
हुन्छन् ।

(४) यदि रुष्टभई आलवक यक्षले वस्त्रायुध आकाशमा

* बौद्धसाहित्यिक भाषाले स्रोतापन्न नभएका सबै पुरुषहरूलाई
'पृथग्जन' भनी भन्दछ । यी वैश्रवण अघि पृथग्जन थिए र
पछि स्रोतापन्न भएका थिए भन्ने कुरा मनो. र. पू. II. पृ-
७१८: नन्दमातासुत्तावण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

छाडेको खण्डमा बाह्रवर्षसम्म पानी नपर्नसक्छ; यदि पृथ्वीमा छाडेको खण्डमा सबै रूखहरू, सबै घाँस-पातहरू सुकेर बाह्रवर्षसम्म पनि पुनः पलाउन सक्दैनन्; यदि समुद्रमा छाडेको खण्डमा तता-एको कराईमा एकथोपो पानी सुकेजस्तैगरी सबै पानी सुक्नसक्छ; यदि सुमेरु जस्ता पहाडमा छाडेको खण्डमा पहाड टुक्रा टुक्राभई छिन्न-भिन्न हुनसक्छ *।

उनले यस्तो प्रभावशाली आफूले ओढिराखेको पछ्यौरा—
वस्त्रायुध — फिजाउँदै हातमालिएर।

“आज भगवान्ले आलवक यक्षलाई दमनगर्नु हुनेछ र त्यहाँगएमा धर्मोपदेश पनि सुन्न पाउनेछौं” भन्दै दससहस्र लोकधातुका धेरैजसो देवगणहरू बेगले आई त्यहाँ एकत्रित हुन थाले । युद्ध हेर्न चाहने देवगणहरू पनि ‘युद्ध हेर्नेछौं’ भन्दै त्यहाँ एकत्रित भए । देवताहरू यसरी एकत्रित हुँदा आकाशनै ढाकिएको जस्तो लाग्यो^८।

अनि, भगवान्को समीप, माथि माथि विचरणगरी आलवक यक्षले वस्त्रायुध छाडे । मेघगजित जरतै गजित त्यो वस्त्रायुध

* सार. प. I. पृ. २४९-५०; पर. म. जो. पृ. २६६-६७.

^७ पर. म. जो. पृ. १६७: आलवकसुत्तावणना ।

^८ सार. प. I. पृ. २५०: आलवकसुत्तावणना, यकखसंयुत्तं; पर. म. जो. पृ. १६७: आलवकसुत्तावणना ।

(= आलवकले ओढेको पछ्यौरा)ले आकाशमा भयभीत आवाज निकाल्यो । अनि धुँवा सहित ज्वलितभई भगवान्कहाँ आइपुग्दा— यक्षको अभिमान दमनार्थ—खुट्टापुछ्ने कपडाजस्तोभई त्यो वस्त्रायुध-कपडा भगवान्को पाउमा खस्यो । यो देखेर—सिद्धभाचिएको साँढे कं, दाँत उखेलिएको सर्पकं तथा अहंकाररूपी ध्वजा पतन भएका निश्तेजिला र निर्मदनभएका आलवक यक्षले सोच्न थाले—

“वस्त्रायुध जस्तो अजेय आयुधले पनि श्रमणलाई जित्न सकिन; के कारणहोला ?” यसरी वस्त्रायुधद्वारा पनि पराजित गर्न नसक्नाको कारण अवश्य पनि मंत्रीचित्त युक्तभई भगवान् बसिरहेकोले हुनुपर्छ” भन्ने कुरो मनमा लागेपछि उनले वहाँको मैत्रमंत्रीचीत्तमा खलवलील्याउने उपाय सोच्दै—“बुद्धको चित्तमा खलवली ल्याउन त उनमा क्रोधचित्त उत्पन्न गराइनु पर्छ” भन्ने लागेपछि उनले यही उद्देश्यलाई भगवान्लाई “बाहिर निस्क” भनी भने । त्यसैले तलको मूलसूत्रले “अनि आलवक यक्ष ... त्यहाँ पुगेपछि श्रमण ! बाहिर निस्क” भनी उल्लेख गरेको हो ।

भनाइको अभिप्राय यो हो कि—मेरो अनुमति विना किन मेरो घरभित्र पसी घरको मालिक कं स्त्रीहरूको बीचमा बसिरहेका हौं ? श्रमणकोनिमित्त यो काम सुहाउँदैन । यो त अदिस्रपरिभोग (= नदिएको वस्तु लिएर परिभोग गर्ने) मात्र नभई स्त्रीसंसर्ग पनि हो । त्यसैले यदि तपाइ श्रमणधर्म पालन गर्नुहुन्छ भने घरबाट बाहिर निस्कनुहोस् भनी भनेकाहुन् ।

कसंले यी वचनहरूका साथ अरु पनि रुष्ट वचनहरू प्रयोग गरेका थिए भनी सारत्थपकासिनी र परमत्थजोतिकाळे उल्लेख गरेकाछन्*।

अनि भगवान्ले “क्रोधमाथि प्रतिक्रोध गरेर क्रोधीलाई दमन गर्न सकिन्न बरु प्रतिक्रोधगर्दा भुक्ने चण्ड कुकुरको नाकबाट पित्त (= पानी) निस्कदा उ फ्न प्रचण्ड हुनेकै—क्रोधीपुरुष फ्न क्रोधीत् हुन सक्छ। अतः क्रोधीमाथि क्रोधद्वाराभन्दा मृदुताद्वारा नै दमन गर्न सकिन्छ” भन्ने विचारलाई प्रियवचनद्वारा नै—“हुन्छ, आवुसो” भन्नुहुँदै भगवान् बुद्ध यक्षको भवनबाट बाहिर निस्कनु भयो । त्यसंले तलको मूलसूत्रमा पनि “हुन्छ, आवुसो” भन्ने कुरा उल्लेख भएको हो ।

बुद्धको परीक्षा

त्यसपछि, “आज्ञाकारी रहेछन् यी श्रमण जो कि एक वचनमा बाहिर निस्के । यसरी सजिलैसंग निकाल्न सक्नेसंग नाहक मैले रातभरसम्म युद्ध गरिरहेको” भन्दै आलवकको चित्त बुद्ध-प्रति केही नरम हुन थाल्यो । फेरि उनले सोचे—

* सार. प. I. पृ. २५०; पर. म. जो. पृ. १६७.

६ सार. प. I. पृ. २५०; पर: म. जो. पृ. १६७—६८.

“तर, अहिलेनै एकिन गरी भन्न सकिन्न कि श्रमण गौतम आज्ञाकारीताको कारणले नै बाहिर निस्केकाहुन्, अथवा क्रोधको कारणले निस्केकाहुन् । अतः पुनः पुनः पत्नीको परीक्षा गरेर हेतु-पर्थ ।” यति सोची उनले भगवान्लाई यसो भने—

“श्रमण! भित्र आऊ ।”

“आज्ञाकारी रहेछ” भन्ने यक्षको भावनालाई कायम गराउने उद्देश्यले भगवान्को पनि नरम वचनद्वारा “हुन्छ, आवुसो” भन्नुहुँदै भगवान् बुद्ध भित्र पस्नुभयो ।

जब उनले बुद्धमा आज्ञाकारीताभाव पाए तब, उनले त्यसैलाई साधन बनाउँदै तीन पटकसम्म ‘बाहिर निस्क र भित्र आऊ’ भनी भने । तीनपटकसम्म भगवान्ले पनि उनको कुरालाई मान्नुभयो । ‘कठोर स्वभाव भएको यक्षको चित्त फुन् कठोर नहोस्, धर्मश्रवणकोनिमित्त योग्य पात्र बन्नसकोस्’ भन्ने कारणलाई विचारगनुं भई भगवान्ले यसो गर्नु भएको हो ।

जस्तै—रोडरहेको बालकलाई फकाउनकोनिमित्त उसले जे जे भन्छ त्यो त्यो आमाको गरिदिन्छ वा गरेर देखाउँछ त्यस्तै—कलेश-रोदनद्वारा रोडरहेको बालक यक्षलाई फकाई सम्झाउनकोनिमित्त जसो जसो उनले भने त्यसै त्यसै भगवान्ले पनि गर्नुभयो । जस्तै—दूधपिउन नमान्ने बालकलाई धाईले केही दिएर भएपनि फकाएर दूध पियाउँछ त्यस्तै—लोकोत्तर-दूध पियाउन चाहने बुद्धले

पनि यक्षले भने भनेको कुरालाई पूरा गर्दै उनलाई खुशीपानु भयो । जस्तै—लौकाभिन्न चतुमधु-रस भन्न चाहने पुरुषले सर्वप्रथम, लौकाको भित्री भागलाई सफापाछ्छं त्यस्तै—भगवान्‌ले पनि लोकोत्तर चतुमधु-रस राख्नकोनिमित्त यक्षको चित्तभिन्न भएको क्रोध-मलजलाई सरुवापार्न तीन तीन पटकसम्म बाहिर निस्कने र भिन्न पस्ने काम गर्नु भयो ।

अनि, “आज्ञाकारी रहेछन् यी श्रमण; ‘बाहिर निस्क’ भन्दा बाहिर निस्कन्छन्, ‘भिन्न आऊ’ भन्दा ‘भिन्न आउँछन्’ । अब मैले यिनलाई किन यस्तैगरी रातभरी भिन्न-बाहिर गराई हेरान नपाऊँ र अन्तःमा खुट्टा समाती यिनलाई गङ्गापारी न फ्याकूँ” भन्ने पापसंकल्प गरी उनले चौथोपटक पनि भगवान्‌लाई ‘बाहिर निस्क’ भनी भने ।

उनले चिताएको पापसङ्कल्पलाई बुझी भगवान्‌ले यसपटक “अब म बाहिर निस्कन सकिदैन” भनी भन्नुभयो । यस्तो भनेपछि अरु कुनै उपाय नदेखी उनले ‘धर्मसम्बन्धी प्रश्न सोध्ने छन् र उनकोनिमित्त यो सुखावह हुनेछ’ भन्ने कुरा विचार गर्नु-भई भगवान्‌ले “अब म बाहिर निस्कन सकिदैन” भनी भन्नु भएको हो । ‘जब कि तिमीले मेरो खुट्टा समाती मलाई गङ्गापारी हुत्याइ दिनेछु’ भनी चितायौँ; सबछ्यौँ भने त्यसो गर भन्ने अर्थले नि—भगवान्‌ले “अब म बाहिर निस्कन सकिदैन” भनी भन्नुभएको

हो*। त्यसैले तलको मूल सूत्रले पनि “अब म बाहिर निस्कन सकिदैन, तिम्रो जे चाहन्छौं सो गर” भन्ने कुरा उल्लेख गरेको हो ।

भगवान्सँग प्रश्नसोधे

अघि अघि आकाशबाट जाने ऋद्धिवान् तपस्वीहरूले आलवकको विमान देखेर ‘यो सुवर्णादिमय विमान कसको रहेछ?’ भनी हेर्न आउँदथे । अनि आलवक यक्षले उनीहरूसँग प्रश्न सोधदा उत्तर दिन नसकेपछि आलवक यक्षले उनीहरूको चित्त-विक्षिप्त गरी उनीहरूलाई हैरानी गर्दथे ॥

कसरी चित्त-विक्षिप्त पाछिन् भने—डरलाग्दा रूपहरू देखाउनाले अथवा हृदयवस्तु (= मुटु) सुम्सुम्याउनाले मनुष्यहरूको चित्तलाई विक्षिप्त पारी दिन्छन् । जब—“यो श्रमण त डरलाग्दा रूपहरू देखाउँदा पनि डराउँदैनन्” भनी थाहा पाउँछन् अनि उनले आफ्नो ऋद्धिप्रभावद्वारा सूक्ष्मरूप निर्माणगरी उनीहरूको चित्तभित्र पसी हृदयवस्तु (= मुटु) लाई सुम्सुम्याउछन् । यसबाट चित्त-

* सार. प. I. पृ. २५०-५१; पर. म. जो. पृ. १६८: आलवक-सुत्तवण्णना ।

॥ सार. प. I. पृ. २५१; पर. म. जो. पृ. १६८-६९

सन्तति थातमा रहँदैन । यस्तै अवस्थालाई 'चित्तविक्षिप्त' भनिएको हो । विक्षिप्तचित्त भएपछि उनीहरूको मुटु पनि फोरिदिन्छन् अथवा खुट्टा समाती गङ्गापारीसम्म पनि हुत्प्याइदिन्छन् ताकि पुनः आफ्नो भवनमा आउन नसकोस्^० ।

त्यसबखत, अघि सिकीराखेका प्रश्नहरूको सम्झना आएपछि यिनले भगवान्लाई प्रश्नद्वारा हेरानी गर्ने विचारगरी "त्यसोभए म प्रश्नसोध्नेछु" भनी भनेकाहुन्* । त्यसैले तलको मूल सूत्रमा पनि "त्यसोभए म प्रश्न सोध्नेछु । यदि प्रश्नको जवाफ दिन सक्तैनौ भने.....गङ्गापारी पयाकिदिनेछु" भन्ने कुरा उल्लेख भएको हो ।

कहाँबाट यिनले प्रश्न सिकेत ?

यिनका माता-पिताहरूले कश्यपबुद्धको पालामाई, बुद्धको उपासना गरी आठघटा प्रश्नहरूका साथ उत्तर पनि सिकेकाथिए । अनि वालकछँदा यी आलवक यक्षलाई उनीहरूले ती प्रश्नहरू तथा उत्तरहरू सिकाएका थिए । समयबित्दै गएपछि यिनले प्रश्नको उत्तर बिर्सि । अनि यिनले 'ती प्रश्नहरू पनि बिर्सेर जान नपा-

० पर. म. जो. पृ. १६९: आलवकमुत्तवण्णना ।

* पर. म. जो. पृ. १६९

१ कश्यपबुद्ध शाक्यमुनि बुद्धभन्दा ठीक अघिल्ला बुद्धहुन् ।

उन्' भनी एक सुवर्णयत्रमा रातो मसीले लेख्न लगाई आफ्नो विमानमा राखेका थिए*।

जब आलवकले प्रश्न सोध्ने कुरा गरे तब भगवान्ले आफ्नो असाधारण बुद्ध-ज्ञानको प्रभावदेखाउदै "आवुसो ! सोध; जहिले जे चाहन्छौ सोध' भनी भन्नुभयो ।

(१) भगवान् बुद्धकोनिमित्त परित्याग गरेको लाभ-सत्कार लाई कसैले हानी गर्न सक्दैन, (२) भगवान्को ज्यानलाई कसैले हत्यागर्न सक्दैन, (३) बुद्धको सर्वज्ञता तथा (४) वहाँको व्याम-प्रभालाई कसैले बाधा पुऱ्याउन सक्दैन । यी कारणहरूलाई पनि बुद्धको असाधारणता भनिन्छन् । त्यसैले आलवक यक्षलाई भगवान्ले--"यो ब्रह्माण्डमा मलाई गङ्गापारी पुऱ्याउन सक्ने कुनै पनि प्राणी म देखिवन" भनी आफ्नो अद्वितीयताको परिचय दिनुभएको हो । यति मात्र होइन 'जहिले चाहन्छौ उहिले प्रश्न सोध, जे चाहन्छौ त्यो सोध' भन्ने कुरा पनि यक्षलाई भन्नुभयो । यस्तो पनि भन्नुभयो कि सोध्ने काम तिम्रो हो र उत्तरदिने काम मेरो हो । प्रत्येकबुद्ध तथा अग्रश्रावकहरूले भन्ने कं भन्नु नभई असाधारणताको परिचयदिनुहुँदै 'जे चाहन्छौ, जहिले चाहन्छौ सोध; र सबैको उत्तर म दिनेछु' भनी भन्नु भएको पनि हो^१ ।

*. सार. प. I. पृ. २५१-५२; पर. म. जो. पृ. १६९.

^१. सार. प. I. पृ. २५२; पर. म. जो. पृ. १७०.

प्रत्येकबुद्ध अथवा अप्रश्नावकहरूले 'जे सोधे पनि उत्तर दिनेछु' भनी भन्न सक्दैनन् । उनीहरूले चाहिँ केवल "प्रश्न सुनेर उत्तर दिनेछौँ अथवा जानेको भए उत्तर दिनेछौँ" भनी भन्न-सक्छन्* ।

भगवान्को यति कुरा सुनिसकेपछि आलवकले क्रमशः प्रश्न सोध्न थाले र भगवान्ले पनि सन्तोषजनक ढंगले उत्तरदिन थाल्नु भयो ।

जानेका प्रश्नहरू जम्मै सोधिसकेपछि आलवक यक्ष प्रसन्न भई चुपलागे । अनि भगवान्ले कुट कुटचाउँदै उनलाई यसो भन्नु भयो—

“आलवक! यहाँ मंले—जुन सत्य, धर्म (=प्रज्ञा), धृति (=वीर्य) तथा त्यागद्वारा इहलोकमा मात्र होइन, परलोकमा समेत शोक र सन्ताप हुन नसक्ने धर्मका कुराहरू बताएँ—यदि चाहन्छौभने यसविषयमा तिमिले अरू श्रमण-ब्राह्मणहरूसँग सोधेरहेर; अथवा योभन्दा अरू कुनै त्यस्ता धर्महरू छन् कि जसद्वारा इहलोक र परलोकमा शोक र सन्ताप नहुन् ।”

यस कुराद्वारा अति प्रसन्न भएका तथा आफूले दिएको

* पर. म. जो. पृ. १७०: आलवकमुत्तावण्णना ।

हैरानीप्रति पश्चात्ताप अनुभव गरेका—आलवक यक्षले आफूले धर्मावबोध गरेको कारण समेत प्रकट गर्दै भगवान्‌सँग यस्तो विन्तिगरे—

“भगवान्‌कै कारणद्वारा आज मैले सम्परायिक हित भनेको के हो भन्ने कुरा मात्र जान्न सकेको होइन, कहाँ वा कसलाई दानदिदा महत्फल हुन्छ भन्ने कुरा समेत मैले बुझिसकेकोछु* । भगवान्‌ मेरो हितकैनिमित्त यहाँ पाल्नु भएको हो, धन्य! !”

बाह्रवर्षदेखिको नरवलीको अन्त

यसरी आलवक यक्षले वर्तमान समयमा आफूले धर्मावबोध गरेको कारण ज्ञापन गरेको मात्र होइन, भविष्यमा आफूले

* यस वाक्यद्वारा आलवक यक्षले स्रोतापत्ति-फल साक्षात्कार गरेको कुरा प्रष्ट बुझिन्छ । त्यसैले परमत्थजोतिकाले “गाथा परियोसाने यक्खो सोतापत्तिफले पतिट्ठासि” अर्थात् गाथाको अन्तमा यक्ष स्रोतापत्तिफलमा प्रतिष्ठित भए भनी उल्लेख गरेको हो । यस्तैगरी मनो. र. पू. I. पृ. २१२: एककनिपात्तवण्णना तथा सार. प. I. पृ. २५८ ले पनि उल्लेख गरेकाछन् ।

गर्ने काम पनि प्रकाशपादैँ उनले—“आजदेखि म बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको समेत नमस्कार गर्दै देवताहरूको गाउँ र शहरहरूमा घुमी घुमी त्रिरत्नको महिमा गाई धर्मघोषक भई हिंडनेछु” भनी भगवान्सँग विन्ति पनि गरे*। जुन कुरा तल अनुदित मूल सूत्रले पनि उल्लेख गरेकै छ ।

(१) यसरी प्रश्नोत्तरको समाप्ति हुनु, (२) प्रभातकाल पनि हुनु, (३) साधुकार शब्दको गुञ्जायमान पनि उठ्नु, तथा (४) आलवक राजकुमारलाई पनि यक्षकहाँ त्याइ पुऱ्याउनु आदि—चारै घटनाहरू एकै साथ घटेकाथिए ।

साधुकार शब्दको गुञ्जायमान सुनी “यस्तो गुञ्जायमान साधुकारको आवाज त बुद्धको बाहेक अरुको हुनँसक्दैन” भन्ने विचार गरी; “शायद यहाँ भगवान् बुद्ध आउनु भएको छ कि क्याहो?” भन्ने कल्पनागरी भगवान्को स्मरणगर्दा उनीहरूले भगवान्को शरीरबाट निस्केको प्रभा देखे । अनि आलवक कुमार लिएर आएका राजपुरुषहरू अघि अघि जस्तै बाहिर नबसी निःशंकोच-पूर्वक भित्र गए । त्यहाँ उनीहरूले भगवान्लाई यक्ष भवनमा बसि रहनु भएको तथा बुद्धहात जोरी यक्षले भगवान्लाई नमस्कारगरी उभिइरहेको दृश्य पनि देखे । त्यस पछि उनीहरूले “महायक्ष !

* सार. प. I. पृ. २५८: आलवकसुत्तावण्णना, यक्खसंयुत्तां ।

यी राजकुमार हुन्, तिम्रो वलीकोनिमित्त ल्याइएको हो। यिनलाई तिमिले चाहे खाऊ चाहे छाड, जेगर्न मनलाग्छ गर” भनी भने। यो कुरा सुनेर स्रोतापन्न भएकाहुँसो यक्ष लज्जित भए। विशेष-गरी भगवान्को अगाडि यस्तो कुरा सुन्नुपर्दा उनी सारं लज्जित भए। अनि कुमारलाई दुइहातमा थापी उनले “भगवान्! यी कुमार मेरोनिमित्त ल्याइएकाहुन्। यिनलाई म भगवान्लाई चढाउन चाहान्छु। बुद्ध भगवान् हितानुकम्पी हुनुहुन्छ। यिनको हित र सुखकोनिमित्त भगवान्ले यिनलाई ग्रहण गर्नुहोस्” भन्दै निम्न गाथा प्रकट गरे—

“ इमं कुमारं सतपुण्ड्रलक्षणं,
सम्बङ्गपेतं परिपुण्यव्यञ्जनं ।
उदग्गच्छित्तो सुमनो ददामि ते,
पटिग्गह लोकाहिताय चक्खुमा ॥”

अर्थ—

“शतपुण्यलक्षणले युक्त, सर्वाङ्ग परिपूर्ण तथा सबै व्यञ्जन-ह्रूले युक्त भएका यी बालक प्रसन्नतापूर्वक म भगवान्लाई चढाउँछु। हे चक्षुमान्! हितकोनिमित्त यिनलाई स्वीकार गर्नुहोस्।”

यति भनी यक्षले दुइहातद्वारा भगवान्को हातमा राजकुमार राखिदिए। भगवान्ले पनि दुइहात थापी ग्रहण गर्नु भयो। अनि कुमारको पनि यक्षको पनि मङ्गल कामना गर्नुहुँदै त्यसबखत भगवान्ले

तीन पदहरूद्वारा तीन गाथाहरू सुनाउनु भयो । यस गाथाको अपरिपूर्ण पद पूरागदें तथा कुमारलाई बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको शरणमा पठाउंदें आलवक यक्षले प्रत्येक गाथाको एक एक पद पूरागरी सुनाए*।

१-“दीघायुको होतु अयंकुमारो,
तुवञ्च यक्ख सुखितो भवाहि ।
अब्याधिता लोकहिताय तिट्ठथ,
अयं १ कुमारो सरणमुपेति बुद्धं ॥

२-“दीघायुको होतु...
अयं कुमारो सरणमुपेति धम्मं ॥

३-“दीघायुको होतु...
अयं कुमारो सरणमुपेति सङ्घं ॥”

अर्थ--

* भनाइको मतलब यहाँ उल्लेख भएका चार पदका गाथ हरूको माथिल्ला तीन तीन पदहरू बुद्धले भन्नुभएको हो र तलका एक एक पदहरू यक्षले पूरागरेका हुन् ।

१ यही एक पद यक्षले भनेकाहुन् ।

१ सार. प. I. पृ. २५८-५९: आलवकसुत्तवण्णना, यक्खसंयुत्तं ;
पर. म. जो. पृ १७६: आलवकसुत्तवण्णना ।

१—“यी कुमार दीर्घायु होउन्, यक्ष ! तिमि पनि सुखी होऊ, लोकहितकोनिमित्त अहिंसक भई बस; यी कुमार बुद्धको शरणमा पुग्छन् ।

२—“ यी कुमार दीर्घायु होउन्,...यी कुमार धर्मको शरणमा पुग्छन् ।

३—“यी कुमार दीर्घायु होउन्,... यी कुमार सङ्घको शरणमा पुग्छन् ।”

त्यसपछि भगवान्‌ले राजपुरुषहरूलाई राजकुमार दिनुहुँदै “यिनलाई हुर्काई पछि मलाई नदेऊ” भनी भन्नुभयो* ।

यसरी सो कुमार राजपुरुषहरूको हातबाट यक्षको हातमा; यक्षको हातबाट बुद्धको हातमा; पुनः बुद्धको हातबाट राजपुरुषहरूको हातमा पुगेका हुनाले राजकुमारको नाम त्यहाँदेखि ‘ह्स्तक आलवक’ (हत्थक आलवक) भन्ने रहन गएको हो ।

आलविकहरू हर्षितभए

राजकुमार लिई फर्केर गएका राजपुरुषहरूलाई देखेर बाटाका

* मनो.र.पूI.पृ.२१२: हत्थक आलवक, एककनिपातवण्णना अनुसार भने वालकलाई भगवान्‌ले आलवकको हातमा दिनुभयो । त्यसपछि उनले राजपुरुषहरूलाई दिए भन्ने कुरा उल्लेख भएको छ।

कृषकहरू तथा अन्य कामदारहरूले “के, यक्षले बालक सारं स्यानो भनी राजकुमारलाई नखाएको होकि क्याहो ?” भन्दै त्रसितभई सोध्दा राजपुरुषहरूले उनीहरूलाई शान्त्वनादिई “डराउन पदैन, भगवान् बुद्धले यक्षलाई दमनगरी सबं प्राणीहरूको क्षेम प्राप्त गराइदिनुभएको छ” भनी सबं कुराहरू सुनाए । अनि “साधु ! साधु! !” भनी आकाश गुञ्जायमान हुनेगरी आवाज निकाली मानिसहरू यक्ष-भवनतिर जानथाले। यस्तंगरी दरवारमा पुगेर उनीहरूले सबं वृत्तान्त राजालाई पनि हर्षितपादै सुनाए ॐ।

अनि, भिक्षाजाने बेला भएपछि यक्षलाई भिक्षा-पात्र समात्न लगाई भगवान् बुद्ध आलवकी नगरतिर गइरहुनु भएको वेला, बीचबाटामा पुग्दा आलवक यक्ष उहाँ बसे भन्ने कुरा सारथप-कासिनी र परमथजोतिकामा उल्लेख भए तापनि मनोरथपूरणीको लेखाइअनुसार भगवान् नगर पुग्न लागेपछि आलवकले आफू फर्कने भावना देखाएको कारण बुझ्नु भई भगवान्ले पछाडितिर फर्की “आलवक ! के तिमी लजाउँछौं ?” भनी सोध्नुहुँदा आलवकले— “भन्ते ! हो; म लजाएको मात्र होइन, नगरका जनताले देखेर ‘हाम्रा आमाबाबु, दाजुभाई तथा छोराछोरीहरू मानेँ यक्ष यहीहो’

ॐ सार. प. I. पृ. २५९; पर. म. जो. पृ. १७६-७७.

ॐ मनो. र. पू. I. पृ. २१२: हत्थक आलवक, एककनिपातवण्णना ।

भन्दे मलाई ढुङ्गा तथा लट्टीले पनि हिर्काउन बेरछैन । अतः म यहीनै बस्न चाहन्छु” भनी विन्तिगरे ।

अनि, भगवान्ले “आलवक ! मसँग जाने तिमिलाई कुनै भय हुनेछैन” भनी भन्नु भएपछि आलवक नगरको छेउसम्म गई वनमा बसे * ।

आलवी नगरमा भिक्षाटन् गरी भोजन सिद्धिएपछि भगवान् नगरद्वार निर एक निर्जनस्थानको एक रुखमनी तयारपारीराखेको आसनमा बस्नुभयो । अनि महाजनहरूको समूह र नागरिकहरूको समूह-यक्षलाई भेलागराई आलवक राजा भगवान्को उपासनार्थ वहाँ बसिरहनु भएको ठाउँमा गई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका राजाले भगवान्सँग “भन्ते ! तपाइले कसरी त्यस्तोबिघ्न वरुण लाई दमनगर्नु भयो ?” भनी कुरा निकालेपछि भगवान्ले यक्षसँग भएको संग्रामदेखिको कुरा लिएर अन्तसम्मका कुराहरू सुनाउनु भयो । यस कुराको अन्तमा भगवान्ले तल उल्लिखित आलवक-सूत्रका सबै कुराहरू पनि सुनाउनु भयो । सूत्रको अन्तमा चौरासी हजार (८४,०००) प्राणीहरूले धर्माभिसमय प्राप्तगरे ॥ त्यसपछि

* मनो. र.पू. I. पृ. २१२: हत्थक आलवक, एककनिपातवण्णना ।

॥ सार. प. I. पृ. २५९; पर. म. जो. पृ. १७७; मनो. र. पू. I. पृ. २१२.

राजा र जनतामिली वेश्रबण महाराजाको भवन नजिक आलवक यक्षकोनिमित्त एक सुन्दर भवन बनाई त्यहाँदेखि उनलाई पुष्पधूप तथा प्रदीपद्वारा नित्यवली-पूजा चढाउन थाले ॐ।

हस्तक आलवक राजकुमार युवावस्थामा पुगेपछि “भगवान्क कारणले तिम्रो जीवन रहेकोथियो; अतः तिम्रो भगवान्क उपासना गर्न जाऊ, भिक्षुसङ्घको पनि उपासना गर” भनी राजाले उनलाई बुद्धकहाँ पठाए। उनले पनि भगवान्को र भिक्षुसङ्घको उपासना गरी चिरकाल नबिद्वे अनागामीफल साक्षात्कार गरी, सबै बुद्धवचन-हरू अध्ययन गरी, पाँचशय (५००) उपासक परिवारको नेतृत्वगरी हस्तक आलवक, राजकुमारले जीवन बिताए*।

+

+

+

ॐ मनो. र. पू. I. पृ. २१२ ले प्रत्येक वर्ष वलीपूजा चढाउन थाले भनी उल्लेख गरेको छ।

हस्तक आलवक सम्बन्धी विशेष कुराको अध्ययन गर्न चाहनेले लेखकको बु. गृ. पृ. १९१ मा हेर्नु।

* सार. प. I. पृ. २५९: आलवकसुत्तवण्णना, यक्खसंयुत्तं; पर. म. जो. पृ. १७७: आलवकसुत्तवण्णना; मनो. र. पू. I पृ. २१२ हस्तक आलवक, एककनिपातवण्णना।

तल अनुदित आलवकसूत्रको प्रश्नोत्तर सम्बन्धी विस्तृत अध्ययनगर्न चाहनेले सारत्थपकासिनी I. पृ. २५२-५६ अथवा परमत्थजोतिका पृ. १७०-७६ हेर्नु योग्यछ।

केही आलवक नामहरू

(१) आलवक (राजा)—यो, आलवी देशका राजाको नाम हो ।

सार. प. I. पृ २४४: आलवकसुत्तवण्णना, यक्खसंयुत्तं; पर. म. जो. पृ. १६१: आलवकसुत्तवण्णना ।

(२) आलवक (यक्ष)—यो, आलवीवासी एक यक्षको नाम हो । सं. नि. I. पृ. २१५: आलवकसुत्तं, यक्खसंयुत्तं; सुत्त. नि. पृ. २९५: आलवकसुत्तं । यिनं यक्षका कुरा यहाँ उल्लेख भएको छ ।

(३) आलवक (कुमार)—यो, आलवी राजाका छोराको नाम हो । यिनं आलवक राजकुमारलाई 'हत्थक आलवक' अर्थात् 'हस्तक आलवक' भन्दछन् । सार. प. I. पृ २५९ र पर. म. जो. पृ. १७६.

(४) आलवक (सुत्तं)—यो, उही सूत्रको नाम हो जसमा आलवीका यक्षसँग भएका प्रश्नोत्तरका कुराहरू छन् । सं. नि. I. पृ. २१५: आलवकसुत्तं, यक्खसंयुत्तं; सुत्त. नि. पृ. २९५: आलवकसुत्तं । यसै सूत्रको अनुवाद तल गरिदिएकोछु ।

यसं सूत्रलाई सारत्थपकासिनी II. पृ. १५०: सद्धम्मपतिरूपक-
सुत्तवण्णनाले 'आलवकगञ्जितं' पनि भनेको छ । त्यस्तैगरी सम्मो-
हविनोदनी पृ. ४३६: दसकनिद्देसवण्णनाले 'आलवकपुच्छा' पनि
भनेको छ ।

(५) आलवक(सुत्तं)—यो, सूत्रमा हस्तक आलवक राज-
कुमारलाई दिइएको उपदेशको संग्रह छ । यस सूत्रलाई 'हत्थकसुत्तं'
पनि भनिएको छ । यो सूत्र अं. नि-३. पृ. १२६ मा उल्लेख भएको
छ । हेर बु. गृ. पृ. १९३.

×

×

×

आलवीका केही घटनाहरू

देशको नाम पनि नगरको नाम पनि 'आलवी' नै थियो भन्ने कुरो परिचयको शुरूमं उल्लेख गरिसकेकाँ छु । बुद्धको जीवन कालमा आलवी नगर एक महत्वपूर्ण स्थान रहेकोथियो । बोधिसत्वले बुद्धत्व प्राप्तगर्नु अघिदेखिनै आलवी नगरको एक छेउमा "अग्रालव-चेतिय" अर्थात् अग्रालव भन्ने चैत्यस्थान थियो । बोधिसत्वले बुद्धत्वप्राप्तगर्नु भइसकेपछि त्यस अग्रालवचैत्यको आसपासमा विहार-हरू बनाइएका थिए र तिनीहरू पनि अग्रालव-चैत्य भन्ने नामले नै प्रसिद्धथिए * ।

आलवक यक्षलाई दमनगरी ८४ हजार प्राणीहरूलाई अमृतपान गराई भगवान्‌ले आलवीनगरमा सोह्रौं (१६) वर्षावास बिताउनु भएकोथियो भनी मनोरथपूरणी^१ तथा बुद्धव'सदृकथाले^२ उल्लेख गरेकाछन् ।

* सार. प. I. पृ. २०७: निक्खन्तमुत्तवण्णना, वज्झिससंयुत्तं ।

^१ I, पृ. ३१४: समचित्तवग्गो, दुकनिपातवण्णना; हेर लेखकको बु. रा. पृ. १५२

२ ".... सोलसमं, आलवकं दमेत्वा चतुरासीति पाणसहस्सानि अमतपानं पाएत्वा आलवयं...." बु. वं. अ. क. पृ. ३. ले उल्लेख गरेको छ ।

(१) आलवी राजाकी सेला भन्ने एक पुत्री थिइन् । आलवक यक्षलाई दमनगरी, उनलाई भिक्षापात्र समात्न लगाई भगवान् आलवीनगरमा भिक्षाटन् जानुभएपछि बुद्धको उपासनार्थ आलवी राजा भगवान्कहाँ जाँदा सेला कुमारी पनि साथमा थिइन् भनी थेरीगाथट्टकथाले* उल्लेख गरेको छ । पछि, भिक्षुणी भई अरहत्व पनि प्राप्तगरी उनी श्रावस्तीमा बस्नथालिन् । आलवी राजाकी छोरी भएकीले यिनलाई 'आलविका' मात्र पनि भनेकाछन् ।

श्रावस्तीबाट कीटागिरि, कीटागिरिबाट आलवी अनि आलवीबाट भगवान् राजगृह जानुभयो भन्ने कुरा परिचयको शुरुमै पादटिप्पणीमा उल्लेख गरिसकेका छु ।

यसबाट श्रावस्तीबाट राजगृहजाँदा आलवीभई जानुपथ्यो

Dhamma.Digital

सुत्तनिपात मुनिसुत्तको अर्थवर्णना, सुत्त. नि. अ. क. पृ. १९५: पेसकारधीताको कुराको सिलसिलामा "भगवा पवारेत्वा वुत्थवस्सो" भन्ने कुरा उल्लेख भएवाट त्यस समय भगवान्ले आलवीमा वर्षावास बिताउनु भएको थियो भन्ने कुरा देखिन्छ । अतः मनोरथपूरणी, बुद्धवंसट्टकथा तथा सुत्तनिपातट्टकथामा उल्लेख भएका कारणहरू विद्वान्हरूले विचारगरून् ।

* , पृ. ४९ ॥ थेरी.गा.अ. क. पृ. ४९: सेलाथेरीगाथावण्णना ।

भन्ने कुरा प्रष्टहुन्छ । श्रावस्तीबाट राजगृह र राजगृहबाट* श्रावस्ती जाँदा आलवी नगर वासबस्ने ठाउँ भएकोले पनि बुद्धको समयमा आलवी नगरको महत्व रहन गएको हो ।

भगवान्ले आलवीमा विनय (= नियम) सम्बन्धका अनेक कुराहरू बताउँदै अनेक नियमहरू बनाउनु भएको कुरा निम्न उदाहरणद्वारा बुझ्न सकिने छ ।

(२) एक समय, भगवान् आलवीमा बसिरहुनु भएको वेलामा 'आलवका †' भिक्षुहरूले नयाँ निर्माणकार्य गर्नकोनिमित्त जमीन खन्दथे र खन्न पनि लगाउँदथे । यो देखेर मानिसहरू कराउन-

* पारा. पा. पृ. २१५: कुटिमापने, छट्टसङ्घादिसेसो ।

† 'आलवका' भनेको आलवीमा जन्मेका आलवीका नागरिक-हरू हुन् । आलवीका नागरिकहरूलाई 'आलवका' अथवा 'आलविका' भन्दछन् । प्रब्रजित भएकालाई पनि त्यस्तै भन्ने चलन छ । यसको पण्टिकरण दिँदै समन्तपासादिका, कुटिका-रसङ्घादिसेस-६ पृ. ४०२ ले यसरी उल्लेख गरेको छ —

'आलवकाति आलविरट्ठे जाता दारका 'आलवका' नाम । ते पब्वजितकालेपि आलवकायेव सञ्चार्यिसु ।'

भिक्षुणीहरूलाई 'आलविकाभिक्षुनी' भनी भन्दछन् । सं. नि. I. पृ. १२८: आलविकासुत्तं, भिक्षुनीसंयुत्तं ।

थालेपछि भगवान्‌ले यसै प्रसंगमा “जमीन खन्न वा खन्न लगाउन नहुने” नियम बनाउनु भयो *।

(३) एक अर्को समयमा भगवान्‌ उहाँ बसिरहनु भएको वेला मा आलवकका भिक्षुहरूले नयाँ विहार बनाउनकोनिमित्त रुखहरू काट्‌दथे । यो देखेर एक अर्का भिक्षुले पनि विहार बनाउनको निमित्त एक रुख काट्न थाले । त्यस रुखमा वासगर्ने देवताले सो भिक्षुलाई यस्तो निवेदनगरे—

“भन्ते ! आफ्नो भवन बनाउनकोनिमित्त मेरो भवन बिगानु हुन्छ ।”

उनको कुरालाई वास्तै नराखी सो भिक्षुले रुख काटिहाले । त्यसद्वारा ती देवताका बालकहरूलाई चोट लागे पछि ती देवताले यस्तो सोचे—“यी भिक्षुको ज्यान किन मरे यहाँ नलिऊ ?” पुनः उनको मनमा यस्तो लाग्यो—“यी भिक्षुलाई मार्न त ठीक छैन । बरु यो कुरा भगवान्‌लाई किन नबताऊ ?” यति सोची भगवान्‌-कहाँ गई उनले जम्मै कुरा भगवान्‌लाई सुनाए । भगवान्‌ले उनलाई साधुकारिद्वै उनको प्रशंसा गर्नु भयो । “देवते ! यदि तिमिले त्यस भिक्षुलाई मारेकोभए तिमिले धेरै अपुण्य कमाउने थियौ अब भइहाल्यो फलाना रुखमा बासलेऊ ।”

देवताको मनमा उत्पन्न भएको द्वेषभावलाई शान्तपार्न त्यस-

*. पाचि. पा. पृ. ५२:पठवीखणने, दसमपाचित्तियं ।

वखत भगवान् बुद्धले उनलाई सुत्तनिपातको उरगमुत्तको उपदेश सुनाउनुभएको थियो भन्नेकुरा सुत्तनिपातकट्टथाले १ उल्लेख गरेकोछ ।

यस घटनालेगर्दा मानिसहरू खिन्नहुन थालेपछि भगवान्ले यसंप्रसंगमा भिक्षुहरूकोनिमित्त “विस्वाहरू काट्न वा नाशगर्न नहुने” नियम बनाइदिनु भयो ॐ ।

(४) एक अर्कोसमयमा भगवान् आलवीमं बसिरहनु भएको बेलामा आलवकका भिक्षुहरूले जानी जानी नयाँ निर्माणको काममा— स-प्राणक पानी राख्दथे र राख्न पनि लगाउँदथे । त्यस्तैगरी माटो मुछ्थे र मुछ्न पनि लगाउँदथे । अनि यो कार्य देखेर जो अल्पेच्छी तथा विनयशील भिक्षुहरूहुन् उनीहरू खिन्नभएपछि भगवान्ले यसंप्रसंगमा भिक्षुहरूकोनिमित्त “जानी जानी स-प्राणक पानी वा तृण वा माटो मुछ्न नहुने”नियम बनाइदिनु भयो * ।

(५) एक समय, भगवान् कीटागिरिबाट चारिका गर्नुहुँदै क्रमशः आलवीमा आइपुग्नु भयो । अनि भगवान् आलवीमं बस्नु भयो ।

१ पृ. २-३: उरगमुत्तवण्णना ।

ॐ पाचि. पा. पृ. ५४: भूतगामपातव्ये, एकादसमनाचित्तियं ।

* पाचि. पा. पृ.७३: सप्पाणकउदकसिञ्चने, वीसतिमपाचित्तियं ।

त्यसवखत आलवीवासी भिक्षुहरूले माटोको डल्लो राख्नको-
निमित्त मात्र नयाँ काम गराउँदथे । लिप-पोत गर्नको निमित्त पनि....
नयाँ काम गराउँदथे । यो देखेर जो ती भिक्षुहरू लज्जी, सन्तोषी
तथा विनयशीलथिए उनीहरू खिन्नहुनथालेपछि भगवान्ले यसै प्रसं-
गमा भिक्षुहरूकोनिमित्त त्यस्तो गर्न नहुने नियम बनाइदिनुभयो ॥

(६) त्यसवखत आलवीवासी भिक्षुहरूले आफ्नोनिमित्त मागि-
मागी अर्थात्,—‘मलाई कुटी बनाई देऊ’ भनी याचनागरी आफू स्वयंले
कुटीहरू बनाउँदथे । उनीहरूले कुटी सिध्याउन सक्दैनथे । त्यसैले
उनीहरूले जसलाई भेट्टायो उससँग यतरी माग्दथे—

“कामगर्ने ज्यामीहरू देऊ,गाई देऊ, गाडादेऊ, हँस्या देऊ, बन्चरो
देऊ, कोदालो देऊ, खन्ती देऊ, डोरी देऊ, बेत देऊ, पराल देऊ, घांस
देऊ तथा माटो देऊ” आदि ।

यसद्वारा मानिसहरू हेरान भएका मात्र होइनन्, यस प्रकार-
सँग माग्ने भिक्षुहरूलाई देखेर उनीहरू विरक्त हुन्थे, तसिन्थे, भागेर
जान्थे तथा त्यस्ता भिक्षुहरूलाई देखेर अर्को बाटो लागेर पनि जान्थे
र घरको दैलो पनि थुनेर बस्दथे । यतिमात्र होइन गाई, गोरु देख्दा
पनि ‘ती भिक्षुहरू’ भन्ने सम्झना भएर भागेर पनि जान्थे ।

यस्तै परिस्थितिमा आयुष्मान् महाकाश्यप महास्थविर राज-

गृहमा वर्षावास बिताइसकेपछि क्रमसँग चारिकागर्दै आलवीमा आइपुगनु भयो । अनि आयुष्मान् महास्थविर भिक्षाटन्को बेला भएपछि पात्र-चीवर धारणगरी आलवी नगरमा जानुभयो । मानिसहरू आयुष्मान् महाकाश्यपलाई देखेर विरक्त तथा उत्रस्तभई भागेर गए । घरको देलो पनि थुन्नथाले; अर्को बाटो लिएर पनि जानथाले । भिक्षाटन् सिद्धिएपछि भोजनोपरान्त आयुष्मान् महाकाश्यप महास्थविरले त्यहाँका भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गर्दै यस्तो भन्नुभयो—

“आवुसो ! अघि यो आलवी नगर सु-भिक्ष थियो । भिक्षाटन्द्वारा जीविका गर्न सजिलो थियो । किन्तु अहिले भिक्षा सुलभ जस्तो लाग्दैन; भिक्षाटन्द्वारा निर्वाहगर्न पनि मुश्किल जस्तो लाग्छ । यसको कारण के रहेछ ?”

अनि भिक्षुहरूले त्यहाँ भइरहेको परिस्थिति सम्बन्धी सबै कुराहरू सुनाए ।

यसै वखत, भगवान् पनि राजगृहबाट आलवीमा आइपुगनुभई अग्रालव चैत्यमा विहारगनु भयो । अनि आयुष्मान् महाकाश्यप भगवान्कहाँ गई आलवी नगरमा भइरहेको परिस्थितिको सम्बन्धमा सबै हाल सुनाउनु भयो ।

त्यसपछि भगवान्द्वारा “यस्तो यस्तो भन्दछन्, के त्यो कुरो साँचो हो ?” भनी सोधनीहुँदा त्यहाँका भिक्षुहरूले “साँचो हो,

भन्ते” भनी सुनाएपछि ती भिक्षुहरूलाई निन्दागर्नुभई यसै प्रसंगमा भगवान्‌ले भिक्षुहरूकोनिमित्त “आफ्नोनिमित्त मागेर अथवा भनेर कुटी बनाउन नहुने” नियम बनाई कसैले यस नियमको उल्लङ्घन गर्छ भने उसलाई “सङ्घादिशेष* भन्ने दोषलाग्नेछ” भन्ने कुरा पनि घोषणा गर्नुभयो ।

* “सङ्घादिशेष” शब्दको अर्थहो—शुरु र अन्तमा सङ्घचाहिने । विशेषगरी यसदोषबाट शुद्धि चाहने भिक्षुलाई घटीमा बीस (२०) जना भिक्षुहरू भएको सङ्घ-सभाले मात्र ‘शुद्धिकरण’ गर्न सक्छ । त्यसैले सङ्घादिशेष भन्ने नामकरण भएको हो ।

Dhamma.Digital

‘सङ्घादिशेष’ भन्ने दोषलाग्ने ‘दोष’ तेह्र (१३) वटाछन् । यिनीहरूको संक्षेप वर्णन निम्न लिखितहुन्—

(१) स्वप्नमा बाहेक अर्थात्, स्वप्न-दोष बाहेक जानी जानी शुक्र मोचन गरेको खण्डमा सङ्घादिशेष दोष लाग्छ ।

(२) कुभावना मनमा राखी कुनै भिक्षुले कुनै स्त्रीको चुलठी समात्छ अथवा अरु कुनै अङ्गप्रत्यङ्ग समात्छ वा छुन्छभने सङ्घादिशेष दोष लाग्छ ।

(३) कुभावना मनमा राखी कुनै भिक्षुले स्त्रीसँग युवा-युवतीहरू परस्परमा कुरागर्ने ऊँ मैथुनयुक्त कुरा गर्नु भन्ने सङ्घादिशेष दोष लाग्छ ।

(४) आफूलाई सेवा-शुश्रूषा गराउने नियत राखी यदि कुनै भिक्षुले कुनै स्त्रीलाई मैथुन जस्ता कुराको बयान सुनाउँछ भने सङ्घादिशेष दोष लाग्छ ।

(५) कुनै भिक्षुले पुरुषको कुरा स्त्रीकहाँ, स्त्रीको कुरा पुरुषकहाँ अथवा क्षणभरकोलागि भएपनि अन्योन्य कुराको सम्बन्ध जोडिदिन्छ भने सङ्घादिशेष दोष लाग्छ ।

(६) कुनै भिक्षुले आफ्नो निमित्त वचन प्रकट गरी अथवा मागी कुटी बनाउँछ भने सङ्घादिशेष दोष लाग्छ ।

(७) कुनै बुढो भिक्षुले आफ्नोलागि विहार बनाउन चाहेमा वस्तु परिशोधनार्थ भिक्षुहरू लैजानुपर्छ, त्यसो नगरी-कन बनाएमा सङ्घादिशेष दोष लाग्छ ।

(८) 'यस भिक्षुलाई भिक्षुत्वबाट च्युत गराउन पर्‍यो' भन्ने नियतगरी कुनै भिक्षुले कुनै भिक्षुलाई द्वेष-भावको कारणद्वारा तथा कुनै कारणविना पाराजिकाको दोषारोपण गर्छ भने सङ्घादिशेष दोष लाग्छ ।

(९) कुनै भिक्षुले कुनै भिक्षुप्रति द्वेषभावको कारणद्वारा तथा कुनै ऋगडाको स्यानो कारणलाई मनमा राखी 'यस भिक्षुलाई भिक्षुत्वबाट च्युत गराउनेछु' भन्ने नियत राखी पाराजिका (= जुनदोष गर्दा भिक्षु, भिक्षुहुन्न अथवा भिक्षुत्वबाट च्युत हुइन्छ त्यस्ता दोषलाई 'पाराजिका' भन्दछन्) दोष लगाउँछ भने त्यसपछि त्यो भिक्षुसँग सोधपूछ गर्दा वा नगरिकनै त्यो भिक्षु निरपराधीनै ठहर्छ भने दोषारोपण गर्ने भिक्षुलाई सङ्घादिशेष दोष लाग्छ ।

(१०) कुनै भिक्षुले मेलमिलाप भइरहेको सङ्घको बीचमा फूट ल्याउने नियतले कुनै प्रयासगर्छ भने त्यस भिक्षुलाई तीनपटक सम्म 'त्यसो नगर' भनी भन्नुपर्छ । यस्तो भन्दा पनि मानेन भने सो भिक्षुलाई सङ्घादिशेष दोष लाग्छ ।

(११) त्यसरी सङ्घभेद गराउन खोज्ने भिक्षुको कुनै पक्षलिनै भिक्षुहुन्छ भने त्यसलाई सङ्घले 'त्यसको पक्ष नलेऊ' भनी तीनपटकसम्म भन्नुपर्छ । यस्तो भन्दा पनि मानेन भने त्यस भिक्षुलाई सङ्घादिशेष दोष लाग्छ ।

(१२) कुनै भिक्षु दुर्वच (= भनेको कुरा नमान्ने) स्वभावको हुन्छ; सङ्घकार्य गर्दा—उसले राम्रो होस् वा नराम्रो होस्—कुनैपनि कुरा आफूलाई 'नभन' भनी भन्छ र

त्यसपछि उपस्थित भिक्षु-परिषद्लाई सम्बोधन गर्नुहुँदै भगवान्‌ले निम्न कुरा सुनाउनु भयो ।

(अ) “भिक्षुहो ! माग्नाले मित्रहरू टाढाभएर जान्छन् । श्रद्धालु मणिकण्ठ नागराज्जाले आफ्नो मणि मागेको कारणले

आफूले पनि सङ्घलाई ‘कुनै कुरा भन्नेछैन’ भनी भन्छ भने त्यसभिक्षुलाई सङ्घद्वारा तीनपटकसम्म ‘त्यसो नभन’ भनी सम्झाउँदा पनि सम्झेन भने उसलाई सङ्घादिशेष दोष लाग्छ ।

(१३) कुनै भिक्षुले श्रद्धालु कुलको श्रद्धालाई विगारेको हुन्छ । यो कुरा सुनिन्छ पनि देखा पनि पर्छ तथा श्रद्धालु कुलको श्रद्धा पनि विगारेको हुन्छ । अनि त्यसभिक्षुलाई ‘विहारमा नबस’ भनी भन्नुपर्छ । यस्तो भन्दा सो भिक्षुले भिक्षुहरू पक्षपातीछन् भनी भन्छ भने त्यसलाई ‘भिक्षुहरू पक्षपाती हुन्नन्’ भनी तीनपटकसम्म सम्झाउँदा पनि सम्झिदैन भने उसलाई सङ्घादिशेष दोष लाग्छ ।

यी तेह्र (१३) नियमका कुराहरू राम्ररी जान्न चाहनेले तथा अध्ययन गर्न चाहनेले पाराजिकापालिको सङ्घादि-सेसकण्ठं अथवा ‘प्रातिमोक्ष’ हेर्नु योग्यछ ।

गर्वा आफूले विनविनै उपस्थान गरिरहेका तपस्वीलाई पनि छाडेर गए भन्नु हुँदै 'मणिकण्ठ नागराजाको कथा' ६ सुनाउनु भयो ।

(आ) "भिक्षुहो ! माग्नाले चराचुरङ्गीहरू पनि आफूहरू बसी-रहेको आश्रमनै छाडी अन्त भागेर गए" भन्नुहुँदै 'सकुण्ठि पत्त-याचनकथा*' सुनाउनु भयो ।

यसपछि अल्पेच्छीताको वर्णना गर्नु हुँदै भगवान्‌ले निम्न जातकका कुराहरू पनि सुनाउनु भयो ।

(क) "भिक्षुहो ! अधि राष्ट्रपाल कुलपुत्रका पिताले राष्ट्रपालसँग— "राष्ट्रपाल ! जसलाई म चिन्दिन—ती धेरै मानिसहरू आएर मसँग अनेकौं वस्तुहरू माग्छन् भने तिमिले त मसँग केही पनि माग्दैनौ । किन केही पनि न मागेको ?" भनी सोधे ।

"भिक्षुहो ! उत्तरमा राष्ट्रपाल कुलपुत्रले यस्तो जवाफ दिए—

१ पारा. पा. पृ. २१६: छट्टसङ्घादिसेसो । यी मणिकण्ठ नागराजाको कथा जा. अ. क. II. पृ. २०३, नं० २५३ मा पनि उल्लेख भएको छ ।

* पारा. पा. पृ. २१८: छट्टसङ्घादिसेसो ।

‘याचको अप्पियो होति,
याचं अददमप्पियो ।
तस्माहं तं न याचामि,
मा मे विदेस्सना* अहू’ति ॥’

अर्थ—

‘माग्नेकाम अप्रिय हुन्छ, मागेर न पाउनु पनि अप्रिय हुन्छ;
त्यसैले म तपाइसँग माग्न चाहेंदिन ताकि म अप्रिय हुन नप-
रोस् ॐ।’

(ख) अर्को पनि जातकको कुरा भगवान्‌ले सुनाउनु भयो—

“याचनं रोदनं आहु, पञ्चाला रथेसभ ।
यो याचनं पञ्चकखाति, तमाहु पटिरोदनं ॥
मा महस्सुं रोदन्तं, पञ्चाल सुसमागम ।

* स्याम र रोमनमा: ‘विदेसना’।

ॐ पारा. पा. पृ. २२०: छट्टसङ्घादिसेसो । नाम फरक भए पनि
अट्टिसेनजातकं मा पनि यस्तै कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ ।
जा. अ. क. III. पृ. २४६, नं० ४०३.

तुभं वा पटिरोदन्तं, तस्मा इच्छामहं रद्दो' ति *॥”

अर्थ--

“हे पञ्चाल राजा ! मागु भनेको रोएर देखाउनु हो, त्यस्तै 'छैन' भनी सुनाउनु पनि रोएर देखाएको हो ।

“अतः राम्ररी बसेका पञ्चालका मानिसहरू रोएको कुरा राजाले नदेखुन्, भन्ने हेतुले म यी (= माग्ने कुरा) गोप्यनै राख्न चाहन्छु ।”

“भिक्षुहो ! त्यसताकाका तपस्वीले एकजोर छालाको चप्पल र यौटा छाता चाहेर पनि संकोचमान्दै उनले बाह्र (१२) वर्ष-सम्म आफ्नो विश्वासी राजासँग न मागी यो कुरा आफूमाै गोप्य राखे भने यस्तो शुद्ध बुद्ध-शासनमा श्रद्धापूर्वक प्रवृजित भएका तिमिहरूले नागरिकहरूलाई पीडा हुने गरी हंरानी पार्नु, के यो सुहाउँछ ?” भन्नु हुँदै भगवान्‌ले अति उपदेश सुनाउनु भयो ।

(७) अर्को एक समयमा भगवान्‌, आलवीको अगाल्लब (= अगाल्लब) चैत्यमा बस्नु भएको थियो । त्यस वखत उपासकहरू धर्मश्रवणार्थ विहारमा आउँदैथिए । स्थविर भिक्षुहरू उपदेश

* जा. अ. क. III. पृ. ५७: ब्रह्मदत्तजातकं, नं० ३२३.

मुनी सकेपिछ आ-आपना विहार (= कोठा) मा जानुहुन्थ्यो । भरखरं प्रव्रजित भएका नयाँ भिक्षुहरू त्यहीँ धर्मशालामें उपासक-हरूको साथ विस्मृतिभई सुत्दथे । यसरी सुत्दा कसैको चीवर-वस्त्र पनि शरीरमा रहेको हुन्नथ्यो । अनेक विकार स्वभाव निकाल्दै नीद्रामा कराउँदथे । यो देखेर उपासकहरू खिन्न हुन थाले ! अनि भगवान् ले यसै प्रसंगमा भिक्षुहरूकोनिमित्त 'अनुप-सम्पन्नहरू (= उपसम्पन्न न भएका श्रामणेर तथा गृहस्थीहरू) संग सुत्न नहुने नियम बनाइदिनु भयो' । तर पिछ राहुल-श्रामणेर चर्पीमा रातबिताएको कारणलाई लिएर* सातरातभन्दा बढी अनुपसम्पन्नहरूसंग एक साथ सुत्न नहुने नियम बनाई दिनु भयो ।

(८) अर्को एक समयमा, छवर्गीय^० भिक्षुहरूले आल-चीमा रेशमको धागो र कपडा बनाउनकोनिमित्त रेशमी कीरा-हरू पकाइरहेको ठाउँमा गई 'हामीलाई पनि रेशमी-कीराहरू देऊ

१ पाचि. पा. पृ. २८: सहसेय्ये, पञ्चमपाचित्तियं ।

* पाचि. पा. पृ. २९: सहसेय्ये, पञ्चमपाचित्तियं ।

० छवर्गीय भनेका को को हुन् भन्ने कुरा लेखकको बु, गृ. पृ. २८० को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएकाछन् ।

हामी पनि रेशमका कपडा बुझ्नुचाहन्छौं' भनी मागेको कुरा सुनेर ती मानिसहरू खिन्न हुनथाले । अनि भगवान् ले यसै कारणमा भिक्षुहरूको निमित्त 'रेशमको कपडा बनाउन लगाउन नहुने' नियम बनाइदिनु भयो ॐ ।

(९) एकदिन, भगवान् श्रावस्तीबाट ३० थोजनको बाढो हिंडी ५०० भिक्षुहरूका साथ आलवीमा आइपुगनु भएको देखेर आलवीका मानिसहरूले भगवान् लाई भोजनद्वारा निम्तो गरे । भिक्षुहरू सहित भगवान् निम्तोमा जानुभयो । अनि भोजनोपरान्त मानिसहरू उपदेश सुन्न बसे । तर भगवान् भने एक गोठालोको प्रतीक्षामा चुपलागेर बस्नु भएको थियो ।

सो गोठालो पनि बुद्धको उपदेश सुन्न चाहन्थ्यो । तर उसैदिन विहानदेखि उसको एउटा गोरू हराएकोले उ त्यसैको खोजमा लागेको थियो । अनि पाएपछि उसलाई गोरूको बथानमा राखी उ बुद्धकहाँ गयो । उसलाई देखेपछि उ भोकले पीडित भएको बुझ्नुभई बुद्धले प्रथमतः उसलाई खाना खुवाउन मानिसहरूलाई भन्नुभयो । खाना खाएपछि उसको मन शान्त भयो । त्यसपछि भगवान् ले परिषद्लाई क्रमानुकूल उपदेश सुनाउनुभई

ॐ पारा. पा. पृ. ३२१: कोसियमिस्सकसन्धतधारणे, एकादस-
मानिस्सग्गिय ।

अन्तमा चतुसत्यका कुराहरू पनि सुनाउनु भयो । यी कुराहरू सुनेर सो गोठालोले स्रोतापत्तिफल साक्षात्कार गर्‍यो ।

त्रिपिटक पालिसाहित्यमा बुद्धले कुनै पुरुषलाई खाना दिलाउनु भएको घटना छ भने त्यो यहीनै एक घटनाहो भनी धम्मपदकृथात्ते* उल्लेख गरेको छ ।

त्यसपछि खाना खुआएको बारेमा चर्चा सुनी भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई—“भिक्षुहो ! भोक जस्तो ठूलो रोग अरु केही छैन । त्यसैले मैले उसलाई पहिले खाना खुआउन लगाएकोहु” भनी धम्मपद, सुखवर्गको निम्न गाथा सुनाउनु भयो—

“ जिघच्छा परमारोगा, सङ्घारा परमादुखा ।
एतं वत्था यथाभूतं, निब्बाणं परमं सुखं’ ति ॥”

अर्थ--

“भोक-प्यास सबभन्दा ठूलो रोगहो, बासनाहरू परम दुःखहो, यिनीहरूलाई राम्ररी जानिसकेपछि निर्वाणनै परम सुख रहेछ भन्ने कुरा प्रष्ट बुझिन्छ ।”

* पृ. ४६३: सुखवर्ग, अञ्जतरस्स उपासकस्सवत्थु ।

धम्म.प.अ.क.पृ.४६३-६४: अञ्जतर उपासकस्सवत्थु, सुखवर्गो ।

(१०) सुत्तनिपातटुकथा* अनुसार एकदिन, कपडाबुन्ने एक पुरुषले आपनी सातवर्षीया छोरीलाई “नानी ! हिजो कपडा बुन्ने काम सिध्याउन सकिन अतः आज तिम्री तुकिचामा धागो बेरी चाँडै कपडाबुन्ने शालामा आऊ” भनी आफू कपडाबुन्ने शालामा गयो ।

आलवीमा बसिरहुनु भएका भगवान् बुद्धले त्यस दिन, ‘कपडा बुन्नेको छोरी (= पेसकार धीता) को मृत्युहुने र आफ्नो प्रश्नको उत्तर पछि उपदेश सुनेर उ स्रोतापन्नाहुने छ’ भन्ने कुरा मह्काकृष्णा-समापत्ति ध्यानद्वारा उसलाई देख्नु भएको हुँदा—सो दिन चाँडै भगवान् भिक्षाटन्कोनिमित्त नगर प्रवेश गर्नु भएको थियो ॥

भगवान् चाँडै भिक्षाटनार्थ शहरमा आउनु भएको देखेर

* पृ. १९४-९५: मुनिसुत्तवण्णना ।

१ धम्म. प. अ. क. पृ. ४२०: पेसकारधीतायवत्थु, लोकवग्गो-
मा सोह्ल वर्षीया भनी उल्लेख गरेकोछ ।

२ धम्म. प. अ. क. पृ. ४२० मा भगवान् श्रावस्तीमा छँदा उप-
रोक्त कुरा ध्यानद्वारा देख्नु भएपछि ५०० भिक्षुहरूका साथ
आलवीमा आउनु भएको थियो भन्ने कुरा उल्लेख भएको छ ।

“अवश्यपनि आज कुनै खाश व्यक्तिको हितकोनिमित्त आउनु भएको होला” भन्दै मानिसहरू धमाधम एकत्रित हुनथाले ।

जुन बाटोलाई सो वालिका कपडाबुन्ने शालामा जानेहो सोही बाटोतिर भगवान् उभिइरहनु भयो । यो देखेर मानिसहरूले एक ठाउँमा सफामुग्घर पारी आसन बिच्छ्याइ दिएपछि भगवान् सोही ठाउँमा बस्नुभयो ।

कपडाबुन्नेकी छोरी पनि शालामा जानकोनिमित्त गइरहेकी बेला-मा भगवान् लाई मानिसहरूले घेरालगाई बसिरहेको देखी आफू पनि वहाँ गई । अनि उसले भगवान् लाई वन्दना गरी ॥ त्यस वखत भगवान् ले उसँग निम्न प्रश्नहरू सोध्नु भयो ।

(१) “नानी ! तिमि कहाँबाट आएकी रहौ?”

“भगवान् ! थाहाछैन ।”

(२) ‘कहाँ जान्छथौ त ?’

“जान्दिन, भगवान् !”

(३) “जान्दिनौ त ?”

६. धम्म. प. अ.क. पृ. ४२० ले भने यस सम्बन्धमा केही भिन्नता देखाएर उल्लेख गरेकोछ ।

“भगवान् ! जान्दछु ।”

(५) “जान्दछ्यौ त ?”

“भगवान् ! जान्दिन ।”

यी प्रश्नोत्तरका कुरा सुनी मानिसहरू कराउनथाले—“हेर, हेर, यो वालिका ! आफ्नो घरबाट आएर पनि भगवान्‌ले ‘कहाँबाट आएकीह्वौ ?’ भनी सोध्दा ‘जान्दिन’ भन्दछे । कपडाबुन्ने शालामा जानलागेर पनि ‘कहाँ जान्छ्यौ ?’ भनी सोध्दा ‘जान्दिन’ भन्दछे । फेरि ‘जान्दिनौ त ?’ भनी सोध्दा ‘जान्दछु’ भन्दछे अनि फेरि ‘जान्दछ्यौ त ?’ भनी सोध्दा ‘जान्दिन’ भन्दछे ।

‘कस्ती केटी रहेछे यो !’ भनी मानिसहरू कराएको देखेर भगवान्‌ले वालिकासँग पुनः यसरी प्रश्न सोध्नु भयो ।

“नानी ! मंले के सोध्ने र तिमिले के जवाफदियौ ? यो कुरा तिमिलाई थाहाछ के?”

अनि उ भन्दछे—“भन्ते ? भगवान् सहित सबैलाई थाहा नभएको होइन कि म घरबाट आई कपडाबुन्ने शालामा जाँदेंछु । परन्तु भगवान्‌ले मसँग ‘कहाँबाट आएकी ह्वौ ?’ भनी प्रतिसन्धि सम्बन्धका कुरा अर्थात्, कसरी जन्मभयो भन्ने कुरा सोध्नु भयो । ‘कहाँ जान्छ्यौ ?’ भनी भगवान्‌ले मरणपछि कहाँ जान्छ्यौ भन्नेकुरा सोध्नु भयो । यी दुवै कुराहरू मंले न जानेकी हुँदा ‘जान्दिन’ भनी भनेकी हुँ । त्यसपछि भगवान्‌ले मृत्युसम्बन्धी कुरा सोध्नुहुँदा ‘जान्दि-

नौ त ?' भनी भन्नुभएको हो । सबै प्राणीहरूको एकदिन अवश्य पनि मृत्युहुन्छ भन्ने कुरा जानेकी हुँदा 'जान्दछु' भनेकी हुँ । त्यसपछि भगवान्‌ले 'कहिले मृत्यु हुन्छ त ?' भन्ने सम्बन्धमा सोध्नुहुँदै 'जान्दछ्यौ त ?' भनी भन्नुभएको हो । मृत्यु कहिले हुन्छ भन्ने कुरा भने मलाई थाहा नभएकोले मैले 'जान्दिन' भनी भनेकीहुँ ।"

उसले दिएको प्रष्टिकरणमा प्रसन्न हुनुभई भगवान्‌ले उसलाई साधुकार दिनुभयो । अनि "निक्कै पण्डिता रहिछन्, यी वालिका!" भन्दै मानिसहरूले पनि साधुकार दिए । त्यसपछि यसै प्रसंगमा वालिकालाई अनुरूप हुनेगरी भगवान्‌ले त्यसवेला निम्न गाथा सुनाउनुभयो ।

“अन्धभूतो अयंल्लोको, तनुकेत्थ विपस्सति ।

सक्कुणो जाल्लमुत्तोव, अप्पो सगगाय गच्छती”ति *।”

अर्थ —

“यी लोकवासी अन्धाछन्, थोरैले मात्र कुरा बुझ्दछन्, जालबाट चरा मुक्त हुने यै कर्म प्राणीहरू स्वर्गको बाटोमा लाग्दछन् ।” गाथाको अन्तमा कपडाबुन्नेकी छोरी सूतापन्न भईरह्यो ।

* धम्म. प. पा. गा. नं. १७४.

१ सुत्त. नि. अ. क.मृ.१९५: मुनिमुत्तवण्णना । यसपछिका कुराको

(११) बुद्धधर्ममा दिक्षित हुनुमन्वा अगाडि मृतशरीरको खप्पर बजाई अमुक स्थानमा उत्पन्न भयो भनी गति भन्नसक्ने सुप्र-

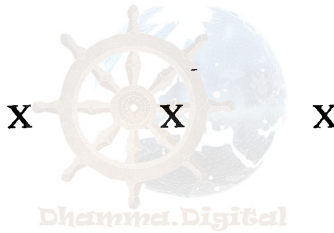
सम्बन्धमा सोही अट्टकथाले—सोही दिन सो वालिका मरेकी थिई । र त्यसपछि उसको बाबु पनि आलवीमा बसिरहुनु भएका भिक्षुहरूकहाँ गई भिक्षु भएर अरहत्व पनि प्राप्त गरेको थियो भन्ने कुरा उल्लेख गरेको छ ।

धम्मपदअट्टकथा पेसकारधीतायवत्थु पृ. ४२१ ले भने आफनी छोरी मरेपछि शोक सन्ताप दूरगर्नकोनिमित्त कपडा-बुन्ने पुरुष बुद्धकहाँ गई उपदेश सुनी फर्केर आएको कुरा उल्लेख गरेको छ ।

फेरि सुत्तनिपातट्टकथा पृ. १९५ मै—यो पनि उल्लेख भएको छ कि—अनि महापवारणाको समय आएपछि सबै भिक्षु-हरू भगवान्कहाँ गई विशुद्ध-पवारणा गरे । वर्षावास सिद्धिए-पछि भिक्षुसङ्घद्वारा परिवृत्तभई ग्राम-निगमको चारिका गर्दै क्रमैसित भगवान् आलवीमा जानु भयो ।

“अथ महापवारणाय सब्बेव भगवतो सन्तिकं अग-
मंसु विसुद्धिपवारणं पवारेस्सामाति । भगवा पवारेत्वा बुद्ध-
वस्सो भिक्खुसङ्घपरिवुतो गामनिगमादिसु चारिकं चरमानो

सिद्ध कवि-परिव्राजक-पुत्र वङ्गीस परिव्राजक थिए ॥ एक दिन उनलाई भगवान्‌ले क्षीणासूवीको छप्पर देखाउँदा त्यसको सम्बन्धमा उनले कुनै पनि कुरा भन्न नसकेपछि * वङ्गीस परिव्राजक बुद्धधर्ममा शिक्षित भई निग्रोधकप्प स्थविरको उपाध्यायत्वमा प्रव्रजित भएकाथिए । यसरी भिक्षु भइसकेपछि निग्रोधकप्प स्थविरसँगै समय समयमा आलवीमा बस्ने गर्दथे ॥ वहाँका उपाध्याय निग्रोधकप्प स्थविरको परिनिर्वाण आलवीमै भएकोथियो ॥

अनुपुब्बेन आलवि अगमासि ।” सुत्त. नि. अ. क. पृ. १९५:
मुनिसुत्तवण्णना ।

॥ सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३०१: निग्रोधकप्पसुत्तवण्णना, चूलवग्गो ।

* सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३०२

॥ सं. नि. I. पृ. १८५: निखन्तसुत्तां, वङ्गीससंयुत्तां ।

॥ सुत्त. नि. पृ. ३१८: निग्रोधकप्प वा वङ्गीससुत्तां ।

मूलसूत्र -

आलवक यक्षको प्रश्न

यस्तो मंले सुने* ।

एक समय भगवान् आलवीमा आलवक यक्षको भवनमा वस्तु भएको थियो ।

अनि आलवक यक्ष जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई यसो भने—

“श्रमण ! बाहिर निस्क ।”

“हुन्छ, आवुसो !” भनी भगवान् बाहिर निस्कनु भयो ।

“श्रमण ! भित्र पस ।”

“हुन्छ, आवुसो !” भनी भगवान् भित्र पस्नुभयो ।

दोश्रोपटक पनि यक्षले भगवान्लाई यसो भने—

* सं. नि. I. पृ. २१५; आलवकसुत्तं, यक्खसंयुत्तं, अ. क. I. पृ. २४४; सुत्त. नि. पृ. २९५, अ. क. पृ. १६१

“श्रमण! बाहिर निस्क ।”

“हुन्छ, आवुसो !” भनी भगवान् बाहिर निस्कनु भयो ।

“श्रमण ! भित्र पस ।”

“हुन्छ, आवुसो !” भनी भगवान् भित्र पस्नुभयो ।

तेश्रोपटक पनि आलवक यक्षले भगवान्लाई यसो भने—

“श्रमण ! बाहिर निस्क ।”

“हुन्छ, आवुसो !” भनी भगवान् बाहिर निस्कनुभयो ।

“श्रमण ! भित्र पस”

“हुन्छ, आवुसो !” भनी भगवान् भित्र पस्नुभयो ।

चौथोपटक पनि आलवक यक्षले भगवान्लाई यसो भने—

“श्रमण ! बाहिर निस्क ।”

“आवुसो ! अब म बाहिर निस्कन सकिदैन, तिम्रो जेगर्न चाहन्छौ सो गर ।”

“श्रमण ! त्यसोभए म प्रश्न सोध्नेछु । यदि प्रश्नको जवाफ दिन सकेनौ भने तिम्रो चित्तलाई विक्षेप (=उन्मत्त) पारिदिनेछु, तिम्रो मुटु फुटाइदिनेछु अथवा खुट्टा समाती गङ्गा-पारी फ्याकिदिनेछु ।”

“आवुसो मेरो चित्तलाई विक्षेप पार्नसक्ने, मेरो मुटुलाई फुटाउनसक्ने अथवा मेरो खुट्टा समाती गङ्गापारी फ्याक्न सक्ने पुरुष म यो देवलोकमा, मारलोकमा, ब्रह्मलोकमा, श्रमण-ब्राह्मण-लोकमा तथा देव सहित मनुष्यहरूमध्येमा कुनै पनि देखिदैन । जहिले तिम्रो चाहन्छौ त्यसवखत मसँग प्रश्नहरू सोध ।”

अनि, आलवक यक्षले भगवान्सँग गाथाद्वारा यस्तो भने—

“पुरुषहरूको श्रेष्ठधन के हो ?”

केलाई राम्रोसँग पालनगर्दा सुखहुन्छ ?

रसहरूमध्ये उत्तम रस के हो ?

कस्तो जीवनलाई श्रेष्ठ-जीवन भन्दछन् ?”

(बुद्ध भन्नुहुन्छ —)

“धनमध्ये श्रेष्ठ-धन श्रद्धा हो,
धर्मलाई राम्रोसँग पालनगर्दा सुखहुन्छ,
रसहरूमध्ये श्रेष्ठ-रस सत्यहो,
प्रज्ञावान्-जीवन नै श्रेष्ठ-जीवन हो ।”

(आलवक यक्ष भन्दछन् --)

“कसरी बाढीबाट पारहुन्छ ?
कसरी समुद्रबाट पारहुन्छ ?
कसरी दुःखको अन्तहुन्छ ?
कसरी परिशुद्ध हुन्छ ?”

(भगवान् भन्नुहुन्छ—)

“श्रद्धाद्वारा बाढीबाट पारहुन्छ,
अप्रमादद्वारा समुद्रबाट पारहुन्छ,
वीर्यद्वारा दुःखको अन्तहुन्छ,
प्रज्ञाद्वारा परिशुद्ध हुन्छ ।”

(भालवक यक्ष भन्दछन्—)

“कसरी प्रज्ञालाभ हुन्छ ?

कसरी धनलाभ हुन्छ ?

कसरी कीर्तिलाभ हुन्छ ?

कसरी मित्रलाभ हुन्छ ?

कसरी यसलोकबाट परलोक जाँदा शोक-सन्ताप हुन्न ?”

(भगवान् भन्नुहुन्छ—)

“अर्हत् प्राप्तहुने निर्वाणदायी धर्ममा श्रद्धा राखी, विचक्षण तथा अप्रमादीभिई—त्यस धर्ममा ध्यानराखेमा प्रज्ञालाभ हुन्छ;

निरालसीभिई अनुकूलरूपले मेहनत गरेमा धनलाभ हुन्छ;

सत्यद्वारा कीर्तिलाभ हुन्छ ;

दिनाले मित्रलाभ हुन्छ ;

यीनै कार्यहरूद्वारा यसलोकबाट परलोक जाँदा शोक-सन्ताप हुन्न ।

“श्रद्धापूर्वक घरमाबस्ने पुरुषमा जुन सत्य, धर्म, धृति तथा त्याग—यी चार गुणधर्महरू—हुन्छन्—यिनैले उसलाई परलोकमा शोक-सन्ताप हुन्न ।

“यदि चाहन्छौ भने (उपरोक्तविषयमा) अरू भ्रमण-ब्राह्मणहरूसँग पनि सोध कि सत्य, धर्म, धृति तथा त्याग बाहेक अरू कुनै त्यस्ता धर्महरू छन् के जसद्वारा परलोकमा शोक-सन्ताप हुन्न ।”

(आलवक यक्ष भन्दङ्गन्—)

“अब किन अरू श्रमण-ब्राह्मणहरूसँग सोध्नुपर्छ र; जब कि आज मैले यो सम्परायिक अर्थ (= हित) हो भन्ने कुरा बुझिसकेँ ।

“बुद्ध भगवान् मेरो हितकोनिमित्त आज म बस्ने ठाउँमा आउनुभयो र आज मैले कहाँ (दान) दिँदा महत्फल हुन्छ भन्ने कुरा पनि बुझिसकेँ ।

“बुद्धलाई नमस्कार गर्दैं, धर्ममध्ये असल धर्मलाई नमस्कार गर्दैं अब म गाउँ-गाउँमा तथा शहर-शहरमा (यसै कुराको प्रचार-गर्दैं) घुम्नेछु ।”

३. इन्द्रक यक्ष

प रि च य

बुद्धको समयमा इन्द्रक भन्ने एक यक्ष राजगृहको इन्द्र-कूट भन्ने पर्वतमा बस्दथे । इन्द्रकूट भन्ने पर्वतमा बास गर्ने भएको हुनाले यिनको नामनै 'इन्द्रक' भन्ने रहन गएको हो भनी सारत्थपकासिनीले* उल्लेख गरेको छ ।

एक दिन, इन्द्रक यक्ष बस्ने भवनमा भगवान् पनि बस्नु भएको थियो । त्यसै बखत इन्द्रक यक्ष आई भगवान् सँग प्रश्न सोधेका थिए ।

यिनी पुद्गलवादी थिए अर्थात् 'जीव-रूप' अथवा 'रूप-जीव' गर्भमा जाने भएकोले गर्भमा शरीरहुन्छ भन्ने कुरामा यिनी विश्वास गर्दथे । सोजै भन्ने हो भने यिनी जीववादी थिए । रूपनै जीव हो अथवा जीव भनेकोनै रूपहो । गर्भभित्र रूप जाने भएकोले

* I. पृ. २३०: इन्द्रकसुत्तावण्णना, यक्खसंयुत्तां

गर्भमा एकैचोटि रूप वा शरीर उत्पन्न भएको हो भन्ने यिनको धारणा थियो ।

बुद्धधर्ममा भने नत रूपलाई 'जीव' भनी मानेकोछ, न त जीव भन्नेलाई 'रूप' भनी मानेको छ । त्यसोहुनाले बुद्धधर्मानुसार कुनै 'जीव-रूप' अथवा कुनै 'रूप-जीव' गर्भभित्र गएर गर्भाधान हुन्छ भन्ने सवालै उठदैन । सोजै भन्ने हो भने 'रूप-जीव' वा 'जीव-रूप' भन्ने पदार्थ गर्भभित्र पसेर गर्भाधान हुन्छ भन्ने कुरा पनि बुद्धधर्मले मान्दैन । भगवान्को धर्ममा न त जीवलाई रूप भनिन्छ, न त रूपलाई नै जीव भनिन्छ । भगवान्को धर्ममा त प्रतिसन्धी-विज्ञान (= पुनर्जन्म हुने वा गर्भाधान हुने चित्त) को साथमा तिष्ठ्य वा फुष्ठ्य भन्ने नाम हुँदैन; बल्कि त्यस वखत घ्यूको मण्ड जस्तै शुद्धवर्ण भएको तिलको तेलको एक बिन्दू समान वर्ण भएकोलाई 'कलल' भन्ने मात्र हुन्छ । त्यसैले अट्टकथाले, यस्तो उल्लेख गरेको हो—

“ तिक्कतेल्लस्स यथा बिन्दु,
सप्पिमण्डो अनाविलो ।
एवं बण्णपटिभागं,
कललं सम्पवुच्चती'ति*॥”

१ सार. प. I. पृ. २३१: इन्द्रकसुत्तावण्णना, यक्खसंयुत्तां ।

* सार. प. I. पृ. २३१: इन्द्रकसुत्तावण्णना, यक्खसंयुत्तां ।

‘कल्ल’ भन्ने एक विन्दू गर्भमा भएपछि क्रमसँग आमाले खाएको आहारको प्रत्ययद्वारा^० रूप वा शरीर खडाहुन्छ न कि एकैपटक कुनै रूप वा शरीर गर्भमा प्रवेश गर्छ । त्यसैले जब एक दिन, इन्द्रकूट पर्वतको आफ्नो भवनमा भगवान् आउनु भयो तब इन्द्रकले भगवान्सँग “भगवान्, ले रूपलाई ‘जीव’ अथवा जीवलाई ‘रूप’ भन्नुहुन्न भने अथवा एकैपटक रूप गर्भमा प्रवेश गर्दैन भने कसरी त्यहाँ शरीर बन्यो त ?” भन्ने प्रश्न सोधेका थिए^१। यो कुरा तल अनुदित मूलसूत्रमा प्रष्ट भएकै छ । त्यस्तै गरी जुन कुरा भगवान्,ले उत्तर दिनुभयो सो कुरा पनि उहीनै प्रष्ट भएकै छ ।

बुद्ध-धर्म हेतुप्रत्यय-वाद हो । त्यसैले अन्योन्य प्रत्ययद्वारा शरीर बन्दछ भन्ने धारणा गर्दछ ।

जस्तै सूत्रहरूमा वा अर्थकथाहरूमा भगवान्,को उत्तर सुनेर अथवा उपदेश सुनेर देवताहरू सन्तोष भएका अथवा उनीहरूले कुनै मार्गफल प्राप्त गरेका कुराहरू उल्लेख भएका पाइन्छन्, त्यस्तैगरी त्यस्तो कुनै कारण न घटेका सूत्रहरू पनि छन् जसमध्ये यो पनि एक हुन गएको छ ।

० सार. प. I. पृ. २३२; यक्खसंयुत्तं ।

१ सार. प. I. पृ. २३१; इन्दकसुत्तावण्णना, यक्खसंयुत्तं ।

भिन्नाभिन्नं इन्द्रक नामहरू

(१) इन्द्रक (देवपुत्र)--यिनी, त्रयस्त्रिंश देवलोकका एक देवपुत्र हुन् । अघिल्लो जन्ममा यिनी मनुष्यलोकमा जन्मदा हाल बुद्धकै समयमा वहाँका एक शिष्य आयुष्मान् अनुरुद्ध महास्थविर भिक्षाटन् गइरहेको देखेर अति प्रसन्नभई यिनले एक पन्यौ भात अनुरुद्ध महास्थविरलाई दिलाएका थिए । सोही कुशलको प्रभावद्वारा मृत्युपछि यिनी त्रयस्त्रिंश देवलोकमा उत्पन्न भएका थिए । पेत. व. अ. क. पृ. ९९: अङ्कुरपेतवत्थुवण्णना ।

भगवान् त्रयस्त्रिंश देवलोकमा सातौं वर्षाघास विताइ-रहुनु भएको समयमा भगवान्ले त्यहाँ देवगणहरूलाई अभिधर्मका कुराहरू सुनाउनु भएको थियो । एक दिन, यिनी पनि त्यस देवपरिषद्मा थिए भनी पेतवत्थु अट्टकथा पृ. १०० ले उल्लेख गरेको छ ।

(२) इन्द्रक (यक्ष)--यिनी राजगृहको इन्द्रक भन्ने पर्वतवासी एक यक्ष हुन् । यिनकै कुरा यहाँ प्रस्तुत गरेको छु ।

[९२]

बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव

(३) इन्द्रक (सूत्र)—यो सूत्र त्यही सूत्रहो जसमा भग-
वान् बुद्धसँग इन्द्रक यक्षले प्रश्नहरू सोधेकाछन् । यसै सूत्रको
अनुवाद तल गरिदिएको छ ।

Dhamma.Digital

+

×

×

मूल सूत्र—

रूप जीव होइन भने कसरो शरीर हुन्छ ?

यस्तो मंले सुने ॥

एक समय भगवान् राजगृहको इन्द्रकूट पर्वतमा इन्द्रक* (इन्द्रक) यक्षको भवनमा विहार गर्दै हुनुहुन्थ्यो । अनि इन्द्रक यक्ष जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान् लाई गाथाद्वारा यसो भने—

“ रूपं न जीवन्ति वदन्ति बुद्धा,
कथं न्वयं बिन्दतिमं सरीरं ।

१ सं. नि. I. पृ. २०७: इन्द्रकसुत्तं, यक्खसंयुत्तं अ. क. I. पृ. २३०

* यी इन्द्रक यक्षले रूपलाई नै जीव (सत्व) हो भनी ठान्दथे । एकै-चोटि मातृकोखमा सत्व प्रवेश हुन्छ भन्ने कुरामा यिनी विश्वास गर्दथे र रूप नै सत्व वा, जीव हो भन्ने विश्वास पनि गर्दथे । यिनी राजगृहको इन्द्रकूट पर्वतमा बस्दथे र यिनी बस्ने ठाउँमा बुद्ध पनि बस्नु भएको थियो । अनि बुद्धलाई देखी यिनले आफ्नो विश्वासको सम्बन्धमा गाथाद्वारा प्रश्न सोधेकाहुन् । सं. नि. अ. क. I. पृ. २३१

कुतस्स अट्टोयकपिण्डमेति ,
कथं न्वयं सञ्जति गम्भरस्मिं^० 'ति ॥”

अर्थ—

“बुद्धले रूपलाई जीव (सत्व) होइन भनी भन्नुहुन्छ भने कसरी शरीर बन्दछ ? शरीरमा हाडहरू र कलेजो सहित मांसपिण्डहरू कसरी भए त ? कसरी गर्भमा पैदा भयो त ?”

(अनि भगवान्ले एकैचोटि गर्भमा कुनै जीव वा सत्व जाँदैन वा पैदाहुन बल्कि गर्भमै क्रमशः वृद्धि भएर आउँछ भनी भन्नुहुँदै निम्न गाथाद्वारा गर्भको स्थिति बताउनु भयो—)

- १-“ पठमं कल्लं होति, कल्लं होति अब्बुदं ।
अब्बुदा जायते पेसिं, पेसिं निब्बत्तति घनो ।
घना पसाखा जायन्ति, केसा लोमा नखा* पिच ॥
- २-“ यं चस्स भुञ्जतींमाता, अन्नं पानं च भोजनं ।
तेन सो तत्थ यापेति, मातुकुच्छिगतो^० नरो' ति ॥”

० स्याममा: 'गम्भरस्मिं' ।

१ रोमनमा: 'पेसी' ।

* रोमनमा: 'नखानि' ।

२ सिंहलमा: 'भुञ्जते' ।

० स्याममा: 'मातुकुच्छिगतो' ।

अर्थ—

१—“सर्वप्रथम कलल^३ हुन्छ, कललबाट अब्बुद^० हुन्छ, अब्बुदबाट पेशी^० हुन्छ, पेशीबाट घन* हुन्छ, घनबाट प्रशा-
स्वाहरू^० हुन्छन् र अनि केश, रौं नडहरू पनि ।

२—“माताले अन्न-पान भोजनहरू जे खान्छे—त्यसबाट मातृकोखमा बस्ने त्यो प्राणीको यापनहुन्छ ।”

६, बौद्ध-दार्शनिक भाषामा पुनर्जन्महुँदा कुनै सत्व वा जीव मातृकोखमा जान्छ भन्ने प्रज्ञप्तिको सट्टामा ‘प्रतिसन्धि भएपछि नाम-रूप उत्पन्न हुन्छ’ भनी भन्दछन् । नाम-रूप बाहेक अरू कुनै जीव वा सत्व भन्ने न मानेका कुरा निम्न गाथाद्वारा प्रष्ट बुकिन्छ—

“ नामञ्च रूपञ्च इधत्थि सञ्चतो ।

नहेत्थ सत्तो मनुजो च विज्जति ॥”

विसु. म.पृ.४४७ दिट्ठिविसुद्धिनिद्देशो-१८.

भगवान्ले इन्द्रक यक्षलाई मातृकोखमा एकैचोटि कुनै सत्व प्रवेश गर्दैन बल्कि गर्भाधान भएपछि भौतिक द्रव्य-

द्वारा क्रमशः गर्भवृद्धि हुने कुरा बताउनु हुँदै “पठमं कललं होति. . .” भन्ने आदि गाथा भन्नु भएको हो । यहाँ ‘कलल’ भनेको त्यस अवस्था हो जुन अवस्थामा जाति-ऊर्ण (= जाति उष्ण, अर्थात्, रौंको टुप्पोमा लागेको तेलको प्रमाण जत्रैको अवस्था । यही अवस्थालाई ‘कलल’ भनिएको हो । त्यसैले यस्तो उल्लेख गरेको हो—

“तिलतेलस्स यथा विन्दु सप्पिमण्डो अनाविलो ।
एवं वण्णपरिमाणं कललं सम्पवुच्चति ॥”

सं. नि. अ. क. I. पृ. २३१; विभं. अ. क. पृ. २२:
पकिण्णककथा ।

- ७ एक हप्ता वितिसकेपछि दोश्रो हप्तामा मासु धोएको पानीको रंग जस्तो हुन्छ । यसै अवस्थालाई ‘अब्बुद’ भन्दछन् । अनि ‘कलल’ भन्ने नाम रहँदैन । त्यसैले यसो भनेका हुन्—

“सत्ताहं कललं होति, परिपक्कं समुहत्तं ।
विवट्टमानं तं भावं, अब्बुदं नाम जायति ॥”

सं. नि. अ. क. I. पृ. २३१

- ८ दोश्रो हप्ता पछि तेश्रो हप्तामा अब्बुदको अवस्थाबाट परिवर्तन भई ‘पेशी’ भन्ने नाम रहन जान्छ । यो ‘पेशी’को

अवस्था परलेको सीसाको जस्तो वर्ण र कतै न टाँसिने अवस्था हुन्छ । यही अवस्थालाई 'पेशी' भन्दछन् र 'अब्बुद' भन्ने नाम रहँदैन । त्यसैले यसो भनेका हुन्,—

“सत्ताहं अब्बुदं होति, परिपक्कं समूहतं ।

विवट्टमानं तं भावं, पेसिनामं च जायति ॥”

सं. नि. अ. क. I. पृ. २३१

- * चौथो हप्तामा 'पेशी' को अवस्थाबाट परिवर्तन भई कुखुराको फुलको आकारको मांसपिण्डको अवस्थामा पुग्छ, जसलाई 'घन' भन्दछन् । यस अवस्थालाई 'पेशी' भनिदैन । त्यसैले यसो भनेका हुन्,—

“सत्ताहं पेसि भवति, परिपक्कं समूहतं ।

विवट्टमानं तं भावं, घनोति नाम जायति ॥

यथा कुक्कुटिया अण्डं, समन्ता परिमण्डलं ।

एवं घनस्स सण्ठानं, निब्बत्तं कम्मपच्चया ॥”

सं, नि. अ. क. I. पृ. २३२

- ⊙ पाँचौ हप्तामा सो मांस-पिण्डमा दुइहात, दुइखुट्टा र टाउकोकोनिमित्त चुस्स चुस्स परेका फोकाहरू देखापर्ने थाल्छन् र यसैगरी क्रमैसँग पछि केश, रौं, नङ्गहरू

उम्भेर आउँछन् र गर्भ परिपक्व नभएसम्म गर्भस्थ प्राणी-
को गर्भमै पालन हुन्छ । नाभिस्थानबाट निस्केको उत्पल-
को डाँठजस्तै छिद्र भएको नाल आमाको पेटमा छुइन्छ
र यसैबाट आमाले खाएको आहारको रस संचरित भई
आहार समुद्धान-रूप द्वारा गर्भमै यापन हुन्छ । संक्षेपमा
भनाइको मतलब आहार प्रत्ययद्वारा 'रूप' उत्पन्न हुन्छ भनि-
एको हो ।

Dhamma.Digital

सं. नि. अ. क. I. पृ. २३२: इन्द्रकसुत्तवण्णना ।

×

×

×

४. उत्तर देवपुत्र

प रि च य

‘देवपुत्र’ भन्नाले देवपरिवारहरू मध्येका कुनै एक देवपुत्रलाई भनिएको हो भन्ने कुरा जान्नुपर्छ । यिनको नाम ‘उत्तर’ थियो । त्यसैले ‘उत्तर देवपुत्र’ भनिएको हो । यिनको भनाइ अनुसार यिनी पुण्यगर्न चाहने तथा जीवनको स्वभावलाई छ्यालराख्ने एक देवपुत्र हुन् भन्ने कुरा बुझिन्छ । त्यसैले एक दिन, राजगृहस्थितहरूै वेणुवनमा गई भगवान्को अगाडि यिनले—“यो जीवन मृत्यु कै छेउमा जाने भएको हुनाले प्राणीहरूले पुण्य सञ्चय गर्नुपर्छ” भनी भनेका हुन् । यिनको कुरालाई अनुमोदन गर्नुभई भगवान्ले ‘मरणको छेउमा जाने प्राणीहरूले पुण्यमात्र गरेर पुग्दैन सबै प्रपञ्चलाई समेत त्याग्नसक्नुपर्छ’^० भनी भन्नु भएको थियो ।

डा. मललसेकरले आफ्नो D.P.P.I. पृ. ३५० मा साकेतको अञ्जन वनमा भनी उल्लेख गरेका छन् ।

० सं. नि. I. पृ. ५२: उत्तरमुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं ।

[१००]

बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव

यत्तिकेमा सो देवपुत्र अन्तर्धान भएरगए । यहाँ विशेष उल्लेख-
नीय अरू कुरा नभएकोले यथार्थ ज्ञानकोनिमित्त तलको मूलसूत्र नै
पर्याप्त छ ।

X

X

X

भिन्नाभिन्न उत्तर नामहरू

(१) उत्तर(थेर)—यी थेर, एक ब्राह्मणका पुत्र हुन् । यिनी राजगृहमा जन्मेका थिए । यिनी ब्राह्मण विदधामा पारङ्गत तथा सदाचार सम्पन्नथिए । त्यसैले मगध महामात्य वर्षकार (= वर्षकार)ले यिनलाई आफ्नी छोरी दिन चाहन्थे । तर यिनी मानेनन् । पछि धर्मसेनापति सारिपुत्र महास्थविरकहाँ प्रव्रजित भई यिनले वहाँको उपस्थान गरे ।

Dhamma.Digital

एक दिन, सारिपुत्र महास्थविर विरामी भइरहेको समयमा उत्तर थेर एक तलाउमा मुख धुनजाँदा यिनले आफ्नो भिक्षापात्र तलाउको एक छेउमा राखेका थिए । त्यस वखत एक चोरले रत्नहरू चोरेर भागेर आइरहेको बेलामा उसको पीछागर्दै राजपुरुषहरू आउँदैथिए । यो देखेर चोरले आफू बचनकोनिमित्त तलाउको छेउमा राखिएको भिक्षा-पात्रमा चोरेर ल्याएका रत्नहरू राखिदियो । पछिलागी आउने राजपुरुषहरूले श्रामणेर (स्थविर)-को भिक्षा-पात्रमा रत्नहरू देखेर उनलाई समातेर मगधसेनापति वर्षकारकहाँ पुऱ्याइदिए । आफ्नी छोरीसँग विवाहगर्न नमानेको

इविले गर्दा वर्षकारले केही जाँचबूझ नगरी एक्कासी शूलीमा चढाउने आदेशदिए । उनलाई शूलीमा चढाउन लागेको बेलामा भगवान्‌ले ध्यानदृष्टिद्वारा देख्नु भई उनलाई अर्ती-उपदेश दिनुभयो । अनि यही अर्ती-उपदेश सुनी उनका आस्रवहरू क्षीणभई उनले अरहत्त्व साक्षात्कार गरे । यसरी उनको जीवन बचेको थियो । थेर. गा. अ. क. I. पृ. २४०: उत्तरत्थेरगाथावण्णना* ।

(२) उत्तर(थेर) — यिनी, शाकेतवासी एक ब्राह्मणकुलमा जन्मेकाथिए । यिनको नाम 'उत्तर' थियो । ठूलो भएपछि केही कामले यिनी श्रावस्तीमा जाँदा त्यहाँ यिनखे गण्डम्ब रुखमनी भगवान्‌ले यमकप्रातिहार्य देखाउनु भएको देखे । अनि यसैको प्रभावद्वारा यिनी बुद्धधर्ममा प्रसन्न भएका थिए । पछि प्रवृजित भएर भगवान्‌सँगै राजगृहमा गई उपसम्पन्न पनि भई राजगृहमै यिनले अरहत्त्व प्राप्त गरे । थेर. गा. अ. क. I. पृ. २८४: उत्तरत्थेरगाथावण्णना ।

(३) उत्तर (थेर) — यी, द्वितीयसङ्गायन अर्थात् सत्तसत्तिकखन्धकमा उल्लिखित उत्तर थेर हुन् । यिनी, त्यसतमयमा रेवत महास्थविरका उपस्थाक थिए । वैशालीवासी वृज्जिपुत्रीक भिक्षुहरूबाट एक चीवर (घुसको रूपमा) ग्रहण गरेको कारणमा यिनलाई

* थेर. थप. दा. पा. II. पृ. १७०: उत्तरत्थेर अपदानमा यिनी मातवर्षीय थिए भनी उल्लेख गरेको छ ।

रेवत महास्थविरले उपस्थाकत्वबाट हटाइ दिएकाथिए । चुल्ल. व. पा. पृ. ४२४: सत्तसतिकवखन्धकं । यो सङ्गायनका कुराहरू लेखकको 'बुद्धशासनको इतिहास' भन्ने पुस्तकमा उल्लेख भएका छन् । भाग-१, पृ. ४६.

(४) उत्तर (थेर)—यिनी, सम्राट अशोकको पालामा पाटली पुत्र (हाल पटना) मा तृतीय सङ्गायन भइसकेपछि मोग्ग-क्षिपुत्ततिस्स (=मौद्गलीपुत्रतिष्य) महास्थविरद्वारा आठ देशहरूमा पठाइएका धर्मदूतहरूमध्येबाट सुवर्णभूमिमा पठाइएका स्थ-विर हुन् । उत्तर स्थविर, सोण स्थविरका साथ सुवर्णभूमिमा गएका थिए । सम. पा. पृ. ३७: आचरियपरम्परावण्णना, बाहिर-निदान ।

(५) उत्तर (भिक्षु)—यिनी, महिसवस्तुस्थित संख्येयक पर्वतको बटजाली भन्ने ठाउँमा बसिरहेका भिक्षु हुन् । त्यहाँ यिनले 'आत्मविपत्ति, परविपत्ति, आत्मसम्पत्ति तथा परसम्पत्ति' भन्ने विषयमा भिक्षुहरूलाई उपदेश सुनाएका थिए ।

यिनले उपदेश सुनाइरहेको वेलामा वेश्रवण महाराजात्ते देखेर त्रयस्त्रिंशद्वोकमा गई वेश्रवणले शक्रदेवेन्द्रलाई सो हाल सुनाएका-थिए । अनि शक्रदेवेन्द्र उत्तर भिक्षुकहाँ गई उनले उपदेश गरिरहेका कुराहरू बुद्धवचन हुन् कि अथवा आफनै वचन हो भनी सोध्दा उत्तर भिक्षुले—'जे जति सुभाषितहरू हुन्, ती सबै बुद्धवचन नै हुन्' भनी

जवाफदिएकोले शक्र अतिप्रभावित भएकाथिए ।

अनि शक्रले पनि उत्तर भिक्षुलाई 'देवदत्त भिक्षु गृद्धकूट पर्वतबाट गएको केहीछिन पछि भगवान्‌ले पनि यस्तै कुराहरू भिक्षुहरूलाई उपदेश गर्नुभएको छ' भनी सुनाए । अं. नि-८. पृ. २७९: उत्तरविपत्तिमुत्तं ।

(६) उत्तर (माणव)—यिनी, एक ब्राह्मणपुत्र हुन् । यिनी ब्रह्मायु ब्राह्मणका एक शिष्य थिए । भगवान्‌को शरीरमा बत्तीस-लक्षणहरू छन् वा छैनन् भनी परीक्षण गर्न सातमहीनासम्म यिनले भगवान् बुद्धको आश्रय लिएका थिए । हेर लेखकको बु, ब्रा-१. पृ. १६७.

(७) उत्तर (माणव)—यिनी, पायासिसूत्रमा उल्लिखित माणव हुन् । कुमार काश्यप महास्थविरले जब पायासि राजन्य-लाई बुद्धधर्मममा दिक्षितगर्नुभयो तब, पायासि राजन्यले भिक्षु-हरू तथा अन्य याचकहरूलाई दानदिन लगाएकाथिए । त्यस दान-दिने कार्यमा उत्तर माणव स्वयं व्यस्तरहेका थिए । पछि पायासि राजन्य र उत्तर माणव दुबैको मृत्युभएपछि उत्तर माणव पायासि राजन्यभन्दा माथिल्लो देवलोकमा उत्पन्न भएका थिए । बी.नि. II. पृ. २३९: पायासिराजन्यमुत्तं वा पायासिसुत्तं ।

(८) उत्तर (माणव) — यिनी, उदेन राजाका एक

अमात्यका पुत्र हुन् । भगवान् परिनिर्वाण भई प्रथमसङ्गायना सिद्धिएपछि महाकात्यायन महास्थविर कौशम्बीको एक अरण्यमा बस्नु भएको थियो । त्यसवखत उदेन राजाका उपरोक्त अमात्य मरेपछि उनका छोरा उत्तर माणवलाई उनकै ओहवामा राखेका थिए ।

एक दिन, यी अमात्यले महाकात्यायन महास्थविरलाई देखेर उहाँको हाउ-भाउमा प्रसन्नभई वहाँकै उपासक भएका थिए । वहाँको उपदेश सुनेर उत्तर माणव अमात्य सूतापन्न भएका थिए ।
पेत. व. अ. क. पृ. १०२-०३: उत्तरमातुयापेतवत्थुवण्णना ।

(९) उत्तर (माणव)—यिनी एरकपत्त नागराजाकी कन्यालाई लिएर गएका पुरुष हुन् । वाराणशी नजिकको 'सत्त-सिरीस' नामक रुखमनी बसिरहनु भएका भगवान् बुद्धले सिकाइ-दिएको प्रत्युत्तर-गीत गाई उनले सो कन्या पाएका थिए । भगवान्-को उपदेश सुनेर उत्तर माणव सूतापन्न पनि भएका थिए । त्यस्तै गरी एरकपत्त नागराजा पनि । धम्म. प. अ. क. पृ. ४४७-५०: एरकपत्तनागराजस्सवत्थु, बुद्धवग्गो ।

(१०) उत्तर (माणव)—यिनी, पारासरिय ब्राह्मणका शिष्य हुन् ।

एक दिन, भगवान् मध्यप्रदेशको पूर्वदिशाको* कजङ्गल

* मनो. र. पू. I. पृ. २६५: एककधम्मपालिवण्णना ।

भन्ने निगमको मुखेलुङ्गे भन्ने रुखको जङ्गलमा बसिरहनु भएको थियो । त्यस वखत यी माणव भगवान्कहाँ गएकाथिए । भगवान्ले उनीसँग “उत्तरे ! पारासरिय ब्राह्मणले आफ्ना शिष्यहरूलाई इन्द्रिय संयमगर्ने उपदेश दिन्छन् के ?” भनी सोध्नु भएकोथियो । माणवले ‘उपदेश दिन्छन्’ भनी जवाफदिए । त्यसपछि भगवान्ले “त्यसो-भए, कसरी उपदेश दिन्छन् त ?” भनी सोध्दा उत्तर माणवले आँखाले रूप नहेर्नु, कानले शब्द नसुन्नु” भनी उपदेश दिन्छन् भनी बताए । अनि भगवान्ले भन्नुभयो—“उत्तरे ! त्यसोभए, पारासरिय ब्राह्मणको उपदेश अनुसार त अन्धा र बहिराहरू इन्द्रियसंयमी ठहर्छन् । किनभने उनीहरूले रूप पनि देख्दैनन्, शब्द पनि सुन्दैनन् ।” यो कुरा सुनेर उत्तर माणव शीर निहुऱ्याई चुपलागेर बसे । म. नि. III. पृ. ४०४: इन्द्रियभावनामुत्तं ।

Dhamma.Digital

(११) उत्तर (श्रेष्ठिपुत्र)—यिनी, श्रावस्तीबासी एक धनाढ्यका छोराहुन् । ब्रह्मलोकमा दीर्घकालसम्म बसी त्यहाँबाट च्युतभई श्रावस्तीमा जन्मेकाथिए । ब्रह्मलोकमा दीर्घकालसम्म बसेको प्रभावलेगर्दा यिनी स्त्री-विलाशबाट दूरथिए ।

३ म. नि. III. पृ. ४०४ इन्द्रियभावनामुत्तं । नालन्दा पालिमा ‘मुखेलु वन’; स्याममा ‘वेलुवन’; सिंहल र रोमनमा ‘मुखेलुवन’ तथा पप. सू. IV. पृ. २२२ मा ‘मुखेलुवन’ भन्ने उल्लेख भएको छ ।

एकदिन, श्रावस्ती नगरमा कार्तिकोत्सव हुँदा यिनका एक अत्यन्त हितैशी विवाहित साथीले यिनकी स्त्री नभएकोले उत्सवमा जानकोनिमित्त एक सुन्दरी दाशीपुत्री उनकहाँ पठाइदियो, किन्तु उनले उसलाई धनदिई घरबाट फर्काई पठाए । दाशीपुत्री बाटामा गइरहेकी देखेर एक अर्को साहुले उसलाई आफ्नो घरमा लग्यो ।

उसका आमाबाबुहरूले आफ्नी छोरी घरफर्केको नदेखेर उत्तर श्रेष्ठीपुत्रकहाँ गई खोज्नजाँदा उनले सो दाशीपुत्रीलाई धनदिई फर्काई पठाइसकेको कुरा बताए । किन्तु घरमा फर्केर नआएकीले राजाकहाँ गई यसबारेमा उनीहरूले उजूर गरे । राजाले उत्तर श्रेष्ठीपुत्रसँग सो दाशीपुत्री पत्तोलगाई दिन सकेन भने राजदण्ड हुनेछ भनी भने । उनले पत्तोलगाउन नसकेपछि उनलाई पाताफर्काई बाँधेर शहर घुमाए ।

यो घटना देखेर शहरमा ठूलो हो-हल्ला मच्चियो । यस-वेला सो दाशीपुत्रीले पनि त्यो हो-हल्ला सुनी, पाताफर्काई लगि-रहेको उत्तर श्रेष्ठीपुत्रकहाँ गई आफ्ना आमाबाबुहरूलाई भनी उनलाई छाड्न लगाई । छोरी पाएपछि उनलाई छाडिदिए । अनि त्यहीँबाटै बुद्धकहाँ गई प्रव्रजित तथा उपसम्पदा भई घ्यानगरी चौरकाल नवित्दं यिनले अरहत्व प्राप्तगरे । यिनै हुन् श्रावस्तीका उत्तर श्रेष्ठीपुत्र । जा. अ. क. I. पृ. ३२०: वट्टकजातकं, नं. ११८.

(१२) उत्तर (राजपुत्र) — यिनले सुनको चैत्य बनाई महापदुम थेरकहाँ पठाएका थिए । तर महापदुमथेरले ग्रहण गर्नु भएको थिएन । सप्त. पा. पृ. ३८८: कायसंसग्गवण्णना ।

(१३) उत्तर (पुत्र)—यिनी, ककुसन्द बुद्धका पुत्रहुन् । ककुसन्द बुद्ध, दीपङ्कर बुद्धदेखिलिएर बाइसौं बुद्ध हुनुहुन्छ । बु. वं. पा. पृ. ३७२: ककुसन्दबुद्धवंसो ।

(१४) उत्तर (राजपुत्र) — यिनी, कोणागमन बुद्धको पालाका एक राजपुत्र हुन् । यिनलाई कोणागमन बुद्धले सुरिन्दवती नगरको सुरिन्दवनोदथानमा उपदेश गर्नु भएको थियो । बु. वं. अ. क. पृ. २१५: कोणागमनबुद्धवंसवण्णना । पछि यिनी कोणागमन बुद्धका अग्रश्रावक भए । कोणागमन बुद्ध, दीपङ्कर बुद्धदेखि लिएर तेइसौं बुद्धहुनुहुन्छ । बु. वं. पा. पृ. ३७४: कोणागमनबुद्धवंसो ।

(१५) उत्तर (अग्रश्रावक)—यिनी, वेस्सभू बुद्धका दुइ अग्रश्रावकहरू मध्येका एक हुन् । वेस्सभू बुद्ध, दीपङ्कर बुद्धदेखिलिएर एकाइसौं बुद्ध हुनुहुन्छ । बु. वं. पा. पृ. ३७० वेस्तभूबुद्धवंसो ।

(१६) उत्तर (देवपुत्र)—यिनी, एक देवपुत्र हुन् । जसले भगवान्कहाँ गई एक गाथा सुनाएकाथिए । यिनं देवपुत्रका कुरा यहाँ उल्लेख गरिदिएको छ ।

(१७) उत्तर (प्रत्येकबुद्ध)—यिनी, एक प्रत्येकबुद्ध हुन् । यिनको नाम म. नि. III. पृ. १३४: इसिगिलिसुत्तमा उल्लेख भएको छ ।

(१८) उत्तर* (बोधिसत्त्व)—यिनी, पद्मोत्तर बुद्धका पुत्र हुन् । त्यस समयमा यिनी हालका गौतम बुद्धनै थिएँ। पद्मोत्तर बुद्ध, दीपङ्कर बुद्धदेखिलिएर दशौँ बुद्ध हुनुहुन्छ । बु. वं. पा. पृ.३४४: पद्मुत्तरबुद्धवंसो; सार. प. II. पृ. ६७: निदानसुत्तवण्णना; सुमं.वि. I. पृ ३३३: महानिदानसुत्तवण्णना ।

(१९) उत्तर(निगम)—यो, कोलियहरूको एक निगमको नामहो । भगवान् एक समय, यस निगममा बस्नु भएको थियो । त्यसवखत त्यहाँ पाटलीय ग्रामणी आई भगवान्सँग 'के तपाइले माया (= जादू) जान्नुहुन्छ ?' भन्ने कुरा सोधेकाथिए । अनि, भगवान्ले उनलाई 'जसले यस्तो भन्दछ, उसले मेरोप्रति कूठ कुरा बोल्दछ । जसले माया जान्दछ उसले अरूले पनि माया जान्दछन् भन्ने ठान्दछ' भनी भन्नुभयो । सं. नि. III.

* नालन्दा पालि पृ. ३४४: पद्मुत्तर बुद्धवंसमा: 'उत्तम' भनी उल्लेख भएको छ ।

६ बु. वं. पा. पृ. ३४३: पद्मुत्तरबुद्धवंसमा त्यसवखत बोधि-सत्त्वको नाम 'जटिल' थियो भन्ने उल्लेख भएको छ ।

पृ. २९९: पाटलियमुत्तं, गामणिसंयुत्तं ।

(२०) उत्तर (बोधिसत्व)—यिनी, सुमेधबुद्धको समयमा हालका गौतम बुद्ध नै हुनुहुन्थ्यो । सुमेधबुद्ध, दीपङ्कर बुद्धदेखि लिएर एघारौं बुद्ध हुनुहुन्छ । बु. वं. पा. पृ. ३४६: सुमेध-बुद्धवंसो ।

(२१) उत्तर (नगर)—यो मङ्गलबुद्धको नगरको नामहो तथा मङ्गल बुद्धको पिताको पनि नाम हो । मङ्गलबुद्ध, दीपङ्कर बुद्धदेखि लिएर तेस्रो बुद्ध हुनुहुन्छ । बु. वं. पा. पृ. ३२६: मङ्गल-बुद्धवंसो ।

(२२) उत्तर (निगम)—यो, एक निगमको नामहो । रेवत बुद्ध यस निगममा गई एक सातासम्म निरोधसमापत्ति ध्यानमा बस्नु भएको थियो । रेवतबुद्ध, दीपङ्कर बुद्धदेखिलिएर पाँचौं बुद्ध हुनुहुन्छ । बु. वं. अ. क. पृ. १३३: रेवतबुद्धवंसवण्णना ।

(२३) उत्तर (गाउँ)—यो, मङ्गलबुद्धको पालाको एक गाउँ हो । यसै गाउँमा 'उत्तर' भन्ने एक सेठ पनि थियो । उत्तर सेठकी उत्तरा भन्ने छोरीले वंशाख पूर्णिमाको दिन मङ्गल बोधिसत्वलाई मधुपायस दानदिएकी थिई । सोही दिनमै मङ्गल बोधिसत्वले नागवृक्षमा बसी बोधिज्ञान प्राप्तगनुं भएको थियो । बु. वं. अ. क. पृ. ११६: मङ्गलबुद्धवंसवण्णना ।

(२४) उत्तर (आजीवक)--यिनी मङ्गल बुद्धको पालाका एक आजीवक हुन् । वैशाख पूर्णिमाको दिन यिनले मङ्गल बोधिसत्वलाई आठ मुठा घाँस दिएकाथिए । बु. वं. अ. क. पृ. ११६: मङ्गलबुद्धवंसवणना ।

(२५) उत्तर (सुत्तं) —यस सूत्रमा उत्तर देवपुत्र र बुद्धका बीच विचारको आदान प्रदान भएका कुराहरू छन् । यस सूत्रको अनुवाद तल गरिदिएको छ । सं. नि. I. पृ. ५२: देवपुत्त-संयुत्तं !

(२६) उत्तर (विपत्तिमुत्तं*)—यस सूत्रमा उत्तर भन्ने भिक्षुले 'आत्मविपत्ति, परविपत्ति, आत्मसम्पत्ति तथा परसम्पत्ति' भन्ने विषय सम्बन्धी उपदेश गरेका छन् । अं. नि.-८ पृ. २७९: उत्तरविपत्तिमुत्तं ।

+

+

+

* यस सूत्रलाई पोलवत्ते बुद्धदत्त महास्थविरद्वारा सम्पादित त्रिपिटक-सूचीमा 'महिसवत्थु (उत्तर) सुत्त' भनी उल्लेख भएको छ । डा. मललसेकरले आफ्नो D. P. P. I. पृ. ३५४ मा 'उत्तरमुत्त' भनी उल्लेख गरेका छन् ।

मूलसूत्र---

लोकामिषलाई त्यागनुपछं

यस्तो मैले सुने॥

एक समय भगवान् राजगृहको वेणुवनाराममाई वस्तु-
भएको थियो । त्यस समय उत्तर देवपुत्र रातको प्रथम याम
बितिसकेपछि सुन्दर रूप धारणगरी, वेणुवन जम्मै आलोकित
पारी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भग-
वान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभि-
एका सो देवपुत्रले भगवान्को अगाडि यो गाथा सुनाए—

“ उनीयति जीवितमप्पमायु,
जरूपनीतस्स न सन्ति ताणा ।

-
- सं. नि. I. पृ. ५२: उत्तरसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं, अ, क. I पृ. ८९
 ❧ D. P. P. I. पृ. ३५० मा मललसेकरले साकेतको अञ्जन-
 वनमा भनी उल्लेख गरेकाछन् । शायद पाल्किटेक्को पुस्तकमा
 त्वस्तो हुनु पछं ।

एतं भयं मरणे पेक्खमानो,
पुब्बानि कयिराथ सुखावहानी'ति ॥”

अर्थ--

“यो जीवन क्रमसँग वृद्धत्वमा पुग्छ, वृद्धत्वमा पुग्नेलाई त्यसबाट बच्ने कुनै त्राणछैन; मरणको यस भयलाई देखेर सुखदायी पुण्यकर्म गर्नुपर्छ ।”

(भगवान् भन्नुहुन्छ--)

“ उपनोयति जीवितमप्पमायु,
जरूपतीतस्स नसन्ति ताणा ।
एतं भयं मरणे पेक्खमानो,
लोकामिसं पज्जे सन्तिपेक्खो'ति ॥”

अर्थ--

“यो जीवन क्रमसँग वृद्धत्वमा पुग्छ, वृद्धत्वमा पुग्नेलाई त्यसबाट बच्ने कुनै त्राणछैन; मरणको यस भयलाई देखी शान्ति चाहनेले लोकामिषलाई त्याग्नु पर्छ ।”

इ यहाँ 'लोकामिष' भन्नाले पर्यायरूपले तीनै लोकमा घुम्नु पर्ने कारणलाई र निष्परीयरूपले कुनै पनि लाभसत्कारलाई भनिएको हो । सं. नि. अ. क. I. पृ. १८

५. ककुध देवपुत्र

परिचय

बुद्धको पालामा कोलियहरूको 'कोल' भन्ने एक नगर थियो। त्यस नगरमा महामौद्गल्यायन महास्थविरका 'कोलिय' भन्ने एक उपस्थाक थिए । यिनका ककुध भन्ने पुत्र थिए । यिनलाई ककुध (= ककुध) कोलिय पुत्र पनि भन्दछन्^०। जवान भएपछि यिनी महास्थविर महामौद्गल्यायनका साथमा बसी वहाँको उपस्थाक भएकाथिए* । यी ककुध कोलियपुत्र महास्थविरका उपस्थाक मात्र भएका होइनन् अपितु यिनले वहाँसँग अनेक ध्यानका कुराहरू पनि सिकेका थिए । मृत्युपछि उनी 'मनोभयकास' (= शुद्धावास ब्राह्मलोक) मा उत्पन्न भएका थिए भनी सारत्थ-

१ सार. प. I. पृ. ८९: ककुधसुत्तवण्णना, देवपुत्तसंयुत्तं ।

० चुल्ल. व. पा पृ. २८३: देवदत्तवत्थु ।

* सार. प. I. पृ. ८९: ककुधसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं ।

पकासिनीले^० उल्लेख गरेको छ ।

“मनोमयकाय” भनेको शुद्धावास ब्रह्मलोक हो भनी मनोरथपूरणीले^१ उल्लेख गरेबाट प्रष्ट हुन्छ । त्यसैले सारःथ-पकासिनीले ककुध कोलियपुत्रको मृत्यु पछि उनी ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भए भनी उल्लेख गरेको हो ।

ब्रह्मलोकमा पनि यिनलाई ‘ककुध ब्रह्मा’ भन्ने नामले सबैले चिन्दथे* । यिनको शरीर कत्रोथियो भन्ने कुरा तल अनुदित मूल सूत्रको कुराबाटै प्रष्टसँग बुकिन्छ ।

० “...कानं निब्वत्तेत्वा कालंकत्वा ब्रह्मलोके उप्पज्जि ।”

I. पृ. ८९: ककुधसुत्तवण्णना, देवतासंयुत्तं ।

“कान मनेन तिब्वत्तं अञ्जतरं सुद्धावास ब्रह्मकायं ।” II.

पृ. ६२८: निरोधसुत्तं, पञ्चकनिपातवण्णना । कुनै ठाउँमा ‘ब्रह्मकाय’ न भनी केवल ‘देवकाय’ मात्र पनि उल्लेख भएको पाइन्छ । जस्तै—“सुद्धावासेसु एकं कानमनेन निब्वत्तं देवकायं ।” मनो. र. पू. II. पृ. ६०२: पञ्चकनिपातवण्णना, मनापदायीसुत्तं ।

* “तत्रापि नं ककुध ब्रह्मात्वेव सञ्जानन्ति ” सार. प I. पृ ८९: ककुधसुत्तवण्णना, देवपुत्तसंयुत्तं ।

ब्रह्मलोकमा उत्पन्नभई केही समय नबित्दै “सङ्घनायक बन्नेछु” भन्ने देवदत्तले मनमा चिताएको कुरालाई यिनले चाल पाएकाथिए । अनि आफ्नो आचार्य हुनुभएका तथा त्यसवेला राजगृहमा बसिरहनु भएका महामौद्गल्यायन महास्थविरका छेउ-गई — देवदत्तले चिताएको कुरा यिनले महास्थविरलाई सुनाएका थिए । जुन कुरा महामौद्गल्यायन महास्थविरले तुरुन्तै भगवान्लाई सुनाउन जानु भएको थियो । यो कुरा तल अनुदित मूल सूत्रमा उल्लेख भएबाटै प्रष्ट हुन्छ ।

यसबाट यो बुझिन्छ कि ककुध ब्रह्मा बुद्धशासनप्रति कति चिन्तित रहेछन्, र आफ्नो आचार्यप्रति उनको कत्रो भक्तिरहेछ । आचार्यप्रतिको गहिरो भक्ति तथा सम्मानको कारणले नै बुद्धकहाँ नगई महामौद्गल्यायन महास्थविरकहाँ गई उनले उपरोक्त कुरा सुनाएकाहुन् ।

अर्को एक समयमा उनी बुद्धकहाँ गएका कुरा पनि सूत्रमा उल्लेख भएको पाइन्छ । त्यो थियो, भगवान् साकेत (= अयोध्या) को अठ्ठजनवनमा बसिरहनु भएको वेलामा त्यहाँ गई भगवानसँग उनले—“तपाइ आनन्दित त हुनुहुन्छ ?” भनी सोधेकाथिए । जुन कुराहरूलाई तलको बोधो मूलसूत्रमा अनु-वाद गरिदिएको छ ।

भगवान्‌सँग ककुध देवपुत्रले “तपाइ आनन्दित हुनुहुन्छ के ?” भनी सोधे बाट यही अनुमान लगाउन सकिन्छ कि—देवदत्तले आफू सङ्घनायक बन्ने इच्छागरेको समाचार महामौद्गल्यायन महास्थविरद्वारा सुनेपछि शायद वहाँको मनमा कुनै आघात, चिन्ता अथवा अशान्ति त भएन ? किन भने—चिन्ताकै कारणद्वारा मनमा अशान्ति हुन्छ र अशान्तिभएको पुरुष आनन्दित हुनसक्दैन । यस्तै कुरा जान्नकोनिमित्त ककुध देवपुत्र भगवान्‌कहाँ गएका हुनुपर्छ । यदि यस्तो नहुँदो होत ककुधले एककासी भगवान्‌सँग त्यसरी सोध्न पर्ने कारण थिएन ।

यो प्रश्न सुनी जब भगवान्‌ले आफूमा कुनै प्रकारको चिन्ता अथवा अशान्ति नभएको कुरा बताउनुभयो तब उनी अति प्रसन्न मात्र भएका होइनन्, उनले भगवान्‌को प्रशंसा पनि गरेका थिए ।

यसै कारणलाई ध्यानमा राखी मंले यस सूत्रलाई दोश्रो स्थानमा राखेको हुँ ।

×

×

×

भिन्नाभिन्नै ककुध नामहरू

(१) ककुध (उपासक)—यिनी, नादिका* वासी बुद्धका शिष्य एक उपासक हुन् । भवगान् अन्तिम पदयात्राद्वारा कोटि-गामबाट वैशाली जानुहुँदा यसै बीचमा पर्ने नादिका भन्ने गाउँमा बस्नु भएको थियो। त्यसवखत नादिकावासी ककुध (= ऋकुध) उपासकको मृत्यु भइसकेको थियो । त्यसैले आनन्द महास्थावरले बुद्धसँग उनको के गति भएको रहेछ भनी प्रश्न सोध्नु भएको बेलामा बुद्धले 'अनागामी भई ब्रह्मलोकबाट नै उनी परिनिर्वाण हुने भइसकेकाछन्' भनी उत्तर दिनु भएको थियो ।
दी. ति. II. पृ. ७४: महापरिनिब्बानसुत्त ।

(२) ककुध (प्रत्येकबुद्ध)—यिनी, एक प्रत्येकबुद्ध हुन् । एकत्तीस कल्प अघि उद्दालक थेर हुने पुरुषले वहाँलाई फूल चढाएका थिए । थेर. अप. दा. पा. I. पृ. २७२: उद्दालकदाय-कत्थेरअपदानं ।

* नालन्दा पालिमा: 'नातिक' ।

§ दी. ति. II. पृ. ७३: महापरिनिब्बानसुत्त ।

(३) ककुध (कच्चान)—यिनी, बुद्धको पालामा भएका ६ प्रसिद्ध अन्यतीर्थिय आचार्यहरू मध्येका एक हुन् । 'ककुध' लाई कहीं कहीं 'पकुध' 'ककुद्' भन्ने पनि पाठान्तर पालिसा-हित्यमा पाइन्छ । बुद्धकालीन परिव्राजक पृ. १११ मा 'ककुध' भन्ने उल्लेख गरिएको छ । दी. नि. I. ४९: सामञ्जफल-सुत्त ।

(४) ककुध (देवपुत्र)—यिनी, शुद्धावास ब्रह्मलोकका एक देवपुत्रहुन् । भगवान् बुद्ध साकेत (=अयोध्या)को अब्जन बनमा बसिरहनु भएको वेलामा यिनी एक पटक बुद्धकहाँ आएका थिए । भगवान् बुद्ध कौशम्बीमा बसिरहनु भएको वेलामा यिनी महाभौद्गल्यायन महास्थविरकहाँ एक पटक आएका थिए । यिनकै कुरा यहाँ उल्लेख गरिदिएको छु ।

(५) ककुध (भण्ड)—यो, राजाहरूका खड्ग, छत्र, मुकुट, पादुका तथा चमरलाई भनिने नाम हो । यी पाँच वस्तुहरूलाई नै 'ककुधभण्ड' भनिन्छ । अभि. धा: प. गा. नं० ३५८

(६) ककुध (चरा)—यो एक जङ्गली कुखुरो (=लुईचे)

होई । यद्योत्तर बुद्धको पालामा कुमुददायक थेर, लुईचे भई जन्मेका थिए । कुखुराको नाम 'ककुध' थियो । यो लुईचे शीलवान तथा बुद्धिमान्नी थियो । एक दिन उसले पद्मोत्तर बुद्धलाई तलाउको फूल चढाएको थियो । थेर. अप. दा. पा. I. पृ. २१३; अ. क. II. पृ. ३८६: कुमुददायकत्थेरअपदानं ।

(७) ककुध (वृक्ष)—यो एक फूलको रूखहो^७ । चौरास्रब्बे कल्प अधि सिद्धार्थ बुद्धको पालामा पच्चगमनीय थेर हुने पुरुषले वहाँलाई 'ककुध' भन्ने फूल चढाएका थिए । थेर. अप. दा. पा. I. पृ. २९२: पच्चगमनियत्थेरअपदानं ।

(८) ककुध (चुचो)यो हो—उँट वा गोरूको जुरो माथि हुने चुचोको नाम । अभि. धा. प. गा. नं० ४९७. संस्कृतमा

हुनत जङ्गली कुखुरोलाई 'कुक्कुट' भनी अभि. धा. प. गा. नं० ६४० ले उल्लेख गरेको छ । थेर. गा. अ. क. I. पृ. २११ ले पनि 'ककुध' भनी उल्लेख गरेको छ । जङ्गली चरालाई 'कुक्कुटो' भन्ने भएकाले 'कुक्कुटो' को सट्टा 'ककुध' लेखन गएको होकि भन्ने आशंका गरिन्छ । संस्कृतमा पनि जङ्गली कुखुरोलाई 'कुक्कुट' नै भनिन्छ । अमरकोष पृ. ११३, गा. नं० १७

७ अप. दा. अ. क. I. पृ. ४०४: एकूर्नातिसतिमवगवण्णना ।

यसलाई 'ककुध' भनी अमरकोष गा. नं० ९१, पृ. २६७ले उल्लेख गरेको छ ।

(९) ककुध (वृक्ष)—यो एक वृक्षको नाम हो । यस वृक्षलाई 'अञ्जुन' पनि भन्दछन् । अभि. धा. प. गा. नं० ५६२; अमरकोषले यसलाई 'ककुभ' तथा 'अञ्जुन' भनी उल्लेख गरेको छ । पृ. ७५, गा. नं ४५.

(१०) ककुध (वर्ग)—यो, एक वर्गको नाम हो । अङ्ग-तरनिकायको पञ्चकनिपातको एक वर्गको नाम हो । अं. नि-५; पृ. ३७६.

(११) ककुध (सुत्तं) —यो सूत्र, अङ्गतरनिकाय, पञ्चकनिपात पृ. ३७९ मा उल्लेख भएको छ । यस सूत्रमा ककुध देवपुत्र महामौद्गल्यायन महास्थविरकहाँ आई देवदत्तले आफू सङ्घनायक बन्ने इच्छा गरेको कुराको साथै भगवान्‌ले महामौद्गल्यायन महास्थविरलाई पाँचप्रकारका आचार्यहरू रहेका कुराहरू पनि बताउनु भएको छ ।

(१२) ककुध (सुत्तं)—यो सूत्रमा, भगवान् साकेतको

१ नालन्दा पालिमा यस सूत्रको नाम 'ककुधथेरसुत्त' भनी उल्लेख भएको छ । अं नि.-५. पृ. ३७९.

[१२२]

बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव

अठ्ठजन वनमा बसिन्हनु भएको वेलामा ककुध देवपुत्र आई भगवान्सँग प्रश्नोत्तर गरेका कुराहरू छन् । जुनसूत्रको अनुवाद यसमा गरिदिएकोछु । सं. नि. I. पृ. ५२: ककुधसुत्तं, देवपुत्त-संयुत्तं ।

(१३) ककुध (कोलियपुत्र)—यिनी, कोलिय नगर-बासी एक कोलिय पुत्र हुन् । त्यसैले यिनलाई 'ककुध भन्ने कोलियपुत्र' भनिएको हो । अ. नि-५. पृ. ३७९: ककुधथेरसुत्तं ।

×

×

×

मूलपाली--

१-देवदत्तको मनका कुरा सुनाए

अनि भगवान् अनुप्रियामा इच्छानुसार विहार गर्नु भई कौशम्बीकोनिमित्त चारिका गर्नु भयो। चारिका गर्नु हुँदा भगवान् क्रमशः कौशम्बीमा पुग्नु भयो । त्यसपछि भगवान् ले कौशम्बीको घोषिताराममा विहार गर्नु भयो ।

त्यस वखत त्यहाँ (कौशम्बीमा) एकान्तमा बसिरहेका देवदत्त (भिक्षु)को मनमा यस्तो वितर्कना उठ्यो—

“कसलाई मंजे प्रसन्न पारूँ—जसलाई प्रसन्नपार्दा मलाई धेरै लाभसत्कार प्राप्त हुनसकोस् ।”

१ चुल्ल. व. पा. पृ. २८३: देवदत्तवत्थु, सङ्घभेदकखन्धकं; यस्तै कुरा तथा सूत्रको रूपमा अं नि.-१० पृ. ३७९; ककुध-थेरसुत्तंमा पनि पाइन्छ ।

त्यस पछि देवदत्तको मनमा यस्तो लाग्यो—

“यी अजातशत्रु ॐ राजकुमार तन्नेरीछन्, यिनको भविष्य पनि राम्रै छ । अतः अजातशत्रु राजकुमारलाई किन प्रसन्न न पारुं । उनी प्रसन्न भएमा मैले धेरै लाभसत्कार पाउने छु ।”

यति सोची शयनासन सच्याई पात्र-चीवर ग्रहणगरी देवदत्त राजगृहतिर गए । क्रमशः राजगृह (नगरमा) पुगे पछि आफ्नो रूपलाई लोपगरी कुमारको स्वरूप निर्मित गरी सर्पको मेखला लगाई (अहिमेखलिकाय) अजातशत्रुको कखमा प्रकटभए । यसबाट अजातशत्रु राजकुमार अत्यन्त भयभीत तथा उत्रस्त भए । अनि देवदत्तले अजातशत्रु राजकुमारलाई यसो भने—

“राजकुमार! अलाई देखेर टराउनु भयो के ?”

“हो, म डराएँ । को ह्वौ तिमि ?”

“म देवदत्त हुँ ।”

“यदि तपाइ देवदत्त हुनुहुन्छ भने आफ्नो भेष देखाउनु होस् ।”

अनि देवदत्तले कुमारक रूपलाई लोपगरी सङ्घाटी पात्र-
चीवर धारी भई अजातशत्रु राजकुमारको अधिल्लिर उभिइरहे ।
यस्तो ऋद्धि-प्रातिहार्यद्वारा अति प्रसन्न तथा प्रभावितभई अजात-
शत्रु राजकुमार पाँचशय (५००) रथहरू लिई विहान र साँझ
देवदत्तको उपस्थानकोनिमित्त जानथाले । पाँचशय (५००) थाली
पक्वान्न भोजनहरू पनि (दिनहुँ) पठाउन थाले । यसरी लाभ-
सत्कारद्वारा मवमत्तभएका देवदत्तले एक दिन यस्तो सोचे—“मैले
भिक्षुसङ्घ परिहरण गर्नुपन्यो (अहं भिक्षुसङ्घं परिहरिस्सामि)
अर्थात् म भिक्षुसङ्घको नायक बन्नुपन्यो ।” यस्तो कल्पना गर्ने-
वित्तिकै देवदत्तको त्यो ऋद्धि-शक्ति हराएर गयो ।

त्यस वखत* ककुध भन्ने कोलियपुत्र आयुष्मान् महामौ-
द्गल्यायनको उपस्थाक हालसालै मृत्युभई एक मनोमय लोकमा
(=ब्रह्मलोकमा) उत्पन्न भएका थिए । उनको यस्तो आत्मभाव
थियो कि मानो बुइ तीन मागधी गाउँहरू जत्रै । त्यस आत्म-
भाव (=शरीर) द्वारा उनले न आफूलाई न अर्कालाई पीडा
दिन्थे । अनि ककुध देवपुत्र जहाँ आयुष्मान् महामौद्गल्या-
यन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् महामौद्गल्या-
यनलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका

* यहाँ देखिका कुराहरू अ. नि.-५ पृ. ३७९ मा ककुध-
थेरमुत्त नामले समुल्लेख भएको पनि पाइन्छ ।

ककुध देवपुत्रले आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई यस्तो विन्तिगरे—

“भन्ते ! लाभसत्कारद्वारा मदमत्त भएका देवदत्तले—‘म भिक्षुसङ्घको नायक बन्नेछु भन्ने इच्छा गर्दछु । भन्ते ! यस्तो विचार गर्नेवित्तिकै देवदत्तको त्यो ऋद्धि-शक्ति हराएर गयो ।”

यति विन्तिगरी ककुध देवपुत्र आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई अभिवादन तथा प्रवक्षिणा गरी उहाँ अन्तर्धान भए ।

त्यसपछि आयुष्मान् महामौद्गल्यायन जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान् लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले भगवान् लाई यस्तो विन्ति गर्नु भयो—

“भन्ते ! ककुध भन्ने मेरा उपस्थानक हालसालै मृत्युभई एक मनोमयलोकमा (= ब्रह्मलोकमा) उत्पन्न भए । उनको आत्मभाव मानो मागधी दुइ तीन गाउँहरू जत्रै छन् । तर उनले त्यस आत्मभावद्वारा आफूलाई र अर्का लाई पीडा दिन्नन् । भन्ते ! ककुध देवपुत्र मकहाँ आई मलाई अभिवादन गरी

एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका ककुध देवपुत्रले—
 'लाभसत्कारद्वारा मदप्रमत्त भएका देवदत्तले आफू सङ्घको नाथक
 बन्ने इच्छा गर्दछन् र यस्तो इच्छा गर्नेबित्तिकै उनको त्यो
 ऋद्धि-शक्ति हराएर गयो' भनी मलाई सुनाए । यति भनी
 मलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी उहाँ अन्तर्धान भए ।”

“मौद्गल्यायन ! 'उनले भनेका कुराहरू सबै त्यस्तै
 हुन्छन् र अन्यथा हुन्नन्' भन्ने कुरा तिमिले ककुध देवपुत्रको
 चित्तलाई आफ्नो चित्तले थाहापायौ त ?”

“भन्ते ! ककुध देवपुत्रको चित्तलाई मैले आफ्नो चित्तले
 पनि थाहापाएँ । जुन कुराहरू ककुध देवपुत्रले भन्दछन् ती
 (कुराहरू) सबै त्यस्तै नै हुन्छन् र अन्यथा हुनेछैनन्, भन्ने
 कुरा पनि मैले थाहापाएँ ।”

“मौद्गल्यायन ! आफ्नो वचनलाई समाली राख ।
 मौद्गल्यायन ! आफ्नो वचनलाई समाली राख । अहिले सो
 मोघपुरुषले (= देवदत्तले) आफैले आफूलाई प्रकट गर्दछन् ।”

+

×

×

मूलसूत्र--

२-भिक्षुलाई सुख दुःख छैन

यस्तो मंले सुने ॥ ।

एक समय भगवान् साकेत (= अयोध्या) को
अञ्जनवनमा विहार गर्दै हुनुहुन्थ्यो ।

त्यस वखत ककुध* देवपुत्र रातको प्रथमयाम बितिसके

॥ सं. नि. I. पृ. ५१: ककुधसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं, अ. क. I. पृ. ८९

* यी 'ककुध' देवपुत्र यसभन्दा अघिल्लो जन्ममा कोल नगरमा थिए । यिनी महामौद्गल्यायन महास्थविरका उपस्थाक थिए । तरुणकालदेखि नै महामौद्गल्यायन महास्थविरको उपस्थान गरी, ध्यानलाभ गरी मृत्युपछि यिनी ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भएका थिए । त्यसलोकमा पनि यिनलाई 'ककुध' भन्ने नामले नै चिन्दथे । सं. नि. अ. क. I. पृ. ८९: ककुधसुत्तवण्णना ।

पछि सुन्दर रूप धारणगरी अठ्ठजनवन जम्मै आलोकित पारी
जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई
अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका
ककुध देवपुत्रले भगवान्लाई यस्तो भने—

“भो श्रमण ! आनन्दित त हुनुहुन्छ ?”

“आवुसो ! के पाएर ?”

“भो श्रमण ! त्यसोभए चिन्तित हुनुहुन्छ त ?”

“आवुसो ! मेरो के नोक्सान भएको छ र ?”

“भो श्रमण ! त्यसोभए (तपाइ) आनन्दित पनि हुनुहुन्छ,
चिन्तित पनि हुनुहुन्छ ?”

“आवुसो ! त्यस्तै नै हो ।”

फेरि ककुध भन्दछन्—

“कच्चित्त्वं अनघो* भिक्खु, कच्चि नन्दीह न बिज्जति ।
कच्चि तं एकमासीनं, अरती नाभिकीरती’ति ?”

अर्थ—

“भो भिक्षु ! दुःख पनि छैन, आनन्द पनि छैन भने—

* सिंहल, स्याम र रोमनमा: ‘अनघो’ ।

ह सिंहल र स्याममा: ‘नन्दि’ ।

एकलै बसिरहँदा तपाइलाई उदासपन आउँदैन त ?”

(भगवान् भन्नुहुन्छ—)

“अनघो वे अहं यक्ख, अथो नन्दी न विज्जति ।
अथो मं एकमासीनं, अरती नाभिकीरती’ति ॥”

अर्थ—

“हे यक्ष ! दुःख पनि लाग्दैन, सुख पनि लाग्दैन तथा एकलै बसिरहँदा ममा उदासपन पनि आउँदैन ।”

(ककुध भन्दछन् -)

“कथं त्वं अनघो भिक्खु, कथं नन्दी न विज्जति ।
कथं तं एकमासीनं, अरती नाभिकीरती’ति ?”

अर्थ—

“भो भिक्ष ! कसरी दुःख लाग्दैन, कसरी आनन्द लाग्दैन,
अनि एकलै बसिरहँदा तपाइलाई कसरी उदासपन पनि आउँदैन ?”

(बुद्ध भन्नुहुन्छ—)

‘अघजातस्स वे नन्दी, नन्दीजातस्स वे अघं ।
अनन्दी अनघो भिक्खु, एवं जानाहि आवुसो’ति ॥”

अर्थ—

“आवुसो ! दुःखीहुनेलाई सुखहुन्छ, सुखीहुनेलाई दुःखहुन्छ;
भिक्षुलाई दुःख पनि छैन, सुख पनि छैन भनी जान ।”

(ककुध भन्दछन्--)

“चिरस्सं बत पस्सामि, ब्राह्मण परिनिब्बुतं ।
अनन्दं अनघं भिक्षुं, तिएणं लोके विसत्तिकं’ति ॥”

अर्थ—

“धेरैदिनपछि, आनन्द पनि नभएका, दुःख पनि नभएका
तथा भवजालबाट मुक्त भएका भिक्षुलाई देख्दछु—जो निर्वाण
(=क्लेश निर्वाण) हुनु भएका ब्राह्मण हुनुहुन्छ ।”

६. कश्यप देवपुत्र

प रि च य

देवताको काखमा उत्पन्नहुने देवतालाई 'देवपुत्र' र स्त्रीलाई 'देवपुत्री' भनी भनिन्छ । कुनै पनि नाम नभएको देवपुत्रलाई 'एक देवपुत्र' भनिन्छ । जसको नाम छ उसलाई फलाना देवपुत्र भन्ने चलन छ । जस्तै—'कश्यप देवपुत्र' आदि ।

यी कश्यप देवपुत्र त्रयस्त्रिंश देवलोक वासी हुन् ।

भगवान् बुद्धले बुद्धत्व प्राप्त गरिसकेपछि सातौं वर्षमा यमकप्रातिहार्य देखाउनुभई श्रावस्तीबाट त्रयस्त्रिंश देवलोकमा गई वर्षावास बिताइरहनु भएको बेलामा देवताहरूलाई अभिधर्मको विषयमा धर्मोपदेश गर्नुहुँदै एक दिन, ध्यानविभङ्ग (= ज्ञानविभङ्गो) का कुराहरू सुनाउनु भएकोथियो । त्यसबखत वहाँले 'सम्मत पाएकोलाई पनि भिक्षु भनिन्छ, प्रतिज्ञा गर्नेलाई पनि भिक्षु भनिन्छ,

भिक्षाटन् गर्नेलाई पनि भिक्षु भनिन्छ *” भन्ने आदि कुराहरू शुरुगर्नुभई “त्यस्ता भिक्षुहरूले के गर्नुपर्छ, के गर्नुहुन्न; कसरी भिक्षु-जीवन बिताउनुपर्छ तथा कसरी बिताउनुहुन्न” भन्ने आदि कुराहरू पनि सुनाउनु भएकोथियो । त्यसवखत यी कश्यप देवपुत्र पनि सो सभामा थिए । अनि, यिनले क-कस्ता भिक्षुलाई ‘भिक्षु’ भनिन्छ भन्ने कुरा चाहि सुनेकाथिए तर जब भिक्षुहरूले गर्नहुने र गर्नुपर्ने कुराको उपदेश भगवान्ले दिनुभयो तब यिनी निदाएकाथिए ।

जब यिनले एकदिन त्रयस्त्रिंशद् देवलोक्षमा भगवान्ले उपदेश गर्नुभएको कुरा सम्झे तब यिनले सोचे कि—भगवान्ले “यस्तालाई भिक्षु भनिन्छ” भन्ने कुरा त बताउनुभयो तर “त्यस्ता भिक्षुले के गर्नुपर्छ र के गर्नुहुन्न” भन्ने कुराचाहि बताउनु भएन जस्तो लागेपछि “किन म भगवान्कहाँ गई यस विषयमा वहाँको ध्यानाकर्षण नगरूँ” भनी सोचे ।

यतिसोची कश्यप देवपुत्र श्रावस्तीमा गई भगवान्लाई अभिवादन गरी “भन्ते ! भगवान्ले यस्तालाई भिक्षु भनिन्छ भन्ने कुरा त बताउनुभयो तर, त्यस्ता भिक्षुले के गर्नुपर्छ र केगर्नुहुन्न भन्ने कुराभने बताउनु भएन” भनी उनले भगवान्सँग विन्तिगरे । त्यसैले

* विभं. पा. पृ. २९५: कानविभङ्गो, मातिकनिदेसो ।

तलको मूलसूत्रमा 'भगवान्‌ले भिक्षुको सम्बन्धमा प्रकाश त पार्नु भयो तर भिक्षुहरूलाई अनुशासन भने गर्नु भएन' भनी उल्लेख भएको हो । यो सुनेर भगवान्‌ले "त्यसोभए तिमिलेनै बताऊ कि भिक्षुले केगर्नुपर्ला ?" भनी भन्नुभएपछि सो देवपुत्रले आफूलाई लागेका कुरा व्यक्त गरे । जुन कुरालाई भगवान्‌ले पनि अनुमोदन गर्नु भएको थियो । अरू कुराहरू तलका दुइ सूत्रहरूमै प्रष्टसँग उल्लेख भएका छन् । तलका दुइ सूत्रहरू मध्ये पहिलो सूत्रमा शीलसम्बन्धी कुरा र दोश्रो सूत्रमा समाधि तथा प्रज्ञासम्बन्धीका कुरा उल्लेख भएका छन् ।

भिन्नाभिन्नं कश्यप नामहरू

(१) कश्यप (बुद्ध)—यिनी, गौतम बुद्ध भन्दा अघिल्ला र दीपङ्कर बुद्धदेखिलिएर चौबीसौं बुद्ध हुन् ।

वाराणशीमा किकी भन्ने राजाले राज्य गरिरहेको समयमा वाराणशीमा कश्यप गोत्रीय ब्राह्मण कुलका ब्रह्मदत्त भन्ने ब्राह्मण र धनवती भन्ने ब्राह्मणीको एक पुत्र जन्मेको थियो । जसको नाम कश्यप थियो। यिनको जन्म वाराणशीको ऋषिपतन मृगदावनमा भएको थियो। त्यस वखत मानिसहरूको आयु बीसहजार (२०,०००) वर्षथियो*। यी कश्यप (बोधिसत्व) ब्राह्मण पुत्रका हंशा, यस

१ दी.नि. II. पृ. ८: महापदानसुत्तं ।

२ बु. वं. अ. क. पृ. २१७: कस्सपबुद्धवंसवण्णना ।

* बु. वं. अ. क. पृ. २१७.

३ बु. वं. अ. क. पृ. २१७ मा: 'हंसवा' भनी उल्लेख भएको छ ।

४ बु. वं. अ. क. पृ. २१७ मा: 'यसवा' भनी उल्लेख भएको छ ।

र सुरिन्दद भन्ने तीन प्रासादहरू थिए । यिनकी प्रमुख स्त्री मुनन्दा थिइन् । विजितसेन भन्ने यिनको एक पुत्र थियो^९ । प्रव्रजित भएपछि कश्यप बोधिसत्वले सात दिनसम्म तपस्या गरेका थिए^{*} । त्यसपछि वंशाख पूर्णिमाको दिनमा मुनन्दा भन्ने ब्राह्मणीले दिएको खीर भोजनगरी, जाँ को खेतो गर्ने सोम भन्ने पुरुषले दिएको आठ मुठा घाँमलाई, बरको रुखमनी बसी कश्यप बोधिसत्वले बुद्धत्व प्राप्त गर्नु भएको थियो^{१०} । त्यससमय हालका गौतम बुद्ध ज्योतिपाल ब्राह्मण हुनुभएको थियो^{११} ।

(२) कश्यप (भिक्षु) — यिनी, श्रावस्तीका उदिच्च ब्राह्मण कुलमा जन्मेका एक ब्राह्मण पुत्रहुन् । यिनको नाम 'कश्यप' थियो । यिनका बाबुमरेपछि यिनलाई यिनकी आमाते पालन-पोषण गरेकी थिइन् ।

एकदिन, जेतवन विहारमा गई भगवान्को उपदेश सुनेर

● बु. वं. पा. . पृ. ३७८: कस्सपबुद्धवंसो. अ. क. पृ. २१७.

* बु. वं. पा. पृ. ३७८: कस्सपबुद्धवंसो. अ. क. पृ. २१८

११ बु. वं. अ. क. पृ. २१८: कस्सपबुद्धवंसवण्णना ।

१० बु. वं. पा. पृ. ३७६: कस्सपबुद्धवंसो, जा. अ. क. I. पृ ३७: दूरेनिदान ।

यिनी स्रोतापन्न भएका थिए । त्यसपछि आमाको अनुमति लिई यिनी भिक्षु भएर गए । वर्षावास सिद्धिएपछि भगवान् जनपद चारिकार्थ जानलाग्नुहुँदा भगवान्सँग चारिकार्थ जानकोनिमित्त आमासँग सोध्न जाँदा आमा चाँहिले “जहाँ सुभिक्ष हुन्छ, जहाँ ध्रुव सुख पाइन्छ, जहाँ गएर सम्पूर्ण शोक हरणहुन्छ—त्यहाँ जाऊ” भनी जवाफ दिइन् । यो कुरा सुनेर कश्यप भिक्षुले “भेरी आमाले मलाई सम्पूर्ण शोक हरणहुने ठाउँमा जाऊ” भनी भन्दछिन् । त्यस्तो ठाउँ त निर्वाण बाहेक अरु हुन सक्दैन । यति विचारगरी उदघमगरी तथा वीर्य बढाई चिरकाल नबित्दै यिनी अरहत् भए^० ।

अरहन्त भई जुन गाथाहरू कश्यप भिक्षुले बताएका भनी अपदानका गाथाहरू उद्धृतगरी थेरगाथा अट्टकथाले^१ उल्लेख गरेको छ । ती गाथाहरू अपदानपालिमा^० मिलेता पनि यसको अट्टकथामा* उल्लिखित कुरामा भने थेरगाथाअट्टकथामाभन्दा केही फरक देखिन्छ । जस्तै कि—थेरगाथाअट्टकथामा ‘पदुमुत्तर बुद्धको पालामा’ भन्ने

• थेर. गा. अ. क. I. पृ. १७७-७८: कस्सपत्थेरस्सगाथावण्णना ।

१ I. पृ. १७८

० I. पृ. १८१: सोरेय्यत्थेरअपदानं ।

* पृ. ३६३: सोरेय्यत्थेर अपदानवण्णना ।

ठाउँमा अपदानटुकथामा 'बिपश्वी बुद्धको पालामा' भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ ।

(३) कश्यप (= ऋषि)—यिनी, एक ऋषिहुन् । यी समेत दशजना प्राचीन ऋषिहरूका नामहरू एकसाथ पालिसाहित्यमा उल्लेख भएका पाइन्छन् । यिनीहरू सबै वेद तथा अन्यशास्त्रहरूमा पनि पारङ्गत थिए । यिनीहरूका नामहरू निम्न पालि ग्रन्थहरूमा उल्लेख भएका छन् । जस्तै—दी. नि. I. पृ. ९१: अम्बट्टसुत्तं; उहीं पृ. २०१: तेविज्जसुत्तं; म. नि. II. ४३३: चङ्कीसुत्तं; उहीं पृ. ४७२: सुभसुत्तं; अं. नि.—५. पृ. ४६७: द्रोणब्राह्मणसुत्तं आदि । हेर लेखकको बु. ब्रा. भाग-१. पृ. १९७ मा ।

(४) कश्यप (तापस)—यिनी, पश्चोत्तर बुद्धको पालामा हिमाल नजिक कोसिक वा गोक्षित पर्वतमा बस्ने हुन् । यिनको नाम नारद थियो । तर यिनलाई 'कश्यप' भनी सबैले चिन्दथे । अप. दा. पा. II. पृ ६: एकासनदायकत्थेरअपदानं ।

(५) कश्यप (तापस)—यिनी महाजनक जातकमा उल्लिखित कश्यप हुन् ।

धेरै समय अघि मिथिला देशमा महाजनक भन्ने राजाले

राज्य गरिरहेको समयमा बोधिसत्व उनको नाति भई जन्मेका थिए ।

यिनको नाम पनि बाजेकै जस्तै महाजनक भन्ने थियो । महाजनक राजकुमारले आफ्नो बाजेको राज्य पाएपछि यिनी महाजनक राजा कहलिए । त्यस समय मानिसहरूको आयु दशहजार (१०,०००) वर्ष थियो * ।

महाजनक राजाकी रानी आफ्नै सहेकाका पोलजनककी छोरी शीबली देवी थिइन् । बाजेहुने महाजनकका जेठो छोरो अरिद्वजनक यिनको बाबुथिए । बाजे, बाबु तथा काकाहरू मरिसकेपछि यिनले राज्य पाएका थिए । सातहजार (७,०००) वर्षसम्म राज्यगरिसकेपछि बोधिसत्व (=महाजनक)ले प्रव्रज्यात्व ग्रहण गरेका थिए । प्रव्रज्याभेष धारणगरी देश छाडेर जानलाग्दा महारानीहुने शीबलीदेवीले उनलाई घरफर्काउनकोनिमित्त अति कठोर असफल प्रयास गरेकी थिइन् । यसवारेका रोमाञ्चित वर्गन महाजनक जातकमा वर्णित छन् । त्यस समयमा हिमाल पर्वतमा बसिरहेका नारद तपस्वीले देखेर बोधिसत्वको महत्को लागि उनी आएका थिए । अनि आफ्नो परिचय विदे नारद तपस्वीले आफूलाई 'कश्यप' भनी चिन्दछन् भनी भनेकाथिए। यिनैलाई लक्षगरी

* जा. अ. क. VII. पृ. ४४: महाजनकजातकं. नं. ५३९

१ जा. पा. II.पृ. १७८, अ. क. VII. पृ. ४८: महाजनकजातकं, नं. ५३९.

यहाँनिर 'कश्यप' भनी उल्लेख गरिएको हो । यी कश्यप वा नारद कश्यप तापस सारिपुत्र महास्थविरनं हुनुहुन्थ्यो ॐ। अरू विस्तर कुरोको अतिरिक्त महाजनक जातकले बोधिसत्वको महाअभिनिष्क्रमणका कुराहरू अति हृदयस्पर्शी तथा रोमाञ्चित ढङ्गले उल्लेख गरेको छ । जा. पा. II. पृ. १६६-८२, अ. क. VII. पृ. २५-५७, नं. ५३९.

(६) कश्यप (अचेल) — यिनी, महानारद कससप जातकमा* उल्लेख भएका कश्यप हुन् ।

धेरै समय अघि, विदेह राष्ट्रको मिथिला शहरमा अङ्ग भन्ने राजाले राज्य गरेका थिए । एक दिन, कार्तिक शुक्ल चतुर्दशीको साँझपख राजाले आफना 'विजय, सुनाम र अज्ञात' भन्ने तीन अमात्यहरूसँग "यस्तो जुनेली रातको समय के गरेर विताए बढियाहोला?" भनी सोधनीहुँदा तीमध्ये पहिलो अमात्यले "युद्धगरी राज्यहरू जित्नु बढियाहोला" भनी भने दोश्रोले 'भोजखान बढिया

ॐ जा. अ. क. VII. पृ. ५७: महाजनकजातक ।

* जा. अ. क. VII. पृ. १९४, नं. ५४४, जा. पा. II. पृ. २६८, नं. ५४४

होला” भनी भने तथा तेश्रो अमात्यले “साधु-सन्तहरूको उपासना गर्नु बढिया होला” भनी भने ॥

राजालाई यो कुरा चित्तबुझी त्यसोभए “कस्ता साधुसन्त-हरूको उपासना गर्नु बेश होला त?” भनी सोध्दा उनले “मृग-दाबनमा अचेल सम्प्रदायका एक कश्यप गोत्रका साधुछन्, उनको उपासना गर्नु बेशहोला” भनी भनेपछि राजा उनकहाँ गई—उनीसँग “कसरी धर्माचरण गर्ने, कसरी आमाबाबुहरूप्रति व्यवहारगर्ने ?” भन्ने कुराहरू सोधे । अनि उनले सोधे अनुरूप उत्तर नदिई—चरिरहेको गोरुलाई लट्टीले हिकाए फें, खाने थालमा धूलो छरेफें कश्यपले—“महाराज ! कुनै धर्माचरण गर्नाले न पुण्यपाउँछ न त पापनै” भन्दै नास्तिकवादको कुरा सुनाए*। यसमा लेखिएका कश्यप (६) यिनै हुन् । त्यस समयमा बोधिसत्त्व नारद भन्ने महाब्रह्मा भएकाथिए र उनलाई ‘नारद कश्यप’ पनि भन्दथे०।

(७) कश्यप (ऋषि)—यिनी, धेरै समय अघि वाराण-शीदेशमा ब्रह्मदत्त भन्ने राजाले राज्य गरिरहेको बेलामा एक ब्राह्मण कुलमा जन्मेका ब्राह्मण हुन् । सबै शिल्पशास्त्र पारङ्गत

१ जा.पा.II.पृ. २७१, अ. क. VII पृ.१९६-१७: महानारदकस्सप जातकं, नं. ५४४

* जा.II.पृ.२७१,अ.क.VIIपृ.२०० महानारदकस्सपजातकं,नं.४४४.

० जा. अ. VII. पृ. २१७: महानारदकस्सपजातकं, नं. ५४४.

भएपछि वृद्ध अवस्थामा घरछाडी प्रव्रजित भई ऋषिभेष धारणगरी हिमाली जङ्गलतिर बस्न गएका थिए । त्यहाँ यिनको शुक्र-मिश्रित पिसाब परेको घाँस खाई एक मृगीको गर्भ-धारण भएको थियो र पछि उसले एक मनुष्यपुत्र जन्माई । ऋषिले सो बालकलाई ऋषिसिङ्ग (= इसिसिङ्ग) भन्ने नाम राखी आफैले बालकको भरण-पोषण गर्न थाले । त्यसैले यी ऋषि, ऋषिसिङ्गको बाबुथिए । यिनलाई 'कश्यप' पनि भन्दथे । यस सम्बन्धका अरू कुराहरू अलम्बुस, जातकमा वर्णित छन् । जा. अ. क. VII. पृ. ४२, नं ५२३.

(८) कश्यप (अचेल)—यिनी, निमिजातकमा उल्लिखित एघार जना तापसहरूमध्येका एक हुन् । जा. पा. II. पृ. १९४, अ. क. VII. पृ. ८४: निमिजातकं, नं. ५४१

(९) कश्यप (देवपुत्र)—यिनी, उही देवपुत्रहुन् जसले एक दिन, जेतवनमा गई भगवान्सँग भिक्षुहरूलाई अति दिनुपर्छ भनी भन्न गएका थिए । अर्को एक पटक पनि जेतवनमा गई भगवान्-लाई यिनले एक गाथा सुनाएका थिए । यिनको नाम कश्यप हो । यिनकै कुरा यहाँ उल्लेख गरिदिएको छ ।

(१०) कश्यप (ब्राह्मणपुत्र)—यिनी, पियदस्सि (= प्रिय-दर्शी) बुद्धको पालामा कश्यप गोत्रीय एक ब्राह्मण कुलमा जन्मेका ब्राह्मण पुत्र हुन् । यी ब्राह्मण पुत्रको नाम 'कश्यप' थियो । यी कश्यप ब्राह्मण पुत्र हालका गौतम बुद्धनै थिए ।

बुद्धवंसोपालि^६ (नालन्दा) ले यिनलाई 'कश्यप ब्राह्मण' र त्यसको अट्टकथाले^७ 'कश्यप ब्राह्मण माणव' भनी उल्लेख गरेका छन् । प्रियदर्शी बुद्धको उपदेश सुनी प्रसन्न भई यिनले एकलाख कोटी धन खर्चगरी एक सङ्घाराम बनाइदिएका थिए । यिनी मन्त्र-धर, सर्व वेदशास्त्रमा पारंगत थिए । बु. वं. पा. पृ. ३५१: पियदस्सि-बुद्धवंसो, अ. क. पृ. १७६: पियदस्सिबुद्धवंसवण्णना ।

(११) कश्यप (ब्राह्मण)—यिनी, नारद ब्राम्हणका पिता हुन् । यिनको नाम कश्यप थियो । जातक साहित्यले यिनलाई 'कश्यप' अथवा 'कश्यप नारद' पनि भन्दछ । हाल गौतम बुद्ध हुनु भएका पुरुषनै कश्यप थिए । यिनकी पत्नी मरेपछि कश्यप ब्राम्हण आफ्नो छोरोलाई समेत लिई तपस्वी भेष धारणगरी जङ्गलमा बस्नथाले ।

त्यस बखत चोरले समाती लगेकी एक स्त्री आफ्नो ज्यान बचाई सो तापसको आश्रमतिर गई । त्यस बेला आश्रममा कश्यपका पुत्र नारद मात्र थिए । अनि यो स्त्रीले स्त्रीलीला देखाई सो नारदलाई तापसत्वबाट भ्रष्टगरी । अनि सो स्त्रीले नारदलाई

^६ पृ. ३५१.

^७ बु. वं. अ. क. पृ. १७६.

शहरिया जीवन बिताउने कुरा सुनाई आफूतिर आर्काषितपानं उ सफल भई । पिता हुने कश्यप तापस जङ्गलबाट फर्केपछि नारदले भएभरका कुरा सफासफ तथा गौरवपूर्वक सुनाई आफू शहरतिर गई बस्ने इच्छा प्रकटगरे । शहरिया जीवन बिताउनेले जान्नपने कुराको अतिदिई उनलाई कश्यपले जाने अनुमति दिए । सविस्तर कुरा जा. अ. क. IV. पृ. २०६-०७: चुल्लनारदजातकमा उल्लेख भएको छ । जा. पा. I. पृ. २५४, नं. ४७७.

(१२) कश्यप (ब्राह्मण)—यिनी, अकित्ति जातकमा उल्लेख भएका अकित्ति ब्राह्मण हुन् । शक्रले यिनलाई 'कश्यप' भनी आमन्त्रण गरेको हुँदा 'कश्यप' भनिएको हो । हाल बुद्धहुने पुरुषने 'कश्यप' वा 'अकित्ति ब्राह्मण' थिए । अकित्ति जातकमा दान-पारमिताको चर्या पूरा गरेको कुरा उल्लेख भएको छ । जा. अ. क. IV. पृ २१८: अकित्तिजातकं, नं ४८०.

(१३) कश्यप (ब्राह्मण पुत्र)—यिनी, कश्यप भन्ने ब्राम्हणका पुत्र हुन् । कश्यप ब्राह्मणका यी पुत्र बोधिसत्त्वने थिए । विस्तृत कुरा जा. अ. क. II. पृ. २८: कस्सपमन्दिद्यजातकं, नं. ३१२ मा उल्लेख भएको छ । यस जातकमा छोराले बाबुलाई अतिदिएको कुरा उल्लेख भएको छ ।

(१४) कश्यप (गोत्र)—यो, गोत्रको नामहो धेरै समय अघि बोधिसत्त्व वाराणशी देशमा एक ब्राह्मण कुलमा जन्मी

तक्षशिलामा शास्त्र अध्ययनगरी पछि, पञ्चविषय त्यागगरी प्रव्रजित भई ऋषि भएका थिए । त्यस समयमा बोधिसत्वले उपेक्षा अथवा मध्यस्थभावको चर्चा पूरागरेका थिए ।

त्यस वखत एक बदमास बाँदर आई बोधिसत्वमाथि सँधें-जसो अनुचित व्यवहार गरी दुःख दिन्थ्यो । बोधिसत्व मध्यस्थ भई बस्दथे । एकदिन, यसले घामतापी बसिरहेको एक कछुवाको मुखमा बानी भए अनुसार आफ्नोलिङ्ग पसाल्यो । त्यस वखत कछुवाले उसको लिङ्गलाई मुखले बेसकरी च्यापी छोड्दै छोडेन । अनि बाँदरले कछुवालाई उचालि लगी सोही बोधिसत्वकहाँ गई दुःखबाट मुक्तहुने उपाय सोधेपछि बोधिसत्वले दुवैलाई अति सुनाई बाँदरलाई मुक्त पारिदिए । यसै कुराको सन्दर्भमा बोधिसत्वले कछुवा 'कश्यपगोत्र' हुन्छ र बाँदर 'कौडिन्यगोत्र' हुन्छ भनी भन्नुभयो । त्यसैले यहाँ 'कश्यप' भनी गोत्रको नाम रहनगएको हो भनी उल्लेख भएको हो । जा. अ. क. II. पृ. २५४; कच्छपजातकं; जा. पा. I. पृ. ७४, नं. २७३.

(१५) कश्यप (सेठ)—यिनी, शायद राजगृहक एक सेठ हुन् । जसको नाम 'कश्यप' थियो ।

सारत्थपकासिनी II. पृ. २३०: अस्सजिसुत्तवर्णना अनुसार यिनले वेणुवन भित्र एक आराम बनाइदिएका थिए । जसको नाम अस्सजि सुत्तमाइ 'कस्सपकाराम' भन्ने उल्लेख

॥ सं. ति. II. पृ. ३४४: खन्धसंयुत्त ।

भएको छ । यस कस्सपकारामका अस्सजिभिक्षु, एक दिन, बिरामी भइरहेको वेलामा भगवान् बुद्ध उनलाई हेर्न जानुभएको थियो भनी मूलसूत्रले* नै उल्लेख गरेको छ ।

(१६) कश्यप (हरू)—अरू पनि केही नामहरू छन्, जसमा 'कश्यप' शब्द जोरिएका छन् । त्यस्ता केही नामहरू यी हुन्,—

१. 'अस्सजि भिक्षु' भन्नाले पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूमध्येका नभई 'छवर्गीय भिक्षुहरू' मध्येका एक हुन् भनी बुझ्नुपर्छ । पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूमध्येकालाई 'अस्सजि स्थविर' भनिन्छ । यी छवर्गीय भिक्षुहरूका नामहरू हुन्,—

(१) पण्डुक, (२) लोहितक, (३) मेत्तिय, (४) भुम्मजक, (५) अस्सजि तथा (६) पुनब्बसुक ।

यिनीहरूमध्ये पण्डुक र लोहितक दुइजना श्रावस्तीमा मेत्तिय र भुम्मजक राजगृहमा तथा अस्सजि र पुनब्बसुक कीटागिरीमा बस्छन् । यी छवर्गीय भिक्षुहरू मध्येमा अस्सजि र पुनब्बसुक दुइ जना गणाचार्य पनि थिए । पपं. सू. III. पृ १२७—२८: कीटागिरिसुत्तवण्णना ।

* सं. नि. II. पृ. ३४४: अस्सज्जिसुत्तं, खन्धसंयुत्तं, अ. क. II. पृ. २३०.

(१) अचेल कश्यप^१, (२) उरुवेल कश्यप^२, (३) गया कश्यप^३, (४) नदी कश्यप^४, (५) पूरण कश्यप^५, (६) नारद कश्यप^६, (७) महा कश्यप^७, (८) लोमस कश्यप^८, (९) कुमार कश्यप^९, (१०) कश्यप (= कस्सप) संयुत्तं^{१०}, (११) कश्यप सूत्र^{११} (= कस्सपसुत्तं) तथा कश्यप गोत्र नामक भिक्षु^{१२} ।

×

×

×

१ सं. नि. III. पृ. २६७: अचेलकस्सपसुत्तं, चित्तसंयुत्तं,
अ. क. III. ९९; दी. नि. I. पृ. १३८: कस्सपसीहना-
दसुत्तं वा महासीहनादसुत्तं; सं. नि. II. पृ. १८: अचेल-
कस्सपसुत्तं, अ. क. II. पृ. २६; बु. ब्रा. पृ. १४३, १८५.

२ महा. व. पा. पृ. ३५: महाखन्धकं; बु. रा-१ पृ. १२, ३३

३ लेखकको बु. रा-१. पृ. १२.

४ लेखकको बु. रा-१. पृ. १२.

५ लेखकको बु. प-१. पृ. १ ३५.

६ लेखकको बु. श्रावि. भा-१. पृ. ५२८

७ जा. पा. I. पृ. २५४: चूलनारदजातकं, अ. क. IV. पृ. २०७,
तं ४७७.

- ८ जा. पा. I. पृ. १८६: लोमसकस्सप जातकं, अ. क. IV. पृ. २६, नं. ४३३.
- ९ दी. नि. II. पृ. २३६: पायासि राजञ्जसुत्तं; हेर लेखकको बु. म. पृ. ७८.
- १० सं. नि. II पृ. १६३
- ११ सं. नि. I. पृ. ४३: देवपुत्तसंयुत्तं; सं. नि. II पृ. ११ निदानवग्गो ।
- १२ महा व. पा. पृ. ३२७: चम्पेय्यकक्खन्धकं; अं. नि-३. पृ. २१९: सङ्कवासुत्तं; सं. नि. I. पृ. १९९: कस्सपगोत्तसुत्तं, वनसंयुत्तं; सम. पा पृ. ३९: बाहिरनिदान आचरियपरम्परा-वण्णना ।

मूलसूत्र--

१- भिक्षुहरूलाई अनुशासन गर्नु होस्

यस्तो मैले सुनें*।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो ।

अनि त्यहाँ रातको प्रथमयाम बितिसके पछि सुन्दर रूप धारणगरी जेतवन झम्मे आलोकित पारी कश्यप देवपुत्र जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका कश्यप देवपुत्रले भगवान्लाई यस्तो विन्तिगरे—

“भगवान्ले भिक्षुको प्रकाश त पानुभयो तर भिक्षुहरूलाई

* सं. नि. I. पृ. ४३: पठमकस्सपमुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं, अ. क. I. पृ. ८२

अनुशासन भने गर्नु भएन हो।”

(भगवान् भन्नुहुन्छ--)

“कश्यप ! त्यसोभए (कस्तो अनुशासन गर्नु पर्नेहो त) तिमिले नै बताऊ ०।”

बुद्धत्व प्राप्त गरेको सातौं वर्षमा यमकप्रातिहार्य देखाउनु भई भगवान् त्रयस्त्रिंशत् देवलोकमा वर्षावास गरिरहनु भएको समयमा उहाँले त्यहाँ अभिधर्मको उपदेश सुनाउनु भएको थियो । यसैको सिलसिलामा वहाँले विभङ्गपालिको ध्यान-विभङ्गका कुराहरूको साथै “यहाँ भिक्षु प्रातिमोक्ष संवर गरी विहार गर्छन्...” भन्ने आदि कुराहरू सुनाउनु भएको थियो । यी कुराहरू सुनेर कश्यप देवपुत्रको मनमा “भगवान्ले भिक्षुहरू यस्ता हुन्छन्, त्यस्ता हुन्छन्, भन्ने कुरा भने प्रकाश पार्नुभयो तर भिक्षुहरूलाई यस्तो गर्नुपर्छ, त्यस्तो गर्नुपर्छ अथवा यस्तो गर्नुहुन्न, त्यस्तो गर्नुहुन्न भन्ने कुराको अनुशासन भने गर्नु भएन” भन्ने लागेको थियो । अतः एक दिन यिनैले आफ्नो मनमा लागेका कुराहरू प्रकट गर्दै भगवान्लाई “भगवान्ले भिक्षुको प्रकाशन पार्नुभयो...” भन्ने आदि कुराहरू सूत्रमा उल्लेख गरिएको हो भनी. सार.प. I पृ. ८२: पठमकस्सपसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

० कश्यप देवपुत्रको कुरा सुनी भगवान्ले “मैले अनुशासन

न गरेको हुँदा अब तिमीनै भन कि कस्तो अनुशासन गर्नु पर्ने हो” भनी उनलाई नै अभिभारा दिनुभयो ।

यसो भन्नाको कारण—‘बुद्धको उपदेशसँग मेल-खानेगरी कश्यप देवपुत्रले भन्न सक्छन्’ भन्ने कुरा भगवान्लाई थाहाथियो यहाँ [१] कोही प्रश्नको उत्तरदिन चाहन्छ तर धर्ममा मेलखानेगरी बताउन सक्तैन, [२] कोही उत्तर दिन चाहन्न तर धर्ममा मेलखानेगरी बताउन सक्छ, [३] कोही उत्तर पनि दिन चाहन्न; धर्ममा मेलखानेगरी बताउन पनि सक्तैन, यस्तालाई भगवान्ले प्रश्नको भार दिनुहुन्न । [४] जो उत्तर पनि दिन चाहन्छ तथा धर्ममा मेलखानेगरी बताउन पनि सक्छ—त्यस्तालाई मात्र भगवान्ले प्रश्नको भार दिनुहुन्छ । कश्यप देवपुत्रमा उत्तरदिने इच्छा पनि थियो तथा धर्ममा मेलखानेगरी बताउने सामर्थ्य पनि थियो । त्यसैले भगवान्ले उनलाई ‘त्यसोभए तिमीले नै बताऊ’ भनी भन्नुभएको हो भनी सार. प. I. पृ. ८२ मा समुल्लेख भएको छ । देवपुत्रले अनुशासनको रूपमा बताएका शील, समाधि, तथा प्रज्ञाका कुराहरू सूत्रमै उल्लेख भएका छन् ।

(कश्यप देवपुत्र भन्दछन्—)

“सुभाषितस्स सिक्खेथ, समणूपासनस्सइ च ।
एकासनस्स च रहो, चित्तवूपसमस्स च ॥”

अर्थ--

“सुभाषितलाई सिक्नु, श्रमणहरूले गर्नुपर्ने उपासना गर्नु,
एकान्त निर्जनस्थानमा बसी चित्तलाई उपशमन गर्नु ।”

यति कश्यप देवपुत्रले भने । भगवान्छे पनि त्यसलाई
अनुमोदन गर्नुभयो ।

अनि कश्यप देवपुत्र “भगवान्छे अनुमोदन गर्नुभयो” भन्दै
भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी त्यहीं अन्तरधान
भए ।

×

×

×

मूल सूत्र--

२-ध्यानीहनुपछं

श्रावस्तीमा *।

एक छेउमा उभिएका कश्यप देवपुत्रले भगवान् समक्ष
यो गाथा सुनाए—

“भिक्षु सिया म्हायी विमुक्त चित्तो,
आकङ्खे वे^० हृदयस्सानुपत्ति ।
लोकस्स वत्वा उदयब्धयं च,
सुचेतसो अनिस्सितो तदानिसंसो'ति ।”

अर्थ—

“अरहत्व प्राप्तिको इच्छा गर्ने भिक्षु ध्यानी भई, विमुक्त
चित्तगरी, लोकको उदय-व्ययलाई बुझी, तृष्णा-दृष्टिहरूमा अनाश्रित
भई, उर्ध्व चित्त लिएर, बस्नसक्नु पर्छ ।”

* सं. नि. I. पृ. ४३: दुतियकस्सपसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं, अ. क.
I. पृ. ८२.

• स्याममा: 'वे' ।

७. कामद देवपुत्र

परिचय

यसभन्दा अघिल्लो जन्ममा कामद देवपुत्र एक वीर्यवान् योगी थिए । तर उनका बलवत् क्लेशहरूका कारणले गर्दा र पूर्व उपनिश्रय सम्पत्ति नपुग्नाको कारणले गर्दा—कठिन्ता पूर्वक मेहनत गरे तापनि त्यस जीवनमा उनी आर्यभूमिमा पुग्न सकेका थिएनन् । अनि मृत्युपछि उनी देवलोकमा उत्पन्न भएका थिए* । यस सम्बन्धमा अरू कुराहरू अगाडि अनुदित मूलसूत्रको पादटिप्पणीमा लेखिसकेकोले पुनः यहाँ दोहऱ्याइ रहनु आवश्यक ठानिएको छैन ।

अगाडिको मूलसूत्र पढदा भगवान्‌ले सो देवपुत्रलाई कहील्यै पनि हतोत्साही हुने किशिमबाट कुरा बताउनु भएको देखिन्न । जति पनि यी देवपुत्रले हतोत्साह व्यक्तगरी भगवान्‌लाई कुराहरू

* सार. प. I. पृ ८३: कामदसुत्तवण्णना, देवपुत्तासंयुत्तां ।

सुनाए, ती सबै विषयहरूमा वहाँले उत्साहवर्धक रूपले नै बताउनु भएको छ । यी उत्साहवर्धक कुरा सुनेर पनि ‘त्यत्तिका कठोर तपस्या गरेर पनि आफू आर्यभूमिमा पुग्न नसकेको कुरा’ मनमा राखी उनले बुद्धलाई अन्तमा यस्तो सुनाएका थिए कि—उत्साहित गराउनु भए तापनि “योग-मार्ग त विषमनै छ, दुर्गमनै छ” भनी भनेका हुन् । अनि त्यस विषयमा पनि भगवान्‌ले मंत्रीपूर्वक उनलाई सम्झाउनुहुँदै यसो भन्नु भयो—

“देवपुत्रे ! दुर्गमजस्तो देखिए तापनि योगीहरू पार पुग्छन् नै । त्यसैले ‘योगमार्ग’ दुर्गम छैन, सुगम नै छ । दुर्गम भए पनि जान सक्नुपर्छ । यसको निमित्त उपाय-ज्ञान सिक्न सक्नु पर्छ । उपाय नजान्ने असंयमी योगी मार्गबाट पतन हुन्छ र उपाय-जान्ने संशमीयोगी मार्गबाट पार पुग्न सक्छ । अतएव त्यो मार्ग दुर्गम छैन, सुगम नै छ ।”

अगाडिको सूत्र अध्ययन गर्दा बुद्धले उपरोक्त कुरामा जोडदिनु भएको छ भन्ने कुरा बुझिन्छ ।

+

×

×

मूल सूत्र—

कठोर छ

यस्तो मंले सुनेँइ।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो ।

अनि त्यहाँ, रातको प्रथमयाम बितिसके पछि सुन्दर रूप धारण गरी जेतवन जम्मै आलोकित पारी कामद् देवपुत्र^० जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका कामद् देवपुत्रले भगवान्लाई यस्तो विन्तिगरे—

“भगवान् ! कठोर छ, सारै कठोर छ ।”

(भगवान् भन्नुहुन्छ—)

१ सं. नि. I. पृ. ४५: कामदसुत्तं, देवपुत्तासंयुत्तं, अ. क. I. पृ. ८३.

० यी देवपुत्र अधि योगाचारी थिए । किन्तु घन-क्लेशहरूको कारणले गर्दा र पूर्वोपनिश्रय-सम्पत्ति नभएको कारणले गर्दा

“कठोरभए पनि गछन् । शैक्ष-शीलमा सुसमाहितभई बस्ने
अनगारिकहरूले सन्तुष्टभई सुख नै प्राप्तगछन् ।”

(कामद देवपुत्र भन्छन्—)

“भगवान् ! सन्तोष पाउनु दुर्लभ छ ।”

(भगवान् भन्नुहुन्छ—)

“दुर्लभ भएता पनि सन्तोष पाउँछन् । वित्तलाई शान्त-
पार्नकोनिमित्त जो रात-दिन ध्यानभावनामा रत हुन्छन्—उनीहरूले
दुर्लभ भएता पनि सन्तुष्टि पाउँन सक्छन् ।”

(कामद देवपुत्र भन्छन्—)

“भगवान् ! चित्तलाई दमनगर्नु अति गाह्रो छ ।”

(भगवान् भन्नुहुन्छ—)

यिनले त्यस वखत आर्य-मार्ग प्राप्तगर्न सकेकाथिएनन्,
र क्लेशहरूलाई दमनगरी श्रमण-धर्म पालनगरी मृत्युपछि
यिनी देवलोकमा पुगेका थिए । त्यहाँ पुगेपछि आफ्नो
पूर्वकर्मको स्मरणगरी आफूले मार्गफल प्राप्तगर्न नसकेको
हुँदा बुद्धकहाँ गई आफ्नो कठिनाइताको अनुभवका कुरा
प्रकट गर्दै यिनले “सारै कठोर छ” भनी भनेका हुन्, भनी
सं. नि. अ. क. I. पृ. ८३: कामदसुत्तावण्णनाले उल्लेख
गरेको छ ।

“दमनगर्तुं गाहो भएता पनि दमन नै गर्छन् । कामद !
इन्द्रिय दमनमा लाग्ने आर्यहरू मृत्युरूपी जाल चुडाली मुक्तभएर
जान्छन् ।”

(कामद वैवपुत्र भन्छन्—)

“भगवान् ! विषम मार्गमा जानु गाहो छ ।”

(भगवान् भन्नुहुन्छ—)

“कामद ! दुर्गम तथा विषम भएता पनि आर्यहरू जान्छन्,
नै । अनार्यहरू असंयमीभई दुर्गम मार्गबाट शीर तलपारी खस्छन् ।
आर्यमार्ग सम्मछ, आर्यहरूले नै विषम-मार्गलाई सम्मपार्छन् ।”

द. कोकनदा देवपुत्री

प रि च य

पालि साहित्यमा वर्षा वर्षाउने मेघराजालाई 'पञ्जुन्न' (= प्रद्युम्न) भन्दछन्, यी प्रद्युम्न देवराजा चातुर्महाराजिक लोकका हुन् । यी प्रद्युम्न देवराजाका कोकनदा भन्ने दुइ पुत्रीहरू थिए। कहीं कहीं ठूली छोरीलाई 'कोकनदा' र स्यानी छोरीलाई 'चूला कोकनदा' भनिन्छ भन्ने कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ* । पहिले पहिले यिनीहरूले बुद्धधर्म सम्बन्धी कुरा अर्का-बाट सुनेका मात्र थिए । पछि बुद्धधर्मलाई यिनीहरूले प्रत्यक्ष अवबोध गरे भन्ने कुरा अगाडिको सूत्रबाटै प्रष्ट बुझिन्छ । धर्मलाई अवबोध गर्न सकेका हुनाले नै हर्षित भई, एक दिन, बुद्धकहाँ गई यिनीहरूले धर्मको प्रशंसा गरेका थिए । कुनरूपले प्रशंसागरे भन्ने कुरा सूत्रको अध्ययनद्वारा थाहा हुन्छ ।

१ सार. प. I. पृ. ६४: पठमपञ्जुन्नसुत्तवण्णना, देवता-संयुत्तं ।

* D. P. P. I. पृ. ६७२.

यिनीहरूले अबबोध गरे अनुसार—पहिलो सूत्रमा जेठी छोरीले र दोश्रो सूत्रमा कान्छी छोरीले धर्मका वर्णन गरेका कुराहरू अगाडि अनुदित भएकाछन् ।

×

×

×

सिद्धार्थबुद्धका प्रासादहरू मध्ये एउटाको नाम पनि 'कोकनदा' भन्ने थियो^१। बोधिराज कुमारको घरको नाम पनि 'कोकनद' थियो* । यो घर कमलको फूल फुण्डिएको जस्तै आकारले बनाइएको थियो भन्ने कुरा बोधिराजसुत्तवण्णनाले^२ उल्लेख गरेको छ । कमलको फूललाई 'कोकनद' पनि भनिने भएको हुनाले त्यस घरको नाम 'कोकनद' राखिएको हो ।

Dhamma.Digital

+

+

+

१ दिपङ्करबुद्धदेखि लिएर सोहीँ बुद्ध हुन् । बु. वं. पा.

पृ. ३५६.

२ बु. वं. पा. पृ. ३५७: सिद्धत्थबुद्धवंसो ।

* म. नि. II. पृ. ३१८: बोधिराजकुमारसुत्तं ।

३ पपं. सू. III. पृ. २२१.

मूल सूत्र--

१-धर्मग्रहणद्वारा देवलोकमा पुग्नसक्ञ्च

यस्तो मंले सुनें ३ ।

एक समय भगवान् वैशाखीको महावनस्थित कूटागार शालामा बस्नु भएको थियो ।

त्यस वखत प्रद्युम्नः (= पञ्जुष) को छोरी कोकनदा रातको प्रथमयाम बितिसकेपछि सुन्दर रूप धारण गरी, महावन जम्मै आलोकित पारी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्याहाँ गइन् । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिइन् । एक छेउमा उभिएकी प्रद्युम्नकी छोरी कोकनदाले भगवान् समक्ष यी गाथाहरू सुनाइन्,—

३ सं. नि. I. पृ. २८: पठमपञ्जुषधीतुसुत्तं, देवसंयुत्तं. अ. क. I.

पृ. ६४

३ यिनी चातुर्महाराजिकवासी वर्षाद् देवताहुन् । सार. प

I. पृ. ६४

१—“वैशालीमा बस्नु भएका सर्वश्रेष्ठ पुद्गल बुद्धलाई प्रदचुम्नकी छोरी म कोकनदाले अभिवादन गर्छु ।

२—“चक्षुमान् बुद्धको धर्मलाई अघि मैले सुनेको मात्र थिएँ, अब सुगतमुनिले देशना गर्नु भएको धर्मलाई साक्षात्कार गरी म जान्दछु ।

३—“जो मूर्खले आर्य-धर्मलाई निन्दागरी हिड्छन्, उनी-हरू रौरवमा* गई धेरैदिनसम्म दुःख भोग गर्छन् ।

४—“क्षान्तिद्वारा उपशान्त भएको धर्ममा जो पुग्छन्,— उनीहरू मनुष्यदेह छाडी देवलोकमा पुग्छन् ।”

Dhamma.Digital

×

×

×

* रौरव नरक दुइप्रकारकाछन्—एक धुम्र-रौरव, अर्को जाल रौरव । धुम्र-रौरव छुट्टै हुन्छ । जाल-रौरव चाहिँ अवीचिनरकलोककै नाम हो । आगोको ज्वालामा पोर्लिदा बेसकरी कराउने हुनाले “रौरव” भन्ने नाम रहन गएकोहो । सार प. पृ. I. ६४: पठमपञ्जुघीतुमुत्तावणना ।

मूल सूत्र--

२-धर्मको रस

यस्तो मंले सुनें ०।

एक समय भगवान् वैशालीको महाबनस्थित कूटागार शालामा बस्नु भएको थियो ।

त्यस समय प्रदग्धुम्न (= पञ्जुन्न) की छोरी कोकनदा रातको प्रथम याम वितिसकेपछि सुन्दर रूप धारण गरी महाबन जम्मै आलोकित पारी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गइन् । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिइरहिन् । एक छेउमा उभिइरहेकी प्रदग्धुम्नकी स्यानी छोरी कोकनदाले भगवान् समक्ष यी गाथाहरू सुनाइन्,—

१-‘बिजुलीको चमक जस्तो रूप धारणगरी यहाँ आएको म

० सं. नि. I. पृ. २९: दुनियपञ्जुन्नधीतुसुतं देवतासंयुतं, अ.क.

I. पृ. ६४

[१६४]

बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव

प्रदयन्की छोरी हूँ, बुद्ध र धर्मलाई नमस्कार गरी यी अर्थवती
गाथाहरू भन्दछु ।

२-“पर्यायरूपमा बुद्ध-धर्मलाई धेरै प्रकारले विभाजन गर्न
सकिन्छ, मनले सुपरिचित गरे अनुसार म यहाँ संक्षेपमा भन्दछु ।

३-“काय, वाक् तथा चित्तले कुनै पनि लोकमा कुनै प्रकारका
पापहरू नगर्न, कामविषयलाई छाडी स्मृतिमान् सम्प्रज्ञानी भई बस्न,
अनि अनर्थसंहित दुःखको सेवन नगर्न ।”

६. खेम देवपुत्र

प रि च य

खेम (= क्षेम) देवपुत्र कुशलकामी एक देवपुत्र हुन् । उनी चाहन्थे कि प्राणीहरू अकुशल नगरी कुशल कर्म गरून् । उनी यो पनि महसूस गर्दथे कि अकुशलको फल कटुनै हुन्छ ।

एक दिन, उनी रातको प्रथम याम बितिसकेपछि आफ्नो देवप्रभावद्वारा भगवान् बस्ने जेतवन विहार जम्मं आलोकित पारी भगवान् कहाँ गएका थिए । त्यसबखत उनले भगवान्को अगाडि आफूलाई लागेका कुरा व्यक्तगर्दै कतिपय गाथाहरू भगवान्लाई सुनाएका थिए । जुन गाथाहरू अगाडिको मूल सूत्रमा अनुदित गरिदिएको छ । यी गाथाहरू सुनी भगवान् तूष्णी हुनु भएबाट वहाँले गाथाहरूको अनुमोदन गर्नु भयो भन्ने कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ । यी खेम देवपुत्र कुशलकामी मात्र नभई बुद्धप्रति सहानुभूति राख्ने खालका पनि थिए ।

×

×

×

भिन्नाभिन्न खेम नामहरू

(१) खेम (बोधिसत्व)—यिनी, वर्तमान बुद्धहुने महा-पुरुष थिए । ककुसन्ध बुद्धको पालामा यिनी खेमावती नगरको खेम (=क्षेम) भन्ने राजा भएका थिए । बु. वं. पा. पृ. ३७१: ककुसन्धबुद्धवंसो, अ. क. पृ. २११.

(२) खेम (सेठपुत्र)—यिनी, श्रावस्तीवासी, अनाथपिण्डिक महाजनका भाञ्जा (=बहिनीको छोरा) हुन् । यिनको नाम खेम (=क्षेम) थियो । यिनी बडो सुन्दर थिए । आफ्नो सुन्दरताको कारणले गर्दा यिनले बडो ब्यभिचारी जीवन बिताएका थिए । यिनले धेरै स्त्रीहरूलाई बिगारेकाथिए । जति चोटि यिनलाई समातेर राजाकहाँ लगे पनि राजाले अनाथपिण्डिक सेठको मुखले गर्दा यिनलाई छाडिन दिन्थे ।

एक दिन, यो कुरा बुद्धकहाँ पुगेपछि वहाँले उनलाई ब्यभिचारको फल बडो कटु हुन्छ भनी मैत्रीपूर्वक सम्झापछि खेम सेठपुत्र उहाँ सोतापन्न भए । धम्म. प. अ. क. पृ. ५५७: खेमस्सवत्थु, निरयवग्गो ।

(३) खेम (देवपुत्र)—यिनी, उही देवपुत्रहुन् जो बुद्धकहाँ गई

एकदिन यिनले खराव काम गर्नुहुन्न र असल काम गर्नुपर्छ भनी भगवान्को अगाडि गाथाहरू सुनाएका थिए । यिनकै कुरा यहाँ उल्लेख गरिदिएको छ ।

(४) खेम (भिक्षु)—यिनी, एक भिक्षु हुन् । श्रावस्तीमा छँदा, एक दिन आयुष्मान् सुमनसँग श्रावस्तीस्थित अन्धवनमा बसेका थिए । तेसवेला यिनले विमुक्तिभइसकेकालाई—“म श्रेष्ठछु, म समान छु अथवा म हीनछु भन्ने भावना हुँदैन” भनी भगवान्लाई सुनाएका थिए । भगवान्ले पनि स्वीकार गर्नु भएको थियो । खेम भिक्षुका साथी आयुष्मान् सुमनले पनि भगवान्लाई यस्तै कुरा सुनाएका थिए । अं. नि-६. पृ. ७२: खेमसुत्त, अ. क. II. पृ. ६७५.

(५) खेम (भिक्षु)—यिनी, एक त्रिपिटकघर भिक्षु थिए । यिनका गुरु धम्मपात्तित थेर थिए । परिवारपालि पृ. ५ अनुसार जम्बुद्वीपबाट बुद्धधर्म श्रीलंकांमा पुगिसकेपछि शिष्यपरम्पराको नामावलीमा यिनको नाम समावेश भएको छ । त्यस्तै समन्तपासादिका पृ. ६ मा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।

(६) खेम (नगर)—यो नगर, सुमन बुद्धको पालाको एक नगर हो । दीपङ्कर बुद्धदेखि लिएर चौथा बुद्ध सुमनबुद्ध हुनुहुन्छ । जातकट्ठकथा, दूरेनिदान^१ अनुसार त्यसवखत सुदत्त भन्ने राजा खेम (=क्षेत्र) भन्ने नगरमा बस्दथे । किन्तु बुद्ध-

वंसपाली* र त्यसको अट्टकथाले^० भने सुदत्त राजाको नगरको नाम 'खेम' हो भनी उल्लेख गरेको छ ।

(७) खेम^० (नगर)—यो नगर, तिस्स (= दिप्य) बुद्धको पालाको एक नगर हो । तिस्स बुद्ध यसै नगरका जनसन्ध^० राजाकी पदुमा+ (= पद्मा) भन्ने महारानीको कोखमा जन्मिनु भएको थियो ।

(८) खेम (नगर)--यो नगर, ककुसन्ध बुद्ध जन्मिनु भएको नगर हो। ककुसन्ध बुद्ध, दीपङ्कर बुद्धदेखि लिएर बाइसौं बुद्ध

* पृ. ३२९: सुमनबुद्धवंसो ।

^० बु. वं. अ. क. पृ. १२५: सुमनबुद्धवंसट्टकथा ।

^० बु. वं. पा. पृ. ३५९: तिस्सबुद्धवंसोले 'खेमक' भनी उल्लेख गरेको छ ।

^० बु. वं. अ. क. पृ. १८८: तिस्सबुद्धवंसट्टकथाले 'सच्चसन्ध' भनी उल्लेख गरेको छ ।

+ बु. वं. अ. क. पृ. १८५: तिस्सबुद्धवंसट्टकथामा 'पदुम' भन्ने उल्लेख भएको छ ।

‡ बु. वं. पा. पृ. ३५९: तिस्सबुद्धवंसो, अ. क. पृ. १८८

‡ जा. अ. क. I. पृ. ३७: दूरेनिदान, निदानकथा ।

हुनुहुन्छ । बुद्धवंस पालि* र त्यसको अट्टकथाले, क्रमशः 'खेमावती' र 'खेमवती' भनी उल्लेख गरेका छन् ।

(९) खेम (मृगदाबन)—यो, एक मृगदाबन हो । विपस्सी बुद्धको पालामा, बन्धुमती नगरको आसपासमा यो 'खेम' मृगदाबन थियो^१ । यसै वनमा विपस्सी बोधिसत्त्व जन्मिनु भएको थियो^२ । बुद्ध भइसक्नु भएपछि वहाँले यसै वनमा धर्मचक्रप्रवर्तन पनि गर्नु भएको थियो^३ ।

हालको ऋषिपतन मृगदाबनलाई नै त्यससमयमा 'खेम मृगदाबन' भनिएको हो भनी सुमङ्गलविलासिनी पृ. ३२०: महापदानुसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

(१०) खेम (तलाऊ)—यो, एक तलाऊको नाम हो । धेरै समय अघि वाराणशीमा संयम भन्ने राजाले राज्य गर्दथे । त्यस बखत महारानी खेमादेवीले एक सुवर्ण वर्ण हंसबाट उपदेश सुनेको स्वप्न

* पृ. ३७१: ककुसन्धबुद्धवंसट्टकथा ।

^१ बु. वं. अ. क. पृ. २०९: ककुसन्धबुद्धवंसट्टकथा ।

^२ बु. वं. अ. क. पृ. १९५: विपस्सीबुद्धवंसट्टकथा ।

^३ बु. वं. अ. क. पृ. १९५.

• बु. वं. पा.पृ.३६५, अ. क. पृ. १९७: विपस्सीबुद्धवंसो; मनो. र. पू. I. पृ. ८०: एककनिपातवर्णना ।

देखेकी थिइन् । अनि राजाले त्यस्तो हंस समात्ने उपायसोची वाराण-
शीको तीन (३) गाउत^३ उता तीन गाउत प्रमाणको एक तलाऊ बना-
उन लगाएका थिए । जसको नाम 'खेम' (= क्षेम) राखिएको थियो ।
त्यसवखत सुवर्ण हंस गौतम बुद्धनं हुनुहुन्थ्यो । हंसको नाम धतरट्ट
(= धृतराष्ट्र) थियो ०।

(११) खेम (वर्ग)—यो, एक वर्गको नाम हो । अङ्गत्तर-
निकाय, नवकनिपातको छैटौं वर्गहो । अं. नि-९. पृ. ८९: खेमवग्गो ।

(१२) खेम (सुत्तं)—यो, पनि एक सूत्रको नाम हो । यो
सूत्र अं. नि-९. पृ. ८९ मा उल्लेख भएको छ ।

(१३) खेम (सुत्तं)—यो पनि एक सूत्रकं नाम हो । यसं
सूत्रमा खेम (४) भिक्षुले भगवान्लाई सुनाएका कुराहरू उल्लेख
भएका छन् । अं. नि-९. पृ. ७२: खेमसुत्तं ।

(१४) खेम (सुत्तं)—यो पनि एक सूत्रकं नाम हो । यस
सूत्रमा खेम देवपुत्रले भगवान्लाई सुनाएका कुराहरू उल्लेख भएका
छन् । यसं सूत्रको अनुवाद यहाँ गरिदिएको छ ।

X

X

X

३ एक गाउत भनेको कतिहो भन्ने कुरो लेखकको बु. म. पृ. ३८
को पादटिप्पणीमा उल्लेख भइसकेको छ ।

० जा. अ. क. VII. पृ. २०२: महाहंसजातकं, नं. ५३४

मूल सूत्र---

पापकर्म नगर

यस्तो मंले सुनें ॥

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेत-
वनाराममा बस्नुभएवो थियो

एक समय खेम (= क्षेम) देवपुत्र रातको प्रथम याम बिति-
सके पछि सुन्दर रूप धारणगरी जेतवन जम्मै आलोकितपारी जहाँ
भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन
गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका खेम देवपुत्रले भगवान्-
को सम्मुखमा यी गाथाहरू भने—

१—“शत्रुको साथमा लाग्नेछं दुर्मेध मूर्खपुरुषहरू पापकर्मगरी
हिङ्छन्,—जसको फल कटुहुन्छ ।

२—“जुन कर्म गर्दा पश्चात्ताप तथा अश्रुमुख गरी रोई फलभोग

गनुं पर्नेहो—त्यस्तो काम नगनुं असल हो ।

३—“जुन काम गर्दा पश्चात्ताप हुन्न तथा प्रसन्नचित्तलिई फल भोग गर्न पाइन्छ—त्यस्तो काम गनुं असल हो ।

४—“जुन कामद्वारा आफ्नो हितहुन्छ—सोही काम नै सर्वप्रथम गर्नसक्नु पर्छ, गाडीवान्ले कैं चिन्ता नगरी धीरपुरुषले खूब मेहनत गर्नसक्नु पर्छ ।

५-६—“रात्रो फराकिलो तथा सम्म परेको बाटोलाई छाडी विषम मार्गमा लाग्ने गाडाको धुर भाँचिई गाडीवान् चिन्तामा पर्ने कैं धर्मबाट विमुख भई अधर्ममा लाग्ने निर्बुद्धि-पुरुष मृत्युको मुखमा परी धुर भाँचिई चिन्तामा पर्ने (गाडीवान्) कैं चिन्तामा पर्छ ।”

१०. घटिकार देवपुत्र

प रि च य

कश्यप बुद्धको पालामा घटिकार भन्ने कुहाले र ज्योति-
पाल (= जोतिपाल) भन्ने बुद्ध हितैषी साथी थिए । त्यस समयमा
शाक्यमुनि बुद्धनै ज्योतिपाल ब्राह्मण थिए ।

देवलोकमा उत्पन्न भएर पनि घटिकार देवपुत्रले शाक्यमुनि
बुद्धप्रति-अतीतको मित्रतालाई संस्मरणगर्दै-अहिले पनि उनले मित्रतापूर्ण
व्यवहार गरेको कुरा उनको अतीत तथा वर्तमानकथा माथि विचार
गर्दा यो कुरा पुष्ट्याई हुन्छ ।

❁ कश्यप बुद्ध गौतमबुद्ध भन्दा अघिल्ला बुद्धहुनुहुन्छ ।

❁ “अहं तदा माणवको, जोतिपालोति विस्सुतो ।” बु. वं. पा. पृ.
३७६: कस्सपबुद्धवंसो; म. नि. II. पृ. २८०: घटीकारमुत्तं ।
घटिकार र ज्योतिपाल माणवको सम्बन्धमा मिलिन्दराजाले
नागसेन महास्थविरसँग दोधारे प्रश्न सोधेका छन् । मिलि. प्र.
(हि.)पृ. २६९.

मनोरथपूरणी*, आतकठुकथा,† बुद्धवंसटुकथा,‡ तथा विमानवस्तु अटुकथाले‡ 'घटिकार देवपुत्र'लाई 'घटिकार महा ब्रह्मा' भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ । संयुक्तनिकायले भने 'घटिकार देवपुत्र' मात्रै उल्लेख गरेको छ ॥

अतीतकथा

अधि, कश्यप सम्यक्, सम्बुद्धको पालामा वेहलिङ्ग* भन्ने गाउँ-निगम (= गाउँभन्दा ठूलो र निगमभन्दास्यानो) मा कश्यप बुद्धका अग्र उपस्थाक घटिकार भन्ने एक कुह्याले बस्दथे । उनका अन्धा मातापिताहरू थिए । उनी आर्यकान्त शीलले युक्तथिए । उनी बुद्ध, धर्म तथा सङ्घप्रति अत्यन्त (= अवेच्च) प्रसन्न थिए । उनमा चतुसत्यको

* I. पृ. ४४: एककनिपातवण्णना ।

† I. पृ. ५४-५५: अविदूरेनिदानं ।

‡ पृ. २३६: गोतमबुद्धवंसटुकथा ।

§ पृ. २५३ कन्थकविमान ।

■ I. पृ. ३३, ५७: घटिकारसुत्तं, देवतासंयुत्तं, र देवपुत्तसंयुत्तं ।

● म. नि. II. पृ. २७१: घटीकारसुत्तं (नालन्दा पालि) मा 'वेगलिङ्ग' तथा सं. नि. I. पृ. ३३: घटिकारसुत्तं (नालन्दा-पाली) मा 'वेकलिङ्ग', रोमनमा: 'वेभलिङ्ग' उल्लेख भएका छन् ।

विषयमा कुनै पनि आशंका थिएन । उनी एकछ्त्राक मात्र खान्थे तथा कल्याण ब्रह्मचारी थिए । उनले मणी—माणिक्य तथा मुनचाँदी पनि ग्रहण गर्दैनथे । आफ्नो कामकोलागि आफैँले माटो पनि खन्दैनथे । मुसाले वा कुकुरले खोतलिराखेको* अथवा जङ्गलमा गई, त्यहाँ थुपा-रिएको माटोल्याई भाँडा बनाउने काम चलाउँदथे ।

उनले भाँडाहरूसँग अन्नहरू साट्-फेर गरी व्यापारगर्दथे ०। “घटिकार कुह्यालेको भाँडा खूब राम्रोसँग पोलेको तथा बलियो छ” भन्दै मानिसहरू उनका भाँडाहरू किन्नजाँदा—चामल, मास, तरकारी, नून, तेल आदिसँग साट्-फेरगरी किन्दथे ।

यदि मानिसहरूले ल्याएका अन्न तथा वस्तुहरू आफ्नो भाँडाको मोलभन्दा बढता भएको खण्डमा घटिकार कुह्यालेले अरू भाँडा थपी दिन्थे । यदि मानिसहरूका अन्न तथा वस्तुहरू भाँडाको मोलभन्दा कम भएको खण्डमा—“अहो, यी घटिकार कुह्यालेको भाँडाको मोलभन्दा कम अन्न तथा वस्तुदिई लिनहुन्न । यिनले यसै जीवनवृत्तिद्वारा आफ्नो अन्धा आमाबाबुहरूको पालन-पोषण गर्छन्, यिनी धार्मिक छन्” भन्दै नपुगेका अन्न तथा वस्तुहरू ल्याइदिन्थे । “यस्तासँग व्यापार गर्दा हामीलाई पनि कुशलनै लाभ हुन्छ” भन्दै मानिसहरू माटाका

* म. नि. II. पृ. २७७: घटीकारसुत्तं ।

० पपं. सू. III. पृ. १९५: घटीकारसुत्तावण्णना ।

० म. नि. II. पृ. २७७ घटीकारसुत्तं ।

भाँडाहरू लिन उनैकहाँ ओइरिन्थे । घटिकार कुह्यालेले पनि कहिल्यै पनि कसैको अन्न तथा वस्तुहरूप्रति लोभ-लालचागरी आफ्ना भाँडाहरूको मोलभन्दा एक कौडी पनि बढता लिन्नथे^१। गृहस्थी भएर पनि उनले त्यस्तो विशुद्ध नियमहरू पालन गर्न सक्नाको कारणहो—उनीमा पाँच अधोभागीय^२ (= ओरम्भागीय) संयोजनहरू निर्मूल भइसकेका थिए । उनी औपपातिक (= ब्रह्मलोकमा उत्पन्न हुने प्राणी) थिए^३। भनाइको मतलब उनी अनागामी* भइसकेकाथिए भनी भनिएको हो । घटिकार कुह्यालेको ज्योतिपाल^४ भन्ने ब्राह्मण^५माणव एक अतिप्रिय तथा हितैषी साथीथिए ।

त्यस समय, वाराणाशीमा किष्की भन्ने राजाले राज्यगदंथे ।

१ पपं. सू. III. पृ. १९५: घटीकारसुत्तवण्णना ।

२ 'अधोभागीय संयोजनहरू' भनेका के के हुन् भन्ने कुराहरू लेखकको बु.प.पृ.३२७ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भइसकेका छन् ।

३ म. नि. II. पृ. २७७-७८: घटीकारसुत्तं ।

* बु. वं. पा. पृ. ३७९: कस्सपबुद्धवंसो । 'अनागामी' भन्ने कस्तो पुरुष हो तथा यिनको कति प्रभेद हुन्छ भन्ने कुरा लेखकको बु. गृ. ष. २७४ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।

४ म. नि. II. पृ. २७२: घटीकारसुत्तं ।

५ पपं. सू. III. पृ. १९२: घटीकारसुत्तवण्णना; बु. वं. अ. क. पृ. २२०: कस्सपबुद्धवंसवण्णना ।

एकदिन कश्यप सम्भुद्ग सम्बुद्ध बाराणशीमा आइपुगनुहुँदा किकी राजाले कश्यप बुद्धसँग वाराणशीमा तीन महीना सम्म वर्षावास बिता-उनुहुन प्रार्थना गरे । तर वहाँले प्रार्थना स्वीकार गर्नु भएन । तीन तीन पटकसम्म प्रार्थना गर्दा पनि भगवानले “मैले अर्को प्रार्थना स्वीकार गरिसकेको छु” भन्नुहुँदै स्वीकार गर्नु नमए पछि मनमा दुःखलागी किकी राजाले कश्यप बुद्धसँग यस्तो विन्तिगरे—

“भन्ते ! मभन्दा ठूलो अरु कुनै उपस्थाक तपाइले मेरो राज्यमा देख्नु भएको छ के ?”

अनि कश्यप बुद्धले यसरी जवाफ दिनुभयो—

“महाराज ! वेहस्त्रिङ्ग भन्ने गाउँनिगममा घटिकार भन्ने एक कुह्याले छन् । उनी मेरा उपस्थाकहुन् ! महाराज ! ‘कश्यप बुद्धले मेरो वर्षावास स्वीकार गर्नु भएन’ भनी जसरी तपाइको मनमा दुःख-लाग्यो तथा तपाइको चित्त खिन्न भयो—त्यसरी घटिकार कुह्यालेको चित्त खिन्न हुँदैन । किनभने उनी बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको शरणमा गइसकेका छन् । उनको शरण अटल छ । उनले प्राणीहिसावि अधर्म-कर्म कहील्यै गर्दैनन् । उनी बुद्ध, धर्म तथा सङ्घप्रति अत्यन्त (= अवेचच) प्रसन्न छन् । उनी आर्यकान्तशील* द्वारा सम्पन्न छन् ।

१ म. नि. II. पृ. २७५-७७: घटीकारसुत्तं ।

* कस्तो शीललाई ‘आर्यकान्तशील’ भनिन्छ भन्ने कुरा लेखकको बु. ब्रा. पृ. ६९, ८७ तथा बु. गृ. पृ. २५६ मा उल्लेख भइसकेको छ ।

त्यतिमात्र होइन उनको मनमा चतुसत्य-धर्मको विषयमा कुनै आशङ्का छैन । उनी यसबारेमा अटल छन् । महाराज ! उनले मणी-माणिक्य तथा सुन चाँदीहरू पनि ग्रहणगर्दैनन्, उनी एकछाके छन् । यतिमात्र होइन उनले आफ्नो भाँडा बनाउनकोनिमित्त प्राणी प्रति दयाको कारणले गर्दा भुँइमा माटो समेत खन्दैनन् । जङ्गलमा थुपारिएको माटो खोजेर ल्याई भाँडाहरू बनाउँछन् । यसप्रकार जीविका गरेर पनि आफ्ना अन्धा आमाबाबुहरूको राम्रैसँग पालन-पोषण गर्छन् । उनका पाँच अधोभागीयसंयोजनहरू निर्मूल भइसकेका छन् । उनी ब्रह्मलोक गामी हुन् र उहीँबाट सबै आस्रवहरू क्षीणगरी परिनिर्वाण हुने छन् ।

(१) “महाराज ! एक समय, म वेहल्लिङ्ग मन्ने गाउँनिगममा बसिरहेको वेलामा, एकदिन विहान, भिक्षाको समय भएपछि चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहणगरी घटिकार कुह्यालेका आमाबाबुहरूकहाँ गई मैले—‘कहाँ गए सो भगव (= भार्गव) ?’ भनी सोध्दा उनीहरूले—‘भन्ते ! तपाइको उपस्थाक बाहिर गइसक्यो । चूलाका भाँडाबाट भात र तिहुन लिनुभई खानुहोस्’ भनी जवाफ दिए । महाराज ! अनि मैले, चूलाका भाँडाबाट भात र तिहुन लिई खाएर गएँ । जब घटिकार कुह्याले घरमा फर्के तब उनले आफ्ना आमाबाबुहरूसँग ‘कसले यहाँको भात र तिहुन खायो ?’ भनी सोध्दा उनीहरूले ‘पुत्र ! भगवान् अरहत्, सम्यक्, सम्बुद्ध आउनुभई भाँडाबाट भात र तिहुन

लिईं खाएर जानुभयो' भनी भने ।

“महाराज ! यो कुरा सुनी घटिकार कुह्यालेको हृदयमा यस्तो लाग्यो कि—‘अहो भाग्य ! कत्रो भाग्य !! जहाँ कि कश्यप भगवान्‌ले ममाथि यत्रो विश्वास राख्नुहुन्छ !!’ भन्दै उनको हृदयमा प्रीतिसुख उत्पन्न भएकोथियो र सो प्रीतिसुख उनको मनमा दुइहप्तासम्म रहिरहन्थ्यो तथा उनका आमाबाबुहरूको हृदयमा एकहप्तासम्म प्रीतिसुख रहिरहन्थ्यो*।

(२) “महाराज ! अर्को एक समयमा म वेदलिङ्ग भन्ने गाउँनिगममा बसिरहेको बेलामा, एकदिन भिक्षाटन्को समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहणगरी घटिकार कुह्यालेको आमाबाबुकहाँ गएँ । त्यहाँ पुगेपछि मैले उनीहरूसँग ‘कहाँ गए सो भगव ?’ भनी सोध्दा उनीहरूले ‘भन्ते ! तपाइको उपस्थाक बाहिर गइसक्यो’ भनी उत्तरदिई—‘त्यहाँ भाँडाबाट कुल्माष (= जौको खोले) र सूप लिएर खानुहोस्’ भनी भने । महाराज ! अनि मैले कुल्माष र सूप लिएर खाएँ । अनि आफ्नो घरमा फर्केपछि घटिकार कुह्यालेले ‘यहाँको कुल्माष र सूप कस्ले खायो ?’ भनी सोधेपछि उनका आमाबाबुहरूले कश्यप बुद्धले खाएर जानु भएको कुरा सुनाए ।

“महाराज ! यो कुरा सुनी घटिकारको मन अत्यन्त गद्‌गद्‌

* म. नि. II. पृ. २७८: घटीकारसुत्तं ।

हुन्थ्यो र उनको यो मानसिक प्रीतिमुख दुइहप्तासम्म मनमा रहरिहन्थ्यो तथा उनका आमाबाबुहरूको मनमा एकहप्तासम्म रहिरहन्थ्यो ।

(३) “महाराज ! एक अर्को समयमा, म वेहलिङ्ग भर्ज गार्जेनिगममा बसिरहेको वेलामा मेरो कुटीबाट बेस्करी पानी चुहिनथाल्यो । महाराज ! अनि मैले भिक्षुहरूलाई घटिकार कुह्यालेको घरमा कुनै घाँस-पातहरू छुन् के भनी हेर्न पठाएँ । भिक्षुहरूले उनको घरको छानाको खरहरू बाहेक अन्त कतै घाँस-पातहरू नभएको कुरा सुनाए । महाराज ! अनि मैले ‘सोहि छानाकै खरहरू भएपनि लिएर आऊ’ भनी भिक्षुहरूलाई अह्लाएँ । अनि, ती भिक्षुहरू घटिकार कुह्यालेको घरमागई छानाको खरहरू फिक्न थाल्दा घटिकारका अन्धा आमा-बाबुहरूले—‘छानाको खरहरू फिक्ने को हो ?’ भनी सोध्दा भिक्षुहरूले—‘भगिनी ! कश्यप बुद्ध बस्ने कुटीमा बेस्करी पानी चुहिंदेछ । त्यसैले वहाँको कुटी छाउनकोनिमित्त यो छानाको खरहरू फिकेकाहौं’ भनी भने । यति कुरा सुनेपछि उनीहरूले—‘हे भद्रमुखी हो ! लंजानु-होस्, लंजानुहोस्’ भनी भने। त्यसवखत घटिकारका आमाबाबुहरूले यो सोचे कि—‘यो घटिकार कहाँ जान्छ, कहाँजान्छ । बुद्ध भगवान् बस्ने कुटीमा पानी चुहेको कुरा पनि थाहापाउन्न; कस्तो केटो रहेछ ।’ यति सोचेर

नै उनीहरूले 'लैजानुहोस्' भनी भनेकाहुन् भनी पपञ्चसूदनीले^० उल्लेख गरेको छ ।

“महाराज ! घटिकार कुह्याले घरमा आएपछि जब उनले घरको छाना नभएको देखे तब, उनले आफ्ना आमाबाबुहरूसँग 'यो छाना कसले बिगारेको हो ?' भनी सोध्दा उनका आमाबाबुहरूले कश्यप सम्यक् सम्बुद्ध बस्ने कुटीमा बेस्करी पानी चुहिएकोले भिक्षुहरू आई छानाका खरहरू फिकेर लगे' भनी भन्दा घटिकारको मनमा यस्तो आनन्द लाग्यो कि उनको सो आनन्दको वेग उनको मनमा बुइ हप्तासम्म रहिरहेको थियो र उनका आमाबाबुहरूको मनमा एकहप्तासम्म रहेको थियो ।

“महाराज ! सो घटिकारको घरमा छाना नभए तापनि उनको घरमा एक थोपो पनि पानी पर्दैनथ्यो । आकाश नै छाना समानभईरहेको थियो । महाराज ! यस्ता घटिकार कुह्याले हुन् मेरा उपस्थाक ३।”

घटिकारको घरमा त्यसवखत मात्र पानी नपरेको होइन, अपितु त्यो स्थानमा कल्पसम्म पनि पानी पर्ने छैन भनी पपञ्चसूदनीले* उल्लेख गरेको छ ।

० III. पृ. १९६: घटिकारसुत्तवण्णना ।

३ म. नि. II. पृ. २८०: घटिकारसुत्त ।

* III. पृ. १९७: घटिकारसुत्तवण्णना ।

उपरोक्त कुरा सुनी वाराणशीका षड्वीराजा घटिकार कुह्माले प्रति यति प्रसन्न भए कि—राजाले घटिकार कुह्मालेलाई पाँच शय गाडाहरू चामल इत्यादि उपहार पठाइदिए । किन्तु घटिकारले “राजाका धेरै कामहरू छन्, गर्नु पर्ने कर्तव्यहरू पनि धेरै छन्; अतः यी उपहारहरू राजाकै होउन्,” भनी स्वीकार गरेनन्, भन्ने कुरा पनि घटिकार सूत्रमै^० समुल्लेख भएको छ ।

वर्तमान कथा

हाल शाक्यमुनी बुद्धको समयमा सो घटिकार कुह्माले घटिकार देवपुत्र भई शुद्धावास* ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भएका थिए ।

सिद्धार्थकुमार बोधिसत्वले गृहत्याग गरी अनोम नदीको छेउमा आफ्नो केशकाटी “प्रव्रजित भेषलाई यी काशिक वस्त्रहरू उपयुक्त हुँदैनन्, कषायवस्त्र नै सुहाउँछ” भन्ने कल्पनागरी कषायवस्त्रको कल्पना गरिरहनु भएको बेलामा यिनै घटिकार ब्रह्माले

० म. नि. II. पृ. २८०.

* ‘शुद्धावास’ भनी अविहा, अतप्पा, सुदस्सा, सुदस्सी तथा अकनिट्ट लोकहरूलाई भनिन्छ । हेर, विभं. पा. पृ. ५०८ उप्पादककम्म-आयुप्पमाणानि; बु. गृ.पृ. २७५ को पादटिप्पणीमा ।

वहाँलाई अठटपरिष्कार^१ युक्त कषायवस्त्रहरू ल्याइदिएका थिए ^२। सिद्धार्थकुमार बुद्धहुनु भइसकेपछि घटिकार देवपुत्र भगवान्कहाँ गई मित्रतापूर्वक सुसमाचार सुनाउने मनसायलिई, आफ्ना पुराना साथीहरू तथा पुराना गाउँलेहरू* अविहा ब्रह्मलोकमा उत्पन्नभई त्यहीं बाटै निर्वाणगामीहुने कुरा पनि सुनाउने विचारलिई, एकदिन, यिनले भगवान्लाई आफ्ना पूर्वज साथीहरू तथा गाउँलेहरूका नामहरू सुनाई उनीहरू मुक्त भएका कुरा पनि सुनाएकाथिए^३। त्यसैले अगाडि अनुदित मूल सूत्रको शुरुमं “सात भिक्षुहरू अविहामा उत्पन्नभई विमुक्त भए” भनी भनिएःहो । तिनीहरू को को थिए भन्ने कुरा पनि मूल सूत्रमै उल्लेख भएकैछन् । जस्तै—

१ “तिचीवरञ्च पत्तो च, वासि सूचि च बन्धनो ।

परिस्सावनेनअट्टे ते, युत्तयोगस्स भिक्खुनो ॥” बु.वं.अ.क.पृ.२३६ः
गोतमबुद्धवंसवण्णना ।

२ जा. अ. क. I. पृ. ५४ः अविदूरेनिदान; विमा. व. अ. क. पृ. २५३ः कन्थकविमान; बु. वं. अ. क. पृ. २३६ः गोतमबुद्धवंसवण्णना ।

* सं. नि. I. पृ. ३४ः घटिकारसुत्तं ।

३ सं. नि. I. पृ. ३३ः घटिकारसुत्तं ।

“उपको, पलगण्डो च, पुक्कुसाति च ते तयो ।

भद्वियो, खण्डदेवो^० च, बाहुरागिणं च सिङ्गियो^० ॥”

यो कुरा सुनेपछि भगवान्ले घटिकारसँग—“कसरी तिमिले यो कुराहरू थाहापायौ र कस्को धर्मद्वारा उनीहरू विमुक्त भए त ?” भनी सोध्दा घटिकार देवपुत्रले जुन कुराहरू जवाफ दिएका छन्—ती कुराहरू अगाडिको मूलसूत्रमै प्रष्टसँग उल्लेख भएका छन् ।

यो उत्तरदिदा घटिकार देवपुत्रले आफ्नो पनि परिचर्यादिदे “आफू कश्यप बुद्धको पालामा घटिकार भन्ने कुह्याले भएकोथिएँ*” भन्ने कुरा पनि बताएका थिए । जुन कुरा अगाडिकै मूल सूत्रबाटै प्रष्ट-हुन्छ ।

घटिकार देवपुत्रको उत्तर सुनी भगवान्ले उनलाई प्रशंसा गर्नु भयो ।

• पपं. सू. IV. पृ. १९४: धातुविभङ्ग सुत्तवण्णनाले ‘कुण्डदेव’ भनी उल्लेख गरेको छ ।

• पपं. सू. IV. पृ. १९४ ले ‘बाहुदन्ति’ भनी उल्लेख गरेको छ ।

• पपं. सू. IV. पृ. १९४ ले ‘पिङ्गियो’ भनी उल्लेख गरेको छ ।

* “कुम्भकारो पुरे आसि, वेकलिङ्गे घटीकरो ।

मातापेत्ति भरो आसि, कस्सपस्स उपासको ॥” सं. नि. I. पृ-

३३: घटिकारसुत्त ।

कश्यप बुद्धको पालाको घटना भए तापनि उत्कृष्ट जीवनको कुरा भएको हुँदा हाल बुद्धले पनि यस विषयलाई लिएर चर्चा गर्नु भएको थियो ।

एक दिन, भगवान् कोशलमा चारिकागर्दै गइरहुनु भएको वेलामा बाटोको एक छेउमा मुस्काउनुभयो । यो देखेर पछि पछिलागिरहुनु भएका आनन्द महास्थविरले वहाँसँग मुस्काउनाको कारण सोध्नु हुँदा सोही ठाउँमा बसी वहाँले घटिकार कुह्यालेको पूर्व कथा स्वयं सुनाउनु भयो । जुन कुराहरू 'घटिकारसुत्त' को नामले मज्झिमनिकायमा* उल्लेख भएको छ ।

धर्मसंग्राहकहरूले यो सूत्रलाई संयुत्तनिकायको 'देवतासंयुत्त'^६ तथा 'देवपुत्तसंयुत्त'^७ मा उल्लेख गरेका छन् ।

Dhamma.Digital

+

×

×

* II. पृ. २७१

^६ सं. नि. I. पृ. ३३: घटिकारसुत्त' ।

^७ सं. नि. I. पृ. ५७: घटिकारसुत्त' ।

मूल सूत्र--

घटिकार देवपुत्र कुम्भकारथिए

(घटिकार देवपुत्र भन्दछन्--)

१--“सात भिक्षुहरू अविहा (ब्रह्मलोक)मा उत्पन्न भई विमुक्त भए,—राग, द्वेष, (मोह) लाई परिक्षीण गरे, तृष्णारूपी विष भरित लोकबाट उत्तीर्ण भए*।”

(बुद्ध भन्दछन्—)

२--“तिनीहरू को थिए, जो कि—मनुष्यलोक छाडी दिव्यलोकमा गई पङ्कबाट तथा बुस्तर मृत्युलोकबाट उत्तीर्ण भए ?”

(घटिकार देवपुत्र भन्दछन्—)

* सं. नि. I. पृ. ३३: घटिकारसुत्तं, देवतासंयुत्तं; अ. क. I. पृ. ७२; यस्तै सूत्र सं. नि. I. पृ. ५७ देवपुत्तसंयुत्तंमा पनि उल्लेख भएको छ। यस सूत्रलाई स्याममा: ‘घटिकारसुत्त’ र रोमनमा: ‘घटिकारो’ भनी उल्लेख भएको छ।

३-“(तिनीहरू हुन्) (१) उपक (२) पत्तगण्ड, (३) पुक्कु-
साति गरी तीन; अनि (४) भद्रिय, (५) खण्डदेव,* (६) बाहु-
रगिगृ तथा (७) सिङ्गिय^०; यिनीहरूले मनुष्यदेह छाडी दिव्ययोग^०
लाई पनि पारगरे ।”

* सिंहलमा: ‘ भद्रदेव’ ।

१ सिंहलमा: ‘बहुदन्ति,’ स्याममा: ‘बहुदन्ती’ ।

० सिंहलमा र रोमनमा: ‘पिङ्गियो’ ।

● यहाँ ‘मनुष्यदेह’ भन्नाले पाँच अधोभागीयसंयोजनहरू भएको पुरुषलाई भनिएको हो । सार. प. I. पृ. १७२: घटिकारसुत-
वण्णना । भनाइको तात्पर्य सकृदागामी पुरुष भनिएको हो ।
सकृदागामी हुने पुरुषमा यी पाँच अधोभागीयसंयोजनहरू बाँकी
नै रहन्छन् । अतः ‘मनुष्य देह छाडी’ भनी भन्नाले यी पाँच
अधोभागीयसंयोजनहरूलाई छाडी अर्थात् पारगरी अनागामी
भई ब्रह्मलोकमा पुगे भनी भनिएको हो । पाँच अधोभागीय
संयोजनहरू भनेका के के हुन् भन्ने कुरा लेखकको बु.प.पृ. ३२७
को पादटिप्पणीमा उल्ले भएको छ ।

● ‘दिव्ययोग’ भनी पाँच उर्ध्वभागीयसंयोजनहरू हुने ब्रह्मलोकलाई
लक्ष्य गरेको हो । अनागामी हुने पुरुषमा उर्ध्वभागीय भन्ने
पाँच संयोजनहरू मात्र बाँकी रहन्छन् । ब्रह्मलोकपुगी त्यहाँबाट

(बुद्ध भन्नुहुन्छ--)

४--“भार-पासबाटमुक्तहुने उनीहरूको तिम्रो कुशलं भन्दछौ; कसको धर्मलाई जानी (उनीहरूले) भवबन्धनलाई चूडाले त ?”

(घटिकार देवपुत्र भन्छन्—)

५--“भगवान् वाहेक अरु को हुन्थ्यो र, भगवान्को धर्मछाडी अरु कसको धर्महोला र; जसको धर्मलाई ज्ञातगरी (उनीहरूले) भव-बन्धनलाई चूडाले ।

६--“नाम र रूप दुवै जहाँ निरुद्ध हुन्छ, सोही तपाइको धर्मलाई यहाँ ज्ञातगरी (उनीहरूले) भव-बन्धनलाई चूडालेकाहुन् ।”

(बुद्ध भन्नुहुन्छ—)

७--“दुर्विज्ञेय, दुर्बोध्य तथा गम्भीरकुरा तिम्रो भन्दछौ; कसको धर्म जानेर तिम्रो यस्तोकुरा गछौं ?”

(घटिकार देवपुत्र भन्दछन्—)

ती उर्ध्वभागीय पाँच संयोजनहरूलाई परिक्षीणगरी पार गरेका हुनाले ‘दिव्ययोगलाई पनि पारगरी’ भनी सूत्रमा उल्लेख भएको हो । सार. प. I. पृ.७२ घटिकारमुत्तवण्णना ।पाँच उर्ध्व-भागीयसंयोजनहरू भनेका यी हुन्—(१) रूपराग, (२) अरूपराग, (३) मान, (४) उद्धच्च तथा (५) अविदद्या । विभं.पा. पृ. ४५३: पञ्चकमातिकानिद्देसो, खुद्दकवत्थुविभङ्गो ।

८—“अघि म वेकलिङ्ग* गाउँनिगम (=गाउँ भन्दा सानो र निगमभन्दा ठूलो) मा घटिकार भन्ने कुम्भकार भएको थिएँ ।

९—“मैथुनधर्मबाट विरत रहने निरामिस-ब्रह्मचारीहरू थिएँ; उनीहरू (माथि उल्लेख भएका सातजना) एकै गाउँवासी तथा मेरा साथीहरू थिए ।

१०—“त्यसैले राग, द्वेष, (मोह)लाई परिक्षीण गरेका, तृष्णारूपी विष भरित लोकबाट उत्तीर्णभएका ती सातजना भिक्षुहरूलाई राम्ररी जान्दछु ।”

(बुद्ध भन्नुहुन्छ—)

११—“भगव ! (=भार्गव) जस्तो तिमी भन्दछौ त्यस्तै तिमी अघि थियो, (तिमी) पहिले वेकलिङ्गमा घटिकार भन्ने कुम्भकार

* सिंहल र रोमनमा: ‘वेहलिङ्ग;’ स्याममा: ‘वेभलिङ्ग’ कश्यप बुद्धको पालाको ‘वेकलिङ्ग’ भन्ने यो गाउँ-निगम वर्तमान बुद्धको पालामा कोशलराज्यभित्र देखिन्छ भनी भरतसिंह उपाध्यायको बु. भा. भू. पृ. २५४ मा उल्लेख भएको पाइन्छ । यो गाउँको नाम म. नि. II. पृ. २७१: घटिकारसुत्तामा पनि उल्लेख भएको छ ।

६ ‘निरामिस-ब्रह्मचारी’ भनी अनागामीहुने पुरुषलाई भनिएको हो । सार. प. I. पृ. ७२: घटिकारसुत्तावण्णना ।

थियो, (तिमो) आमा-बाबुहरूको भरणपोषण गर्थ्यौं, कश्यप बुद्धको उपासक पनि थियो ।

१२—“मैथुनधर्मबाट विरतथियो, निरामिष-ब्रह्मचारी पनि थियो र उनीहरू तिम्रा अधिका एकै गाउँका साथीहरू पनि थिए ।”

१३—यसरी अन्तिम शरीर धारण गर्ने ती दुवैथरी पुराना साथीहरूको समागम भएको थियो^७।

^७ यो एक गथा संगीतिकारहरूले पछि समावेश गरेका हुन् ।
सार. प. I. पृ. ७२: घटिकारसुत्तावण्णना ।

११. चन्दन देवपुत्र

परिचय

अतीत कथा

अगाडि उल्लिखित मूल सूत्रको अध्ययनगर्दा शायद हामीलाई लाग्न सक्छकि—किन चन्दन देवपुत्र आई आयुष्मान् लोमसकङ्गियसँग प्रश्न सोधेका होलान् ?

कुनै पनि घटना, पूर्व अथवा वर्तमान सम्बन्ध विना कुनै देवपुत्र भगवान्कहाँ अथवा भिक्षुहरूकहाँ गएको कुरा मूल सूत्र तथा अर्थकथा-हरूमा उल्लेख भएको पाइँदैन भन्ने कुरा सूत्र र अट्टकथाहरूको अध्ययनबाट थाहाहुन्छ ।

यी चन्दन देवपुत्र पनि अघिल्लो जन्ममा लोमसकङ्गिय स्थविरका साथी मात्र नभई एक अत्यन्त हितैषी मित्र तथा एकसाथ धेरै समयसम्म बसेका पनि थिए । यही सम्बन्धको कुरालाई संस्मरण गरी चन्दन देवपुत्र लोमसकङ्गिय स्थविरकहाँ आएका हुन ।

घेरें समय अघि कश्यप बुद्ध लोकमा उत्पन्न हुनु भएको समयमा यी चन्दन देवपुत्र 'चन्दन'* भन्ने एक महाधनी तथा श्रद्धा सम्पन्न उपासक र लोमसकङ्गिय स्थविर एक महाधनी तथा श्रद्धालु ब्राह्मण-पुत्र भएका थिए ॥ यिनीहरू दुवैले कश्यप सम्यक् सम्बुद्धको धर्मोपदेश समय समयमा सुन्ने गर्दथे । पछि यिनीहरू दुवैजना कश्यप बुद्धकहाँ भिक्षु भए ॥ लोमसकङ्गिय स्थविरले आफ्नो अपदानपालिमा उल्लेख गरेको "तदाहं चन्दनो चैव, पञ्चजित्वान सासने" भन्ने वाक्यद्वारा उनीहरू दुवैजना प्रव्रजित भएका थिए भन्ने कुरा पुष्ट्याइँ हुन्छ ।

* थेर. अप. दा. पा. II. पृ. १५९: लोमसकङ्गियत्थेरअपदानं; पपं. सू. IV. पृ. १५९: लोमसकङ्गिय भद्देकरत्तासुत्तावण्णना; थेर. अप. दा. अट्टकथाले 'चलन' भन्ने उपासक भनी उल्लेख गरेको छ । पृ. ४५४: लोमसकङ्गियत्थेरस्स अपदानट्टकथा ।

॥ अप, दा. अ. क. पृ. ४५४

० थेर. अप. दा. पा. II. पृ. ४५४; थेर. गा. अ. क. I पृ. ८४: लोमसकङ्गिय थेरगाथाअट्टकथा । पपं. सू. IV. पृ. १५९: लोमसकङ्गियसुत्तावण्णनावाट भने यिनीहरू उपासक मात्र थिए भन्ने भावना प्रकट हुन्छ । अर्थात् भिक्षु भएका थिए भन्ने कुरा उल्लेख गरेको छैन । थेर. गा. अ. क. I. पृ. ८४-८५: लोमसकङ्गियत्थेरगाथट्टकथाले भने यिनीहरू दुवैका नामहरू उल्लेख गरेको छैन । केवल एक भिक्षु भन्ने मात्र उल्लेख गरेको छ ।

० थेर. अप. दा. पा. II. १५६: लोमसकङ्गियत्थेरअपदानं ।

यी दुवै भिक्षुहरूले राम्ररी नै श्रमणधर्म पालन गरेकाथिए र कश्यप बुद्धले देशना गर्नु भएको “भद्देकरत्तमुत्तपटिपदा” को उपदेश पनि यिनीहरूले राम्ररी सुनेकाथिए । त्यसमध्ये दोश्रो (चन्दन) भिक्षुले पहिलो (लोमसकङ्गिय) भिक्षुसँग “भद्देकरत्त पटिपदा”को सम्बन्धमा प्रश्न सोध्दा राम्ररी भन्न नसकेपछि उनले “अहिले भन्न नसके तापनि भविष्य कालमा भन्न सक्नेछु” भनी भनेकाथिए र दोश्रो भिक्षुले पनि “हुन्छ, त्यसो भए मैले पनि सोध्ने छु” भनी जवाफ दिएका थिए*। अनि त्यस भिक्षुजीवनमा जीवनभर बसी त्यहाँबाट च्युतभई उनीहरू दुवैजना तुषितज्ञोकमा उत्पन्न भए । त्यसैले लोमसकङ्गिय थेरले आफ्नो अपदानमा “ततो चुता सन्तुसितं, उपपन्ना उभोमयं^०” भनी उल्लेख गरेका हुन् ।

कश्यप बुद्धको अन्तसम्म अर्थात् अर्को बुद्ध उत्पन्न नभएसम्म उनीहरू दुवैजना कहिले मनुष्यलोकमा, कहिले देवलोकमा गरी संचरण गर्दै वर्तमान बुद्धको पालामा त्यसमध्ये पहिलो भिक्षु कपिलवस्तुको शाक्यराजकुलमा जन्मे, जसको नाम ‘लोमसकङ्गिय’ रहनगयो । दोश्रो भिक्षु ‘चन्दन देवपुत्र’ भनाउँदै देवलोकमै उत्पन्नभएछे। यी कुराको

* थेर. गा. अ. क. I. पृ. ८५

० थेर, अप. दा. पा. II. पृ. १५६

१ थेर. गा. अ. क. I. पृ. ८५: लोमसकङ्गिय थेरगाथट्टकथा; थेर. अप. दा. अ. क. पृ. ४५४; पपं. सू. IV. पृ. १५९: लोमसकङ्गिय भद्देकरत्तमुत्तवण्णना ।

वारेमा, लोमसकङ्गिय स्थविरत्ते स्वयं यस्तो उल्लेख गर्नु भएको छ—

“ततो चवित्वा तिदसं, चन्दनो उपपज्जथ ।
अहं कपिलवत्थुस्मि, अजायिं साकियत्रजो॥”

वर्तमान कथा

लुम्बिनीमा जन्मिनु भएका सिद्धार्थ कुमार बोधिसत्व शुद्धोदन महाराजाको राजदरवारमा क्रमशः हुर्की, २९ वर्षको उमेरमा राहुल भद्रकुमार जन्मेपछि गृहत्याग गरेर जानुभयो । त्यसपछि बुद्धत्व ज्ञान प्राप्तगरी सातौं वर्षावासको समयमा शाक्यमुनि बुद्ध भगवान्ले श्रावस्तीस्थित गण्डम्ब वृक्षमनि आषाढपूर्णिमाको दिनमा यमकप्रातिहार्य-ऋद्धि देखाउनु भएको थियो । यमकप्रातिहार्य देखाए पछि बुद्धहरू मनुष्यलोकमा नबस्ने भएकोहुँदा शाक्यमुनि भगवान् बुद्ध,— मानिसहरूले हेर्दाहेर्दै त्रयस्त्रिंशद्देवभवनमा गई त्यहाँ,— पारिच्छत्र वृक्षमनि पाण्डुकम्बल-शैलासनमा बसी वहाँले वर्षावास बिताउनु भएको थियो* ।

त्यस वर्षावासको तीन महीनाभित्र भगवान्ले देवपरिषद्लाई

□ थेर. अप. दा. पा. II. पृ. १५६: लोमसकङ्गियत्थेर अपदानं ।

* पपं. सू. IV. पृ. १५९: लोमसकङ्गियभद्दे करत्तासुत्तवण्णना ।

अनेक प्रकारले अभिधर्मकाष्ठे कुराहरू सुनाउनु भएको थियो । यी कुराहरू अति गम्भीर थिए । त्यस वखत माथि (पृ. १३३ मा) उल्लेख भएका कश्यप देवपुत्र (६) यें, एक दिनको देवसभामा—यी चन्दन देवपुत्र पनि भगवान्को उपदेश सुनीरहेका थिए । त्यस वखत भगवान्ले ‘भद्रेकरात’ (= भद्देकरत्त उद्देशेसं) भन्ने नामक उपदेश सुनाउनु भएकोथियो । त्यस वेला यी चन्दन देवपुत्रले सूत्रका सबै कुराहरू सम्झी राख्न नसके तापनि यस उपदेशका गाथाहरू भने राम्ररी सम्झी राखेका थिए * । यस सम्बन्धका अरू कुराहरू तलको मूलसूत्रको पादटिप्पणीमा उल्लेख गरिदिएको छ ।

यो उपदेश सुनिसकेपछि चन्दन देवपुत्रलाई लोमसकङ्गिय (अधिल्ला जन्मका साथी भिक्षु)को संस्मरण भयो—जो अधि कश्यप बुद्धको पालामा एकै साथ बसेका भिक्षु साथी थिए र त्यस समय उनीसँग भद्देकरत्त उद्देश्यको बारेका कुरामा छलफल भएको पनि संस्मरण भयो ।

अनि, लोमसकङ्गिय भिक्षु बसिरहेको कपिलवस्तुको न्यग्रोधारासमा गई चन्दन देवपुत्रले—“भद्रेक रातको विभङ्ग जान्नुहुन्छ ?” भनी सोधे । जुन कुरा अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा पनि समुल्लेख भएकैछ ।

६ विभङ्गपालिको खन्ध विभङ्गका कुराहरू ।

* पपं. सू. IV. पृ. १५९

उपरोक्त कुराबाट—चन्दन देवपुत्र आउँदा—लोमसकङ्गिय शाक्य, भिक्षु भइसकेका रहेछन्, भन्ने कुरा प्रष्ट देखिन्छ*। अपदान-पालिले पनि यस्तै उल्लेख गरेको छ ।

अपदान पालिको भनाइ अनुसार लोमसकङ्गिय शाक्य प्रवृत्त भएर आमाको कारणले गर्दा उनी कपिलवस्तुमै बसिरहेकाथिए भन्ने कुरालाई—

“पञ्चजित्त्वान तत्थेव, निवसि मातुपूजको ।

चन्दनो देवपुत्तो मं, उपगन्तवान पुच्छथ ।” भन्ने गाथा-द्वारा प्रमाणित गर्छ ।

अनि चन्दन देवपुत्र आइसकेपछि आफू भगवान्कहाँ गएको कुरा पनि स्वयं लोमसकङ्गिय स्थविरले “चोदितोहं तदातेन, उपेच्च नरनायक” भनी अपदानमाथै उल्लेख गरेका छन् ।

थेरगाथटुकथाको भनाइअनुसार भने—लोमसकङ्गिय शाक्य, भिक्षुहुनुभन्दा अगाडि नै उनकहाँगई—चन्दन देवपुत्रले—भद्देकरत्त उद्देश्यको कुरा जान्दछौं के ?” भनी सोध्दा उनले—“जान्दिन” भनेपछि अतीतका कुराहरू संस्मरणगराई दुवै जना बुद्धकहाँ गएका थिए भनी

* म. नि. III. पृ. २७६: लोमसकङ्गियभद्देकरत्तामुत्तं ।

१ थेर. अप. दा. पा. II. पृ. १५७ लोमसकङ्गियत्थेर अपदान ।

उल्लेख भएको छ । बुद्धकहाँ गई उनीहरूले बुद्धसँग अतीतका कुराहरू सोध्दा बुद्धले पनि “हो, कश्यप बुद्धको समयमा तिमीहरूको बीच यस्तो यस्तो कुरा भएको थियो” भन्नु भएपछि विरक्तभई लोमसकङ्गिय शाक्य, भिक्षु भएर गएका हुन्भन्ने कुरा पनि थेरगाथट्टकथाले उल्लेख गरेको छ * ।

यस ग्रन्थमा मज्झिमनिकायको मूलसूत्रलाई आधार मानिएको छ ।

चन्दन देवपुत्रले यति कुरा सुनाएपछि जिज्ञासुभई लोमसकङ्गिय भिक्षु भगवान्कहाँ गई भद्देकरत्त उद्देश्यको कुरासिकी जङ्गलमा गएर बस्नथाले । अनि पछि उनले अरहत् फल पनि साक्षात्कार गरे भन्ने कुरा अपदान पालिले^० उल्लेख गरेको छ ।

अतः लोमसकङ्गिय भिक्षुकहाँ गई चन्दन देवपुत्रले कुरा सुनाउनाको परमार्थ नै उनलाई जिज्ञासु बनाउनु हो भन्ने कुराको अनुमान लगाउनसकिन्छ ।

यसरी चन्दन देवपुत्रले आफ्नो मित्रधर्म पालन गरेकाथिए ।

* I. पृ. ८५: लोमसकङ्गियथेरगाथट्टकथा ।

१ III. पृ. २७६: लोमसकङ्गिय भद्देकरत्तसुत्तं ।

० थेर. अप. दा. पा. II. पृ. १५७: लोमसकङ्गियथेर पदानं ।

दीघनिकायको आटानाटियसुत्त* अनुसार चन्दन देवपुत्र एक सेनापति र महासमयसुत्त† अनुसार यिनी श्रीसम्पत्ति सम्पन्न एक देवपुत्र थिए भन्ने कुरा बुकिन्छ ।

एक पटक राजगृहमा गई चन्दन देवपुत्रले भगवान्सँग प्रश्न सोधेका थिए । जुन कुरा तलको दोश्रो सूत्रमा उल्लेख गरिदिएकोछ । अर्को एक पटक महामौद्गल्यायन महास्थविर त्रयस्त्रिंश देवलोकमा जानुहुँदा पाँचशय (५००) देखिलिएर असीहजार (८०,०००) देव-परिषद् सहित चन्दन देवपुत्र वहाँलाई भेट्न गएका कुरा पनि अगाडिकै तेस्रो सूत्रमा उल्लेख भएको छ ।

संयुक्तनिकायको कङ्खेय्य सूत्रमा‡ जुन 'लोमसकंभिय' भन्ने नाम उल्लेख भएको पाइन्छ—सो 'लोमसकङ्खिय' नै हुनसक्छ भनी अनुमान गर्न सकिन्छ । कङ्खेय्य सूत्रका कुराहरू लेखकको बु.गृ. पृ. २३५ मा "शिक्षजीवन र तथागत जीवन" शीर्षक अन्तर्गत अनुवाद गरिदिएको छ । उपर्युक्त विचारलाई डा. मललसेकरले पनि आफ्नो D.P-P.II. पृ. ७९१ मा व्यक्त गरेका छन् ।

×

×

×

* दी. नि. III. पृ. १५७

† दी. नि. II. पृ. १९२

‡ सं. नि. IV. २७८

भिन्नाभिन्ने चन्दन नामहरू

(१) चन्दन (भिक्षु)—यिनी, एकान्नब्बे कल्प अघि एक सम्बुद्धका शिष्य थिए । यिनको नाम चन्दन थियो । त्यस वखत यिनले एकजोर चप्पल सम्बुद्धलाई चढाएका थिए । थेर. अप. दा. पा. I. पृ. २७६: उपाहनदायकत्थेरअपदानं ।

(२) चन्दन (थेर)—यिनी, श्रावस्तीवासी एक धनाढ्य सेठका पुत्रहुन् । यिनको नाम चन्दन थियो । वृद्धावस्थासम्म गृहस्थीमा बसी यिनले बुद्धको उपदेश सुनेका थिए । बुद्धको उपदेश सुनेर स्रोतापन्न पनि भएका थिए । अनि एक पुत्र पाएपछि विरक्तभई गृहस्थी जीवन त्याग गरी यिनी भिक्षु भई एक जङ्गलमा बस्न गए ।

एक दिन, भगवान्को दर्शनार्थ यिनी जङ्गलबाट श्रावस्ती गई एक मसानमा बसे । त्यस वखत यिनकी पहिलेकी भार्याले यो खबर सुनेर आफ्नो पुत्र वालक लिई उनी उनकहाँ गइन् र चन्दन थेरछे टाढंदेखि उनलाई आइरहेको देखेर—“यो स्त्री मकहाँ आइपुग्नुभन्दा अगाडि नै म यिनको विषयबाट मुक्तहुन सक्नुपर्छ” भन्ने अठोट गरी, विपश्यना ध्यान बढाई त्यतिखेरै अरहत्व साक्षात्कार गरे । त्यसैले

चन्दन थेरले थेरगाथा पालिमा*—

“जातरूपेण सञ्जन्ना, दासीगणपुरव्वता ।

अङ्केण पुत्तमादाय, भरिया मं वपागमी’ति” भनी उल्लेख गरेको हो ।

अनि सो स्त्री आफूकहाँ आइपुग्दा, आफू आकाशमा बसी उनलाई धर्मोपदेश सुनाई त्रिशरणमा प्रतिष्ठित गराए अनि उ आफू बस्ने ठाउँमें फर्केर गई है।

एकतीस कल्प अघि यिनले शुदर्शन प्रत्येकबुद्धलाई कुटज-फूल चडाएका थिए भनी थेरअपदान पालिने^० उल्लेख गरेको छ ।

(३) चन्दन मालिय(थेर)—यिनी, सुमेध^१बुद्धको पालाका एक भिक्षु हुन् । असी (८०) कोटी धनसम्पत्ति त्यागी यिनी प्रव्रजित भएका थिए । जब यिनी एक नदीको किनारमा बास गरिरहेका थिए, तब एक दिन, उनकहाँ सुमेध बुद्ध आउनुहुँदा उनले बुद्ध भनी नचिनी “तपाइ को हुनुहुन्छ जसको यस्तोविघ्न प्रभाव देखिन्छ ?” भनी सोधेका थिए ।

* पृ. २८९: चन्दनत्थेरगाथा ।

१ थेर. गा. अ. क. I. पृ. ३९५: चन्दनत्थेरगाथट्टकथा ।

० II. पृ. ९३: कुटजपुप्फियत्थेर अपदानं ।

१ दीपङ्कर बुद्धदेखि लिएर एघारौं बुद्ध ।

अनि सुमेध बुद्ध ले उनलाई—“म न देवहूँ, न गन्धर्वहूँ, न त म ब्रह्मानहूँ; बलिक म उनीहरूभन्दा पनि उत्तम पुरुषहूँ” भनी जवाफ दिनु भएको थियो । यत्तिकैमा उनले ‘बुद्ध हुनुहुँदो रहेछ’ भन्ने कुरा थाहापाई अत्यन्त प्रमुदितभई जङ्गलबाट आँपहरू र शालका फूलहरू टिपेरल्याई बुद्धको श्रीचरणमा पूजागरे तथा चन्दनद्वारा पनि पूजागरे । त्यसैले अपदान पालिले* यिनलाई ‘चन्दन मालिय’ भनी नामकरण गरेको हो ।

वर्तमान बुद्धको पालामा यिनी वैशालीको एक ब्राह्मणकुलमा जन्मेकाथिए र यिनलाई सबैले ‘गण्डिमित्र’ भनी चिन्दथे । भगवान् बुद्ध वैशालीमा आउनुहुँदा श्रद्धाउत्पन्नभई यिनी भिक्षु भएर गए । दक्ष नभएकाले सधैँभरी कुनै न कुनै आचार्यको आश्रयलाई यिनी बस्दथे । त्यसैले यिनलाई ‘वल्लिय भिक्षु’ पनि भन्दथे । ‘वल्लिय’ भन्ने लता विशेष कुनै रुखको आश्रय विना बढन नसक्ने क्ं यिनी पनि कुनै स्थविरहरूको आश्रय विना बस्न नसक्ने भएकाले यिनलाई ‘वल्लिय’ भनी भन्न थालेकाहुन् । अन्तमा वेनुदण्ड भन्ने स्थविरको आश्रय पाएपछि यिनले अरहत्व साक्षात्कार गरेका थिए भनी थेरगाथ-टुकथान्ने‡ उल्लेख गरेको छ ।

* II. पृ. ५९: चन्दनमालियत्थेरअपदानं ।

‡ I. पृ. २९२: वल्लियत्थेरगाथटुकथा ।

(४) चन्दन पूजक (थेर) —यिनी, अत्थदस्सी* बुद्ध भगवान्को पालामा एक किन्नर थिए । त्यस वखत यिनी फूलमं बासगर्दथे र फूल खाने गर्दथे ।

एक दिन, यिनले अत्थदस्सी बुद्धलाई चन्दनद्वारा पूजा गरेका थिए र त्यसैको पुण्यप्रभावद्वारा वर्तमान बुद्धको पालामा यिनले आस्रवहरू क्षयपार्न सकेका हुन् भनी थेरअपदानपालि I. पृ. १९४ चन्दन पूजकत्थेर अपदानले उल्लेख गरेको छ ।

थेरगाथट्टकथा^६ अनुसार वर्तमान बुद्धको पालामा यिनी मल्ल देशको मल्ल राजाको कुलमा जन्मेकाथिए र यिनको नाम 'सिंह' थियो । भगवान्को उपदेशद्वारा प्रभावित भई यिनी भिक्षु भएर अरहत् भएका थिए । सिंह थेरले आफूले पहिले गरेर आएको कर्मको संस्मरणगरी माथिका कुराहरू अपदानमा ^७ उल्लेख गरेका छन् ।

(५) चन्दन (देवपुत्र)—यिनी, उही देवपुत्रहुन् जसको बारेमा यहाँ सूत्रहरू उल्लेख गरिदिएको छु । यिनले एक पटक कपिलवस्तुका लोमसकङ्गिय स्थविरसँग, अर्को पटक भगवान् बुद्धसँग र अर्को

* दीपङ्कर बुद्धमेखि लिएर चौधौँ बुद्धहुन् ।

^६ I. पृ. १७९: सीहथेरगाथट्टकथा ।

^७ I. पृ. १९४: चन्दनपूजकत्थेरअपदानं ।

पटक त्रयस्त्रिंश भवनमा महामौद्गल्यायन महास्थविरसंग भेटेका कुराहरू सूत्रमा उल्लेख भएका पाइन्छन् । यी सूत्रहरूको अनुवाद अगाडि गरिदिएको छ ।

(६) चन्दन (शाला) —यो, भगवान् बस्नको निमित्त बनाइ-
दिएको एक गन्धकुटीको नाम हो ।

थेरगाथटुकथा* अनुसार सूणापरन्त जनपदका पूर्ण (= पुण्य)
स्थविर अरहत् भई सूणापरन्तका पाँच पाँचशय उपासक र उपासिका-
हरूलाई बुद्धधर्ममा दिक्षित गरिसकेपछि, उनीहरू सबैको प्रयासद्वारा
रक्तचन्दन काठको एक शाला बनाई सो शाला स्वीकार गर्नकोनिमित्त
भगवान् बुद्धलाई निस्त्याएका थिए । यसै शालाको नाम 'चन्दन
शाला' वा 'चन्दनमाल' अथवा 'मण्डल माल' हो ।

पपञ्चसूदनी IV. पृ. २११: पुण्योवाङ्मुत्तवण्णनाले यस
शालाको नाम 'मण्डलमाल' र सारत्थपकासिनीले पनि 'मण्डलमाल'
भनी उल्लेख गरेका छन् । D. P. P. I. पृ. ८४८ मा डा. मल-
सेकरले सुत्तनिपातटुकथाको आधारलाई 'चन्दनमाल' भनी उल्लेख
गरेका छन् ।

(७) चन्दन (सुत्तं) —यो, उही सूत्रहो जुन सूत्रमा चन्दन
देवपुत्रले भगवान्सँग "रातदिन अप्रमादी भई ओघबाट को तन-
सक्छ?" भन्ने आदि प्रश्नहरू सोधेका कुराहरू उल्लेख भएका छन् ।
यस सूत्रको अनुवाद पनि अगाडि गरिदिएको छ ।

* I. पृ. १५८: पुण्यत्थेरस्स गाथा वण्णना ।

[२०४]

बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव

(८) चन्दन (सुत्तं)--यो त्यो सूत्रहो जुन सूत्रमा महामौद्-
गल्यायन महास्थविरसँग चन्दन देवपुत्रले त्रयस्त्रिंश भवनमा भेटेका
कुरा उल्लेख भएको छ । यो सूत्रको अनुवाद पनि अगाडि गरिदिएको छु ।

Dhamma.Digital

×

×

×

मूल सूत्र--

१-भद्रेकरातको उपदेश

यस्तो मंले सुनें ॥

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेत-
वनाराममा बस्नुभएको थियो । त्यस समय आयुष्मान् लोमस-
कङ्गिय शाक्य (देश)को कपिलवस्तुस्थित न्यग्रोधाराममा बस्नुभएको
थियो । अनि चन्दन देवपुत्र रातको प्रथम याम बितिसकेपछि
सुन्दर रूप धारणगरी न्यग्रोधाराम जम्मै आलोकित पारी जहाँ
आयुष्मान् लोमसकङ्गिय हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि एक
छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका चन्दन देवपुत्रले आयुष्मान्
लोमसकङ्गियलाई यस्तो भने--

“भिक्षु ! के तपाइ भद्रेकरातको उद्देश्य (= उपदेश) र

॥ म. नि. III. पृ. २७६: लोमसकङ्गिय भद्रेकरत्तमुत्तं, अ. क.

IV. पृ. १५९.

विभङ्ग (= विभाजन) जान्नुहुन्छ ?”

“आवुसो ! म भद्रेकरातको उद्देश्य र विभङ्ग जान्दिन ।
आवुसो ! तिमी जान्दछौ त भद्रेकरातको उद्देश्य र विभङ्ग ?”

“भिक्षु ! म पनि भद्रेकरातको उद्देश्य र विभङ्ग जान्दिन ।
भिक्षु ! के तपाइ भद्रेकरातको गाथा (= श्लोक) जान्नुहुन्छ त ?”

“आवुसो ! म भद्रेकरातको गाथा पनि जान्दिन । आवुसो !
के तिमी भद्रेकरातको गाथा जान्दछौ त ?”

“भिक्षु ! म भद्रेकरातको गाथा भने जान्दछु ।”

“आवुसो ! कसरी तिमिले भद्रेकरातको गाथा जान्यौ त ?”

“भिक्षु ! एक समय भगवान्ले त्रयस्त्रिंशद्देवलोकमा
पारिद्धत्र (वृक्ष) मनी पाण्डुकम्बल शिलामा बस्नु भएको थियो ।
त्यस वखत भगवान्ले त्रयस्त्रिंशद्देवताहरूलाई भद्रेकरातको
उद्देश्य र विभङ्ग बताउनु भएको थियो—

१-‘अतीतं नान्वागमेय्य नपटिकङ्खे अनागतं ।

यदतीतं पहीनं तं, अपत्तं च अनागतं ॥

२-‘पच्चुप्पन्नं च यो धम्मं, तत्थ तत्थ विपरसति ।

असंहीरं असङ्कप्पं, तं विद्धा मनुब्रूहये ॥

३-‘अञ्जेवकिच्चमातपं, कोजब्बा मरणं सुवे ।
नहि नो सङ्गरं तेन, महासेनेन मच्चुना ॥

४-‘एवं विहारिं आतापिं, अहोरत्तमतन्दितं ।
तं वे भद्देकरत्तो ति, सन्तो आचिक्खते मुनी’ ति ॥’

अर्थ—

१-‘अतीतको अनुगमन नगर, भविष्यको प्रार्थना (= इच्छा) नगर, जुन अतीत हो त्यो निरुद्ध भइसक्यो, जुन भविष्य हो त्यो अहिले आएको छैन ।

२-‘वर्तमानको जुन धर्म (= विषय) हो त्यहाँ राम्ररी हेर, विचार गर; जुन संहरणीय छैन (= संहीरं) जुन अपरिवर्त्य हो (= असङ्कुप्पं) त्यसलाई विद्वान्ले बढाउनुपर्छ ।

३-‘गर्नुपर्ने काममा आजै संलग्नहोऊ, कसलाई थाहाछ कि महासेन मृत्युसँग युद्ध गर्दागर्दै भोलि नै मृत्यु होस् ।’

४-‘यसरी आतप्त गरी रात दिन विहार गर्नुलाई नै ‘भद्रेकरात’ भनी शान्त हुनु भएका मुनिले भन्नुनुन्छ ।’

“भिक्षु ! यसरी म भद्रेकरातको गाथा जान्द छु । भिक्षु ! मुनुहोस् भद्रेकरातका उद्देश्य र विभङ्ग; भिक्षु ! पढनुहोस् भद्रेकरातको उद्देश्य र विभङ्ग; भिक्षु ! भद्रेकरातको उद्देश्य र विभङ्ग

अरूलाई पनि पढाउनुहोस् ; भिक्षु ! भद्रोकरातको उद्देश्य र विभङ्ग अर्थसंहिता र आदिब्रह्मचर्यक छन्द, अर्थात् शुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गर्नको निमित्त उपयोगी छ ।”

यति चन्दन* देवपुत्रले भने । यति भनी चन्दन देवपुत्र त्यही अन्तरधान भए ।

* कश्यप सम्यक् सम्बुद्धको पालामा त्रिशरण गएका अत्यन्त श्रद्धालु, महाधनी तथा महादानी चन्दन भन्ने एक उपासक थिए । मृत्यु पछि उनी देवलोकमा उत्पन्न भए । देवलोकमा पनि उनलाई सबैले ‘चन्दन देवपुत्र’ भन्दथे । त्यसैले यिनको नाम नै ‘चन्दन देवपुत्र’ भन्ने रहन गएको हो ।

शाक्यमुनि गौतम बुद्ध, बुद्ध भइसक्नु भएको सातौँ वर्षमा श्रावस्तीमा गण्डम्ब वृक्षमनि आषाढ पूर्णिमाको दिन ‘यमकप्रातिहार्य’ देखाउनु भई (हेर. बु. प. पृ. २४-२८) त्यहाँबाट वहाँ त्रयस्त्रिंश देवलोकमा गई पारिच्छत्र वृक्षमा पाण्डुकम्बल जस्तो एक चट्टानमा तीन महीनासम्म वर्षावास गर्नु भएको थियो । त्यस वखत वहाँले चक्रवालका धेरै देवगण-हरूका सम्मुख आमा (महामायादेवी)लाई प्रत्यक्ष आफ्नो शरीर देखाई अभिधर्मका विषयमा अत्यन्त गम्भीर रूपले त्रिलक्षणयुक्त, रूप-अरूप परिच्छेदका सम्बन्धमा धर्मोपदेश गर्नु भएको थियो ।

अनि आयुष्मान् लोमसकङ्गिय त्यस रात बितेषिच्छि शयनासन सच्याई पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ श्रावस्ती हो त्यहाँ जानकोनिमित्त चारिका गर्नुभयो । चारिका गर्दै क्रमैसँग जहाँ श्रावस्तीस्थित अनाथ-पिण्डकको जेतवनाराम हो त्यहाँ गई भगवान्कहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नुभएका आयुष्मान् लोमसकङ्गियले भगवान्लाई यस्तो विन्ति गर्नुभयो—

“ भन्ते ! एक समय म शाक्य (देश) को कपिलवस्तुस्थित न्यग्रोधाराममा बसेको थिएँ । भन्ते ! त्यहाँ एक देवपुत्र रातको प्रथम याम बितिसके पछि सुन्दर रूप धारण गरी न्यग्रोधाराम जन्मै

यस धर्मोपदेशलाई बुझ्न नसक्ने देवताहरूलाई संवेग उत्पन्न गराउनकोनिमित्त भगवान्ले बीच बीचमा ‘अतीतं नान्वागमेय्य....’ भन्ने आदि उपदेश (= उद्देश) र विभाजनका कुराहरू (= विभङ्ग) पनि बताउनु हुन्थ्यो ।

त्यस वखत यी चन्दन देवपुत्र पनि त्यस धर्मसभामा उपस्थित थिए र उपदेश पनि सुनिरहेका थिए । किन्तु यिनले उपदेशका अरू गम्भीर सूत्रहरूलाई संछिरहन सकेनन् । केवल उपरोक्त सूत्रमा उल्लेख गरेका चार गाथाहरू मात्र संछिराखेका थिए । त्यसैले उनले ‘भद्रक रातको गाथा भने जान्दछु’ भनी भनेका हुन् भनी पपं. सू. IV. पृ. १५९: लोमसकङ्गियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको हो ।

आलोकितपारी जहाँ म थिएँ त्यहाँ आए । त्यहाँ पुगेपछि एक छेउमा उभिए । भन्ते ! एक छेउमा उभिएका सो देवपुत्रले मलाई यसो भने—

‘ भिक्षु ! के तपाइ भद्रेकरातको उद्देश्य र विभङ्ग जान्नुहुन्छ ?’

“ भन्ते ! यसोभन्दा मैले सो देवतालाई यसो भने—‘ आवुसो ! म भद्रेकरातको उद्देश्य र विभङ्ग जान्दिन । आवुसो ! तिमी जान्दछौ त भद्रेकरातको उद्देश्य र विभङ्ग ?’

‘ भिक्षु ! म पनि भद्रेकरातको उद्देश्य र विभङ्ग जान्दिन । भिक्षु ! के तपाई भद्रेकरातको गाथा जान्नुहुन्छ ?’

‘ आवुसो ! म भद्रेकरातको गाथा पनि जान्दिन । आवुसो ! के तिमी भद्रेकरातको गाथा जान्दछौ त ?’

‘ भिक्षु ! म भद्रेकरातको गाथा भने जान्दछु ।’

‘ आवुसो ! कसरी तिमिले भद्रेकरातको गाथा जान्यौ त ?’

‘ भिक्षु ! एक समय भगवान् त्रयस्त्रिंशद्देवलोकापारिच्छत्र (वृक्ष) मनी पाण्डुकम्बल शिलामा बस्नुभएको थियो । त्यस वखत भगवान्ले त्रयस्त्रिंशद्देवताहरूलाई भद्रेकरातको उद्देश्य र विभङ्ग पनि बताउनु भएको थियो—‘ अतीतं नान्वागमेय्य... *’ भिक्षु यसरी म भद्रेकरातको गाथा जान्दछु । भिक्षु ! सुन्नुहोस् भद्रेकरातको उद्देश्य र विभङ्ग, भिक्षु ! पढ्नुहोस् भद्रेकरातको उद्देश्य र विभङ्ग, अरुलाई पनि पढाउनुहोस् । भिक्षु ! भद्रेकरातको उद्देश्य र विभङ्ग अर्थसहित र

* माथि पृ. २०६ मा उल्लेख भएका चारैवटा गाथाहरू दोहऱ्याई पढ्नु ।

आदिब्रह्मचर्यकं छन् अर्थात् शुद्ध ब्रह्मचर्यं पालनं गन्कोनिमित्तं उपयोगी छ ।'

“ भन्ते ! सो देवपुत्रले यति भन्ने । यति भनी ती देवपुत्र त्यहीं अन्तरधान भए । भन्ते ! भगवान्‌ले भद्रेकरातको उद्देश्य र विभङ्ग (सबन्धमा) बताउनुभए बेश हुने थियो ।”

“ भिक्षु ! ती देवपुत्र कोहुन् भन्ने कुरा तिमी जान्दछौ ?”

“ भन्ते ! ती देवपुत्र कोहुन् भन्ने कुरा म जान्दिन ।”

“ भिक्षु ! ती चन्दन भन्ने देवपुत्र हुन् । भिक्षु ! चन्दन देवपुत्रले सबै चित्तहरूलाई एकत्रित पारी, एकचित्त एक मन गरी, कान थापी धर्म सुन्छन् । भिक्षु ! त्यसोभए राम्ररी मन राखी सुन, म भन्नेछु ।”

“ हवस् भन्ते !” भनी आयुष्मान् लोमसकङ्गिण्यले भगवान्‌लाई प्रत्युत्तर दिनुभयो । (अनि) भगवान्‌ले यत्तो भन्नुभयो—

१-‘ अतीतं नान्वागमेय्यं, नप्पटिकड्खे अनागतं ।
यदतीतं पहीनं तं, अपत्तं च अनागतं ॥

२-‘ पच्चुपन्नं च यो धम्मं, तत्थ तत्थ विपस्सति ।
असंहीरं असङ्कप्पं, तं विट्ठा मनुब्रूह्ये ॥

३-‘ अज्जेवकिच्चमात्तप्पं, कोज्जव्वा भरणं सुवे ।
नहि नो सङ्गरं तेन, महासेनेन मच्चुना ॥

४-‘ एवं विहारिं आतापिं, अहोरत्तमतन्दितं ।
तं वे भद्देकरत्तो ति, सन्तो आचिक्खते मुनी’ ति ॥’

अर्थ -

१-‘ अतीतको अनुगमन नगर, भविष्यको प्रार्थना (= इच्छा) नगर, जुन अतीत हो त्यो निरुद्ध भइसक्यो, जुन भविष्य हो त्यो अहिले आएकै छैन ।

२-‘ वर्तमानको जुन धर्म (= विषय) हो त्यहाँ रात्ररी हेर, विचार गर; जुन संहरणीय छैन (= असंहीरं), जुन अपरिवर्त्य हो (= असञ्कुप्पं) त्यसलाई विद्वान्ले बढाउनु पर्छ ।

३-‘ गर्नुपर्ने काममा आजै संलग्न होऊ, कसलाई थाहाछ कि महासेन मृत्युसँग युद्ध गर्दा गर्दै भोलि नै मृत्यु होस् ।

४-‘ यसरी आतप्त गरी रात दिन विहार गर्नुलाई नै ‘भद्दे करात’ भनी शान्तहुनु भएका मुनि भन्नुहुन्छ ।’

(१) ‘ भिक्षु ! कसरी अतीतको अनुगमन हुन्न भने— ‘अतीत समयमा यस्तो रूपको थिएँ’ भनी त्यसमा राग (= नन्दी) उत्पन्न गर्दैन, ‘अतीत समयमा यस्तो वेदी (= यस्तो सुखवेदी) थिएँ’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, ‘अतीत समयमा यस्तो संज्ञी (= यस्तो सुखावि वेदनाको संज्ञी) थिएँ’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, ‘अतीत समयमा यस्तो संस्कारको थिएँ’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन,

‘अतीत समयना यस्तो विज्ञानको थिएँ’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन । भिक्षु ! यसरी अतीतको अनुगमन गर्ने हुन्न ।

(२) ‘भिक्षु ! कसरी भविष्यको प्रार्थना (- इच्छा) गर्छ भने - ‘ भविष्यमा यस्तो रूपको हुनपाए हुन्थ्यो ’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्छ, ‘ भविष्यमा यस्तो वेदी हुनपाए हुन्थ्यो ’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्छ, ‘ भविष्यमा यस्तो संज्ञी हुनपाए हुन्थ्यो ’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्छ, ‘ भविष्यमा यस्तो संस्कारको हुनपाए हुन्थ्यो ’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्छ, ‘ भविष्यमा यस्तो विज्ञानको हुनपाए हुन्थ्यो ’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्छ । भिक्षु ! यसरी भविष्यको प्रार्थना (=इच्छा) गर्छ ।

(३) ‘ भिक्षु ! कसरी भविष्यको प्रार्थना (- इच्छा) गर्दैन भने - ‘ भविष्यमा यस्तो रूपको हुनपाए हुन्थ्यो ’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, ‘ भविष्यमा यस्तो वेदी हुनपाए हुन्थ्यो ’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, ‘ भविष्यमा यस्तो संज्ञी हुनपाए हुन्थ्यो ’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, ‘ भविष्यमा यस्तो संस्कारको हुनपाए हुन्थ्यो ’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, ‘ भविष्यमा यस्तो विज्ञानको हुनपाए हुन्थ्यो ’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन । भिक्षु ! यसरी भविष्यको प्रार्थना गर्दैन ।

(४) ‘ भिक्षु ! कसरी वर्तमान धर्म (= विषय) मा संहरणीय हुन्छ भने - भिक्षु ! यहाँ आर्यहरूलाई* नदेख्ने, आर्य

* यहाँ कस्तालाई आर्य भनेका हुन् भन्ने कुराका सम्बन्धमा लेखकको बु. गृ. पृ. ४१७ मा हेर्नु ।

धर्ममा अकोविद, आर्य धर्ममा अबिनीत; सत्पुरुषलाई नदेखने, सत्पुरुष धर्ममा अकोविद तथा सत्पुरुष धर्ममा अबिनीत—अश्रुतवान् पृथग्जनले —[१] (a) रूपलाई आत्मा भनी हेर्छ, (b) रूपत्वलाई आत्मा भनी हेर्छ, (c) आत्मामा रूप छ भनी हेर्छ अथवा (d) रूपमा आत्मा छ भनी हेर्छ । [२] (a) वेदनालाई आत्मा भनी हेर्छ, (b) वेदनात्वलाई आत्मा भनी हेर्छ, (c) आत्मामा वेदना छ भनी हेर्छ अथवा (d) वेदनामा आत्मा छ भनी हेर्छ । [३] (a) संज्ञालाई आत्मा भनी हेर्छ, (b) संज्ञात्वलाई आत्मा भनी हेर्छ, (c) आत्मामा संज्ञा छ भनी हेर्छ अथवा (d) संज्ञामा आत्मा छ भनी हेर्छ । [४] (a) संस्कारलाई आत्मा भनी हेर्छ, (b) संस्कारत्वलाई आत्मा भनी हेर्छ, (c) आत्मामा संस्कार छ भनी हेर्छ अथवा (d) संस्कारमा आत्मा छ भनी हेर्छ । [५] (a) विज्ञानलाई आत्मा भनी हेर्छ, (b) विज्ञानत्वलाई आत्मा भनी हेर्छ, (c) आत्मामा विज्ञान छ भनी हेर्छ अथवा (d) विज्ञानमा आत्मा छ भनी हेर्छ । भिक्षु ! यसरी वर्तमान धर्ममा संहरणीय हुन्छ (= संहीरति) ।

(५) 'भिक्षु ! कसरी वर्तमान धर्ममा संहरणीय हुन्न भने —भिक्षु ! यहाँ, आर्यहरूलाई देखने, आर्य धर्ममा* कोविद, आर्य धर्ममा विनीत; सत्पुरुषलाई देखने, सत्पुरुष धर्ममा कोविद तथा सत्पुरुष धर्ममा[●]

* कस्तालाई 'आर्यधर्म' भन्दछन् भन्ने बारेमा लेखकको बु. गृ. पृ. ४१८ मा हेर्नु ।

● कस्तालाई 'सत्पुरुषधर्म' भन्दछन् भन्ने कुरा पनि बु. गृ. पृ. ४१८ मा हेर्नु ।

विनीत—श्रुतवान् श्रावकले— [१] (a) रूपज्ञाई आत्मा भनी हेदैन, (b) रूपत्वलाई आत्मा भनी हेदैन, (c) आत्मामा रूप छ भनी हेदैन, (d) न रूपमा आत्मा छ भनी हेछ । [२] (a) वेदनालाई आत्मा भनी हेदैन, (b) वेदनात्वलाई आत्मा भनी हेदैन, (c) आत्मामा वेदना छ भनी हेदैन, (d) न वेदनामा आत्मा छ भनी हेछ । [३] (a) संज्ञालाई आत्मा भनी हेदैन, (b) संज्ञात्वलाई आत्मा भनी हेदैन, (c) आत्मामा संज्ञा छ भनी हेदैन, (d) न संज्ञामा आत्मा छ भनी हेछ । [४] (a) संस्कारलाई आत्मा भनी हेदैन, (b) संस्कारत्वलाई आत्मा भनी हेदैन, (c) आत्मामा संस्कार छ भनी हेदैन, (d) न संस्कारमा आत्मा छ भनी हेछ । [५] (a) विज्ञानलाई आत्मा भनी हेदैन, (b) विज्ञानत्वलाई आत्मा भनी हेदैन, (c) आत्मामा विज्ञान छ भनी हेदैन, (d) न विज्ञानमा आत्मा छ भनी हेछ । भिक्षु ! यसरी वर्तमान धर्ममा संहरणीय हुन्न (= न संहारति) ।'

१—“अतीतं नान्वागमेद्य * ।”

यति भगवान् लो भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भएका आयुष्मान् लोमसकङ्कियले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गर्नुभयो ।

+ + +

* माथि पृ. २११ मा उल्लेख भएका चारैवटा गाथाहरू दोहऱ्याई पढ्नु ।

मूल सूत्र —

२-ओघबाट को तर्नसक्छ ?

राजगृहमा* ।

एक छेउमा उभिएका चन्दन देवपुत्रले भगवान्लाई गाथाद्वारा
यस्तो भने—

“कोसूध^० तरति ओघं, रत्तिन्दिवमतन्दितो ।
अप्पत्तिट्ठे अनालम्बे, को गम्भीरे न सीदती’ ति ॥ ”

अर्थ —

“ रात दिन अप्रमादी भई ओघबाट को तर्नसक्छ ? अप्रतिष्ठित
तथा आलम्बन नभएको गम्भीर संसारमा को डुब्दैन ? ”

(भगवान् बुद्ध भन्नुहुन्छ—)

* सं. नि. I. पृ. ५०: चन्दनसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं; अ. क. I. पृ. ८७.

० नालन्दा पालिमा: ‘कथंसु’ ।

१-“सब्वदा सीलसम्पन्नो, पब्बवा सुसमाहितो ।
आरद्धविरियो^० पहितत्तो, ओघंतरति दुत्तरं ॥

२-“विरतो कामसंवाय, रूपसंयोजनातिगो^० ।
नन्दीरागपरिक्खीणो^१, सो गम्भीरे न सीदती’ ति ॥”

अर्थ—

१-“सर्वदा शील सम्पन्न हुने, सुसमाहित भई प्रज्ञावान् हुने,
तथा वीर्य बढाउने पुरुष दुष्टर ओघबाट उत्तीर्ण हुनसक्छ ।

२-“कामसंज्ञाबाट* विरक्त हुने, रूपसंयोजन^०हरूलाई पार गर्ने,

० बर्माः ‘वीरियो’ ।

० स्याममाः ‘रूपसंयोजनातितो’; सिंहलमाः ‘रूपसंयोजनातिभो’ ।

१ सिंहलमाः ‘...परिक्खीणो’; स्याम र रोमनमाः ‘...भवपरिक्खीणो’ ।

* यहाँ ‘कामसंज्ञा’ भनी अधोभागीय पाँच संयोजनहरूलाई भनिएको हो । सार. प. I. पृ. ८७: चन्दनमुत्तवण्णना । अधोभागीय पाँच संयोजनहरू के के हुन् भन्ने कुरा लेखकको बु. प. पृ. ३२७ को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।

● यहाँ ‘रूपसंयोजन’ भन्नाले उर्ध्वभागीय संयोजनहरूलाई भनिएको हो । सार. प. I. पृ. ८७: चन्दनमुत्तवण्णना । उर्ध्वभागीय पाँच संयोजनहरू यी हुन्—

तथा नन्दीरागलाई परिक्षीण गरेको जो पुरुष हो—सो गम्भीर संसारमा
डुब्दैन ।”

×

×

×

(१) रूपराग संयोजन, (२) अरूपराग संयोजन,
(३) मान संयोजन, (४) उद्धञ्च संयोजन तथा (५) अविदद्या
संयोजन । विभं. पा. पृ. ४५३: पञ्चकमातिकनिद्देशो, खुद्कवत्थु-
विभङ्गो ।

मूल सूत्र—

३—महामौद्गल्यायनसँग

अनि, आयुष्मान् महामौद्गल्यायन—जस्तं कुनै बलवान् पुरुषले खुम्चेको बाहुलाई पसाछं अथवा पसारेको बाहुलाई खुम्चराउँछ— त्यस्तैगरी जेतवनमा अन्तर्धान भई त्रयस्त्रिंश (देवलोक) मा प्रकट हुनुभयो^१ ।

(१) अनि, चन्दन देवपुत्र पाँच शय (५००) देवताहरूसँग जहाँ आयुष्मान् महामौद्गल्यायन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका चन्दन देवपुत्रलाई आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले यसो भन्नुभयो—

“चन्दन ! बुद्धको शरणमा जानु असल हो । चन्दन ! बुद्धको शरणमा जानाको हेतुले यहाँ केही सत्वहरू शरीर छाडी मरणपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् । चन्दन ! धर्मको शरणमा जानु असल हो । चन्दन ! धर्मको शरणमा जानाको हेतुले यहाँ केही सत्वहरू शरीर छाडी मरण पछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् । चन्दन !

^१ सं. नि. III. पृ. २५०: चन्दनसुत्तं, मोगल्लानसंयुत्तं ।

सङ्घको शरणमा जानु असल हो । चन्दन ! सङ्घको शरणमा जानाको हेतुले यहाँ केही सत्वहरू शरीर छाडी मरण पछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् ।”

(क) (चन्दन देवपुत्र भन्दछन्—)

“मारिष मौद्गल्यायन ! बुद्धको शरणमा जानु असल हो । मारिष मौद्गल्यायन ! बुद्धको शरणमा जानाको हेतुले यहाँ, केही सत्वहरू शरीर छाडी मरण पछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् । मारिष मौद्गल्यायन ! धर्मको तथा सङ्घको शरण जानु असल हो ! मारिष मौद्गल्यायन ! धर्मको तथा सङ्घको शरणमा जानाको हेतुले यहाँ केही सत्वहरू... स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् ।”

(२) अनि चन्दन देवपुत्र ६ शय (६००) देवताहरूसँग, ... सात शय (७००) देवताहरूसँग, ... आठ शय (८००) देवताहरूसँग, ... असी हजार (८०,०००) देवताहरूसँग जहाँ आयुष्मान् महा-मौद्गल्यायन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका चन्दन देवपुत्रलाई आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले यसो भन्नुभयो—

“चन्दन ! बुद्धको शरणमा जानु असल हो । चन्दन ! बुद्धको शरणमा जानाको हेतुले यहाँ केही सत्वहरू...स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् । चन्दन ! ...*”

* माथि पृ. २१९को (१) मा उल्लेख भएका सबै पाठहरू दोह्र्याई पढ्नु ।

(ख) (चन्दन देवपुत्र भन्दछन्—)

“मारिष मौद्गल्यायन ! बुद्धको शरणमा जानु असल हो ।
मारिष मौद्गल्यायन ! ... © ।”

(३) अनि चन्दन देवपुत्र पाँच शय (५००) देवपुत्रहरूसँग
जहाँ आयुष्मान् महामौद्गल्यायन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ
पुगेपछि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई अभिवादन गरी एक छेउमा
उभिए । एक छेउमा उभिएका चन्दन देवपुत्रलाई आयुष्मान् महा-
मौद्गल्यायनले यस्तो भन्नुभयो—

“चन्दन ! ‘वहाँ भगवान् अरहत्, सम्यक् सम्बुद्ध, विदधाचरण
सम्पन्न, सुगत, लोकविद्, अनुत्तर पुरुषदम्य सारथी, देवमनुष्यका शास्ता,
बुद्ध तथा भगवान् हुनुहुन्छ’ भनी बुद्धप्रति अत्यन्त (= अवेच्च) प्रसन्न
हुनु असल हो । चन्दन ! बुद्धप्रति अत्यन्त (= अवेच्च) प्रसन्न हुनाको
हेतुले यहाँ केही सत्वहरू . सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् ।

“चन्दन ! ‘भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, सन्दृष्टिक छ,
अकालिक छ, आऊ हेर भन्न योग्य छ, (निर्वाण) नजिक पुग्नसक्ने छ,
विज्ञाद्वारा प्रत्यक्ष अबबोध गर्न सकिने छ’ भनी धर्मप्रति अत्यन्त प्रसन्न हुनु
असल हो । चन्दन ! धर्मप्रति अत्यन्त प्रसन्न हुनाको हेतुले यहाँ, केही
सत्वहरू.....सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् ।

○ माथि पृ. २२० को (क) मा उल्लेख भएका सबै पाठहरू दोहऱ्याई
पढ्नु ।

“चन्दन ! ‘भगवान्का श्रावकसङ्घ सुप्रतिपन्न छन्, ऋजुप्रतिपन्न छन्, न्यायप्रतिपन्न छन्, सम्मानपूर्वक प्रतिपन्न छन्—जो चारजोडा अथवा आठ पुरुषहरू छन्—उनीहरू नै भगवान्का श्रावकहरू हुन्—जो निम्त्याउन, पाहुना बोलाउन, दक्षिणा (=दान) दिन, हातजोरी नमस्कार गर्न योग्य छन् तथा लोकवासीहरूकानिमित्त पुण्यक्षेत्र समानछन्’ भनी सङ्घप्रति अत्यन्त (= अवेच्च) प्रसन्न हुनु असल हो । चन्दन ! सङ्घप्रति अत्यन्त प्रसन्न हुनाको हेतुले यहाँ केही सत्त्वहरू.....सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् ।

“चन्दन ! अखण्ड, अछिद्र, दागरहित, क्रमसहित, स्वाधीन, विज्ञप्रशंसित, अपरामर्शित तथा समाधिसंवर्तनिक आर्यकान्त शीलद्वारा सम्पन्न हुनु असल हो । चन्दन ! आर्यकान्त शीलद्वारा सम्पन्न हुनाको हेतुले यहाँ केही सत्त्वहरू.....सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् ।”

(ग) (चन्दन देवपुत्र भन्दछन्—)

“मारिष मौद्गल्यायन ! ‘वहाँ भगवान् अरहत.....* बुद्ध तथा भगवान् हुनुहुन्छ’ भनी बुद्धप्रति अत्यन्त प्रसन्न हुनु असल हो । मारिष मौद्गल्यायन ! बुद्धप्रति अत्यन्त प्रसन्न हुनाको हेतुले यहाँ केही सत्त्वहरू.....सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् ।

“मारिष मौद्गल्यायन ! ‘भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ,.....^० विज्ञद्वारा प्रत्यक्ष अवबोध गर्न सकिनेछ” भनी धर्मप्रति अत्यन्त प्रसन्न हुनु

* माथि पृ. २२१ मा उल्लेख भएकै दोहन्याई पढ्नु ।

० माथि पृ. २२१ मा उल्लेख भएकै दोहन्याई पढ्नु ।

असल हो । मारिष मौद्गल्यायन ! धर्मप्रति अत्यन्त प्रसन्न हुनाको हेतुले यहाँ केही सत्वहरू,.....सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् ।

“ मारिष मौद्गल्यायन ! ‘भगवान्का श्रावकसङ्घ सुप्रतिपन्न छन्,.....* पुण्यक्षेत्र समान छन्’ भनी सङ्घप्रति अत्यन्त प्रसन्न हुनु असल हो । मारिष मौद्गल्यायन ! सङ्घप्रति अत्यन्त प्रसन्न हुनाको हेतुले यहाँ केही सत्वहरू,.....सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् ।

“ मारिष मौद्गल्यायन ! अखण्ड, अछिद्र.....● तथा समाधि-संवर्तनिक आर्यकान्त शीलद्वारा सम्पन्न हुनु असल हो । मारिष मौद्गल्यायन ! आर्यकान्त शीलद्वारा सम्पन्न हुनाको हेतुले यहाँ केही सत्वहरू,.....सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् । ”

(४) अनि, चन्दन देवपुत्र ६ शय (६००) देवताहरूसँग,..... सात शय (७००) देवताहरूसँग,.....आठ शय (८००) देवताहरूसँग,..... असी हजार (८०,०००) देवताहरूसँग जहाँ आयुष्मान् महा-मौद्गल्यायन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका चन्दन देवपुत्रलाई आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले यसो भन्नुभयो—

“ चन्दन ! ‘वहाँ भगवान् अरहत्,.....बुद्ध तथा भगवान् हुनुहुन्छ’‘भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ,.....’‘भगवान्का श्रावकसङ्घ

* माथि पृ. २२२ मा उल्लेख भएकै दोहन्याई पढ्नु ।

● माथि पृ. २२२ मा उल्लेख भएकै दोहन्याई पढ्नु ।

सुप्रतिपन्न छन्.....' अखण्ड, अछिद्र,.....* शीलद्वारा सम्पन्न हुनु असल हो । चन्दन ! आर्यकान्त शीलद्वारा सम्पन्न हुनाको हेतुले यहाँ केही सत्वहरूसुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् । ”

(घ) (चन्दन देवपुत्र भन्दछन् --)

“ मारिष मौद्गल्यायन ! 'वहाँ भगवान् अरहत्,.....बुद्ध तथा भगवान् हुनुहुन्छ'.....'भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ.....''भगवान्का श्रावकसङ्घ सुप्रतिपन्न छन्.....' अखण्ड, अछिद्र.....शीलद्वारा सम्पन्न हुनु असल हो । मारिष मौद्गल्यायन ! आर्यकान्त शीलद्वारा सम्पन्न हुनाको हेतुले यहाँ केही सत्वहरू.....सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् । ”

(५) अनि, चन्दन देवपुत्र पाँच शय (५००) देवताहरूसँग जहाँ आयुष्मान् महामौद्गल्यायन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका चन्दन देवपुत्रलाई आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले यसो भन्नुभयो—

“ चन्दन ! बुद्धको शरणमा जानु असल हो । चन्दन ! बुद्धको शरणमा जानाको हेतुले यहाँ केही सत्वहरू शरीर छाडी मरण पछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् । उनीहरू अरु देवताहरूभन्दा दश स्थानमा श्रेष्ठ हुन्छन् । जस्तै—(१) दिव्य आयुमा, (२) दिव्य वर्णमा,

* यो '....' चिन्हो भएका सबै ठाउँहरूका कुराहरू माथि पृ. २२१ देखि पृ. २२२ सम्मका कुराहरू जस्तै हुन् ।

(३) दिव्य सुखमा, (४) दिव्य यशमा, (५) दिव्य प्रभुत्वमा,
(६) दिव्य रूपमा, (७) दिव्य शब्दमा, (८) दिव्य गन्धमा, (९)
दिव्य रसमा तथा (१०) दिव्य स्पर्शमा ।

“चन्दन ! बुद्धको शरणमा जानु...धर्मको शरणमा जानु...
सङ्घको शरणमा जानु असल हो । चन्दन ! सङ्घको शरणमा जानाको
हेतुले यहाँ केही सत्त्वहरू शरीर छाडी...सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न
हुन्छन् । उनीहरू अरू देवताहरूभन्दा दश स्थानमा श्रेष्ठ हुन्छन् ।
जस्तै— (१) दिव्य आयुमा, ... (१०) दिव्य स्पर्शमा । ”

(घ) (चन्दन देवपुत्र भन्दछन् -)

“मारिष मौद्गल्यायन ! बुद्धको शरणमा जानु...धर्मको
शरणमा जानु...सङ्घको शरणमा जानु असल हो । मारिष मौद्गल्यायन !
...सङ्घको शरणमा जानाको हेतुले...स्वर्गमा उत्पन्न हुन्छन् । उनीहरू
अरू देवताहरूभन्दा दश स्थानमा श्रेष्ठ हुन्छन् ।...

(अरू जम्मै कुरा माथि जस्तै हो ।)

१२. चन्द्र देवपुत्र

प रि च य

‘चन्द्र’, ‘चन्द्रमा’ तथा ‘चन्द्रमस’^१ भन्ने चन्द्रविमानमा^२ बस्ने एक देवपुत्रको नाम हो । पालि (= मागधि) भाषामा — ‘चन्द्र’, ‘चन्दिम’ वा ‘चन्दिमा’ तथा ‘चन्दिमस’^३ भनिएको छ ।

“ चन्दिमा देवपुत्तो, सुरियो देवपुत्तोति एते सब्बे पि चातुम्महाराजिकदेवलोकट्टका ” भनी सम्मोहविनोदनीले^४ उल्लेख गरे अनुसार चन्द्र र सूर्य दुवै देवपुत्रहरू चातुर्महाराजिक देवलोक अन्तर्गतका हुन् ।

“ चन्द्र र सूर्य भन्ने नाम कसरी रहन गएको हो ? ” भन्ने बारेमा सुमङ्गलविक्षासिनीले^५ यसरी उल्लेख गरेको छ -

१. अमरकोष पृ. १४, श्लो. नं. १३, १४; अभिधानपदीपिकामा चार्हि ‘चन्द्रो’ तथा ‘चन्दिमा’ नाम छ । गा. नं ५१, ५२.
२. सार. प. I. पृ. ८५: चन्दिमसुत्तवण्णना ।
३. सं. नि. I. पृ. ४९: चन्दिमससुत्तं, देवपुत्तासंयुत्तं ।
४. पृ. ५२७: धम्महृदयविभङ्गो-१८.
५. II. पृ. ६२८: अग्गञ्जसुत्तवण्णना ।

“कल्प उत्थानको समयमा^१ मानिसहरूको आफ्नो प्रभा अन्तर्धान भएपछि अन्धकारमा डराएर बसेका मानिसहरूलाई सूरभाव दिलाइदिन प्रादुर्भाव भएको हुँदा सूर्यविमानमा बस्ने^२ देवपुत्रलाई ‘सूर्य’ पालि मागधिमा ‘सुरिय’ भनिएको हो । दिनभरी आलोकित पारी साँफ पख पुनः आलोक अन्त भएर अन्धकार रात परेपछि उनीहरूले अर्को आलोक प्रादुर्भाव भए हुन्थ्यो भन्ने इच्छा (=छन्द) गरेपछि— उनीहरूको छन्द (= इच्छा) अनुसार चन्द्रमण्डल प्रकट भएको हुँदा ‘छन्द’ भन्नु पर्नेमा ‘चन्द’ (= चन्द्र) हुन गएको हो ।”

चन्द्रमण्डलको प्रमाण (माथिदेखि तलसम्म) ४९ योजन र परिमण्डल १४७ योजन छ । सूर्यमण्डलको प्रमाण (माथिदेखि तलसम्म) ५० योजन छ र परिमण्डल १५० योजन छ^३ । चन्द्रमण्डल र सूर्य-मण्डलको बीचमा १ योजनको फरक छ र सूर्य माथितिर तथा चन्द्र तलतिर पर्छ । चन्द्रमण्डलको तल्लो छेउबाट सूर्यमण्डलको माथिल्लो छेउसम्म जम्मा १०० योजन छ^४ ।

१. कल्प उत्थान र कल्प विनासका कुराहरू लेखकको बु. ब्रा-१. पृ. ३५३ मा उल्लेख भएका छन् । त्यस्तै पटि. म. अ. क. पृ. २५२: पुब्बेनिवासानुस्सति जाणनिद्देसवण्णना-५२, महावग्गमा पनि वर्णित छ ।
२. सार. प. I. पृ. ८५: सुरियमुत्तवण्णना ।
३. सुमं. वि. II. पृ. ६२८: अग्गञ्जमुत्तवण्णना; पटि. म. अ. क. पृ. २५३: पुब्बेनिवासानुस्सति जाणनिद्देसवण्णना-५२, महावग्ग ।
४. एक योजन भनेको कति हुन्छ भन्ने कुरा लेखकको बु. म. पृ. ३८ को पाठटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।

चन्द्रको हिंडाई सुस्त र सूर्यको हिंडाई छिटो हुन्छ । यिनीहरूका (१) अज मार्ग, (२) नाग मार्ग तथा (३) गो मार्ग भन्ने तीन मार्गहरू छन् । यिनीहरू छ महीनासम्म सुमेरुको बाहिर भएर विचरण गर्छन् तथा छ महिनासम्म भित्रभएर विचरण गर्छन्^१ ।

चन्द्रको आश्रयलिई बस्ने देवताहरू पनि चन्द्रविमानमा धेरै नै छन् भन्ने कुरा महासमयसुत्तले^२ “चन्द्रस्सूपनिस्सादेवा, चन्द्रमागुं पुरक्खत्वा” भन्ने गाथापदद्वारा प्रष्टसँग बुझिन्छ । त्यसैले यस गाथापदको स्पष्टिकरण दिँदै अट्टकथाले^३—“चन्द्रको आश्रयलिई बस्ने देवताहरूले चन्द्रलाई अधिल्लिर राखी कपिलवस्तुको महावनमा गए” भनी उल्लेख गरेको हो ।

रोहिणी नदीको काण्डपछि^४ कपिलवस्तुमा भगवान् छँदा नै महासमय सूत्रको^५ प्रवर्तन भएको थियो । अतः बुद्धको पञ्चमवर्षावासको समयभित्रै वहाँले यो सूत्रको देशना गर्नु भएको हो भन्ने कुरा सजिलैसँग बुझ्न सकिन्छ ।

माथि उल्लेख गरेकैँ यसै समयमा चन्द्र र सूर्य देवपुत्रहरू पनि

-
१. सुमं. वि. II. पृ. ६२८-२९: अग्गञ्जसुत्तवण्णना । यस सम्बन्धका अरू कुराहरू यस ग्रन्थको दोश्रो भागमा उल्लेख गरिदिएको छु ।
 २. दी. नि. II. पृ. १९४, अ. क. II. पृ. ४९२.
 ३. सुमं. वि. II. पृ. ४९२: महासमयसुत्तवण्णना ।
 ४. रोहिणी नदीको कुरा लेखकको बु. श्रावि-१. पृ. १८ मा उल्लेख भएको छ ।
 ५. दी. नि. II. पृ. १८९.

महावनमा उपस्थित भएका थिए^१ । त्यसै समयमा यिनीहरूले स्त्रोतापत्ति-फल साक्षात्कार गरेका हुन् भनी साररथपक्कासिनीले^२ उल्लेख गरेको छ ।

एकदिन, जब चन्द्रलाई राहु असुरेन्द्रले समातेका थिए तब चन्द्र देवपुत्रले बुद्धकै अनुस्मरण गरेका थिए । यो घटना चन्द्र देवपुत्र स्त्रोतापत्त भइसकेपछि घटेको हुनुपर्छ भनी चिन्तन गर्न सकिन्छ । नत्र धजग्गसूत्रानुसार^३ “डर वा भयत्रास आइपर्दा देवताहरूले शक्र देवेन्द्रको ध्वजा अथवा प्रजापतिको ध्वजा अथवा वरुणको ध्वजा अथवा ईशानको ध्वजा हेर्नु । यस्तो गर्दा भयबाट मुक्त हुनसकिन्छ” भनी उल्लेख भए अनुसार चन्द्र देवपुत्रले देवहरूकै संस्मरण अथवा देवताका राजा भएका शक्र देवेन्द्रकै अनुस्मरण गर्नुपर्थ्यो । तर उनले बुद्धको अनुस्मरण गरे । स्त्रोतापत्तहरूले बुद्ध, धर्म, तथा सङ्घको शरण बाहेक अरुको शरण लिन नसकिने स्वभावसिद्ध नियम रहेको हुँदा – चन्द्र देवपुत्रले बुद्धकै अनुस्मरण गरेका हुन् भन्ने कुरा सजिलैसँग ठहर्‍याउन सकिन्छ । यस सम्बन्धका अरु कुराहरू सुरियसुत्तको अर्थकथाले^४ उल्लेख गरेको छ । चन्द्र देवपुत्रलाई राहुले समातेको कुरा अगाडिको पहिलो सूत्रमा अनुदित गरिदिएको छ ।

१. दी. नि. II. पृ. १९४: महासमयसुत्तं ।
२. II. पृ. ८६: सुरियसुत्तवण्णना, देवपुत्तसंयुत्तं ।
३. सं. नि. I. पृ. २२०: धजग्गसुत्तं, सक्कसंयुत्तं ।
४. सार. प. I. पृ. ८५: देवपुत्तसंयुत्तं ।

चन्द्र विमानमा उत्पन्न भई 'चन्द्र' कहलाउने देवपुत्र सँघेभरी एउटै देवपुत्र रहिरहन्न भन्ने कुराको पुष्ट्याई बिलारकोसिय जातक-बाट^१ हुन्छ । त्यस जातक अनुसार त्यस समयमा बोधिसत्व (= हाल बुद्ध हुने महापुरुष) वाराणशीका एक महाधनी तथा महादानी सेठ थिए र मृत्युपछि शक्र देवेन्द्र भई उत्पन्न भएका थिए । यी सेठका पुत्र पनि मृत्युभई चन्द्र देवपुत्र भई जन्मेका थिए । यी चन्द्र देवपुत्र हुने पुरुष हाल गौतम बुद्धका अग्रश्रावक सारिपुत्र महास्थविर नै थिए । यिनका पुत्र सूर्य देवपुत्र भई जन्मेका थिए । यी सूर्य देवपुत्र हुने चाहि हाल गौतम बुद्धका अग्रश्रावक महामौद्गल्यायन महास्थविर नै थिए^२ ।

सुधाभोजन जातक^३ अनुसार बोधिसत्व एक महाधनी सेठ भएर जन्मेका थिए । उनको पुत्रको मृत्युपछि चन्द्र देवपुत्र भई चन्द्र विमानमा उत्पन्न भएका थिए^४ । महामौद्गल्यायन महास्थविर नै त्यस समय चन्द्र देवपुत्र थिए भनी सोही जातकट्टकथाले नै उल्लेख गरेको छ^५ । त्यस समयमा महाकश्यप महास्थविर नै सूर्य देवपुत्र भएका थिए^६ । त्यसैले जातक पालिले—

१. जा. अ. क. IV. पृ. ९०, नं. ४५०.

२. जा. अ. क. IV. पृ. ९०-९१: बिलारकोसियजातकं ।

३. जा. अ. क. VI. पृ. २२४, नं. ५३५.

४. जा. अ. क. VI. पृ. २२४: सुधाभोजनजातकं, नं. ५३५.

५. जा. अ. क. VI. पृ. २४९: सुधाभोजनजातकं ।

६. जा. अ. क. VI. पृ. २४९: सुधाभोजनजातकं ।

“सुरियो कस्सपो भिक्खु, मोगल्लानोसि चन्दिमा^१ ।” भनी उल्लेख गरेको हो ।

बोधिसत्व-युगका ब्राह्मणहरूले पनि यज्ञादि पुण्यकार्य गरेर चन्द्र सूर्य हुन सकिन्छ भनी भनेका कुरा भूरिदत्त जातकले^२ उल्लेख गरेको छ । जस्तै —

“ धाता विधाता वरुणो कुवेरो,
सोमो यमो चन्दिमा वायु सूरियो ।
एते पि यब्बं पुथुसो यजित्वा,
अज्झायकानं अथो सब्बकामे ॥”

वर्तमान चन्द्रमण्डलमा जुन खरायोको आकारको जस्तै प्रतिबिम्ब देखिन्छ सो उही खरायोको प्रतिबिम्ब हो — जसले दानको रूपमा आफूलाई आगोमा हामफाल्दा उसलाई आगोले पोलेको थिएन । यही आश्चर्य देखी शक्र देवेन्द्रले कल्पस्थायी गरी सो खरायोको प्रतिबिम्ब चन्द्रमण्डलमा चित्रित गरेका थिए भनी ससजातकले^३ उल्लेख गरेको छ । हालका बुद्ध भगवान् नै त्यस समयमा सो खरायो थिए^४ ।

×

×

×

१. जा. पा. II. पृ. ११९: सुधाभोजनजातकं ।

२. जा. पा. II. पृ. २४१, नं. ५४३, अ. क. VII. पृ. १७८.

३. जा. अ. क. III. पृ. ३६ नं. ३१६.

४. जा. अ. क. III. पृ. ४०: ससजातकं, नं. ३१६.

भिन्नाभिन्नै चन्द्र नामहरू

(१) चन्द्र (उपस्थाक) — यिनी कौडिन्य (= कोण्डञ्ज) बुद्धको पालाका एक राजा हुन् । पछि यिनी कौडिन्य बुद्धका उपस्थाक भएका थिए । बु. वं. अ. क. पृ. ११४: कोण्डञ्ज बुद्धवंसवण्णना ।

(२) चन्द्र (माणव) - यिनी कौडिन्य बुद्धको पालाका सुचिन्धर भन्ने महाधनी एक ब्राह्मणका पुत्र थिए । कौडिन्य शास्ताले चन्द्रवती नगरको चन्द्राराममा प्रथम वर्षावास बिताउनु भएको वेला मा यी चन्द्र माणवले—पयोधर ब्राह्मणको पुत्र सुभद्र माणवकका साथ कौडिन्य बुद्धको उपदेश सुनी, पछि भिक्षु भई अरहत्व साक्षात्कार गरेका थिए । बु. वं. अ. क. पृ. ११०-११: कोण्डञ्ज बुद्धवंसवण्णना ।

(३) चन्द्र (उपस्थाक) - यिनी सिखी बुद्धका उपस्थाक उपासक थिए । बु. वं. पा. पृ. ३६७: सिखिबुद्धवंसो । नालन्दा पालिले र त्यसको अट्टकथाले 'चन्द्र' भनी उल्लेख गरेका छन् तर सिंहल र रोमनले 'चन्द्र' भनी उल्लेख गरेका छन् ।

(४) चन्द्र (किन्नर) — यी बोधिसत्त्व हुन् । एक समय बोधिसत्त्व किन्नर योनीमा जन्मिनु भएको थियो । त्यस वखत वहाँको नाम चन्द्र (= चन्द्र) किन्नर थियो । जा. अ. क. V. पृ. ६: चन्द्र-किन्नरजातकं, नं. ४८५; यस सम्बन्धका केही कुराहरू बु. श्रावि.-१. पृ. ६७८ मा उल्लेख गरिसकेकोछु ।

(५) चन्द्र (ब्राह्मण) - यिनी एक ब्राह्मण हुन् । यिनका

विधुर भन्ने महापण्डित एक पुत्र थिए । यी विधुर पण्डित कुरुदेशको इन्द्रप्रस्थ (= इन्द्रपत्त) नगरका राजा धनञ्जय कौरव्यका अमात्य थिए । जा. अ. क. VII. पृ. २३५: विधुरजातकं, नं. ५४५.

(६) चन्द्र (कुमार) यिनी 'एकराज' भन्ने राजाका पुत्र हुन् । अतीत समयमा वाराणशीको नाम 'पुष्पवती' रहेको थियो । त्यस समय वशवर्ती भन्ने राजाका 'एकराज' भन्ने पुत्रले राज्य चलाउँदथे । उनको चन्द्र (= चन्द्र) भन्ने पुत्र थिए । यी चन्द्र कुमारले उपराजाको काम चलाउँदथे र यिनी बोधिसत्त्व थिए^१ ।

(७) चन्द्र (कुमार) — यिनी काशीराजा ब्रह्मवत्तका छोरा हुन् । जा. अ. क. I. पृ. १०१: देवधम्मजातकं, नं. ६ यी चन्द्र कुमार सारिपुत्र महास्थविर नै थिए ।

(८) चन्द्र (पर्वत) — यो एक पर्वतको नाउँ हो । यो पर्वतको नाउँ चन्द्रकिन्नर जातकमा उल्लेख भएको छ । यसै पर्वतमा चन्द्र-किन्नर बस्दथे । जा. अ. क. V. पृ. ६: चन्द्रकिन्नरजातकं ।

(९) चन्द्र (= चन्द्र) — चन्द्रमालाई भन्ने साधारण नाम हो ।

१. जा. अ. क. VII. पृ. ११३: खण्डहालजातकं, नं. ५४२.

२. जा. अ. क. VII. पृ. १४१: खण्डहालजातकं । यस जातकलाई नालन्दा पालि II. पृ. २५२ ले 'चन्द्र कुमार जातक' भनी उल्लेख गरेको छ । यस्तै गरी चरियापिटकले 'चन्द्रकुमार चरिया' भनी उल्लेख गरेको छ ।

(१०) चन्द्रक (प्रासाद)— यो अतीतकालका अङ्गति^१ भन्ने राजाको एक प्रासादको नाम हो^२ ।

अतीत कालमा विदेह देशको मिथिला नगरमा अङ्गति भन्ने राजाले राज्य गर्दथे । सो राजाकी अत्यन्त राश्री तथा बुद्धिमानी छोरी थिइन् । एकदिन, कार्तिक पूर्णिमाको रमणीय रातमा राजाले आफ्ना मन्त्रीहरूसँग “यस्तो रमणीय जुनेली रातमा के गर्नुपर्ला ?” भनी सोध्दा अन्नात भन्ने मन्त्रीले — “युद्ध गरेर बढी राज्य जित्नुपर्छ” भनी भने । राजाले फेरि सुनाम भन्ने मन्त्रीसँग सोध्दा उनले — “खान-पान गरी बेसकरी भोज खानु पर्छ” भनी भने । राजाले विजय भन्ने मन्त्रीसँग सोध्दा उनले — “कुनै साधु-सन्तको सत्संगत गर्नुपर्छ” भनी जवाफ दिए । यो कुरा राजालाई चित्तबुझ्यो । अनि कश्यपगोत्रका एक अचेल कहाँ गई — “कसरी धर्माचरण गर्नुपर्छ ?” भनी राजाले सोध्दा अचेलले — “दानादि कुनैपनि पुण्यको फल छैन” भनी सम्पूर्ण नास्तिकवादका कुरा सुनाए । यतिमात्र होइन “कुनै पनि पापको समेत फल छैन” भनी भनेका कुरा समेत सुनी धर्मात्मा राजाको मन फर्केर विषयवासनामा तल्लीन भई बस्ने इच्छा गरी राजाले राजकाजका कामहरू सबै अरूलाई जिम्मा-दिई आफू चन्द्रक विमानमा (= प्रासादमा) बसी भोगविलास गर्न

१. जा. अ. क. VII. पृ. १९५: महानारदकस्सपजातकं, नं. ५४४ ले ‘अङ्गति’ भनी उल्लेख गरेको छ ।

२. जा. अ. क. VII. पृ. २०५. महानारदकस्सपजातकं ।

याले' । त्यसैले—“चन्द्रके मे विमानस्मि, सदा कामे विधेन्तु मे” भनी जातकमूलपालिले^२ उल्लेख गरेको हो ।

(११) चन्द्रमस (= चन्दिमस)—यो पनि चन्द्रमाकं नाम हो ।

(१२) चन्द्रमा (=चन्दिम)—यो पनि चन्द्रमाकं नाम हो ।

(१३) चन्दिम (सुत्तं)—यो सूत्रमा चन्द्र देवपुत्रलाई राहु असुरेन्द्रले समातेको र बुद्धको स्मरण गर्दा राहुको हातबाट चन्द्र देवपुत्र मुक्त भएका कुरा छन्^३ । यसको अनुवाद अगाडि गरि दिएको छ ।

(१४) चन्दिमस (सुत्तं) - यो सूत्रमा चन्द्रमा देवपुत्र भगवान्कहाँ आई एक गाथा प्रकट गरेको कुरा छन्^४ । यसको अनुवाद पनि अगाडि दोश्रो सूत्रमा गरिदिएको छ ।

(१५) चन्द्र (प्रासाद) - यो सुमन बुद्धका तीन प्रासादहरू-मध्ये यौटा प्रासादको नाम हो । बु. वं. पा. पृ. ३२९: सुमनबुद्धवंसो ।

×

×

×

१. जा. अ. क. VII. पृ. १९६-२०५: महानारदकस्सपजातकं ।

२. जा. पा. II. पृ. २७४: महानारदकस्सपजातकं ।

३. सं. नि. I. पृ. ४७: चन्दिमसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं ।

४. सं. नि. I. पृ. ४९: चन्दिमससुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं ।

मूल सूत्र —

१-राहु असुरेन्द्रले समाते

श्रावस्तीमा^१ ।

त्यस वखत राहु असुरेन्द्रले चन्द्रमा (= चन्दिम) देवपुत्र-
जाई^२ समातिराखेको थियो । अनि भगवान्को अनुस्मरण गरी
चन्द्रमा देवपुत्रले त्यसवेला यो गाथा (श्लोक) भने—

Dhamma.Digital

“नमो ते बुद्ध वीरत्यु, विप्पमुत्तोसि सब्बधि ।

सम्बाधपटिपन्नोस्मि, तस्स मे सरणंभवा’ ति ॥

अर्थ —

“सबैप्रकारबाट मुक्तहुनु भएका तपाइ बुद्धवीरलाई नमस्कार छ ।
म विपत्तिको बाटोमा परेको छु (त्यसैले) तपाइ मेरो शरण हुनुहोस् ।”

१. सं. नि. I. पृ. ४७: चन्दिमसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं; अ. क. I. पृ. ८५.

२. चन्द्रविमानमा बस्ने एक देवपुत्र । सार. प. I. पृ. ८५: चन्दिमसुत्त-
वण्णना ।

अनि चन्द्रमा देवपुत्रको कारणमा राहु असुरेन्द्रलाई भगवान्‌ले गाथाद्वारा भन्नुभयो—

“तथागतं अरहन्तं, चन्दिमा सरणंगतो ।

राहु चन्दं पमुश्वस्सु, बुद्धा लोकानुकम्पका’ ति ॥

अर्थ—

“हे राहु ! चन्द्रमा देवपुत्र तथागतको शरणमा गए, चन्द्रमालाई छाडि देऊ, बुद्ध लोकानुकम्पक हुन् ।”

अनि राहु असुरेन्द्र, चन्द्रमा देवपुत्रलाई मुक्त गरी थर-थर कामी जहाँ वेपचित्ति असुरेन्द्र थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि डराई-डराई, रोमाञ्चितभई एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका राहु असुरेन्द्रलाई वेपचित्ति असुरेन्द्रले गाथाद्वारा भने—

“किंनु सन्तरमानो व, राहु चन्दं पमुश्वसि ।

संविगग्रूपो आगम्म, किंनु भीतो व तिट्ठसी’ ति ॥

अर्थ—

“हे राहु ! किन थर-थर कामी चन्द्रमालाई मुक्त गरेको ? डराई-डराई आई भयभीत भई किन खडा भएको ?”

(राहु असुरेन्द्र भन्दछन्—)

[२३८]

बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव

‘सत्तधा मे फले मुद्धा, जीवन्तो नसुखं लभे ।
बुद्धगाथाभिगतोमिह, नो चे मुढचेय्य चन्दिमं’ ति ॥

अर्थ—

“बुद्ध गाथाद्वारा गायन गरेर पनि चन्द्रमालाई मुक्त गरिन भने मेरो शीर सातटुक्रा हुनसक्छ अथवा बाँचे पनि मैले सुख पाउन सक्ने छैन ।”

×

×

×

मूल सूत्र—

२-ध्यानी पारहुन्छ

भावस्तीमा^१ ।

अनि चन्दिमस^१ देवपुत्र रात बितिसके पछि सुन्दर रूप धारण गरी जेतवन जम्मै आलोकित पारी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका चन्दिमस देवपुत्रले भगवान्को अगाडि यो गाथा भने—

“ते हि सोत्थि गमिस्सन्ति, कच्छे वा मकसे मगा ।
 भानानि उपसम्पज्ज, एकोदि निपका सता’ ति ॥

अर्थ—

“लामखुट्टे अथवा हिलो नभएको ठाउँमा जसरी पशुहरू सुखी

-
१. सं. नि. I. पृ. ४९: चन्दिमससुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं; अ. क. I. पृ. ८६.
 २. ‘चन्दिमस’ को अर्थ पनि ‘चन्द्रमा’ नै भएकोले यस सूत्रलाई दोश्रो ठाउँमा राखेको हुँ ।

[२४०]

बुद्धकालीन ब्रह्माविदेव

रहन्धन्, त्यसरी नं स्मृतियुक्त एकान्तमा ध्यानगर्णे (पुरुष) हरू सुखी
रहन्धन् ।”

(भगवान् भन्नुहुन्छ -)

“ते हि पारं गमिस्सन्ति, छेत्वा जालं व अम्बजो ।
म्हानानि उपसम्पज्ज, अप्पमत्ता रणञ्जहा’ ति ।”

अर्थ—

“जाललाई काटी माछा निस्कने कैं ती अप्रमादी ध्यानलाभी
(पुरुष) हरू क्लेशलाई छेदन गरी पारजान्धन् ।”

१३. जन्तु देवपुत्र

प रि च य

भगवान् शाक्यमुनि बुद्धको पालामा कोशल वैशका केही भिक्षुहरू आ-आफ्ना आचार्य उपाध्यायहरूकहाँ ध्यान-भावनाका कुरा सिकी हिमखण्डतिर गएका थिए ।

जुन ध्यान-भावनाका कुराहरू सिकी ती भिक्षुहरू हिमखण्डतिर बस्न गएका थिए—ती कुराहरूलाई बिसिदै गई उनीहरू गृहस्थीको घरमा आसक्त भई, पाएका सुस्वाविला भोजनहरू मजासँग खाई, दिनभर खूबसँग निदाई, वचन संयमी नभई जेपायो त्यही कुरा गरी तथा चंचल स्वभाव लिई बस्न थाले ।

अनि यिनीहरूको ध्यान आकर्षण गराउने उद्देश्य लिई जन्तु भन्ने देवपुत्र एकदिन उनीहरूकहाँ गए । “असंयत तथा दुर्विनीत हुनेहरूलाई एक्लाएक्लै कुनै कुरा सुनाएर सुन्नेछैनन्” भन्ने विचारले एक उपोसथको दिन पारी सबै भिक्षुहरू भेलाभई बसिरहेको वेलामा जन्तु भन्ने देवपुत्रले उनीहरूलाई “गौतम बुद्धका श्रावक भिक्षुहरू अधि

सुविनीत तथा सुसंयमी भई बस्दथे । तर अब यिनीहरू दुर्विनीत तथा असंयमी भई बस्नथाले” भनी सुनाए । अज अगाडि उनले भने कि—
“मैले सबै सङ्घको निन्दा गरेको होइन; जो असंयमी तथा दुर्विनीत छन् उनीहरूको मात्र निन्दा गरेको हुँ र जो संयमी तथा सुविनीत छन् उनीहरूलाई त मेरो नमस्कार नै छ ।”

त्यसैले मूल सूत्रले “यो खो पमत्ता विहरन्ति, ते मे सन्धाय भासितं” भनी उल्लेख गरेको हो ।

उपरोक्त कुराबाट ती भिक्षुहरू सचेत भएका थिए^१ । अरु कुरा अगाडिको मूल सूत्रले नै प्रकट गरेको छ ।

×

×

×

Dhamma.Digital

भिन्नाभिन्नै जन्तु नामहरू

(१) जन्तु (महारानी) – यिनी तृतीय ओङ्काक राजाकी पाँच महारानीहरूमध्येकी एक हुन् । सुमं. वि. I. पृ. १८०: अम्बट्टसुत्त-वण्णना; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३०६: सम्मापरिब्बाजनीयसुत्तवण्णना^१ ।

१. सार. प. I. पृ. ९१: जन्तुसुत्तवण्णना, देवपुत्तसंयुत्तं ।

२. यस सम्बन्धका कुराहरू लेखकको बु. रा. पृ. ११७ ‘शाक्यवंशोत्पत्ति’ भन्ने शीर्षक अन्तर्गत छन् ।

(२) जन्तु (कुमार)—यिनी तृतीय ओङ्काक राजाकी कान्छी महारानीपट्टिका राजकुमार हुन् । यी कान्छी महारानीके कारण-द्वारा ओङ्काक राजाले आफ्नी जेठीपट्टिका ओङ्कामुख आदि चारजना राजकुमारहरू र प्रिया आदि पाँचजना राजकुमारीहरूलाई देश बाहिर पठाएका थिए । सुमं. वि. I. पृ. १८१: अम्बट्टसुत्तवण्णना; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३०६: सम्मापरिब्बाजनीयसुत्तवण्णना^१ ।

(३) जन्तु (देवपुत्र)—यी उही देवपुत्र हुन् जसले प्रमादी-भई बसिरहेका भिक्षुहरूलाई अती सुनाउन गएका थिए । यिनै देवपुत्रका कुरा यहाँ उल्लेख गरेको छ ।

(४) जन्तु (गाउँ)—यो चालिका नगर समीप रहेको एक गोचर गाउँ हो^२ ।

एक समय, भगवान् चालिका नगरको चालिक पर्वतको^३ महाविहारमा बस्नु भएको थियो । त्यसवखत मेघीय भिक्षु भगवान्का उपस्थाक थिए^४ । अनि एकदिन, मेघीय भिक्षु भगवान्को वचन लिई जन्तु वा जतु^५ गाउँमा भिक्षाटन् गएका थिए । त्यस गाउँको नजीकमा

१. हेर लेखकको बु. रा. पृ. ११८ मा ।

२. मनो. र. पू. II. पृ. ७९३: मेघियसुत्तवण्णना, सम्बोधिबगो ।

३. अं. नि.—९. पृ. ६: मेघियसुत्तं, अ. क. II. पृ. ७९३ ले यस पर्वत-लाई 'चालिय पर्वत' भनी उल्लेख गरेको छ ।

४. उदा. अ. क. पृ. १५२: मेघियसुत्तवण्णना ।

५. मनो. र. पू. II. पृ. ७९३: मेघियसुत्तवण्णना ।

[२४४]

बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव

क्रिमिकाल भन्ने एक नदी र सो नदीको छेउमा एक सुन्दर आँपको बगैँचा पनि थियो । भिक्षाटन् पछि मेघीय भिक्षु भगवान्लाई सूचित गरी त्यो आँपको बगैँचामा बस्न गए । अं. नि.-९. पृ. ६: मेघियसुत्तं, अ. क. II. पृ. ७९३; उदा. पा. पृ. १०२: मेघियसुत्तं, अ. क. पृ. १५२.

Dhamma.Digital

x

x

x

मूल सूत्र -

अन्नमादी भिक्षुलाई नमस्कार

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय कोशल (देश) को हिमखण्डतिरको अरण्य-कुटिकामा केही भिक्षुहरू उद्धत^२, अहंकारी, चपल, मुखर, असंयतबोली बोल्ने, स्मृति-हीन प्रज्ञा-हीन, समाधिरहित, विह्वल चित्त लिई तथा असंयमी भई विहार गर्दथे ।

अनि एक उपोसथ पूर्णिमाको दिनपा जन्तु देवपुत्र जहाँ ती भिक्षुहरू थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि ती भिक्षुहरूलाई गाथाहरूद्वारा (यस्तो) भने—

१-“सुखजीविनो पुरे आसुं, भिक्खू गोतमसाबका ।
अनिच्छा पिण्डमेसाना, अनिच्छा सयनासनं ।
ढोके अनिच्चतं वत्वा, दुक्खस्सन्तं अकंसु ते ॥

१. सं. नि. I. पृ. ५९: जन्तुमुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं, अ. क. I. पृ. ९१.

२. गर्न हुनेलाई न हुने र गर्न न हुनेलाई हुने; दोषलाई निर्दोष र निर्दोषलाई दोष संकी चंचल स्वभाव हुनेलाई यहाँ 'उद्धत' भनिएको हो भनी सार. प. I. पृ. ९१: जन्तुमुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

- २-“दुष्पोसंकृत्वा अत्तानं, गामे गामणिका विय ।
भुत्वा भुत्वा निपज्जन्ति, परागारेसु मुच्छिता ॥
- ३-“सङ्घस्स अञ्जलिं कत्वा, इषेकच्चे वदामहं ।
अपविट्ठा^१ अनाथाते, यथा पेता तथेव ते ॥
- ४-“ये खो पमत्ता विहरन्ति, ते मे सन्धाय भासितं ।
ये अप्पमत्ता विहरन्ति, नमो तेसं करोमहं ॥”

अर्थ—

१-“गौतमका श्रावक भिक्षुहरू अघि निर्लोभी भई भिक्षाटन्मा जान्थे, शयनासनकोनिमित्त लोभ गर्दैनथे, संसारको अनित्यतालाई अवबोध गरी दुःखको अन्तगरी सुखजीवी थिए ।”

२-“(अहिले त) आफूलाई दुष्पोष्य बनाई गाउँका जमीदार कं खूबसँग खाई खूब सुत्छन्, अर्काका घरहरूमा आसक्त चित्त राखी बस्छन् ।

३-“सङ्घलाई नमस्कार गरी, केहीलाई (म) यहाँ भन्दछु—जो (भिक्षुहरू) पर्याकेका बस्तु कं अनाथ छन् तिनीहरू जस्तं प्रेत हुन् त्यस्तं हुन् ।

१. स्याममा: 'अपविट्ठा' ।

४-“जो प्रमादी भई विहार गर्छन्—उनीहरूकानिमित्त यी कुराहरू भनेको हुँ; जो अप्रमादी भई विहार गर्छन्—उनीहरूलाई म नमस्कार गर्दछु।”

१. केही भिक्षुहरू भगवान्कहाँ ध्यानको शिक्षा लिई जंगलमा गए । केही दिन नबित्दै बुद्धसँग ध्यानको शिक्षा लिएर आएका कुराहरू बिर्सी उनीहरू प्रमादी भई बस्नथाले । यो देखेर सचेत पार्ने अभिप्रायले जन्तु देवपुत्रले सबै भेलाभइरहेको मौकापारी उनीहरूलाई एक उपोसथ पूर्णिमाको दिनमा उपरोक्त गाथाहरू सुनाएका हुन् । एकला एकलै बसेको ठाउँमा सुनाउँदा कुरा सुन्ने छैनन् भन्ने विचारले पूर्णिमाको दिन सबै भेला भएको समयमा त्यसो भनेका हुन् भनी सार. प. I. पृ. ९१: जन्तुसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

१४. तायन देवपुत्र

प रि च य

तायन देवपुत्र अघिल्लो मनुष्ययोनीमा एक तीर्थकर साधु थिए ।

‘तीर्थकर’ भन्नाले ‘तीर्थ सृजना गर्ने’ भनी भनिएको हो । अर्थात् ‘तीर्थ बनाउने’ भनिएको हो । तर यहाँ ‘तीर्थ’ भन्नाले ब्राह्मणहरूको नुहाउने तीर्थस्थानलाई ‘तीर्थ’ भनिएको होइन ।

बौद्ध भाषा अनुसार बयसट्ठी^१ (६२) दृष्टिहरूलाई ‘तीर्थ’ भनिएको हो भनी सारत्थपकासिनीमा^२ उल्लेख भएको छ ।

१. पटि. म. पा. पृ. १४९, १५४: दिट्टिकथानुसार दृष्टिहरू सोह (१६) छन् । जुन यहाँ ६२ दृष्टिहरूलाई ‘दृष्टि’ भनिएको छ, त्यसलाई अभिधर्मको भाषाले ‘दृष्टिगत’ पनि भन्दछ तथा यही ६२ दृष्टिका कुराहरू दीर्घनिकायको ब्रह्मजालसूत्रमा वर्णित छन् । यस्तै गरी विभं. पा. पृ. ४७९: खुदकविभङ्गोमा तथा संक्षेपमा लेखकको बु. प. पृ. ५४६ को पादटिप्पणीमा पनि उल्लेख भएको छ ।

२. I. पृ. ८५: तायनमुत्तवण्णना, देवपुत्तसंयुत्तं ।

साधारणतया सम्यक्दृष्टि बाहेक अरू सबंप्रकारका मिथ्यादृष्टिलाई 'दृष्टि' भनिन्छ। यहाँनिर त्यस्ता सबंप्रकारका मिथ्यादृष्टिहरूलाई नै 'तीर्थ' भनिएको हो। नन्द, वत्स (= बच्छो), कृष (= किसो), स्नांकृत्य (= संकिञ्चो) तथा पूरण आदि दृष्टि-सृजना गर्ने पुरुषहरूलाई नै 'तीर्थकर' भनिएको हो। सोई भन्ने हो भने सबै मिथ्यादृष्टि सृजना गर्नेलाई 'तीर्थकर' र उसका अनुयायीहरूलाई 'तीर्थक' भन्न सकिन्छ।

त्यसोभए मिथ्यादृष्टि लिई तायन देवपुत्र कसरी स्वर्गमा पुगे त ?

मूलपालिमा त^१ मिथ्यादृष्टिले युक्त (= मिच्छादिदृष्टिया समन्नागता) पुरुष स्वर्गमा पुग्न सक्दैन भन्ने कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ^२। भगवान्ले वत्सगोत्र परिव्राजकलाई "एकान्नब्बे कल्पसम्मका कुरा अनुस्मरण गर्दा पनि एकजना बाहेक अरू कुनै आजीवक स्वर्गमा पुगेको म देखिदैन; त्यो पनि कर्मवादी, क्रियावादी थियो" भनी भन्नुभएको छ^३।

१. अं. नि-१. पृ. ३२: एकधम्मपालि ।

२. "नाहं, भिक्खवे, अञ्जं एकधम्मं पि समनुपस्सामि येन सत्ता कायस्सभेदा परंमरणा अपायं दुग्गतिं विनिपातं निरयं उप्पज्जति, यथयिदं— भिक्खवे, मिच्छादिदृष्टि । मिच्छादिदृष्टिया, भिक्खवे, समन्नागता सत्ता कायस्सभेदा परंमरणा अपायं दुग्गतिं विनिपातं निरयं उपज्जती ति ।" अं. नि-१ पृ. ३२: एकधम्मपालि, अ. क.

I. पृ. २५८-५९.

३. बु. प. पृ. ५१२: वत्सगोत्र परिव्राजक ।

जुन मूल पालिको हवालादिई प्रश्न उठाइयो, त्यो ठीक छ । तर बुद्धनुपने कुरा यति छ कि - त्यस सूत्रमा जुन, “मिथ्यादृष्टिले युक्त पुरुष” भनी उल्लेख भएको छ, त्यसको मतलब “मिथ्यादृष्टि लिई मृत्युहुने पुरुष स्वर्गमा पुग्न सक्दैन तथा मिथ्यादृष्टिलाई छाड्ने पुरुष स्वर्गमा पुग्नसक्छ” भनी भनिएको हो ।

यस सम्बन्धमा पण्डितकरण दिंदै मनोरथपूरणीले^१ यतरी विभाजन गरेर देखाएको छ—

(१) “यहाँ केही मिथ्यादृष्टिकहरू स्वर्ग पनि पुग्न सक्दैनन् (=सग्गावरणा) मार्गमा^२ पनि पुग्न सक्दैनन् (=मग्गावरणा^३) ।

(२) “केही मिथ्यादृष्टिकहरू मार्गमा भने पुग्न सक्दैनन् तर स्वर्गमा भने पुग्न सक्छन्^४ ।

(३) “केही मिथ्यादृष्टिकहरू स्वर्गमा पनि पुग्न सक्छन्, मार्गमा पनि पुग्न सक्छन्^५ ।”

१. I. पृ. २५८: एककनिपातवण्णना ।

२. स्रोतापन्नादि मार्गलाई यहाँ ‘मार्ग’ भनिएको हो ।

३. “एकच्चा मिच्छादिट्ठि सग्गावरणा चेव होति मग्गावरणा च ।” मनो. र. पू. I. पृ. २५८.

४. “एकच्चा मग्गावरणा न सग्गावरणा ।” मनो. र. पू. I. पृ. २५८.

५. “एकच्चा नेव सग्गावरणा न मग्गावरणा ।” मनो.र.पू. I. पृ. २५८.

१-त्यहाँ जो (a) अहेतुकवादी,^१ (b) अक्रियावादी^२ तथा (c) नास्तिकवादी^३ हुन्—उनीहरू स्वर्गमा पनि पुग्न सक्दैनन्, मार्गमा पनि पुग्न सक्दैनन् ।

२-दश वस्तुहरूमा^४ (= दशवत्थुका) अन्त ग्राही भई आत्मा-भिनिवेश गर्ने मिथ्यादृष्टिकहरू मार्गमा भने पुग्न सक्दैनन् तर स्वर्गमा भने पुग्न सक्छन् ।

३-बीस वस्तुहरूमा^५ (= बीसतिवत्थुका) आत्माभिनिवेश गर्ने

१. हेर म. नि. II. पृ. ८४: अपण्णकसुत्तं; बु. प. पृ. १०५.
२. हेर. म. नि. II. पृ. ८१: अपण्णकसुत्तं; बु. प. पृ. ३७.
३. हेर. म. नि. II. पृ. ७८: अपण्णकसुत्तं; बु. प. पृ. १०५.
४. 'दश वस्तुहरू' भनेका के के हुन् भन्ने कुरा पटि. म. पा. पृ. १७०: दिट्ठिकथाको मिच्छादिट्ठिया अभिनिवेश-३. भन्ने शीर्षक अन्तर्गत उल्लेख भएको पाइन्छ । बु. प. पृ. १०५ मा उल्लेख भएको नास्तिकवाद शीर्षक अन्तर्गत लेखिएका (१०) सम्मका कुराहरूमध्ये (६) सम्मका कुराहरूलाई 'दश वस्तुहरू' भनिएको हो । म. नि. II. पृ. ७८: अपण्णकसुत्तं ।
५. 'बीस वस्तुहरू' भनेका के के हुन् भन्ने कुरा पटि. म. पा. पृ. १७१ को सक्कायदिट्ठिया अभिनिवेश-४ भन्ने शीर्षक अन्तर्गत उल्लेख भएको पाइन्छ । बु. प. पृ. ५२२ र बु. गृ. पृ. ४२६ मा पनि उल्लेख भएका छन् ।

सत्कायदृष्टिकहरू भने स्वर्गमा पनि पुग्न सक्छन् मार्गमा पनि^१ ।

यी नियमहरूलाई पनि प्रतिक्षेप गरी मूल सूत्रले जुन—
“मिथ्यादृष्टिले युक्त पुरुष (= मिच्छादिद्विया समन्नागता)” भनी उल्लेख गरेको छ—त्यसबाट बीस वस्तुहरूमा आत्माभिनिवेश गर्ने सत्कायदृष्टिकहरूलाई समेत लिएर ‘दृष्टि’ भनिएको हो । यिनीहरू पनि स्वर्गमा पुग्न सक्ने छैनन् र नरकमै पुग्नेछन् भनी सूत्रले भनेको हो । जस्तै —

जतिसुकै स्यानो दुङ्गाको टुक्रा भए पनि पानीमाथि बसिरहन सक्दैन, डुबेर नै जान्छ—त्यस्तै—सत्कायदृष्टिकलाई पनि स्वर्गमा लैजान सक्दैन ।

तर त्यो दृष्टिलाई छाडी मृत्यु भएकाहरू भने अथवा मृत्यु-समयमा त्यस्ता दृष्टि नरहेको खण्डमा तिनीहरू स्वर्ग पनि पुग्न सक्छन् ।

अतः तायन देवपुत्रले आफूमा भएको पहिलेको दृष्टिलाई छाडेका थिए । मृत्युको समयमा उनी कर्मवादी भएका थिए । ‘कर्मवादी स्वर्ग पनि पुग्न सक्छन्’ भन्ने अनुसार तायन देवपुत्र स्वर्ग पुगेका हुन् ।

“उनले उपोसथका दिनहरूमा भोजन आदि दान दिएका थिए । अनाथहरूका लागि सेवकहरू राखिदिएका थिए । भन्दाइ बनाइदिएका

१. पटि. म. अ. क. पृ. ३०८: अत्तानुदिद्विले भने—“वीसति पि दिद्वियो मग्गावरणा, न सग्गावरणा, सोतापत्तिवञ्जा” भनी उल्लेख गरेको छ । तर मनो. र. पू. I. पृ. २५९: एककनिपातवण्णनाले भने—“वीसतिवत्थुका सक्कायदिद्वि नेव सग्गावरणा न मग्गावरणा” भनी उल्लेख गरेको छ ।

थिए । पोखरीहरू बनाइदिएका थिए । यस्तै यस्ता अरू पनि धेरै पुण्यकार्यहरू गरेका थिए । यसै कर्मको प्रभावले उनी स्वर्ग पुगेका हुन् न कि मिथ्यादृष्टिको प्रभावले” भनी सारथ्यपकासिनीले^१ उल्लेख गरेको छ ।

स्वर्गमा पुगेपछि उनले बुद्ध-शासनको नैर्याणिकतालाई बुझेका थिए । त्यसैले एकदिन, भगवान्कहाँ गई—बुद्धशासन अनुरूप वीर्य-सम्बन्धीका कुराहरू उनले सुनाएका हुन् । जुन कुरा अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा उल्लेख गरिदिएको छ । त्यस सूत्रका कुरा अनुसार विचारगर्दा उनले सुनाएका कुरामा आफ्नो अघिल्लो जीवनका अनुभव प्रकाश गरेका छन् भन्ने कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ । किनभने अघिल्लो जीवनमा शिथिलतापूर्वक जीवन बिताएको हुनाले नै उनले मोक्ष पाउन नसकेका हुन् । त्यसैले उनले “अहिले बुद्धका शिष्यहरूलाई शिथिलता आउन नदिन तथा दृढताका साथ पराक्रम गरी तृष्णारूपी स्रोतलाई छेबन गर्न सक्नुपर्छ” भन्ने जस्ता कुरा बताएका हुन् ।

यी तायन देवपुत्रका कुरा भिक्षु-शिष्यहरूलाई सुनाई “ती उपदेश राम्रा छन्, अतः ती कुराहरू सिकीराख्नु” भनी भगवान्ले भनेका कुरा अगाडिको मूल सूत्रमा उल्लेख भएको छ ।

×

×

×

मूल सूत्र—

गर्नेभए रात्रोसंग गर

यस्तो मैले सुनें ।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो । अनि पुराना तीर्थकर तायन देवपुत्र रातको प्रथम याम बितिसकेपछि सुन्दर रूप धारण गरी जेतवन जम्मै आलोकित पारी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका तायन देवपुत्रले भगवान्का अगाडि यी गथाहरू भने—

१—“छिन्द स्रोतं परक्कम्म, कामे पनुद्” ब्राह्मण ।

नप्पहाय सुनी^१ कामे, नेकत्तमुपपज्जति ॥

१. सं. नि. I. पृ. ४६: तायनमुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं, अ. क. I. पृ. ८५.

२. सिंहलमा 'पणुद' ।

३. सिंहल र रोमनमा 'मुनि' ।

- २-“कयिरा चे कयिराथेतं, दल्हमेतं परक्कमे ।
सिथिलो हि परिब्बाज्जो, भिय्यो! आकिरते रजं ॥
- ३-“अकतं दुक्कटं^२ सेय्यो, पब्बा तपति दुक्कटं ।
कतं च सुकतं सेय्यो, यं कत्वा नानुत्तपति ॥
- ४-“कुसो यथा दुग्गहितो, हत्थमेवानुकन्तति ।
सामब्बं दुप्परामट्ठं, निरयायूपकड्ढति ॥
- ५-“यंकिञ्चि सिथिलं कम्मं, सङ्कित्तिट्ठं च यं वत्तं ।
सङ्कस्सरं ब्रह्मचरियं, न तं होति महप्फलं’ ति ॥”

अर्थ —

१-“ब्राह्मण ! (तृष्णा) खोतलाई छेदन गर, कामविषयलाई हटाऊ, कामविषयलाई नहटाइकन मुनिले एकाग्रता (= ध्यान) प्राप्त गर्न सक्तेन ।

२-“गर्नेभए राम्ररी गर, दृढताका साथ पराक्रम गर, शिथिलता पूर्वक पालन गरेको प्रव्रज्यात्वमा उत्तरोत्तर क्लेश-रूपी रजले छोप्छ ।

३-“खराप हुनेगरी गर्नुभन्दा नगर्नु नै जाति छ, खराप हुनेगरी गनलि पछि पश्चात्ताप हुन्छ; गर्नुपर्ने (काम) राम्ररी गर्नु नै श्रेयस्कर छ—जुन काम गर्दा पश्चात्ताप हुन्न ।

१. सिंहलमा: ‘भिय्यो’ ।

२. सिंहल र रोमनमा: ‘दुक्कतं’ ।

४—“राम्ररी नसमातेको कुशले हात काट्ने कें खराप गरी गरेको श्रमण-चर्याद्वारा नरकमा पुन्याउँछ ।

५—“जुनसुकै शिथिल कर्म र संक्लिष्ट व्रत हो—त्यस्तो शंका-जनक ब्रह्मचर्यको फल महत्फल हुन्न ।”

तायन देवपुत्रले यति भने । यति भनी भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी उहाँ अन्तर्धान भए ।

अनि त्यसरात बितिसके पछि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

“भिक्षुहो ! यो बितेको रातमा पुराना तीर्थकर तायन देवपुत्र रातको प्रथम याम बितिसकेपछि सुन्दर रूप धारण गरी जेतवन जन्मै आलोकित पारी जहाँ म थिएँ त्यहाँ आए । त्यहाँ पुगेपछि मलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका तायन देवपुत्रले मेरा अगाडि यी गाथाहरू भने—‘छिन्द सोतं परक्कम्म...’ ।”

“भिक्षुहो ! तायन देवताले यति भने । यति भनी मलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी उहाँ अन्तर्धान भए । भिक्षुहो ! तायन-गाथा अध्ययन गर, भिक्षुहो ! तायन-गाथा कण्ठस्थ पार, भिक्षुहो ! तायन-गाथा अरूलाई पनि सुनाऊ (= धारेथ), भिक्षुहो ! तायन-गाथा अर्थसंहित छ, ब्रह्मचर्योपयोगी छ ।”

१५. तिष्य ब्रह्मा

प रि च य

“तिष्य भन्ने भिक्षुको हालसालै मृत्युभई एक ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भएका थिए” भन्ने अगाडि मूल सूत्रमा उल्लेख भएको वाक्यद्वारा यी तिष्य ब्रह्मा बुद्धको पालामा एक प्रभावशाली भिक्षु थिए भन्ने कुरा अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

“जुन कुरा अगाडि सूत्रमा देवपुत्रहरू आई भगवान्लाई सुनाएका छन् त्यो कुरा महाप्रजापति गौतमी स्थविराका साथी ५०० भिक्षुगीहरूका वारेका थिए” भनी मनोरथपूरणीछे^१ उल्लेख गरेबाट ती देवपुत्रहरू बुद्धकहाँ आएका र महामौद्गल्यायन महास्थविर ब्रह्मलोकमा जानु भएको समय भगवान् बुद्धको पाँचौ वर्षावास लगत्तै पछि घटेको घटना हो भनी भन्न सकिन्छ । यतिमात्र होइन, भगवान्को उपदेश सुनिसकेपछि महामौद्गल्यायन महास्थविर तिष्य ब्रह्माकहाँ जानुभएबाट अवश्य पनि अघि भिक्षु छँदा तिष्य ब्रह्मासँग महास्थविरको

१. II. पृ. ७२०: तिस्सब्रह्मासुत्तवण्णना, अब्ब्याकतवग्गोच्छट्ठो, सत्तक-निपातवण्णना ।

कुनै खास सम्बन्ध हुनुपर्छ भन्ने कुरा पनि विचार गर्न सकिन्छ । यस्तो कुनै पूर्वसम्बन्ध नरहेको भए महास्थविर तिष्य ब्रह्माकहाँ जानुपर्ने हेतु थिएन । अरु विशेष कुराहरू अगाडि अनुबित मूल सूत्रमै प्रष्ट भएका छन् ।

×

×

×

भिन्नाभिन्नै तिष्य नामहरू

(१) तिष्य (बुद्ध)—यो दीपङ्कर बुद्धदेखि लिएर सातौं बुद्धको नाम हो । तिष्य बुद्धको देश खेमक हो । पिताको नाम जनसन्धो र आमाको नाम पदुमा हो । बु. वं. पा. पृ. ३५९: तिस्स-बुद्धवंसो ।

(२) तिष्य (श्रावक)—यो विपश्ची बुद्धका युगल श्रावकहरूमध्ये एक जनाको नाम हो । विपश्ची बुद्धका एक खण्ड भन्ने र अर्का तिस्स (= तिष्य) भन्ने अग्रश्रावकहरू थिए । दी. नि. II. पृ. ५: महापदानसुत्त; अ. क. I. पृ. २७६; बु. वं. पा. पृ. ३६५: विपस्सि-बुद्धवंसो; दी. नि. II. पृ. ५, ३२; महापदानसुत्त ।

(३) तिष्य (श्रावक)—यो दीपङ्कर बुद्धका दुइ अग्रश्रावकहरूमध्ये एउटाको नाम हो । दीपङ्कर बुद्धको देश रम्मवती हो । पिताको नाम सुदेव तथा माताको नाम सुमेधा हो । बु. वं. पा. पृ. ३२९: दीपङ्करबुद्धवंसो ।

(४) तिष्य (अग्रभ्रावक)—यो कश्यप बुद्धका बुइ अग्र-
भ्रावकहरूमध्ये एउटाको नाम हो ।

कश्यप बुद्धको देशको नाम वाराणशी हो । पिताको नाम
ब्रह्मदत्त तथा माताको नाम धनवती हो । त्यस समय वाराणशीमा
किकी भन्ने राजाले राज्य गर्दथे । कश्यप बुद्धको जन्म ऋषिपतनमा
भएको थियो । वहाँका तिष्य (= तिस्स) भन्ने र भारद्वाज भन्ने बुइ
अग्रभ्रावकहरू थिए । बु. वं. पा. पृ. ३७८: कस्सपबुद्धवंसो ।

(५) तिष्य (थेर)—यिनी ती स्थविर हुन् जो मृत्युपछि
आफ्नो एक सुन्दर तथा नरम चीवरमा जुम्नाभई उत्पन्न भएका थिए ।
धम्म. प. अ. क. पृ. ४९८: तिस्सत्थेरस्सवत्थु, मलवगो ।

(६) तिष्य (थेर)—यिनी ती स्थविर हुन् जसले बाह्र
(१२) वर्षसम्म एक मणिकारको घरमा दिनहुँ भोजन गर्दथे ।

एकदिन कोशल राजाले बनाउन पठाएको मणि, मासुको रगत
लागेको हातमा थापीलिई बाकस माथि राखी मणिकार पुरुष हात धुन
जाँदा घरमा पालिराखेको एक मयूर आई त्यो रगत लागेको मणि
खाइदियो । त्यसबखत मणिकारको घरमा बाह्रौँ वर्षदेखि भोजन गरी
विश्वासी भएका तिष्य स्थविर बाहेक अरु कुनै पनि त्यहाँ थिएनन् ।
मयूरले मणि खाएको स्थविरले देखेका थिए । हात धोएर फर्की आएका
मणिकारले राखेको ठाउँमा मणि नदेखेपछि अनेक खोजतलास गर्दा
उसको जिउभरी पसिना बघ्नथाल्यो । अनि “उहाँ बतिरहेका स्थविरले
बाहेक अरुले लिनै सक्दैन” भन्ने विचार गरी तिष्य स्थविरको

टाउकोमा डोरीले बेसकरी बाँधी ठटाउन थाल्यो । स्थविरले “मैले लिएको छैन” भन्ने बाहेक अरु कुनै पनि कुरा भनेनन् । मणिकारले यो कुरालाई वास्तै गरेन । यत्तिकैमा स्थविरको मुखबाट रगत बघ्न थाल्यो । अनि फेरि सोही मयूर आई रगत खान लाग्दा रीसले चूर भएको मणिकारले खुट्टाले हिरकाउँदा मयूर उहाँ ठहरै भयो ।

अनि स्थविरले “उपासक ! मयूर मन्थो कि क्याहो, हेर !” भनी भन्दा उसले—“तिमी पनि त्यस्तै गरी मनेछौ” भनी जवाफ दिएपछि “अवश्य पनि मन्थो होला” भन्ने सोची स्थविरले “उपासक ! मयूरले मणि खाएको छ । उसको पेट चिरेर हेर” भनी भने । यदि मयूर नमरेको भए ज्यान गए पनि स्थविरले मणिखाएको कुरा भन्ने थिएनन् । धम्म. प. अ. क. पृ. ३५५: मणिकार कुलूपग तिस्सत्थेरस्सवत्थु, पापवग्गो ।

(७) तिष्य (स्थविर)—यिनी भगवान् बुद्धका काका का छोरा हुन् । यिनको नाम ‘तिष्य’ थियो । भगवान्का अनुगमन गरी भिक्षु भएर यिनले उपसम्पदा पनि पाएका थिए । यिनमा शाक्यजातिको अभिमान थियो । यसै कारणले गर्दा यिनी रूष्टवादी पनि थिए । सबैलाई जातिदृष्टिले हेरी यिनले सारो वचन पनि बोल्दथे । श्रमण-धर्म राख्ने पालन गर्नमा यिनी ध्यान दिदैनथे ।

१. सं. नि. II. पृ. २३४: तिस्समुत्तं, भिक्खुसंयुत्तं; II. पृ. ३२८: तिस्समुत्तं, खन्धसंयुत्तं ।

एकदिन अरण्यायतनको दिवाविहार गर्ने स्थानमा उत्तानो परी मुख उधारी यिनी सुतीरहेको कुरा ध्यानदृष्टिद्वारा देख्नुभई भगवान् त्यस ठाउँमा जानुभयो र आकाशबाट रश्मी प्रसार गरी तिष्य स्थविर-लाई उपदेश दिई भगवान्ले उनलाई सम्झाउनु भएको थियो । यसबाट तिष्य स्थविर विरक्त भई लज्जित भएका थिए । पछि विषयना ध्यान बढाउनेतिर अग्रसर भए ।

अनि एकदिन तिष्य स्थविरको चित्ताचारलाई बुझ्नुभई बुढले संयुक्तनिकायको तिस्ससूत्रको^१ उपदेश सुनाउनु भयो । यस सूत्रमा भगवान्ले तिष्य स्थविरलाई क्रोध गर्नु ठीक छैन र अभिमान गर्नु राम्रो होइन भन्ने आदि कुराहरू बताउनु भएको छ । यही सूत्रको कुरा सुनी तिष्य स्थविरले अरहत्व लाभ गरेका कुरा थेरगाथट्टकथा^२ उल्लेख गरेको छ ।

(८) तिष्य (मेत्तेय्य) यो मेत्तेय्य भिक्षुको नाम हो । अगाडि नं. (१०) मा उल्लिखित तिष्यको नाम पनि 'तिष्य' र यहाँ उल्लिखित 'तिष्य मेत्तेय्य' को नाम पनि एउटै भएको हुँदा यिनलाई तिष्य नभनी 'मेत्तेय्य' मात्र भन्दथे । खास नामचाहिँ 'तिष्य' र गोत्रको नाम 'मेत्तेय्य' भएकोले 'मेत्तेय्य' भनिएको हो भनी सुत्तनिपात

१. सं. नि. II. पृ. २३४: तिस्ससुत्तं, भिक्खुसंयुत्तं; II. पृ. ३२८: तिस्ससुत्तं, खन्धवग्गो ।

२. I. पृ. १०५: तिस्सथेरगाथट्टकथा ।

अट्टकथाले^१ उल्लेख गरेको छ । मूल सूत्रमा^२ मेत्तेय्य भन्नेको नाम 'तिष्य मेत्तेय्य' उल्लेख भएको छ ।

(९) तिष्य (मेत्तेय्य)—यिनी चाहिं, प्रसेनजित् कोशल राजाका गुरुपुरोहित बावरि ब्राह्मणका दोश्रा शिष्य हुन् ।

बावरि ब्राह्मण प्रसेनजित् कोशल राजाका मात्र गुरुपुरोहित थिएनन्, बल्कि प्रसेनजित् राजाका पिता महाकोशल राजाका समेत गुरुपुरोहित थिए^३ । बावरि ब्राह्मणका प्रमुख शिष्यहरू सोह (१६) जना थिए^४ । यिनीहरूमध्ये तिष्य मेत्तेय्य दोश्रा शिष्य हुन् । यी सोह जना प्रमुख शिष्यहरूमध्ये प्रत्येकका एक एक हजार श्रावस्तीवासी ब्राह्मण

१. महा. नि. अ. क. पृ. १८४; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३०: तिस्स-मेत्तेय्यसुत्तवण्णना ।

२. सुत्त. नि. पृ. ३९५; महा नि. पृ. ११६: तिस्समेत्तेय्यसुत्तं ।

३. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६३: वत्थुगाथावण्णना, पारायणवग्गो ।

४. सोह शिष्यहरूका नाम हुन् — (१) अजित, (२) तिस्समेत्तेय्य, (३) पुण्णक, (४) मेत्तगु, (५) धोतक, (६) उपसीव, (७) नन्द, (८) हेमक, (९) तोदेय्यकप्प, (१०) दुभय, (११) जतुकण्ण, (१२) भद्रावुध, (१३) उदय, (१४) पोसाल, (१५) मोघराज, तथा (१६) पिङ्गिय । सुत्त. नि. पृ. ४२१-२२: वत्थुगाथा, पारायणवग्गो ।

शिष्य परिवारहरू थिए^१ । यस हिसाबले बावुरि ब्राह्मणका जम्मा सोह्र हजार (१६,०००) ब्राह्मण शिष्य परिवारहरू थिए^२ ।

पछि धिनीहरू सबैका सबै बुद्धका शिष्यभई “एहि” भन्ने वाक्यद्वारा भिक्षु भएर अरहत् भएका थिए^३ ।

उपरोक्त बावुरिका प्रमुख शिष्यहरूले क्रमैसँग बुद्धसँग प्रश्नहरू सोधेका थिए र यी तिष्य मेत्तेय्यले पनि आफ्नो पालो आएपछि भगवान्सँग प्रश्नहरू सोधेका थिए^४ ।

(१०) तिष्य (साथी)—यो मेत्तेय्य भन्ने एक पुरुषको साथीको नाम हो ।

भगवान् श्रावस्तीमा बसिरहुनु भएको वेलामा एकदिन तिष्य र मेत्तेय्य (मैत्रेय्य) भन्ने दुइ साथीहरू भगवान्को धर्मोपदेश सुझर्जावा “शुद्ध रूपले धर्मपालन गर्नकोनिमित्त प्रव्रजित नै हुनुपर्छ” भन्ने लागेपछि, उनीहरू दुवै साथीहरू भिक्षु भएका थिए । त्यसपछि मेत्तेय्य भिक्षु शहरमा बस्दा धेरै प्रपञ्चहरू आउँछन् भन्ने विचारगरी आफ्नो गुरुसँग अरण्यमा बस्न गए । तिष्य भिक्षु चाहिँ गाउँमै बसे ।

यसंबीच तिष्य भिक्षुको दाजुको मृत्यु भयो । अनि उनलाई घरका जहानहरूले प्रलोभन देखाई चीवर छाड्न लगाई घर फर्काई लगे ।

१. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६३.

२. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६३: वत्थुगाथावण्णना ।

३. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४७९: पिङ्गियसुत्तवण्णना ।

४. सुत्त. नि. पृ. ४२५: तिस्समेत्तेय्य माणवपुच्छा—२, पारायणवग्गो ।

उता अरण्यामा बस्ने मेत्तेय्य भिक्षुले अरहत्त्व साक्षात्कार गरी गाउँतिर आउँदा उनले आफ्नो साथी तिष्य भिक्षु घर फर्केर गएको समाचार सुनी, उनकहाँ गई उनलाई साथमा लिई बुद्धकहाँ गए । अनि तिष्यलाई उपदेश सुनाउने ढंगले मेत्तेय्य भिक्षुले बुद्धसँग प्रश्न सोधे । बुद्धले पनि तिष्यलाई अनुकूल हुने गरी उपदेश सुनाउनु भयो । यही उपदेशलाई 'तिस्समेत्तेय्यसुत्त'^१ भन्दछन् । भगवान्को उपदेश सुनिसके पछि तिष्य स्रोतापन्न भए । यसपछि भिक्षु भएर उनले अरहत्त्व पनि साक्षात्कार गरे । सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३०: तिस्समेत्तेय्य सुत्तवण्णना ।

(११) तिष्य (कोसम्बकवासी) — यो एक श्रामणेरको नाम हो । उपसम्पदा भइसके पछि सबैले उनलाई 'कौशम्बीवासी तिष्य स्थविर' भन्न थाले ।

एक समय कौशम्बीमा वर्षावास गरिसके पछि उनलाई त्यहाँका एक दाताले चीवर-वस्त्र तथा अन्यवस्तुहरू उपहार प्रदान गर्दा, आफूसँग कुनै कम्पियकारक^२ नभएको कारणले गर्दा स्थविरले त्यो उपहार स्वीकार गर्न चाहनु भएन । अनि यसै सन्दर्भमा सो दाताले आफ्नै ७ वर्षीय एक पुत्रलाई श्रामणेर गराई राखिदियो । सो सात वर्षीय बालक श्रामणेर भएकै वेलामा अरहत् भए ।

एकदिन शास्ताको दर्शनार्थ तिष्य स्थविर सो श्रामणेरलाई पनि साथमा लिई कौशम्बीबाट श्रावस्ती जानकोनिमित्त बाटोलागे ।

१. सुत्त. नि. पृ. ३९५: अट्टकवग्गो; महा. नि. पृ. ११६.

२. भिक्षुहरूको निमित्त सेवा-शुश्रूषा गर्नेलाई 'कम्पियकारक' भन्दछन् ।

बीच बाटोको एक ठाउँमा बास बसे । श्रामणेरलाई पनि आफ्नै कोठामा राखे ।

उपसम्पन्न भिक्षुको साथमा एक साताभन्दा बढी एकै कोठामा श्रामणेरले रात बिताएको खण्डमा भिक्षुलाई दोष लाग्ने नियम रहेकोले श्रामणेर कोठामा बसे तापनि नसुतेरै रात बिताउन थाले । उपाध्याय हुने तिष्ठ्य स्थविरलाई पनि यो नियम थाहा थियो । त्यसैले एकदिन उनले रात बित्नुभन्दा अगाडि अर्थात् भोर हुने वेलामा श्रामणेरलाई कोठाबाट बाहिर पठाउने उद्देश्यले एक ताडको पंखाले श्रामणेरको टाउकोमा हान्दा ताडको पंखाको एक टुप्पोले आँखामा घोची श्रामणेरको एउटा आँखा फुट्यो । श्रामणेर अरहत् हुन् भन्ने कुरा तिष्ठ्य स्थविरलाई पत्तो थिएन । अतः एक हातले फुटेको आँखा छोपी श्रामणेर कोठाबाट बाहिर निस्के ।

विहान मुख धुने वेलामा एक हातले दतिवन दिएको देखेर तिष्ठ्य स्थविरले “कस्तो अविनीत श्रामणेर रहेछ” भनीभन्दा श्रामणेरले आफ्नो एक हातले फुटेको आँखा छोपीराख्न पर्ने भएकोले एक हातले दतिवन दिन परेको वृत्तान्त सुनाउँदा उपाध्याय हुने तिष्ठ्य स्थविरलाई सारै पश्चाताप भयो र घुँडाटेकी श्रामणेरसँग क्षमा मागे । श्रामणेरले “यो तपाइको दोष होइन; यो त संसारको दोष हो” भनी धैर्य दिएपछि दुवैजना श्रावस्तीमा बुद्धकहाँ गए ।

बुद्धकहाँ पुगेपछि तिष्ठ्य स्थविरले श्रामणेरको प्रशंसा गर्दै—
“भन्ते ! यस्तो गुणवान् श्रामणेर त मैले कहिल्यै देखेको छैन” भनी

विन्ति गरे । अनि भगवान्‌ले पनि श्रामणेरको गुण प्रकाश गरी—
 “अरहत् हुनेको चित्त शान्त नै हुन्छ । उसको वचन पनि शान्त र
 सुविनीत नै हुन्छ” भनी उपदेश सुनाउनु भयो । जुन उपदेश सुनेर तिष्ठ्य
 स्थविरले पनि अरहत्व साक्षात्कार गरे । धम्म. प. अ. क. पृ. ३०६-
 ०८: कोमम्बिकवासी तिससत्थेर सामणेरवत्थु, अरहन्तवग्गो ।

(१२) तिष्ठ्य (वनवासी श्रामणेर)—यिनी सारिपुत्र
 महास्थविरका श्रावस्तीवासी एक उपस्थाकका पुत्र हुन् । यिनको नाम
 तिष्ठ्य (= तिसस) थियो^१ ।

यो बालकको इच्छानुसार सात वर्षको उमेरमा सारिपुत्र
 महास्थविरकहाँ लगी यिनलाई प्रव्रजित गरी श्रामणेर बनाइएको थियो ।
 आठ वर्ष पुग्नुभन्दा अगाडि नै यिनले अर्का तीन नामहरू पाएका थिए ।
 जस्तै — (१) पिण्डपात-दायकतिसस, (२) कम्बल-दायकतिसस,
 (३) वनवासीतिसस ।

“तिष्ठ्य” नामसमेत गरी यिनका चार नामहरू पालिसाहित्यमा
 उल्लेख भएका पाइन्छन्^२ ।

यिनी सारिपुत्र महास्थविरका शिष्य थिए र आठ वर्ष पुग्नुभन्दा
 अगाडि नै यिनले अरहत् फल साक्षात्कार गरेका थिए^३ ।

१. धम्म. प. अ. क. पृ. २६२: वनवासी तिससत्थेरस्सवत्थु, बालवग्गो ।

२. धम्म. प. अ. क. पृ. २६५: वनवासी तिससत्थेरस्सवत्थु, बालवग्गो ।

३. धम्म. प. अ. क. पृ. २६५-६६: वनवासी तिससत्थेरस्सवत्थु ।

यिनलाई 'वनवासी तिस्स श्रामणे' पनि भन्दछन् । एकदिन यिनलाई भेट्न भगवान् बुद्ध १२० योजनको बाटो जानुभएको थियो^१ ।

यसभन्दा अघिल्लो जन्ममा यिनी सारिपुत्र महास्थविरका पिताका साथी, राजगृहवासी महासेन ब्राह्मण थिए^२ । धम्म. प. अ. क. पृ. २६१-७१: वनवासी तिस्सत्थेरस्सवत्थु, बालदग्गो ।

(१३) तिष्य (पूतिगत) — यो त्यस भिक्षुको नाम हो जसको ज्यूभरी खटिरा निस्केर शरीर गनाउँदथ्यो ।

श्रावस्तीवासी एक कुलपुत्र भगवान्को धर्मोपदेश सुनी अत्यन्त प्रसन्न भई भगवान्कहाँ प्रयोजित भई भिक्षु भएका थिए । उनको नाम 'तिष्य' थियो ।

सन्धय बित्दै गएपछि तिष्य स्थविरको शरीरमा खटिरा निस्कन थाल्यो र खटिरा ठूलो हुँदा हुँदा बेलजत्रं भई फुट्न थाल्यो । यसले गर्दा स्थविरको शरीरका हाडहरू पनि कुहिन थाले र पीप र पानी बही शरीर अत्यन्त गनाउन थाल्यो । यसको गन्ध सहन नसकी सेवा गरीरहेका भिक्षुहरूले क्रमैसँग छाडेर गए । तिष्य स्थविर एकलै कोठामा पडिरहे ।

यसत्रेलादेखि उनको नाम 'पूतिगत तिस्स' (= पूतिगात्र तिष्य) अर्थात् 'गनाउने शरीर भएका तिष्य' भन्ने रहन गएको हो ।

१. सुमं. वि. I. पृ. १६७: अम्बट्टसुत्तावण्णना ।

२. धम्म. प. अ. क. पृ. २६१-६२: वनवासी तिस्सत्थेरस्सवत्थु ।

एकदिन ध्यानद्वारा हेरिरहनु भएको बेलामा भगवान्ले उनलाई देख्नु भयो । अनि भगवान् एकलै आगोबाल्ने शालामा गई खरखन्दा सफा पारी आगो बाली पानी तताउन थाल्नुभयो । पानी तातेपछि सो स्थविरलाई नुहाउन भगवान् उनको कोठामा जानुभयो र अरू भिक्षुहरूको पनि सहायता लिई भगवान्ले उनको आङ्गमा रगत र पीपले टासिरहेको चीवर तातोपानीले भिजाई भिजाई फिकी धुन लगाउनु भयो । अनि स्वयं आफूले उनलाई नुहाउन थाल्नुभयो । तातोपानीले नुहाउन पाउँदा तिष्ठ स्थविरको शरीर हलुँगो भई अत्यन्त आनन्द भयो । उनको चित्त पनि एकचित्त हुनथाल्यो र यसैवेला बुद्धले उनलाई — “विज्ञान रहित हुँदा यो शरीर केही काम नलाग्ने अगुल्टो जस्तै हुन्छ” भन्नुहुँदै धर्मोपदेश सुनाउनु भयो । उही उपदेश सुनेर पूतिगत्त तिष्ठ स्थविरले आस्रवहरू क्षय गरी अरहत् फल साक्षात्कार गरे ।

“यस्तो अरहत्त्व पाउनसक्ने तिष्ठ स्थविरलाई किन त्यस्तो-बिघ्न गनाउने रोग भएको होला ?” भन्ने चर्चा भएपछि —

“अघि अधिको एक जन्ममा उनी चराहरू बेचेर जीविका गर्दथे । बेचेर बाँकी रहेका चराहरू उडेर जालान् भन्ने हेतुले उनले चराहरूको करङ्क र प्वाँख भाँचीराल्दथे । कहिलेकाहीं उनले चराहरू मारी आफूले पनि मासु पकाई खान्थे ।

“एकदिन मासु पकाई राखेको बेलामा उनको घरमा एक क्षीणाल्खी भिक्षु भिक्षाटनको निमित्त आए । ‘आज मेरो घरमा मासु पनि पकाई राखेको छु, भिक्षु पनि भिक्षाटनकोनिमित्त मेरो दैलोमा

आएका छन्” भन्दै प्रमुदित चित्तलिई ‘मैले पनि मोक्ष पाउन सकू” भनी प्रार्थना गरी भिक्षुलाई मासु र भात उसले दानदियो । यसै कर्मको हेतुद्वारा तिष्य स्थविरले अरहत्व साक्षात्कार गर्न सकेका हुन् र चराहरूका करङ्कहरू भाँची भाँची राख्ने गरेको हुँदा उनलाई खटिराको रोग लागी जिउ कुहिएको हो” भनी भगवान्‌ले बताउनु भएपछि चर्चार्गनै भिक्षुहरू सन्तुष्ट भए । धम्म. प. अ. क. पृ. १५९-६१: पूतिगततितस्स-त्थेरवत्थु, चित्तवग्गो ।

(१४) तिष्य (लोसक)—यिनी सारिपुत्र महास्थविरका शिष्य भिक्षु हुन् । यिनी कोशल देशवासी एक माछी (=केवट्ट) को छोरा हुन् । यिनको नाम ‘तिष्य’ थियो ।

कोशल देशमा एक हजार परिवारहरू बस्ने एक माछी गाउँ थियो । त्यस गाउँको एक माछीको घरमा एक पुत्र जन्मेको थियो । यो बालक गर्भमा रहेदेखि नै त्यस परिवारको मात्र नभई समस्त गाउँलेहरूको हानी नोक्सानी हुनथाल्यो । यस्तो हुँदा हुँदै बालक पनि जन्म्यो । माछी समाजको धेरै नै हानी नोक्सानी भएपछि उनीहरूले ‘कुनै कालकत्री (= महाअभागी) को कारणले गर्दा हाम्रो समाजलाई यस्तो विपत्ति हुन आएको होला’ भन्ने विचार गरी, त्यसलाई पत्तालगाउने उपाय सोच्ची आफ्नो एक हजारको समाजलाई पाँच पाँच शय गरी दुइ भागमा छुट्याए । जुन भागमा सो बालक पन्यो त्यो समाजलाई त्यस्तै गरी हानी नोक्सानी हुनथाल्यो र अर्को समाजलाई केही भएन । अनि उनीहरूले पनि यस परिवारलाई दुइ भाग गरे । यस्तै क्रमले

छुट्याउँदै लैजाँदा, आखिरमा सो अभागी बालक भएको एक घर मात्र छुट्टिन गयो ।

यसरी माझी समाजले सो कालकस्त्री भएको बालकलाई पत्ता लगाए । सो परिवारलाई पनि सारै सारै दुःख र कष्ट भोग्न परेपछि हातमा 'कपाल' (=खप्पर) दिई सो बालकलाई आमा-बाबुहरूले घरबाट निकालिदिए ।

एकदिन सारिपुत्र महास्थविरले त्यो सातवर्षीय बालकले भाँडा माफ्ने र फोहर फाल्ने ठाउँमा खसेका सिताहरू टिप्दै खाइरहेको देख्नु भयो । वहाँले सो बालकको हृदयमा ज्ञानको बियो बलिरहेको पनि देख्नु भयो । अनि महास्थविरले सो माझी बालकलाई "के तिमी प्रव्रजित हुन चाहन्छौ ?" भनी सोध्नुहुँदा "गर्नुभएमा हुन चाहन्छु" भनी बालकले जवाफ दिएपछि महास्थविरले उसलाई श्रामणेर बनाइदिनु भयो ।

यही बालक तिष्य श्रामणेर हुन् ।

श्रामणेर ठूलो भएपछि यिनलाई 'लोसक तिस्स' (= लोसक तिष्य) भनी सबैले बोलाउन थाले । बस पूरा भएपछि अर्थात् बीस वर्ष पूरा भएपछि उपसम्पदात्व पाई भिक्षु भए ।

सारिपुत्र महास्थविर जस्ताका शिष्य भएर पनि तिष्य भिक्षुले कहील्यै पनि यो जीवनमा पेटभरी खान पाएका थिएनन् । उनको भिक्षा पात्रमा एक डाडु अथवा एक पन्यौं भात पर्नासाथ अरुहरूको

१. बीस वर्ष पूर्ण नभएकोलाई भिक्षु नवनाउने नियम छ । बीस वर्ष नपुग्नेलाई श्रामणेर मात्र बनाइन्छ ।

आँखामा पात्र भरिएको जस्तै देखिन्थ्यो । यस्तो अवस्थामा भिक्षा दिनेहरूले “ए पात्र भरिएको रहेछ” भन्दै उनको पात्रमा भिक्षा नराखी अरूको पात्रमा भिक्षा-भोजन राखिदिन्थे । लोसक तिष्य भिक्षु कं अलाभी भिक्षु बुद्धको पालामा अरू कुनै पनि थिएनन् । यस्तो विकटमय जीवन बिताउनु परे तापनि उनी शिक्षाकामी तथा श्रमण धर्म-प्रेमी नै थिए । जीवनमा कहील्यै पनि पेटभरी खाना खान नपाए तापनि अनित्य, दुःख तथा अनात्म भन्ने विदर्शना भावना बढाउनेमा उनी पछाडि थिएनन् । बरु उनी यसमा जाग्रत थिए । अतः एकदिन उनले आत्मघहृक्षय गरी अरहत्-फल साक्षात्कार गरे । अरहत्व लाभ गरिसकेर पनि उनको भोजन समस्या हटेको थिएन । भिक्षु जीवनमा पनि उनले कहील्यै पनि आत्म तृप्तहुने गरी भोजन गर्न पाएका थिएनन् । जहिले पनि आधा पेटभरी मात्र खाना पाउँदथे । यस्तै किसिमले जीवन बिताउँदा बिताउँदै उनी बुढा पनि भए ।

एकदिन सारिपुत्र महास्थविरले ध्यानद्वारा लोसक तिष्य भिक्षुको आयुसंस्कार समाप्त भएको कुरा बुझ्नुभई—“परिनिर्वाण हुने अन्तिम दिनमा त यिनलाई पेटभरी खुवाउनुपर्‍यो” भन्ने लागेपछि उनलाई साथमा लिई भिक्षाटन् जानुभयो । त्यसदिन सारिपुत्र महास्थविरले समेत कन राम्ररी भिक्षा पाउनु भएन; लोसक तिष्य भिक्षुको त के कुरा ? त्यसदिन उनले कन खानाखाने समयसम्म खानानै पाएनन् । जब महास्थविरले – उनले खानाखान नपाएको कुरा अपराण्ह समयमा थाहा पाउनु भयो – तब महास्थविर कोशल राजदरवारमा गई पात्रभरी चतुमधु ल्याई आफ्नै हातमा भिक्षा-पात्र राखी लोसक तिष्य

भिन्नुलाई खान लगाउनु भयो । त्यसवखत गौरवताको कारणले लोसक तिष्य भिक्षु सारं लज्जित भएका थिए । किन्तु महास्थविरले बार बार सम्झाउनु भएपछि उनले पेटभरी चतुमधु खाए ।

त्यसैदिन मात्र लोसक तिष्य भिन्नुले यस जीवनमा पेटभरी खाना खाएका थिए । त्यसपछि उनी परिनिर्वाण भए^१ ।

अतीत समयमा कश्यप बुद्धको पालामा यी लोसक तिष्य एक भिक्षु थिए । एकदिन आफ्नो विहारमा आएको एक क्षीणाल्खी भिक्षुको-निमित्त प्राप्त भएको पात्र भरी सुस्वादिला भिक्षादेखी डाह र ईर्ष्याको कारणले गर्दा उनले त्यसलाई आगोमा हालिदिएका थिए । यसै कर्मको हेतुद्वारा उनले यस जन्ममा मात्र होइन अरू अरू जन्ममा पनि पेटभरी खान पाएका थिएनन् भनी लोसक जातकट्टकथाले उल्लेख गरेको छ । जा. अ. क. I. पृ. १७६-८१: लोसकजातकं नं. ४१.

(१५) तिष्य (राजा)—यिनी रोहव देशका राजाका छोरा हुन् । आफ्नो पिताको मृत्युपछि यिनी राजा भएका थिए ।

मगध नरेश बिम्बिसार लाई नदेखे पनि यिनको उनीसँग बडो मित्रता थियो । एकदिन बिम्बिसार राजाले चित्रपटमा बुद्धको चरित्र र सुवर्णपत्रमा पट्टिचचसमुत्पाद् सूत्र लेखी यिनलाई पठाएका थिए । यो उपहार पाई रोहवका राजा तिष्यले पनि पुक्कुसाति^२ राजाले

१. जा. अ. क. I. पृ. १७६-७७: लोसकजातकं, नं. ४१.

२. पुक्कुसाति राजाका कुरा लेखकको बु. रा. पृ. २३ मा उल्लेख भएको छ ।

यें बुद्धको उद्देश्य लिई राज्य त्यागी, कषायवस्त्र धारण गरी प्रव्रजित भएका थिए । अनि क्रमैसँग राजगृहमा पुगी त्यहाँ सप्पसोण्डि भन्ने पर्वतमा बसिरहनु भएका बुद्धकहाँ गई वहाँको धर्मोपदेश सुनी अरहत् भएका थिए । थेर. गा. अ. क. I. पृ. १९९-२००: तिस्सथेरगाथट्टकथा ।

(१६) तिष्य (ब्राह्मण) — यिनी राजगृहवासी एक त्रिवेद पारङ्गत ठूला ब्राह्मण हुन् । यिनका ५०० शिष्यहरूलाई यिनले वेद पढाउँदथे । यिनलाई ठूलो लाभसत्कार प्राप्त हुन्थ्यो ।

भगवान् बुद्ध राजगृहमा आउनु हुँदा वहाँको प्रतिभा देखेर अत्यन्त प्रभावित भई तिष्य ब्राह्मण बुद्धकहाँ प्रव्रजित भएका थिए । पछि यिनले विषयना ध्यानगरी अरहत्व लाभ गरे । अरहन्त भएर पनि तिष्य स्थविरलाई ठूलो लाभसत्कार प्राप्त नै भइरहेको थियो । अज्ञानी ईर्ष्यालु पृथग्जन भिक्षुहरू उनको लाभसत्कार देखेर सहन सक्दैनथे । यो देखेर तिष्य स्थविरले उनीहरूलाई अर्ती उपदेश सुनाई सम्झाउँदै— लाभसत्कारको दोष देखाई कुरा सुनाए र आफू त्यसबाट अविचलित रहेको कुरा पनि बताए । थेर. गा. अ. क. I. पृ. २७३-७५: तिस्सथेर-गाथट्टकथा ।

(१७) तिष्य (युवक) — यो एक घुमक्कड जीवन बिताई रहेको कुह्यालेको छोराको नाम हो । तिष्यले धेरै वा थोरै दानदिने-हरूको निन्दा तथा गुनासो गरी हिड्दथे । नदिनेको पनि गुनासो गर्दथे । आफू भने स्वयं दानदिने ठाउँमा गई खाना खान्थे । पछि यिनले एक सिकर्मीको पछि पछि लागी जीवन बिताउन थाले । अन्तमा यिनले भिक्षु

जीवन ग्रहण गरे । तर यिनको बानि चाहिं छुटेको थिएन । आफ्ना गाउँलेहरू नभए तापनि आफ्ना गाउँलेहरूले दिनेदानको प्रशंसा गर्दथे । अनि एकदिन भिक्षुहरूले उनले भनेको गाउँमा मानिसहरू पठाई बुझ्न पठाउँदा तिष्य युवक (दहरो) भिक्षु त्यस गाउँकै नभएको कुराको पत्तो पाए । धम्म. प. अ. क. पृ. ५०४: तिस्सदहरकस्सवत्थु, मलवग्गो ।

(१८) तिष्य (ब्रह्मा)—यी उनै तिष्य ब्रह्मा हुन्, जसको कुरा अगाडि उल्लेख गरिदिएको छ । भिक्षुहरूको बारेमा यिनले बुद्धलाई कुरा सुनाउन गएका थिए ।

तिष्य (=तिस्स) नाम भएका भिक्षु, स्थविर, उपासकहरू बौद्ध साहित्यमा अरू पनि धेरै भएकाले ती सबैको परिचयहरू यहाँ उल्लेख गर्नु साध्य नभएको हुँदा केही नामहरू सूचिको रूपमा यहाँ उल्लेख गरेको छ ।

(१) तिष्य^१ (असुभ कामीतिस्स स्थविर), (२) तिष्य^२ (मौद्गलिपुत्र तिष्य महास्थविर), (३) तिष्य^३ (एक प्रसिद्ध लेखक

१. विभं. अ. क. पृ. २७३: धम्मनुपस्सनानिद्देसवण्णना ।

२. सम. पा. पृ. २०, २४, ३२, ३४: ततियमहासंगीतिवण्णना, बाहिर-निदान; मि. प्र. (हि.) पृ. ५.

३. मि. प्र. (हि.) पृ. ८८.

स्थविर), (४) तिष्य^१ (अशोक राजाका भाई), (५) तिस्सदत्त^२ (आचरिय परम्पराका एक स्थविर), (६) तिष्य^३ (एक तरुण भिक्षु), (७) तिष्यदत्त^४ (एक स्थविर भिक्षु), (८) तिष्य^५ (मण्डलाराम-वासी तिस्सभूति थेर), (९) तिष्य^६ (महाराजा), (१०) तिष्य^७ (आपनो घुँडामा ढुङ्गाले थिची अरहत् भएका स्थविर), (११) तिष्य^८ (साकेतवासी एक अल्पेच्छी स्थविर; मरणानुस्मृति भावना गर्ने), (१२) तिष्य^९ (एक युवक श्रामणेर - जो आकाशबाट गइरहेको बेलामा एक स्त्रीको गीतस्वरमा आसक्त भई आफ्नो ऋद्धि शक्ति गुमाए),

-
१. थेर. गा. अ. क. I. पृ. ५०४: एकविहारिकत्थेरस्स गाथावण्णना; सम. पा. पृ. २४, २९, ३१.
 २. सम. पा. पृ. ३६, ६९: आचरियपरम्परावण्णना, बाहिरनिदान ।
 ३. सम. पा. पृ. ९८७: परिवारपालिवण्णना ।
 ४. विभं. अ. क. पृ. २७८: बोज्जङ्गपब्बवण्णना, उहीं पृ. ३९२: सुत्तन्तभाजनीयवण्णना, पटिसम्भदाविभङ्गो-१५.
 ५. विभं. अ. क. पृ. ४५३: दसकविभङ्गवण्णना, जाणविभङ्गो-१६.
 ६. विभं. अ. क. पृ. ४७९: एककनिद्देसवण्णना, खुद्दकवत्थु विभङ्गो-१७.
 ७. सुमं. वि. II. पृ. ५३७: महासतिपट्टान सुत्तवण्णना; पपं. सू. I. पृ. २१०: सतिपट्टान सुत्तवण्णना ।
 ८. पपं. सू. II. पृ. ११६: रथविनीत सुत्तवण्णना ।
 ९. पपं. सू. II. पृ. ११९: रथविनीत सुत्तवण्णना ।

(१३) तिष्य^१ (एक शीलवान् उपासक, जसलाई धर्मकीर्ति महाराजाले एक तिन्ना मारेर ल्याऊ भनी भन्दा पनि मारेनन्; बल्कि आफ्नै ज्यान दिए), (१४) तिष्य^२ (सङ्घभेद गर्नकोनिमित्त देवदत्तले बोलाएका कटमोदक तिस्स भिक्षु), (१५) तिष्य^३ (एक स्त्रीको कारणले गर्दा चीवर-वस्त्र छाडेर गएका चुल्लपिण्डपातिक तिस्स), (१६) तिष्य^४ (महागाउँवासी दारुभण्डक महातिस्स उपासक । यिनले भिक्षुहरूलाई दानदिनकोनिमित्त आफ्नी छोरीलाई बन्धक राखी पैसा लिएका थिए), (१७) तिष्य^५ (युद्धको वर्णना गर्ने धनुग्गाह-तिस्सत्थेर), (१८) तिष्य^६ (अन्त कतै नगई श्रावस्ती नगिचको एक गाउँमा बसी आहारमा लोभ-लालचा नगर्ने निगमवासी तिस्सत्थेर), (१९) तिष्य^७ (श्रावस्ती-वासी ५०० भिक्षुहरूमध्ये एक निरुत्साही पधानकम्मिक तिस्सत्थेर),

१. सं. नि. अ. क. III. पृ. ४९: रथोपमसुत्तवण्णना, वेदनासंयुत्तं ।
२. चुल्ल. व. पा. पृ. २९८: पञ्चवत्थुयाचनकथा ।
३. जा. अ. क. I. पृ. १२१: वातमिगजातकं, नं. १४.
४. मनो. र. पू. I. पृ. २७७: बोज्जङ्गवण्णना ।
५. जा. अ. क. II. पृ. २८६: वड्ढकी सूकरजातकं, नं. २८३; जा. अ. क. V. पृ. ५०: तच्छ सूकर जातकं, नं. ४९२; बु. रा. पृ. १६८.
६. धम्म. प. अ. क. पृ. १४१: निगमवासी तिस्सत्थेरस्सवत्थु, अप्प-मादवगो ।
७. धम्म. प. अ. क. पृ. ५२५: पधानकम्मिक तिस्सत्थेरवत्थु, मग्गवगो ।

(२०) तिष्य^१ (बुद्धकहाँ ध्यानका कुरा सिकेर आई हामीहरू अप्रमादी हुनुपर्छ भनी अर्कालाई अर्तीविई आफू चाहिँ सुतिरहने पधानिक-तिस्सत्थेर), (२१) तिष्य^२ (एक अरण्य पर्वतको गुफामा बस्ने देवताले पनि शीलमा खोट् देखाउन नसकेका पम्भारवासी-तिस्सत्थेर), (२२) तिष्य^३ (एक पदको अर्थ नबुझेर लंकाबाट भारतसम्म आई आफ्नो आचार्य योनक धम्मरबिखतत्थेरसँग प्रश्न सोधी पुनः फर्केर गएका पुनम्बसुकुटुम्बिकपुत्त-तिस्सत्थेर) ।

(क) तिस्समुत्तं यस सूत्रमा भगवान्को काकाको छोरा तिष्य (नं. ७) स्यविर दुःखी भई भगवान्कहाँ जाँदा वहाँले उनलाई उपदेश गर्नु भएका कुराहरू छन् । सं. नि. II. पृ. २३४: भिश्खुसंपुत्तं ।

(ख) तिस्समुत्तं—यस सूत्रमा पनि तिष्य (नं. ७) स्यविर-लाई दिनु भएका उपदेशका कुराहरू छन् । सं. नि. II. पृ. ३२८: खन्धवग्गो ।

(ग) तिस्समुत्तं यो त्यही सूत्रको नाम हो—जुन सूत्रको अनुवाद यसमा गरिएको छ ।

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ४०५: पधानिक तिस्सत्थेरवत्थु, अत्तवग्गो ।

२. धम्म.प.अ.क. पृ. ६३७: पम्भारवासी-तिस्सत्थेरवत्थु, ब्राह्मणवग्गो ।

३. विभं. अ. क. पृ. ३९२: सुत्तन्तभाजनीयवण्णना, पटिसम्भिदा-
विभङ्गो-१५.

(घ) तिस्ससुत्तं— यस सूत्रमा सुब्रह्मा देवपुत्रले कटमोदक-
तिस्स^१ भिक्षुको सम्बन्धमा एक गाथा सुनाएका कुरा छन् । सं. नि. I.
पृ. १४९: ब्रह्मसंयुत्तं ।

×

×

×

मूल सूत्र—

विमुक्त भिक्षुलाई चिन्दछन्

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान् राजगृहको गृद्धकूट पर्वतमा बस्नु भएको थियो ।

अनि दुइ देवताहरू रातको प्रथम याम बितिसके पछि सुन्दर रूप धारण गरी गृद्धकूट पर्वत जम्मै आलोकितपारी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका ती देवताहरूमध्ये एक देवताले भगवान्लाई यस्तो विन्ति गरे—

“भन्ते ! ती भिक्षुणीहरू^२ विमुक्ता छन् ।” अर्को देवताले भगवान्लाई यस्तो विन्ति गरे—

१. अं. नि-७. पृ. २०९: तिस्सब्रह्मसुत्तं, अ. क. II. पृ. ७२०.

२. ‘ती भिक्षुणीहरू’ भनी महाप्रजापति गौतमी स्थविराका साथी ५०० भिक्षुणीहरूलाई लक्ष गरी त्यसो भनेका हुन् भनी मनो. र. पृ. II.

“भन्ते ! ती भिक्षुणीहरू उपादानरहित (= अनुपादिसेसा) सुविमुक्ता छन् ।”

ती देवताहरूले यति भने । भगवान्‌ले अनुमोदन गर्नुभयो । अनि ती देवताहरू “भगवान्‌ले अनुमोदन गर्नुहुन्छ” भनी भगवान्‌लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी त्यहीं अन्तर्धान भए ।

अनि त्यस रात बितिसके पछि भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

“भिक्षुहो ! यो बितेको रातमा बुद्ध देवताहरू रातको प्रथमयाम बितिसके पछि सुन्दर रूप धारण गरी गृद्धकूट पर्वत जम्मै आलोकित पारी जहाँ म थिएँ त्यहाँ आए । त्यहाँ पुगेपछि मलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएकामध्ये एक देवताले मलाई यसो भने—‘भन्ते ! ती भिक्षुणीहरू विमुक्ता छन् ।’ अर्को देवताले यसो भने—‘भन्ते ! ती भिक्षुणीहरू उपादानरहित सुविमुक्ता छन् ।’ भिक्षुहो ! ती देवताहरूले यति भने । यति भनी मलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी त्यहीं अन्तर्धान भए ।”

पृ. ७०२ ले उल्लेख गरेको छ । यी भिक्षुणीहरू महाप्रजापति गौतमीका साथमा गृह त्याग गरी प्रव्रजित भएका थिए र नन्दक स्थविरको उपदेश सुनेपछि यिनीहरू विमुक्त भएका थिए । यस सम्बन्धका कुराहरू लेखककै बु. श्रावि. च.-१. पृ. १७-३५ र ११०-३२ मा हेर्नु ।

त्यसबखत आयुष्मान् महामौद्गल्यायन भगवान्को अगाडि बसिरहनु भएको थियो । अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनको मनमा यस्तो लाग्यो—

“कस्ता देवताहरूले ‘उपादान सहितलाई उपादान सहित (= सउपादिसेसा) र ‘उपादान रहितलाई उपादान रहित (= अनुपादिसेसा)’ भनी जान्दारहेछन् ।”

त्यसबखत तिष्य (= तिस्स) भन्ने भिक्षु हालसालै मृत्युभई एक ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भएका थिए । त्यहाँ पनि उनलाई यसरी चिन्दथे—“तिष्य ब्रह्मा महर्द्धिक र महानुभाव सम्पन्न छन् ।”

अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायन कुनै बलवान् पुरुषले खुम्चेको बाहुलाई पसारे ऊं अथवा पसारेको बाहुलाई खुम्च्याए ऊं— गृद्धकूट पर्वतमा अन्तर्धान भई त्यस ब्रह्मलोकमा प्रकट हुनुभयो । तिष्य ब्रह्माले ‘आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई टाढेबाट आइरहनु भएको देखे । देखेर आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई यसो भने—

“मारिष मौद्गल्यायन ! आउनुहोस्; महामौद्गल्यायनको स्वागत छ । मारिष मौद्गल्यायन ! धेरै समयपछि यहाँ आउनुभयो । मारिष मौद्गल्यायन ! यहाँ आसन बिच्छघाइराखेको छ बस्नुहोस् ।”

-
१. यी तिष्य ब्रह्मा यसभन्दा अघिल्लो जन्ममा महामौद्गल्यायन महास्थविरसँगै बस्ने भिक्षु थिए । मनो. र. पू. II. पृ. ७२०: तिस्सब्रह्मसुत्तवण्णना ।

आयुष्मान् महामौद्गल्यायन बिच्छयाइराखेको आसनमा बस्नुभयो । तिष्ठ्य ब्रह्मा पनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका तिष्ठ्य ब्रह्मासँग आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले यस्तो भन्नुभयो—

“तिष्ठ्य ! कुन देवतालाई ‘सउपादिशेषलाई सउपादिशेष (=उपादान सहित) र अनुपादिशेषलाई अनुपादिशेष (=उपादान रहित) भन्ने ज्ञान हुन्छ ?”

“मारिष मौद्गल्यायन ! ब्रह्मकायिक देवताहरूलाई ‘सउपादिशेषलाई सउपादिशेष र अनुपादिशेषलाई अनुपादिशेष’ भन्ने ज्ञान हुन्छ ।”

“तिष्ठ्य ! सबै ब्रह्मकायिक देवताहरूलाई ‘सउपादिशेषलाई सउपादिशेष र अनुपादिशेषलाई अनुपादिशेष’ भन्ने ज्ञान हुन्छ ?”

‘मारिष मौद्गल्यायन ! सबै ब्रह्मकायिक देवताहरूलाई ‘सउपादिशेषलाई सउपादिशेष र अनुपादिशेषलाई अनुपादिशेष’ भन्ने ज्ञान हुन्न । (क) मारिष मौद्गल्यायन ! जो ब्रह्मकायिक-देवता ब्रह्म-आयु, ब्रह्म-सुख, ब्रह्म-यश तथा ब्रह्म-आधिपत्यद्वारा सन्तुष्ट हुन्छन् —उनीहरू यसवाहेक अरु निश्शरणलाई जान्दैनन् र उनीहरूलाई ‘सउपादिशेषलाई सउपादिशेष र अनुपादिशेषलाई अनुपादिशेष’ भन्ने ज्ञान हुन्न । (ख) मारिष मौद्गल्यायन ! जो ब्रह्मकायिक-देवता ब्रह्म-आयु, ब्रह्म-सुख, ब्रह्म-यश तथा ब्रह्म-आधिपत्यद्वारा सन्तुष्ट हुन्छन्—

उनीहरू यसबाहेक अरू निश्चरणलाई जान्दछन् र उनीहरूलाई 'सउपादि-शेषलाई सउपादिशेष र अनुपादिशेषलाई अनुपादिशेष' भन्ने ज्ञान हुन्छ ।

(१) “मारिष मौद्गल्यायन ! यहाँ भिक्षु उभतोभाग-विमुक्त’ (=दुवैतिरबाट विमुक्त) हुन्छ । उनलाई देवताले ‘यी

१. ‘उभतोभाग विमुक्त’ अर्थात् – दुवैतिरबाट विमुक्त भनी – अरूपसमा-पत्तिद्वारा रूपकाय र मार्गज्ञानद्वारा नामकायबाट विमुक्त हुने भिक्षुलाई भनिएको हो । (१) ‘रूपकाय’ भनी – चार महाभूत, चार महाभूतबाट उत्पन्न हुने रूप, आशवास-प्रशवास आदि जतिलाई ‘कायसंस्कार’ भनी भन्दछन्—ती सबैलाई ‘रूपकाय’ भन्दछन् । (२) ‘नामकाय’ भनी – वेदना, संज्ञा, चेतना, स्पर्श, मनस्कार तथा नाम सहित जतिलाई ‘चित्तसंस्कार’ भनी भन्दछन् – ती सबैलाई ‘नामकाय’ भन्दछन् । पटि. म. पा. पृ. २१२: बात्तिससतोकारिस्स जाणानि, सब्बकायपटिसंवेदी; अं. नि-७. पृ. १५८: पुग्गलसुत्तं, अ. क. II. पृ. ६९८.

“उभतोभाग विमुक्त” भन्ने शब्दको अर्थ पपं. सू. III. पृ. १२८: किटागिरिसुत्तवण्णनाले र. दी. नि. अ. क. II. पृ. ३५३: महानिदानसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेका छन् । यस सम्बन्धका कुराहरू पुग्ग. प. पृ. २३ को एककपुग्गल पञ्जत्ति र पृ. १०८ को सत्तक पुग्गल पञ्जत्तिमा पनि उल्लेख भएका पाइन्छन् । त्यस्तै गरी अं. नि-९. पृ. ८६: उभतोभाग विमुत्तसुत्तं, अ. क. II. पृ. ८१६; सं. नि. अ. क. I. पृ. २१४: पवारणामुत्तवण्णना, वंगीससंयुत्तं;

आयुष्मान् उभतोभाग विमुक्त हुन्' भनी जान्दछन् । जबसम्म जीवित रहन्छन् तबसम्म देवमनुष्यहरूले उनलाई देख्छन् । देहत्याग गरिसके पछि उनलाई देवमनुष्यहरूले देख्दैनन् । मारिष मौद्गल्यायन ! यसरी ती देवताहरूलाई 'सउपादिशेष भए सउपादिशेष र अनुपादिशेष भए अनुपादिशेष' भन्ने ज्ञान हुन्छ ।

(२) "मारिष मौद्गल्यायन ! यहाँ भिक्षु प्रज्ञाविमुक्त' (= पञ्चाविमुक्तो) हुन्छ । उनलाई ती देवताहरूले 'यी आयुष्मान् प्रज्ञाविमुक्त हुन्' भनी जान्दछन् । जबसम्म जीवित रहन्छन् तबसम्म देवमनुष्यहरूले उनलाई देख्छन् । मारिष मौद्गल्यायन ! यसरी पनि ती देवताहरूलाई 'सउपादिशेष भए सउपादिशेष र अनुपादिशेष भए अनुपादिशेष' भन्ने ज्ञान हुन्छ ।

(३) "मारिष मौद्गल्यायन ! यहाँ भिक्षु कायसाक्षी^१

पपं. सू. III. पृ. १०३: भद्दालिसुत्तवण्णना तथा दी. नि. अ. क.

II. पृ. ६४६; सम्पसादनसुत्तवण्णनामा पनि संक्षेपमा वर्णित भएका छन् ।

१. यसको अर्थ लेखकको बु. गृ. पृ. ३३५ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएका छन् । विस्तृत कुराकोनिमित्त पुग्ग. प. पृ. २३ र पुग्ग. प. अ. क. पृ. ५६ मा तथा अं. नि--७. पृ. १५८: पुग्गलसुत्त, अ. क. II. पृ. ६९८; अं. नि--९. पृ. ८६: पञ्चाविमुत्तसुत्तं, अ. क. II. पृ. ८१६ मा हेर्नु ।

२. हेर, लेखकको बु. गृ. पृ. ३३६ को पादटिप्पणीमा र पुग्ग. प. पृ. २४, अ. क. पृ. ५६ मा ।

(= काय सखिख) हुन्छ । उनलाई ती देवताहरूले 'यी आयुष्मान् काय-साक्षी हुन्' भनी जान्दछन् । अवश्य पनि यी आयुष्मान् अनुलोमिक शयनासनहरू सेवन गरी, कल्याणमित्रहरूको सत्संगत गरी, इन्द्रियहरूलाई सम्यक् रूपले दमन गरी—जसको निमित्त कुलपुत्रहरू रात्र्नसँग घरछाडी अनागारिक भई प्रव्रजित हुन्छन्—त्यो ब्रह्मचर्यको अन्तमा पुगी यसै जीवनमै स्वयं अभिज्ञालाई साक्षात्कार गरी शान्तपूर्वक विहार गर्छन् । यसरी पनि देवताहरूलाई 'सउपादिशेष भए सउपादिशेष र अनुपादिशेष भए अनुपादिशेष' भन्ने ज्ञान हुन्छ ।

(४) "मारिष मौद्गल्यायन ! यहाँ भिक्षु दृष्टिप्राप्त^१ (= विद्विप्पत्तो) हुन्छ । उनलाई ती देवताहरूले 'यी आयुष्मान् दृष्टिप्राप्त हुन्' भनी जान्दछन् । अवश्य पनि यी आयुष्मान्...^२ शान्त-पूर्वक विहार गर्छन् । यसरी पनि देवताहरूलाई...^३ ज्ञान हुन्छ ।

(५) "मारिष मौद्गल्यायन ! यहाँ भिक्षु श्रद्धाविमुक्त^३

-
१. दुःख, दुःखसमुदय, दुःखनिरोध तथा दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपदालाई अवबोध गरिसकेको अवस्थालाई 'दृष्टिप्राप्त' भनी भन्दछन् । हेर पुग्ग. प. पृ. २४: एककपुग्गल पञ्जत्ति, अ. क. पृ. ५७.
- २-२. माथि पृ. २८४को नं. ३ मा उल्लेख भएका कुराहरू जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।
- ३-३. श्रद्धाको प्रमुखताद्वारा क्रमशः अरहन्त हुने पुरुषलाई 'श्रद्धाविमुक्त' भन्दछन् । हेर पुग्ग. प. पृ. २४: एककपुग्गलपञ्जत्ति, अ. क. पृ. ५७; हेर लेखकको बु. गृ. पृ. ३३६ र सं. नि. II. पृ. ४३९: ओक्कन्तरांयुत्तं ।

(= सद्भाविसुत्तो) हुन्छ । उनलाई ती देवताहरूले 'यी आयुष्मान् श्रद्धाविसुत्त हुन्' भनी जान्दछन् । अवश्य पनि यी आयुष्मान्...^१ शान्तपूर्वक विहार गर्छन् । यसरी पनि देवताहरूलाई...^२ ज्ञान हुन्छ ।

(६) "मारिष मौद्गल्यायन ! यहाँ भिक्षु धर्मानुसारी^३ (= धम्मानुसारी) हुन्छ । उनलाई ती देवताहरूले 'यी आयुष्मान् धर्मानुसारी हुन्' भनी जान्दछन् । अवश्य पनि यी आयुष्मान्...^४ शान्तपूर्वक विहार गर्छन् । यसरी पनि देवताहरूलाई...^५ ज्ञान हुन्छ ।"

अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायन तिष्य ब्रह्माको भाषणलाई अभिनन्दन र अनुमोदन गरी कुनै बलवान् पुरुषले खुम्चेको बाहुलाई पसाने कैं अथवा पसारेको बाहुलाई खुम्च्याउने कैं—ब्रह्मलोकमा अन्तर्धान भई गृद्धकूट पर्वतमा प्रकट हुनुभयो । अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायन जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नुभएका आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले जति कुराकानीहरू तिष्य ब्रह्मासँग भएका थिए ती सबै भगवान्लाई बताउनु भयो ।

१-१. माथि पृ. २८४ को नं. ३ मा उल्लेख भएका कुराहरू जस्तै दोह्य्याई पढ्नु ।

२-२. यसको अर्थ लेखकको वु. गृ. पृ. २७१ मा उल्लेख भएको छ; पुग्ग. प. पृ. २४: एककपुग्गलपञ्जत्तिमा पनि हेर्नु र त्यसको अट्टकथा पृ. ५७ देखि पृ. ६० सम्म हेर्नु ।

३-३. माथि पृ. २८४ को नं. ३ मा उल्लेख भएका कुराहरू जस्तै दोह्य्याई पढ्नु ।

“मौद्गल्यायन ! तिष्य ब्रह्माले सातों अनिमित्तविहारी पुरुषको सम्बन्धमा त तिमोलाई केही भनेनन् !”

“भगवान् ! यही त्यो कुराको समय हो; सुगत ! यही त्यो कुराको समय हो । अतः भगवान्ले सो सातों अनिमित्तविहारी पुरुषको सम्बन्धमा आज्ञा गर्नुहोस् । भगवान्सँग सुनेर भिक्षुहरूले धारण गर्नेछन् ।”

“मौद्गल्यायन ! त्यसोभए, रात्ररी मनमा राख, भन्ने छु ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिनुभयो । त्यसपछि भगवान्ले भन्नुभयो—

(७) “मौद्गल्यायन ! यहाँ भिक्षु सबै निमित्तहरूलाई मनस्कार नगरी अनिमित्त^१ समाधि उत्पन्न गरी विहार गर्छ । उनलाई

१. तिष्य ब्रह्माले धर्मानुसारी पुरुषको बारेसम्मका कुराहरू त भने तर श्रद्धानुसारी भन्ने पुरुषको बारे भने केही भनेनन् भन्नुहुँदैन यसो भन्नुभएको हो । मनो. र. पू. II. पृ. ७२०: तिस्सब्रह्मासुत्तं ।
२. साधरणतया नित्यताको सम्फलालाई ‘निमित्त’ र अनित्यताको सम्फलालाई ‘अनिमित्त’ भन्दछन् । अनिमित्तको अनुस्मरण गरी विपश्यना ध्यान लाभहुँदा नित्यताको संज्ञा (= निमित्त = चिन्हो) बाट उत्तीर्ण हुने भएकोले ‘अनिमित्त’ भनिएको हो । यसको सविस्तर कुराहरू पटि. म. पा. पृ. १०३-६: आणत्तयनिद्देशो, अ. क. पृ. २१३ र २१५ मा र पटि. म. अ. क. पृ. १६५: समाधि-भावनामयव्राण निद्देशवण्णना-१६ मा उल्लेख भएका छन् । त्यस्तै

देवताहरूले जान्दछन् कि—‘यी आयुष्मान् सबै निमित्तहरूलाई मनस्कार नगरी चित्तमा अनिमित्त ध्यान उत्पन्न गरी विहार गर्छन् । अवश्य पनि यी आयुष्मान् अनुलोमिक शयनासनहरू सेवन गरी, कल्याणमित्रहरूको सत्संगत गरी, इन्द्रियहरूलाई सम्यक् रूपले दमन गरी - जसकोनिमित्त कुलपुत्रहरू राम्रैसँग घर छाडी अनागारिक भई प्रव्रजित हुन्छन्—त्यो ब्रह्मचर्यको अन्तमा पुगी यसै जीवनमै स्वयं अभिज्ञालाई साक्षात्कार गरी शान्तपूर्वक विहार गर्छन् ।’

सार. प. III. पृ. ९८: गोदत्तमुत्तवण्णनामा, पपं. सू. II. पृ. २९५:
महावेदल्लमुत्तवण्णनामा तथा मनो. र. पू. II. पृ. ६५७: निस्सारणीयमुत्तवण्णनाहरूमा पनि उल्लेख भएका पाइन्छन् ।

१६. तुदु प्रत्येकब्रह्मा

प रि च य

तुदु प्रत्येकब्रह्मा अधिल्लो जन्ममा मात्र कोकालिक भिक्षुका उपाध्याय थिए । त्यसबखत यिनको नाम तुदु थेर थियो । मृत्युपछि यिनी शुद्धावास ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भएका थिए ।

कोकालिक भिक्षुले सारिपुत्र महास्थविरप्रति कूटो आरोप लगाई डाहा समेत गरिरहेको कारणले गर्दा उनको शरीरमा खटोरा निस्की सोही रोगले मर्नलागिरहेको वेलामा सारिपुत्र महास्थविरहरूमाथि प्रसन्न गराई सम्झाउनकोनिमित्त तुदु प्रत्येकब्रह्मा कोकालिक भिक्षुकहाँ गएका थिए । किन्तु तुदु प्रत्येकब्रह्माले उनलाई सम्झाउन नसकी फर्क गए ।

अरु विशेष कुराहरू अगाडि उल्लिखित सूत्रको सम्बन्धित ठाउँको पादटिप्पणीमा उल्लेख गरिसकेकोले त्यस ठाउँमै हेरी अर्थ बुझ्नु ।

x

x

x

१. सार. प. I. पृ. १६७: तुदुब्रह्मसुत्तावण्णना ।

मूल सूत्र—

कोकालिकलाई सम्झाए

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेत-
वनाराममा बस्नु भएको थियो ।

त्यस समय कोकालिक^२ भिक्षु व्याधिग्रस्त भई सारं बिरामी

-
१. सं. नि. I. पृ. १४९: तुदुब्रह्मसुत्तं, ब्रह्मसंयुत्तं, अ. क. I. पृ. १६७.
२. सुत्तनिपातट्टकथा (पृ. ३८७), संयुत्तनिकायट्टकथा (I. पृ. १६८)
तथा तक्कारिय जातक (जा. अ. क. IV. पृ. २२३, नं. ४८१)
अनुसार यी कोकालिक भिक्षु—कोकालिक देशको कोकालिक
नगरवासी कोकालिक भन्ने एक महाधनी सेठपुत्र हुन् । बुद्धधर्ममा
भिक्षु भए पछि बाबुले बनाइदिएको विहारमै यिनी बस्दथे ।
यिनलाई 'चुल्ल कोकालिक' भन्दथे । यिनी देवदत्त भिक्षुका शिष्य
होइन् । देवदत्तका अनुयायी कोकालिक भिक्षुलाई 'महाकोकालिक'
भन्दछन् र उनी एक ब्राह्मण पुत्र थिए ।

एक समय सारिपुत्र र महामौद्गल्यायन महास्थविरहरू
कोकालिकमा गई यिनकै विहारमा तीन महीनासम्म वर्षावास

बिताउनु भएको थियो । तीन महीना सिद्धिएर प्रवारणा पछि फर्कनकोनिमित्त कोकालिकसँग सोधदा उनले “आज एक दिन बस्तु-भई भोलि जानुहोस्” भनी भनेको हुँदा वहाँहरू वस्तुभयो । यस बीच कोकालिक भिक्षु शहरमा गई “तिमीहरूलाई भगवान्का अग्रश्रावकहरू आउनु भएका कुरा पनि थाहाछैन; न तिमीहरूले वहाँहरूलाई भोजनद्वारा निस्त्यायो न त वहाँहरूलाई कुनै दान नै दियो” भनी भन्दा शहरवासीहरूले “अग्रश्रावकहरू कहाँ हुनुहुन्छ-र ?” भनी सोधदा कोकालिक भिक्षुले “विहारको मूलासनमा बसिरहनु भएका भिक्षुहरू देख्दैनौ ? वहाँहरू त हुन् नि अग्रश्रावक-हरू” भनी जवाफ दिए पछि अत्यन्त प्रसन्न भई अनेक खाद्य-भोज्य तथा अनेक वस्तुहरू लिई विहारमा गई उनीहरूले अग्रश्रावकहरूलाई चढाए । महास्थविरहरूले “कोकालिक भिक्षुको वची-विज्ञप्ति-द्वारा (=वचन प्रकट गरी मान्ने) लाभ भएका यी वस्तुहरू न हामीलाई कपिय (=योग्य) छ, न त कोकालिक भिक्षुलाई नै योग्य छ” भन्ने विनयानुसार विचार गरी, सुपेशलताको कारणले गर्दा ती वस्तुहरू स्वीकार गर्नु भएन ।

यो देखेर “आफूले नलिएता पनि विहारवासी भिक्षुलाई देऊ भनी भन्नुपर्थ्यो; कस्ता अग्रश्रावकहरू होलान् यिनीहरू” भन्ने सोची अलाभको कारणले चित्त बिगारी कोकालिक भिक्षुले त्यहाँ-देखि वहाँहरू माथि वैर गर्न थाले । कत्तिले सम्झाउँदा पनि उनले सम्केनन् । वृद्ध भगवान्ले समेत सम्झाउँदा पनि नसम्झी ऊन् सारिपुत्र र महामौद्गल्यायन महास्थविरहरूप्रति दागा राखी वहाँहरूको

परी अति दुःखी थिए । अनि तुदु प्रत्येकब्रह्मा^१ रातको प्रथमयाम
त्रितिसके पछि सुन्दर रूप धारण गरी जेतवन जम्मै आलोकित पारी
जहाँ कोकालिक भिक्षु थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ गई आकाशमा उभिई
कोकालिक भिक्षुलाई यसो भने—

“कोकालिक ! सारिपुत्र र महामौद्गल्यायन प्रति चित्त
प्रसन्न गर; सारिपुत्र महामौद्गल्यायनहरू प्रियशीली छन् ।”

अनेक बध्वाई गरी हिड्न थाले । अन्तमा उनको आङ्भरी खटीरा
निस्क्यो । (यस सम्बन्धका कुरा सहम्पति ब्रह्माका कुराहरू (भाग-
२ मा) हेनूँ) सोही खटीराको रोगले पीडित भई उसलाई अति
कष्ट भइरहेको थियो । त्यसैले सूत्रमा “त्यसवखत कोकालिक भिक्षु
ब्याधिग्रस्त भई अति दुःखी थिए” भनी उल्लेख भएको हो ।
सं. नि. अ. क. I. पृ. १६८: कोकालिक सुत्तवण्णना; सुत्त. नि. अ.
क. पृ. ३८७: कोकालिक सुत्तवण्णना ।

१. यी तुदु प्रत्येकब्रह्मा यसभन्दा अघिल्लो जन्ममा कोकालिक भिक्षुकै
उपाध्याय थिए । त्यसवखत पनि यिनको नाम ‘तुदु भिक्षु’ नै थियो ।
त्यस भिक्षु-जीवनमा अनागामी फल प्राप्तगरी मृत्यु पछि यिनी
शुद्धावास ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भएका थिए । जब यिनले कोकालिक
भिक्षुलाई सबैले धिक्कारेका कुरा सुने तब यिनी ब्रह्मलोकमा
अन्तर्धान भई कोकालिक भिक्षुलाई सम्झाउन आएका हुन् भनी
सार. प. I. पृ. १६७: तुदुब्रह्मसुत्तवण्णना र सुत्त. नि. अ. क. पृ.
३८९ ले समुल्लेख गरेका छन् ।

“आवुसो ! तिमी को हौ ?”

“म तुदु प्रत्येकब्रह्मा हूँ ।”

“आवुसो ! तिमिलाई भगवान्‌ले अनागामी हुन् भनी ब्याकरण गरेको होइन ? अनि किन तिमी यहाँ आएको नि ? हेर यो तिम्नो कत्रो अपराध !”

(अनि तुदु प्रत्येकब्रह्माले निम्न गाथाहरू भने —)

१-“पुरिसस्स हि जातस्स, कुठारी^१ जायते मुखे ।

याय छिन्दति अत्तानं, बाढो दुग्भासितं भणं ॥

२-“यो निन्दियं पसंसति, तं वा निन्दति यो पसंसियो ।

विचिनाति मुखेन सो कलिं, कलिना तेन सुखं न विन्दति ॥

३-“अप्पमत्तको^२ अयंकलिं, यो अक्खेसु धन पराजयो ।

सव्वस्सा पि सहा पि अत्तना, अयमेव महन्ततरो कलि ।

यो सुगतेसु मनं पदोसये ॥

४-“सतं सहस्सानं निरब्बुदानं, छत्तिसति पञ्च च अब्बुदानि ।

यमरियगरही^३ निरयं उपेति, वाचं मनं च पणिधाय पापकं ।”

१. स्याममा: 'कुधारी' ।

२. सिंहल र स्याममा: 'अप्पमत्तो' ।

३. स्याममा: 'यमरिये गरही' ।

अर्थ -

१-“जन्मको साथसाथै मूर्ख पुरुषको मुखमा बञ्चरो उत्पन्न हुन्छ जसद्वारा दुर्भाषी भई स्वयं आफूलाई छेदन गर्छ ।

२-“जसले निन्दनीयलाई प्रशंसा र प्रशंसनीयलाई निन्दा गरी मुखद्वारा अपराध (= कर्त्त) कमाउँछ उसले त्यो अपराधको कारणद्वारा मुख पाउन सक्तैन ।

३-“जुवामा आफू समेत सबै धनहरू हार्नुभन्दा पनि बुद्धप्रति द्वेषभाव राखी चित्त बिगार्नु ठूलो अपराध हो ।

४-“मन र वचन लगाई पापगर्ने, आर्यहरू (= अरहन्तहरू) लाई अपवाद गर्ने पुरुष एक शय्य असी (३६×५) अबुद्ध^१ (अबुद्ध) र सहश्र निबुद्ध (= निबुद्ध) सम्म नरकमा पाक्छ ।”

१. अबुद्ध र निबुद्ध शब्द संख्यावाची हुन् ।

१७. दामली देवपुत्र

प र च य

दामली देवपुत्र ठान्दथे कि 'क्षीणास्त्रवी भएर पनि पुरुषले उद्योग गर्नुपछं ।' त्यसैले बुद्धकहाँ गई उनले "करणीयमेतं ब्राह्मणेन"^१ भनी भनेका हुन् ।

तर नैर्याणिक बुद्ध-शासनमा क्षीणास्त्रवी भइसकेकाले उद्योग गर्नुपछं भन्ने कुनै कारण नै बाँकी नरहेको हुँदा, क्षीणास्त्रवीले कुनै उद्योग नगरे तापनि उसलाई कुनै दोष लगाउने ठाउँ छैन भनी भगवान्‌ले मूल सूत्रमा भन्नुभएको हो । क्षीणास्त्रवी नभएसम्म भने अवश्य पनि आस्त्रवहरू क्षीण पार्नकोनिमित्त अत्यन्त उद्योगी भई बस्नसक्नु पछं र आस्त्रवहरू क्षीण भइसकेपछि उद्योग गर्नुपर्ने कुनै कारण रहँदैन । यदि कुनै क्षीणास्त्रवीले उद्योगी जीवन बिताउँछ भने त्यसमा कुनै हानी छैन । उद्योगी जीवन नबिताए पनि उसलाई कुनै दोष लाग्दैन । यही

१. सं. नि. I. प. ४४: दामलिसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं ।

[२९६]

बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव

कुरालाई दशाजनु हुँदै बुद्धले अगाडिको मूल सूत्रमा “नत्थिकिच्चं
ब्राह्मणस्स” भनी भन्नुभएको हो ।

यति कुरा सुनी दामल्ली देवपुत्र सन्तुष्ट भई उहाँ अन्तर्धान
भएर गए ।

×

×

×

मूल सूत्र—

कृतकृत्य ब्राह्मण हुन्

श्रावस्तीमै^१ ।

अनि दामली देवपुत्र रातको प्रथमयाम बितिसके पछि सुन्दर रूप धारण गरी जेतवन जम्मै आलोकित पारी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका दामली देवपुत्रले भगवान्को समक्ष यो गाथा भने—

“करणीयमेतं ब्राह्मणेन, पधानं अकिळासुना ।
कामानं विप्पहानेन, न तेनासीसते^२ भवं’ ति ॥

अर्थ—

“भव (- जन्म) को आशा नराहने तथा कामवासनाहरूलाई

१. सं. नि. I. पृ. ४४: दामलीसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं, अ. क. I. पृ. ८३.

२. सिंहल र रोममा: ‘तेनासिसते’ ।

पूर्णरूपेण प्रहाण गरिसकेका ब्राह्मणले (= अरहन्तले) पनि अल्छी नमानी परिश्रम गर्नुपर्छ ।”

(भगवान् भन्नुहुन्छ—)

“नत्थि किञ्चं ब्राह्मणस्स (दामली ति भगवा),
कतकिञ्चो हि ब्राह्मणो ।

“याव न गाधं लभति नदीसु,
आयूहति सब्बगत्तेभि जन्तु ।
गाधं च लद्धान थले ठितो यो,^१
नायूहती पारगतो हि सो व^२ ॥

“एसूपमा दामली ब्राह्मणस्स,
खीणासवस्स निपकस्स ऋयिनो ।
पप्पुय्य जातिमरणस्स अन्तं,
नायूहती पारगतो हि सो’ ति ॥”

अर्थ—

“दामली ! ब्राह्मणले गर्नुपर्ने कुनै कार्य छैन, गर्नुपर्ने सबै गरिसकेर नै ब्राह्मण (= अरहन्त) हुन्छ । जबसम्म पारतरी भूमिमा

१. सिंहल, स्याम र रोमनमा: ‘सो’ ।

२. सिंहल र रोमनमा: ‘सो ति’; स्याममा: ‘होति’ ।

प्रतिष्ठा पाउन सक्तैन तबसम्म सबै प्राणीहरूले नदीबाट पारतनें प्रयत्न गरिनै रहन्छन्; जब पारतरी भूमिमा प्रतिष्ठा पाउँछन् तब ती पारतरी भूमिमा प्रतिष्ठा पाइसकेका पुरुषहरूले पुनः पारतनें व्यायाम गर्दैनन्^१ ।

“दामली ! यही नै क्षीणाल्मवी, चतुर प्रज्ञावान् तथा ध्यानी ब्राह्मणले उद्योग गर्ने र नगनेंको उपमा हो ।”

-
१. यी गाथाहरूद्वारा भगवान् बुद्धले दामली देवपुत्रलाई—अरहन्त (=ब्राह्मण) हुनेले फेरि कुनै पराक्रम गर्नुपर्ने बाँकी रहँदैन, गर्नुपर्ने सबै कार्य पूरा गरेर नै ब्राह्मण (=अरहन्त) हुन्छ । तर कसैले अरहन्त भइसकेर पनि आफ्नो उद्योगलाई जारी नै राख्छ भने यसमा कुनै आपत्ति छैन, त्यस्तै उद्योग नगरेमा दोष पनि छैन भन्ने कुरा प्रकट गर्नु भएको हो । यसै कुराको पुष्टिको लागि नदी तरीसकेको पुरुषको उपमा दर्शाउनु भएको हो । सं. नि. अ. क. I. पृ. ८३: दामलीसुत्तवण्णना ।

१८. दीघलट्ठि देवपुत्र

मूल सूत्र —

ध्यानी हुनुपछं

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान् राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दक निवापमा बस्नु भएको थियो । अनि दीघलट्ठि (= दीर्घयष्ठी^२) देवपुत्र रात बितिसके पछि सुन्दर रूप धारण गरी वेणुवन जम्मै आलोकित पारी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए; त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका दीघलट्ठि देवपुत्रले भगवान्को अगाडि यो गाथा भने—

१. सं. नि. I. पृ. ५०: दीघलट्ठिसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं; अ. क. I. पृ. ८७.

२. स्वर्गलोकमा सबै देवताहरूको प्रमाण तीन गाउत हुन्छ । किन्तु यी देवपुत्र अघि मनुष्य छँदा अग्ला थिए अथवा लामो लट्टी लिएर हिड्दथे । त्यसैले यिनलाई स्वर्गलोकमा पनि लामो लट्टी हुने भन्ने अर्थले 'दीर्घयष्ठी' वा 'दीघलट्ठि' भनिएको हो । सार. प. I. पृ. ८७: दीघलट्ठीसुत्तावण्णना

“भिक्षु सिया ऋयी विमुक्तचित्तो,
आकङ्खे चे हृदयस्सानुपत्तिं ।
लोकस्स वत्वा उदयब्बयं च,
मुचेतसो अनिस्सतो तदानिसंसो’ ति ॥”

अर्थ —

“अरहत्त्व प्राप्तिको इच्छागर्णे भिक्षुले ध्यानी भई, विमुक्तचित्त
लिई, लोकको उदयव्ययलाई जानी, तृष्णादृष्टिहरूमा अनाश्रित भई
शुद्धचित्त लिएर विहार गर्न सक्नुपर्छ ।”

१६. नन्द देवपुत्र

प रि च य

नन्द देवपुत्र आई भगवान्लाई सम्झना दिलाउँदै उनले “अच्चेन्ति काला” भनी गाथा सुनाउँदा भगवान्ले उनको भनाइलाई अनुमोदन गरी आफूले पनि “हो, काल बित्दै जान्छ, त्यसो हुनाले पुण्यमात्र गरेर पुग्दैन बल्कि लोकामिसल्लाई नै छाड्नसक्नु पर्छ” भनी भन्नुभयो । अनि भगवान्को भःषणलाई अनुमोदन गरी नन्द देवपुत्र उहीं अन्तर्धान भएर गए ।

×

×

×

अनेक नन्द नामहरू

(१) नन्द (कुमार)—यिनी भगवान्का भाइ हुन् । भगवान्की सानीआमा महाप्रजापति गौतमीका छोरा हुन् । हेर. बु. श्रावि-१. पृ. ५.

(२) नन्द (थेर)—यो पनि नन्द कुमारकै भिक्षु-जीवनको नाम हो । हेर बु. श्रावि-१. पृ. ४०५.

यी नन्द थेरको सम्बन्धमा—मनो. र. पू. I. पृ. १७४: नन्दत्थेर, एककनिपातवण्णना; धम्म. प. अ. क. पृ. ५७: नन्दत्थेरवत्थु, यमकवग्गो; उदा. पा. पृ. ८६: नन्दसुत्तं, नन्दवग्गो; सं. नि. II. पृ. २३३: नन्दसुत्तं, भिक्खुसंयुत्तं; तथा अं. नि-८. पृ. २८३: नन्दसुत्तं आदि ठाउँहरूमा कुराहरू उल्लेख भएका पाइन्छन् ।

(३) नन्द (कुमापुत्र थेर)—यिनी ती नन्द हुन् जो अवन्ति देशका वेलुकण्टकी नगरको एक कुलगृहपतिको घरमा जन्मेका थिए । यिनको नाम 'नन्द' थियो । आमाको नाम 'कुमा' थियो । त्यसैले यिनलाई 'कुमापुत्र' मात्र पनि भन्दछन् ।

सारिपुत्र महास्थविरको धर्मोपदेश सुनी यिनी प्रव्रजित भएका थिए । पछि बुद्धको उपदेश सुनी, अनुकूल स्थानमा बसी अरहन् भएका थिए । थेर. गा. अ. क. I. पृ. १००: कुमापुत्तत्थेरगाथावण्णना ।

(४) नन्द (माणव)—यिनी बावर्णि ब्राह्मणको सोह्र प्रमुख

शिष्यहरू मध्येका एक शिष्य हुन् । सुत्त. नि. पृ. ४२२, ४३१: नन्द-
माणवपुच्छा ।

(५) नन्द (माणवक) — यी ती माणवक हुन् जसले उत्पल्ल-
वर्णा स्थविराल्लाई दूषण गरेका थिए । यस सम्बन्धका कुराहरू लेखकको
बु. श्रावि-१. पृ. २३५ मा उल्लेख भएका छन् ।

(६) नन्द (राजा) — यिनी ती राजा हुन् जो अधिल्ला
जन्ममा महाकश्यप महास्थविर वनारसका एक राजा थिए । थेर. गा.
अ. क. II. पृ. १४०: महाकस्सपत्थेरगाथावण्णना; सार. प. II. पृ.
१४१: चीवरसुत्तवण्णना, कस्सपसंयुत्त; पेत. व. अ. क. पृ. ५६: संतार-
मोच्चक पेतवत्थु अट्टकथा ।

(७) नन्द (नागराजा) — यो उही नागराजा हो जसलाई
महामौद्गल्यायन महास्थविरले दमन गर्नु भएको थियो ।

यो नन्द नागराजालाई पालिसाहित्यले 'नन्दोपनन्द' भनी
भन्दछ । 'नन्दोपनन्द' भनेको एउटै नागराजाको नाम गरी व्यवहार
गरिएको छ । तर संस्कृत बौद्धसाहित्य दिव्यावदानले भने 'नन्दोप-
नन्द' लाई 'नन्द' र 'उपनन्द' गरी दुइ नागराजाहरू हुन् भनी उल्लेख
गरेको छ भनी D. P. P. II. पृ. ३१: मा उल्लेख भएको छ । यो
नागराजालाई दमन गरेको कुरा थेर. गा. अ. क. II. पृ. १८८-९०:
महामोगल्लानत्थेर गाथावण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

(८) नन्द (गोपाल) — यिनी अनाथपिण्डिक सेठका
गोपाल हुन् । यिनी महाधनी थिए ।

एकदिन भगवान्को उपदेश सुनी यिनले स्त्रोतापत्ति-फल प्राप्त गरेका थिए । पछि एक ब्याधाको प्रहारद्वारा यिनको मृत्यु भएको थियो । धम्म. प. अ. क. पृ. १६१-६२: नन्द गोपालवत्थु, चित्तवग्गो ।

(९) नन्द (गोपाल) — यिनी ती गोपाल हुन्, जसले—एक-दिन कौशम्बीको गङ्गानदीको तिरमा बघाई लगिरहेको एक काठको मूढाको उपमादिई भगवान्ले उपदेश गरिरहनु भएको सुनेका थिए । सो उपदेश सुनिसके पछि भगवान्कहाँ प्रव्रजित भई उनले अरहत्व पनि प्राप्त गरेका थिए । सं. ति. III. पृ. १६२: पठमदारुक्खन्धोपमसुत्तं, अ. क. III. पृ. ५३.

(१०) नन्द (नोकर) — यिनी ती नन्द हुन् जसको बारेमा नन्द जातकमा^१ उल्लेख भएको पाइन्छ ।

भगवान्को समयमा सारिपुत्र महास्थविरसँग बस्ने एक भिक्षु थिए । सो भिक्षु कहिले अज्ञाकारी कहिले अनाज्ञाकारी हुन्थे । यसको कारण बुझ्न नसकेपछि महास्थविरले यो कुरा बुझलाई सुनाए । अनि बुझले अघि पनि यिनी यस्तै थिए भनी भन्नुहुँदैं जातकका कुरा बताउनु भएको थियो ।

अतीत समयमा बोधिसत्व एक कुटुम्बको विश्वासी साथी भएका थिए । सो कुटुम्बको एक तन्नेरी स्त्री थिई । उसले छोरा पाई । कुटुम्बले—“यो स्त्री तन्नेरी छे । शायद म मरेपछि अर्को पुरुषसँग गई यसले मेरो धन नाश गर्न सक्छे” भन्ने सोची नन्द भन्ने नोकरलाई

साथमा लिई “हे नन्दे ! मेरो छोरो ठूलो भएपछि यो धन उसलाई देखाइदेऊ” भनी एक बनमा गई धन गाडे ।

कुटुम्ब मरेपछि स्त्रीले “आफ्नो पुत्रलाई धन देखाइदेऊ” भनी नन्दलाई भनी । बनमा गई धन भएको ठाउँमा उभिए पछि नन्दलाई अभिमान चढ्यो र उसले—“यहाँ कहाँको धन छ र ?” भन्दै धनमत्ता भई कुटुम्ब पुत्रलाई हप्कायो । अनि बोधिसत्वको सल्लाहलिई कुटुम्ब पुत्रले पिताको धन हातमा पार्यो ।

त्यस समयको नन्द नोकर नै अहिले सारिपुत्र महास्थविरसंग बस्ने भिक्षु थिए । जा. अ. क. I. पृ. १६८-७०: नन्दजातकं, नं. ३९.

(११) नन्द (कसाही)—यो त्यो कसाही हो जसको एक भाई पनि थियो । यी दुवै दाजुभाइको नाम क्रमशः नन्द-यक्ष र नन्द-माणव थियो ।

एकदिन यिनीहरूले एक गाई भारी दुइभाग बराबर गरी बाँडी लिए । किन्तु कान्छो चाहिले दाजुसँग “दाजु ! मेरा बालकहरू धेरै छन्, त्यसो हुनाले यी दुइ वढी आन्द्रा मलाई देऊ” भनी लिनलाग्दा दाजु हुने नन्द-यक्षले “सबै मासु बराबर गरी भागलगाई दिएर पनि फेरि केको आन्द्रा !” भनी भाइचाहिलाई हिर्काउँदा उ उहाँ ठहरै भयो । यो देखेर उसलाई सारै पश्चाताप लाग्न थाल्यो । इति. बु. अ. क. पृ. ८२: तपनीयमुत्तवण्णना, दुकनिपात; मनो. र. पू. I. पृ. २९५: तपनीय-मुत्तवण्णना, दुकनिपात ।

(१२) नन्द (कसाही) — यो त्यो कसाही हो, जसलाई धम्मपदट्टकथाले ‘गोघातकपुत्र’ भन्ने मात्र उल्लेख गरेको छ । पपञ्चसूदनीले “नन्दगोघातकपुत्र” भनी लेखेको छ भनी D. P. P. II. पृ. १६ ले उल्लेख गरेको छ ।

यो गोघातकपुत्रले ५४ वर्षसम्म गाई मार्ने काम गरी जीवन बिताएको थियो । मासू नभइकन उसले कहिल्यै पनि भात खाँदैनथ्यो ।

एकदिन मासू बेचिसके पछि एक टुक्रा मासू लिई घरको जहानलाई दिई मासू पकाइराख्न लगाई भाफू नुहाउन गयो ।

यसवेला त्यो गोघातक पुत्रको एक साथी घरमा मासू किन्न आउँदा घरकी जहानले विक्री गर्ने मासू सिद्धिसकेको कुरा बताई । अनि गोघातकपुत्रकोनिमित्त पकाउन राखेको एकै टुक्रा मासू भएको कुरा पनि भनी । अनि सो साथी हुनेले आफ्नो घरमा पाहुना आइरहेको हुँदा सोही मासू लिएर गयो ।

गोघातक आई खाना खान लाग्दा मासू नदेखे पछि घरकी जहानसँग सोध्दा उसले कारणहरू सबै बताई । मासू नभइकन खाना खान नसक्ने उसले घरको पछाडिपट्टि बाँधिराखेको एक गाईको जिभ्रो काटील्याई पोलेर त्यससँग भात खानलाग्दा गाईको मुखबाट रगत बघेर कराएको ऊँ उसको पनि जिभ्रो खसी रगत बघी कराउन थाल्यो । यस कारणद्वारा उ मृत्यु पनि भयो । धम्म. प. अ. क. पृ. ४९४: गोघातक-पुत्तस्सवत्थु, मलवग्गो; D. P. P. II. पृ. १६.

(१३) नन्द (देवपुत्र)— यिनी उही देवपुत्र हुन् जसले एकदिन भगवान्‌कहाँ गई आफ्नो विचार प्रकट गरेका थिए । यिनकै कुरा यसमा उल्लेख गरिदिएको छ ।

नन्द नामका व्यक्तिहरू अरू पनि धेरै छन् । तिनीहरूमध्ये यहाँ केही नामहरूको सूचि लेखिदिएको छ—

(१) नन्द-वच्छ^१ (नन्दवत्स)— यिनी पूरणकाश्यपादि आजीवकहरूले 'शुक्लजाति' भनी मानिरालेकाहरूमध्येका एक पूर्वाचार्य हुन् । (२) नन्द^२ (ब्राह्मण) — यिनले जयदिस राजाको पालामा आमाबाबुहरूलाई भरण-पोषण गर्दथे र यिनले तक्षशिलामा शिक्षा पाएका थिए । (३) नन्द^३ — यिनी सोण कुमारका भाइ हुन् । यिनीहरू ब्राह्मण कुलमा जन्मेका थिए । यी दुवै दाजुभाइहरूलाई 'सोणानन्द' पनि भन्दछन् । यी दाजुभाइहरूले मातृ-पितृ सेवागरेका थिए । (४) नन्द^४ — यिनी मङ्गल बुद्धको अग्रउपस्थाक थिए । (५) नन्द^५ — यिनी एक प्रत्येकबुद्ध हुन् । यिनको नाम इसिगिलि सुत्तमा उल्लेख

१. हेर लेखकको बु. प. पृ. ३१, ४१, ४२.

२. जा. अ. क. V. पृ. १८७: जयदिसजातकं, नं. ५१३.

३. जा. अ. क. VI. पृ. १६८: सोणानन्दजातकं, नं. ५३२.

४. बु. वं. पा. पृ. ३२७: मङ्गलबुद्धवंसो ।

५. म. नि. III. पृ. १३४: इसिगिलिसुत्तं ।

भएको छ । (६) नन्दमाता^१—यिनलाई 'वैलुकण्टकी नन्दमाता'
पनि भन्दछन् । (७) नन्द जातकं - जा. अ. क. I. पृ. १९७, नं. ३९;
(८) नन्द वग्गो—उवान पालिको तेश्रोवर्ग । (९) नन्द सुत्तं—सं.
नि. I. पृ. ६०; (१०) नन्द सुत्तं^२—यस सूत्रमा आयुष्मान् नन्दजे
चुनेको चीवर पहिरिएको र आंखामा गाजल लगाएका कुरा उल्लेख
भएको पाइन्छ । (११) नन्द सुत्तं^३—यस सूत्रमा भगवान्ले नन्द
स्थविरको प्रशंसा गर्नुभएको कुराहरू उल्लेख भएका छन् ।

-
१. हेर लेखकको बु. श्रावि-१. पृ. ६३३; बु. म. पृ. २११; उत्तरा-
नन्दमाता भन्ने नाम पनि छ । बु. म. पृ. २६६.
 २. सं. नि. II. पृ. २३३: भिक्खुसंयुत्तं ।
 ३. अं. नि-८. पृ. २८३.

मूल सूत्र —

लोकामिषलाई छाड्नुपर्छ

श्रावस्तीमा^१ ।

एक छेउमा उभिएका नन्द देवपुत्रले भगवान्को अगाडि यो
गाथा भने—

“अच्चेन्ति काला तरयन्ति रत्तियो,
वयोगुणा अनुपुब्बं नहन्ति ।
एतं भयं मरणे पेक्खमानो,
पुब्बानि कयिराथ सुखावहानी’ ति ॥”

अर्थ—

“काल बित्दै जान्छ, रात कट्दै जान्छ, बेंशका गुणहरूले क्रमशः
छाड्दैजान्छन्, अतः मरणको यस भयलाई जानेर सुख ल्याइदिने पुण्यकर्म
गर्नुपर्छ ॥”

१. सं. नि. I. पृ. ६०: नन्दसुत्तां, देवपुत्तासंयुत्तां; अ. क. I. पृ. ९३.

(भगवान् भन्नुहुन्छ—)

“अच्चैन्ति काला तरयन्ति रत्तियो,
वयोगुणा अनुपुब्बं जहन्ति ।
एतं भयं मरणे पेक्खमानो,
ढोकामिसं पज्जे सन्तिपेक्खो’ ति ॥”

अर्थ—

“काल बित्दै जान्छ, रात कट्दै जान्छ, बेँशका गुणहरूले क्रमशः
छाड्दैजान्छन्, अतः मरणको यस भयलाई जानी शान्ति चाहनेले लोका-
मिषलाई छाडनु पर्छ ।

२०. नन्दन देवपुत्र

प र ि च य

एकदिन रात बितिसके पछि राजगृहको वेणुवन जम्भै आलो-
किनगारी नन्दन देवपुत्र जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवान्लाई
अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । अनि नन्दन देवपुत्रले भगवान्सँग
'कस्तालाई शीलवान् भन्दछन् ?' भन्ने आदि कुरा सोधदा भगवान्ले
जुन उत्तर संक्षेपरूपमा दिनुभयो—सो कुरा अगाडि अनुदित मूल सूत्रबाटै
प्रष्ट भएको छ ।

भगवान्को उत्तर सुनी सन्तुष्ट भई नन्दन देवपुत्र उहाँ अन्तर्धान
भएर गए ।

×

×

×

केहो नन्दन नामहरू

(१) नन्दन (वर्गो) यो एक वर्गको नाम हो । यो वर्ग संयुत्तनिकायको देवता संयुत्तमा छ । सं. नि. I. पृ. ७: नन्दनवर्गो ।

(२) नन्दन (सुत्तं)—यो उही सूत्र हो जुन सूत्रमा नन्दन देवपुत्र आई भगवान्सँग प्रश्न सोधेका कुराहरू छन् । सं. नि. I. पृ. ५०: देवपुत्तसंयुत्तं ।

(३) नन्दन (सुत्तं)—यस सूत्रमा जसले नन्दन वन देखेको छैन । उसले स्वर्ग देखेको छैन भनी त्रयस्त्रिंशकायिक देवताले भनेका कुराहरू छन् । सं. नि. I. पृ. ७: देवतासंयुत्तं ।

नन्दन वन भनेको प्रत्येक देवलोकमा हुन्छ भनी जातकट्टकथाले^१ उल्लेख गरेको छ ।

(४) नन्दन^२ (सुत्तं)—यो सूत्रमा भगवान्कहाँ आई पापी मारले “स-क्लेशी प्राणी सुखी हुन्छ र निक्लेशी प्राणी सुखी हुन्न” भन्ने कुरा भनेको पाइन्छ । सं. नि. IV. पृ. २९९: चक्कवत्तिराजसुत्तं, सोतापत्तिसंयुत्तं ।

×

×

×

१. I. पृ. ४२: अविदूरेनिदानं, निदानकथा ।

२. नालन्दा पालिले यस सूत्रलाई ‘नन्दनि’ र रोमनमा: ‘नन्दन’ भनी उल्लेख गरेको छ ।

मूल सूत्र—

कस्तालाई शीलवान् भन्दछन् ?

राजगृहमा^१ ।

...एक छेउमा उभिएका नन्दन देवपुत्रले भगवान्लाई गाथा-
द्वारा भने—

“पुच्छामि तं गोतम भूरिपब्ब,
अनावटं भगवतो व्याणदस्सनं ।
कथंविधं सीलवन्तं वदन्ति,
कथंविधं पब्बवन्तं वदन्ति ।
कथंविधं दुक्खमतिच्च इरियति^२,
कथंविधं देवता पूजयन्ती’ ति ?”

अर्थ—

“गौतम ! भगवान्को ज्ञानदर्शन अनावृत्त (= ढाकिएको छैन)
छ, त्यसैले अति गम्भीर प्रज्ञा हुनुभएका तपाईंसँग म प्रश्न सोध्दछु—

१. सं. नि. I. पृ. ५०: नन्दनमुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं. अ. क. I. पृ. ८७.
२. सिंहलमा: ‘इरीयती’ ।

कस्तालाई शीलवान् भन्दछन् ?
 कस्तालाई प्रज्ञावान् भन्दछन् ?
 कस्तालाई दुःख पार गर्ने भन्दछन् ?
 कस्तालाई देवताहरूले पूजा गर्छन् ?”

(भगवान् भन्नुहुन्छ—)

१-“यो शीलवा पञ्चवा भावित्तो,
 समाहितो क्खानरतो सतीमा^१ ।
 सञ्चस्स सोका विगता पहीना,
 खीणासवो अन्तिमदेहधारी ॥

२-“तथाविधं शीलवन्तं वदन्ति,
 तथाविधं पञ्चवन्तं वदन्ति ।
 तथाविधो दुक्खमतिच्च इरियति,
 तथाविधं देवता पूजयन्ती^१ ति ॥”

अर्थ—

१-“शीलवान्, प्रज्ञावान्, भावितात्मा, समाहित, ध्यानरत, स्मृतिमान् तथा सबै शोकहरूलाई प्रहीण गरी क्षीणास्त्रवी तथा अन्तिमदेह-धारी भई बस्ने जुन पुरुष हुन्—

१. रोमनमा: 'सतिमा' ।

[३१६]

बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव

२—“त्यस्तालाई—शीलवान् भन्दछन्, त्यस्तालाई प्रज्ञावान् भन्दछन्, त्यस्ता पुरुषले दुःखलाई पार गर्छन् र त्यस्तालाई नै देवताहरूले पूजा गर्छन् ।”

Dhamma.Digital

२१. नन्दिविशाल देवपुत्र

मूल सूत्र—

कसरी यात्रा हुन्छ ?

श्रावस्तीमै' ।

अनि रातको प्रथमयाम बितिसके पछि नन्दिविशाल देवपुत्र सुन्दर रूप धारण गरी जेतवन जम्मै आलोकित पारी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका नन्दिविशाल देवपुत्रले भगवान्-लाई यो गाथा भने—

“चतुचक्रं नवद्वारं, पुण्यं ङोभेन संयुतं ।
पङ्कजातं महावीर, कथं यात्रा भविस्सती' ति ?”

अर्थ—

“महावीर ! चार चक्का^१ र नौद्वार^२ भएको, असुचीपूर्ण^३, लोभले भरिएको तथा हिलै-हिलो परेकोमा कसरी यात्रा (= संसारबाट पार) हुन्छ ?”

(भगवान् भन्नुहुन्छ—)

“छेत्वा नद्धि वरत्तं च, इच्छात्तोभं च पापकं ।
समूलं तण्हमब्बुट्ठह, एवं यात्रा भविस्सती’ ति ॥”

अर्थ—

“वंरूपी बन्धन र बलेशरूपी लगामलाई चूडाली, इच्छा, लोभ, पापयुक्त कर्म तथा तृष्णाको जरोलाई समेत उखेली यात्रा हुन्छ ।”

-
१. उभिनु, वस्नु, हिड्नु तथा लेट्नुलाई शरीरका चार ईर्यापथ भन्दछन् । यी नै चार ईर्यापथलाई यहाँ ‘चार चक्का’ भनिएको हो । सं. नि. अ. क. I. पृ. ४२: चतुचक्कसुत्तवण्णना, देवतासंयुत्तं ।
 २. कानका दुइ प्वालहरू, आँखाका दुइ प्वालहरू, नाकका दुइ प्वालहरू, मुख, मलद्वार तथा मूत्रद्वारलाई यहाँ ‘नौद्वार’ भनिएको हो ।
 ३. मल-मूत्रादि अनेक दूर्गन्धहरूले भरिएको शरीरलाई यहाँ ‘असुचीपूर्ण’ भनिएको हो ।

२२. पञ्चशिख गन्धर्वपुत्र

प रि च य

“पञ्चशिख” को शब्दार्थ हो — पांचवटा चुचुरा वा थुम्का वा जूरो । यहाँको अर्थ अनुसार चाहिँ पांचवटा जुरो बाँधी हिडने एक गन्धर्व देवपुत्रलाई ‘पञ्चशिख’ भनिएको हो ।

यी पञ्चशिख गन्धर्वपुत्र चातुर्महाराजिक देवलोकका हुन् । यिनको शरीर प्रमाण कत्रोछ भन्ने कुरा र आयु प्रमाण कतिछ भन्ने आदि कुरा अगाडि अनुदित पहिलो सूत्रको पादटिप्पणीमा लेखिसकेको छ । अतः यहाँ पञ्चशिख गन्धर्वपुत्रको अरु केही गुणका कुराहरूको संग्रह गर्ने प्रयास गरेको छ ।

पञ्चशिख देवपुत्र देवताहरूको मात्र प्यारा नभई बुद्धको पनि प्यारा थिए भन्ने कुरा एकदिन बुद्धकहाँ जाने इच्छागरी शक्र देवेन्द्रले पञ्चशिखको मद्दत लिएका थिए र आफू बुद्धकहाँ जानुभन्दा अगाडि

१. सुमं. वि. II. पृ. ४५७: महागोविन्दमुत्तवण्णना ।

२. सुमं. वि. II. पृ. ४५७: महागोविन्दमुत्तवण्णना ।

पञ्चशिखलाई बुद्धकहाँ पहिले पठाएका थिए । पञ्चशिख गन्धर्व पुत्र बुद्धको बडो भक्त तथा उपस्थाक पनि थिए । उनी जहिले चाहन्छन् उहिले बुद्धकहाँ जानसक्छन् भन्ने कुरा सुमङ्गलविलासिनीले^१ उल्लेख गरेको छ । पञ्चशिखलाई सबै देवताहरूले मात्र होइन ब्रह्माले पनि उनलाई रूचाउँछन् भन्ने कुरा—एकदिन सुधर्मासभामा सनत्कुमार ब्रह्मा प्रकट हुँदा पञ्चशिख गन्धर्वपुत्रको रूप धारण गरी प्रकट भएका थिए^२ ।

जब मनुष्यलोकमा गुणवान् धर्मात्माहरू बढ्दछन् तब देवताहरू अति प्रसन्न हुन्छन् र यिनीहरूले लिखित रिपोर्ट पञ्चशिखको हातमा दिन्छन् । पञ्चशिखले यो पत्र मातली संग्राहकलाई दिन्छन् । अनि उनले देवलोकका राजा हुने शक्र देवेन्द्रलाई दिन्छन् भन्ने कुरा सुमङ्गलविलासिनीको^३ लेखाइअनुसार पञ्चशिख गन्धर्वपुत्र शक्र देवेन्द्रका सचिवहरूमध्ये एक थिए भन्ने कुरा प्रष्टसँग बुझिन्छ ।

पञ्चशिखले सँधैँ साथमा लिई हिडने एक वीणा थियो । जसको नाम 'वेलुपण्डु' थियो^४ । किन 'वेलुपण्डु' भनिएको हो भन्ने बारेको सम्बन्धमा सुमङ्गलविलासिनीले^५ यसरी वर्णन गरेको छ -

-
१. दी. नि. II. पृ. १९७: सक्कपञ्चसुत्तं ।
 २. II. पृ. ४९८: सक्कपञ्चसुत्तवण्णना ।
 ३. सुमं. वि. II. पृ. ४५२: जनवसभसुत्तवण्णना ।
 ४. II. पृ. ४६०: महागोविन्दसुत्तवण्णना ।
 ५. दी. नि. II. पृ. १९७: सक्कपञ्चसुत्तं ।
 ६. II. पृ. ४९८: सक्कपञ्चसुत्तवण्णना ।

“पाकेको बेल जस्तै पहेंलो वर्ण भएकोले ‘बेलुपण्डु’ भनिएको हो । त्यो वीणाको तल्लो भागको गोलाकार सुवर्णमय, वीणाको दण्डा नीलोवर्ण, तारहरू चाँदीका, तार बेनें ताल्चा पन्नाको जस्तो वर्ण तथा वीणाको लम्बाई तीन गाउत थियो ।”

यो वीणाको आवाज कति मधुर थियो भन्ने कुरा – एकदिन राजगृहको इन्द्रशालु गुफामा^१ बसिरहनु भएका भगवान्कहाँ जान र वहाँको अवसर पाउनकोनिमित्त जब शक्र देवेन्द्रले पञ्चशिख गन्धर्व-पुत्रलाई पठाए तब यिनले – ध्यानमा बसिरहनु भएका बुद्धको ध्याना-कर्षण गर्नकोनिमित्त – न टाढा, न नजिकमा बसी वीणा बजाई, आफूले बनाइराखेको बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको गुणसहित आफ्नो प्रेमीकाको बयान भएको ‘प्रेमगीत’ गाई सुनाएका थिए^२ ।

यिनले गाएका गीतको आवाज सुनेर ध्यानबाट उठ्नु भएका भगवान्ले यिनको गीतको प्रशंसा गर्नु भएको थियो भन्ने कुरा पनि सक्कपञ्चसुत्तले^३ नै उल्लेख गरेको छ ।

जब भगवान्ले कुरा निकाल्नु हुँदै—“तिमीले यो गीत कहिले बनाएका हौ ?” भनी पञ्चशिख गन्धर्वपुत्रसँग सोध्नु भयो तब पञ्चशिखले यस्तो बित्तिगरे—

१. दी. नि. II. पृ. १९७: सक्कपञ्चसुत्तं ।

२. दी. नि. II. पृ. १९८: सक्कपञ्चसुत्तं ।

३. दी. नि. II. पृ. १९९-२००: सक्कपञ्चसुत्तं ।

“भन्ते ! तपाइले बुद्धत्व प्राप्त गरिसक्नु भएको पहिलो पटक (पठमाभिसम्बुद्धो^१) अर्थात् बुद्धत्व प्राप्त गरिसक्नु भएको आठौं सप्ताहमा^२ तपाइ अजपाल वृक्षनिर बसिरहनु भएको थियो । त्यसवेला म तिम्बरु गन्धर्व राजाकी छोरी ‘सुरियवच्छस’ भद्रासँग आसक्त थिएँ । किन्तु ती भगिनी मातलि संग्राहकको छोरा सिद्धण्डीसँग आसक्ता थिइन् र उनी मसँग प्रेम गर्दैन थिइन् । त्यसै समय मैले यो गीत बनाएको थिएँ र तिम्बरु गन्धर्व राजाको भवननिर गई गाएको पनि थिएँ । त्यसबखत मेरो गीतको स्वरमा मुग्ध भएकी सुरियवच्छस भद्राले मसँग एकदिन भेट पनि गरेकी थिइन् । भन्ते ! त्यसदिनदेखि मैले उनलाई पुनः देखेको छैन^३ ।”

पञ्चशिख गन्धर्वपुत्र सुरियवच्छस भद्रासँग निकै आसक्त थिए भन्ने कुरा सक्कपञ्च सूत्रमा उल्लेख भएका चौधौं गाथाको अन्तमा पञ्चशिखले—“यदि मलाई शक्र देवेन्द्रले ‘बुइ देवलोकको राज्य लिन्छौ वा सुरियवच्छस भद्रालाई लिन्छौ?’ भनी सोधेको खण्डमा ‘सुरियवच्छस’ भद्रालाई नै लिनेछु^४” भन्ने वाक्यद्वारा नै प्रष्टसँग बुझाइदिएको छ । अन्तमा शक्र देवेन्द्रलाई खुशी पारेको हुनाले

१. दी. नि. II. पृ. २००: सक्कपञ्चमुत्तं ।

२. सुमं. वि. II. पृ. ५०२: सक्कपञ्चमुत्तवण्णना ।

३. दी. नि. II. पृ. २००: सक्कपञ्चमुत्तं ।

४. दी. नि. II. पृ. १९९: सक्कपञ्चमुत्तं, अ. क II. पृ. ५०२.

पञ्चशिख गन्धर्व पुत्रले भद्रा सुरियवच्छस तिम्बरु गन्धर्व राजाकी छोरीसँग विवाह गर्न पाएका हुन्^१ ।

कपिलवस्तुको महावनमा भेला भएका देवताहरूमध्ये यी पञ्चशिख गन्धर्वपुत्र पनि थिए भन्ने कुरा महासमय सूत्रले^२ उल्लेख गरेको छ । त्यसै गरी यमकप्रातिहार्य पछि त्रयस्त्रिंश देवलोकात् तीन महीना वर्षावास बिताइसके पछि सङ्कस्स नगरद्वारमा भगवान् बुद्ध आउनुहुँदा यी पञ्चशिख गन्धर्वपुत्र पनि आफ्नो बेलुपण्डु-बीणा साथमा लिई वहाँको बाहिनेपट्टि उभिई सुगन्ध पूजा गर्दै वहाँसँग ओल्हेको; मातलि संप्रहाक देवपट्टि उभिई दिव्यगन्धमालाहरूद्वारा पूजा गर्दै ओल्हेको; महाब्रह्माले भगवान्लाई छत्र ओढाएको तथा सुयामले चमर हम्काउँदै भगवान्का साथसाथ ओल्हेको कुरा धम्म-पदट्ठकथाले^३ उल्लेख गरेको छ ।

‘पञ्चशिख’ भन्ने यो नाउँ कुनै खास देवपुत्रको नभई यो पदको नाउँ हो भन्ने कुरा पनि जातकसाहित्यद्वारा बुझ्न सकिन्छ । किनकि सुधाभोजनजातक अनुसार त्यसवखत अनुरुद्ध महास्थविर नै पञ्चशिख देवपुत्र थिए^४ । त्यस्तै बिलारसेट्टिजातक अनुसार त्यस-वखत आनन्द महास्थविर पञ्चशिख देवपुत्र थिए^५ ।

१. दी. नि. II. पृ. २१६: सक्कपञ्चसुत्तं ।

२. दी. नि. II. पृ. १९१.

३. पृ. ४४५: यमकपाटिहारियवत्थु, बुद्धवग्गो ।

४. जा. पा. II. पृ. ११९, नं. ५३५, अ. क. VI. पृ. २४९.

५. जा. अ. क. IV. पृ. ९५, नं. ४५०.

[३२४]

बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव

पञ्चशिख गन्धर्वपुत्रले भगवान्कहाँ गई वहाँसँग सोधेका
प्रश्नहरू अगाडिको पहिलो सूत्रमा अनुवाद गरिदिएको छ । अरू कुराहरू
यसैमा उल्लिखित अगाडिको मूल सूत्रबाटै प्रष्ट हुने छ ।

Dhamma.Digital

×

×

×

मूल सूत्र --

१—केही सत्वहरू यसै जीवनमा किन निर्वाण हुन्नन् ?

एक समय भगवान् राजगृहस्थित गृद्धकूट पर्वतमा बस्नुभएको थियो ।

अनि पञ्चशिख^१ गन्धर्व देवपुत्र जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ

१. सं. नि. III. पृ. ९४: पञ्चसिखमुत्तं, सलायतनसंयुत्तं, अ. क. III. पृ. २५.

२. पाँचवटा चुल्ठो र पाँचवटा कुण्डलीहरू लगाएर हिडने भएको हुँदा 'पञ्चशिख' भनिएको हो । अघि मनुष्यलोकमा पुण्य गर्दै हिडिरहेको बेलामा यिनी गोठालाहरूका नाइके थिए र पाँचवटा चुल्ठो बाँधी हिड्दथे । त्यसवखत यिनले चार दोबाटामा धर्मशालाहरू, पोखरीहरू, पुलहरू बनाउने र विषम भूमिलाई सम्मपार्ने जस्ता पुण्यकर्म गर्दथे । अनि गाडाहरू लैजाने बाटाका दाँया र बाँयातिर गाडाको चक्कामा ठोकिने अपट्यारा रूखहरू काटी बाटाहरू फराकिला पारिदिन्थे । यसरी कुशल कर्म गर्दागर्दै तरुण बैशमै यिनको मृत्यु भयो । उनको त्यो जीवन बडो आनन्दमय थियो । मृत्यु भई उनी चातुर्महाराजिक

गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका पञ्चशिख गन्धर्व देवपुत्रले भगवान्लाई यस्तो भने—

“भन्ते ! के हेतु, के प्रत्यय रहेछ जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जीवनमा परिनिर्वाण हुन्नन् ? भन्ते ! के हेतु, के प्रत्यय रहेछ जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जीवनमा परिनिर्वाण हुन्छन् ?”

“पञ्चशिख ! (१) यहाँ इष्ट, कान्त, मनाप (= मनपर्ने), प्रियरूप, कामूपसंहित (= राग उत्पन्न गर्ने), रजनीय (= चित्तरञ्जित पार्ने), चक्षुविज्ञेय-रूपहरू छन्; (२) इष्ट, कान्त, ...श्रोतविज्ञेय-शब्दहरू छन्; (३) इष्ट, कान्त, ...घ्राणविज्ञेय-गन्धहरू छन्; (४) इष्ट, कान्त, ...जिह्वाविज्ञेय-रसहरू छन्; (५) इष्ट, कान्त, ...कायविज्ञेय-स्पर्शहरू छन् तथा (६) इष्ट, कान्त, ...मनः विज्ञेय-धर्महरू (= चित्त विषय) छन् । जो भिक्षु यिनोहरूको अभिनन्दन र बयान गर्छ, त्यसैमा डुबिरहन्छ

देवलोकमा नौलाख (९,००,०००) वर्ष आयु हुने देवपुत्र भई उत्पन्न भए । उनको तीन गाउत प्रमाणको शरीर थियो । उनले हजार गाडाका आभरणहरू लगाउँछन् । नौ घडाका सुगन्ध लेपहरू लगाउँछन् । दिव्यरक्तवर्णका वस्त्रहरू र रक्तवर्ण कणिकाहरू (= मुन्द्रीहरू) लगाउँछन् तथा पाँचवटा चुल्ठो बाँधी लट्काएर स्यानो बालक जस्तै गरी हिड्छन् । त्यसैले यिनलाई ‘पञ्चशिख’ भनी भनेका हुन् । सुमं. वि. II. पृ. ४५७-५८: महागोविन्दमुत्त-वण्णना ।

— सो भिक्षु तिनीहरूको अभिनन्दन र बयान गरी त्यसैमा डुबिरहँदा त्यसको आधारमा विज्ञान उत्पन्न हुन्छ र उपादान पनि । पञ्चशिख ! सउपादानी भिक्षु परिनिर्वाण हुन्न ।

“पञ्चशिख ! यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो जसले गर्दा केही सत्वहरू यसै जीवनमै परिनिर्वाण हुन्नन् ।

“पञ्चशिख ! (१) यहाँ इष्ट, कान्त; मनाप, प्रियरूप, कामूप-संहित, रजनीय, चक्षुविज्ञेय-रूपहरू छन्, (२) इष्ट, कान्त, ...श्रोतविज्ञेय-शब्दहरू छन्; (३) इष्ट, कान्त, ... घ्राणविज्ञेय-गन्धहरू छन्; (४) इष्ट, कान्त, ... जिह्वाविज्ञेय-रसहरू छन्; (५) इष्ट, कान्त, ... कायविज्ञेय-स्पर्शहरू छन् तथा (६) इष्ट, कान्त, ...मनः विज्ञेय-धर्महरू छन् । जो भिक्षु यिनीहरूको अभिनन्दन र बयान गर्दै त्यसैमा डुबिरहन्न —सो भिक्षु तिनीहरूको अभिनन्दन र बयान नगरी त्यसैमा डुबि नरहँदा त्यसको आधारमा विज्ञान उत्पन्न हुन्छ तर उपादान हुन्न । पञ्चशिख ! अनुपादानी भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ ।

“पञ्चशिख ! यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो जसले गर्दा केही सत्वहरू यसै जीवनमै परिनिर्वाण हुन्छन् ।”

×

×

×

मूल सूत्र -

२-बुद्धधर्मको महिमा

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान् राजगृहको गृद्धकूट पर्वतमा बस्नु भएको थियो ।

अनि पञ्चशिख गन्धर्वपुत्र रातको प्रथमयाम बितिसके पछि सुन्दर रूप धारण गरी गृद्धकूट पर्वत जन्मै आलोकित पारी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका पञ्चशिख गन्धर्वपुत्रले भगवान्लाई यस्तो विन्तिगरे—

“भन्ते ! जुन कुरा मैले त्रयस्त्रिंश देवताहरूको सम्मुख सुनेको हुँ र ग्रहण गरेको हुँ सो कुरा भगवान्लाई भन्न चाहन्छु ।”

“पञ्चशिख ! त्यसो भए मलाई भन” भनी भगवान्ले भन्नुभयो ।

सुधर्मा देवसभा

“भन्ते ! केहीदिन अघि पूर्णचन्द्र भएको उपोसथ प्रवारण (= आश्वीन पूर्णिमा) को रातमा त्रयस्त्रिंशका सबै देवताहरू सुधर्मा-सभामा एकत्रित भई बसेका थिए । (त्यस सभामा) महती दिव्यपरिषद् चारैतिर बसेका थिए । चारदिशामा चार महाराजाहरू बसेका थिए । (१) धृतराष्ट्र^१ (= धृतराष्ट्र) महाराजा पश्चिमाभिमुख गरी देवताहरूलाई सामुन्ने पारी पूर्वदिशामा बसेका थिए । (२) विरूढक^२ (= बिरूढक) महाराजा उत्तराभिमुख गरी देवताहरूलाई सामुन्ने पारी दक्षिण दिशामा बसेका थिए । (३) विरूपाक्ष^३ (= बिरूपाक्ष) महाराजा पूर्वाभिमुख गरी देवताहरूलाई सामुन्ने पारी पश्चिम दिशामा बसेका थिए । (४) वैश्रवण^४ (= वैश्रवण) महाराजा दक्षिणाभिमुख गरी देवताहरूलाई सामुन्ने पारी उत्तर दिशामा बसेका थिए । भन्ते ! जब सबै त्रयस्त्रिंश देवहरू सुधर्मा सभामा एकत्रित भई बसे तब महती दिव्यपरिषद्ले चारैतिर घेरेर बसे । चारै महाराजाहरू पनि चतुर्दिशामा बसे । यस्तो उनीहरूको आसन थियो । त्यसको पछाडिपट्टि हात्ती आसन थियो ।

-
१. धृतराष्ट्र भन्ने गन्धर्व राजा हुन् ।
 २. विरूढक भन्ने कुम्भण्ड देवहरूका राजा हुन् ।
 ३. विरूपाक्ष भन्ने नागराजा हुन् ।
 ४. वैश्रवण भन्ने यक्षहरूका राजा हुन् । सुमं. वि. II. पृ. ४५८.

“भन्ते ! जुन देवहरू भगवान्को धर्ममा ब्रह्मचर्य पालन गरी हालसालै त्यहाँ उत्सव भएका थिए तिनीहरू अरू देवहरूभन्दा विशेष तेजिला तथा यशश्रीमा पनि उच्च थिए । भन्ते ! यस कारणद्वारा त्रयस्त्रिंश देवहरू ‘दिव्यकायहरू बढ्दैछन्, असुरकायहरू घट्दै छन्’ भनी सन्तुष्ट हुन्थे, प्रमुदित हुन्थे तथा प्रीतिसौमनस्यानुभव गर्थे ।

“भन्ते ! अनि त्रयस्त्रिंश देवहरूको प्रसन्नतालाई देखी शक्र देवेन्द्रले यी गाथाहरूद्वारा अनुमोदन गरे—

१-‘मोदन्ति बत भो देवा, तावत्तिसा सइन्दका ।

तथागतं नमस्सन्ता, धम्मस्स च सुधम्मतं ॥

२-‘नवे! देवेच’ पस्सन्ता, वण्णवन्ते यसस्सिनो^१ ।

सुगतस्मि ब्रह्मचरियं, चरित्वान इधागते ॥

३-‘ते अब्बे अतिरोचन्ति, वण्णेन यससायुना ।

सावका भूरिपब्बस्स, विसेसूपगता इधा ॥

४-‘इदं दिस्वान नन्दन्ति, तावत्तिसा सइन्दका ।

तथागतं नमस्सन्ता, धम्मस्स च सुधम्मतं’ ति ॥’

१-१. स्याम र रोमनमा: ‘नवे व देवे’ ।

२. सिंहल र बर्मीमा: ‘यसस्सिने’ ।

अर्थ—

१—‘सुगतकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गरी यहाँ आएका वर्गवान् र यशवान् नयाँ देवहरू देखेर त्रयस्त्रिंश देवहरू प्रसन्न छन् ।

२—‘तथागत र धर्मको सुधर्मतालाई नमस्कार गर्दै इन्द्र सहित त्रयस्त्रिंश देवहरू प्रमुदित छन् ।

३—‘विशेषफल प्राप्तगरेका भूरिप्राज्ञ बुद्धका श्रावकहरू अरुभन्दा विशेषवर्ण, आयु तथा यशश्रीले प्रकाशमान् छन् ।

४—‘यिनै कारणहरूलाई देखेर इन्द्र सहित त्रयस्त्रिंश देवहरू तथागत र धर्मको सुधर्मतामा नन्दित छन् ।’

‘भन्ते ! यी कारणहरूलाई देखी ‘दिव्यकायहरू बढ्दैछन्, असुरकायहरू घट्दै छन्’ भन्दै त्रयस्त्रिंश देवताहरू अत्यधिक सन्तुष्ट हुन्छन्, प्रमुदित हुन्छन् तथा प्रीतिसौमनस्यानुभव गर्छन् ।

बुद्धका आठ गुणहरू

‘भन्ते ! अनि त्रयस्त्रिंश देवताहरूको प्रसन्नतालाई बुझेर शक्र देवेन्द्रले त्रयस्त्रिंश देवहरूलाई आमन्त्रण गरे—

‘मारिष ! के तपाइहरू वहाँ भगवान्को यथार्थ आठ गुणका कुराहरू सुन्न चाहनु हुन्छ ?’

‘मारिष ! वहाँ भगवान्को आठ गुणका यथार्थ कुराहरू हामी सुन्न चाहन्छौं ।’

“भन्ते ! अनि शक्र देवेन्द्रले त्रयस्त्रिंश देवहरूलाई भगवान्को आठ गुणका यथार्थ कुराहरू सुनाए -

(१) ‘तपाइ त्रयस्त्रिंश देवहरू जान्नुहुन्छ के—वहाँ भगवान् बहुजनहितकोनिमित्त, बहुजनसुखकोनिमित्त, लोकानुकम्पाकोनिमित्त, देवमनुष्यहरूको अर्थकोनिमित्त, हितकोनिमित्त तथा सुखकोनिमित्त लागि-रहुनु भएको कुरो ? यसरी भगवान् बहुजनहितकोनिमित्त, बहुजनसुखको-निमित्त, लोकानुकम्पाकोनिमित्त, देवमनुष्यहरूको अर्थकोनिमित्त, हितको-निमित्त तथा सुखकोनिमित्त लागि-रहुनु भएको छ । यस्तो अङ्गले युक्त हुनु भएका भगवान् बाहेक अरू शास्ता (= गुरु) लाई हामीले न अतीतमा देख्यौं न वर्तमानमा नै ।

(२) ‘वहाँ भगवान्को धर्म सु-आख्यात (= राम्ररी बताइ राखेको) छ, सन्दृष्टिक (= यसै जीवनमै फलदिने) छ, अ-कालिक (समय पाँछरहन नपर्ने) छ, ‘आऊ, हेर’ भनी भन्न लायक छ, औपनयिक (= निर्वाणतिर पुन्याउने) छ, विज्ञपुरुषद्वारा प्रत्यक्षी करणीय छ । वहाँ यसरी निर्वाणमा पुन्याइदिने धर्मको प्रवक्ता हुनुहुन्छ । यस्तो अङ्गले युक्त हुनु भएका भगवान् बाहेक अरू शास्तालाई हामीले न अतीतमा देख्यौं न वर्तमानमा नै ।

(३) ‘वहाँ भगवान्ले ‘यो कुशल हो’ भनी राम्ररी बताउनु भएको छ, ‘यो अकुशल हो’ भनी राम्ररी बताउनु भएको छ, ‘यो सावद्य हो, यो निरवद्य हो; यो सेवनीय छ, यो असेवनीय छ, यो हीन छ,

यो प्रणीत छ, यो कृष्ण-शुक्लको सप्रतिपक्ष छ' भनी राम्ररी बताउनु भएको छ । यसरी वहाँ कुशलाकुशल, सावदय-निरवदय, सेवनीय-असेवनीय, हीन-प्रणीत तथा कृष्ण-शुक्लका सप्रतिपक्ष धर्महरूको प्रवक्ता हुनुहुन्छ । यस्तो अङ्गले युक्त हुनु भएका भगवान् बाहेक अरू शास्तालाई हामीले न अतीतमा देख्यौं न वर्तमानमा नै ।

(४) 'वहाँ भगवान्ले श्रावकहरूकोनिमित्त निर्वाणगामिनी प्रतिपद् राम्ररी बताउनु भएको छ । निर्वाण र प्रतिपद् दुवैको मेल राम्रो छ । जस्तै—गङ्गा र यमुनाको पानी एकै ठाउँमा मिल्छ—त्यस्तै—वहाँ भगवान्ले श्रावकहरूकोनिमित्त निर्वाणगामिनी प्रतिपद् राम्ररी बताउनु भएको छ । निर्वाण र प्रतिपद् दुवैको मेल राम्रो छ । यसरी वहाँ निर्वाणगामिनी प्रतिपद्को प्रवक्ता हुनुहुन्छ । यस्तो अङ्गले युक्त हुनु भएका भगवान् बाहेक अरू शास्तालाई हामीले न अतीतमा देख्यौं न वर्तमानमा नै ।

(५) 'वहाँ भगवान्लाई प्रसस्त लाभसत्कार' र यशकीर्ति'

१. बुद्धत्व लाभ गरिसक्नु भए पछि भगवान् बुद्धलाई अनेकौं लाभ सत्कारहरू प्राप्त भए । कोशल राजाले दिएको 'असदृश-दान' सबभन्दा उत्कृष्ट लाभ थियो । यस सम्बन्धका विस्तृत कुराहरू सुमं. वि. II. पृ. ४६२-६५ मा समुल्लेख भएका पाइन्छन् ।
२. यशकीर्तिको सम्बन्धमा विस्तृत कुराहरू सुमं. वि. II. पृ. ४६५: महागोविन्दसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ । 'यमकप्रातिहार्य' पछि उत्पन्न भएको यशकीर्ति नै सबभन्दा ठूलो यशकीर्ति हो भन्ने कुरा पनि उहीँ समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

प्राप्त भएको छ । वहाँ क्षत्री आदि^१ सबैको प्रियपात्र हुनुहुन्छ । वहाँ भगवान्‌ले मद-मत्त रहित भई आहार सेवन गर्नुहुन्छ । यसरी वहाँ मद-मत्त रहित भई आहार सेवन गर्ने हुनुहुन्छ । यस्तो अङ्गले युक्त हुनु भएका भगवान् बाहेक अरू शास्तालाई हामीले न अतीतमा देख्यौं न वर्तमानमा नै ।

(६) 'वहाँ भगवान्‌ले शैक्ष^२-मार्गमा प्रतिपन्न हुने र ब्रह्मचर्य-वास पूरागरी क्षीणास्त्रवी हुने जस्ता सहायकहरू पाउनु भएको छ । उनीहरूलाई छाडी भगवान् एकलै विमुक्तिसुख ध्यानमा तल्लीन भई बस्नुहुन्छ । यसरी वहाँ एकलै विमुक्तिसुख ध्यानमा तल्लीन भई विहार गर्ने हुनुहुन्छ । यस्तो अङ्गले युक्तहुनु भएका भगवान् बाहेक अरू शास्तालाई हामीले न अतीतमा देख्यौं न वर्तमानमा नै ।

(७) 'वहाँ भगवान्‌ले जस्तो बोलनुहुन्छ (= यथावादी) वस्तै गर्नुहुन्छ (= तथाकारी), जस्तो गर्नुहुन्छ वस्तै बोलनुहुन्छ (= यथाकारी तथावादी^३) । यसरी वहाँ धर्मानुधर्ममा प्रतिपन्न

१. यहाँ आदि शब्दले क्षत्रीहरू लगायत ब्राह्मण, वैश्य, शूद्र, नाग, सुपर्ण, यक्ष, असुर, देव तथा ब्रह्मादि सबैको प्रियपात्र हुनुहुन्छ भन्ने कुरालाई जनाउँदछ भनी सुमं. वि. II. पृ. ४६५ ले उल्लेख गरेको छ ।

२. 'शैक्ष' भनी कस्तालाई भन्दछन् भन्ने वारेका कुराहरू लेखककै बु. गृ. पृ. ७४, १७९, २०५ मा उल्लेख भएका छन् ।

३. यस सम्बन्धमा दृष्टान्त सहित कुराहरू सुमं. वि. II. पृ. ४६५ मा समुल्लेख भएका छन् ।

हुनुहुन्छ । यस्तो अङ्गले युक्तहुनु भएका भगवान् बाहेक अरू शास्तालाई हामीले न अतीतमा देख्यौं न वर्तमानमा नै ।

(८) 'वहाँ भगवान् तीर्णविचिकित्सा (=कुनै शंका न भएका) हुनुहुन्छ, विगत-कथंकथी (=यो कसोहोला, त्यो कसोहोला भन्ने दोधारे विचार नभएका) हुनुहुन्छ, पर्यवसित-संकल्प (=पूर्ण-सङ्कल्प भएका) हुनुहुन्छ तथा वहाँ पूर्ण-ब्रह्मचारी पनि हुनुहुन्छ । यसरी वहाँ तीर्णविचिकित्सा, विगत कथंकथी, पर्यवसित-संकल्पी तथा पूर्ण-ब्रह्म-चारी हुनुहुन्छ । यस्तो अङ्गले युक्तहुनु भएका भगवान् बाहेक अरू शास्तालाई हामीले न अतीतमा देख्यौं न वर्तमानमा नै ।'

(९) “भन्ते ! शक्र देवेन्द्रले त्रयस्त्रिंश देवहरूलाई भगवान्का यीनै आठ यथार्थ गुणका कुराहरू बताए । भन्ते ! यसप्रकार भगवान्का आठ यथार्थ गुणका कुराहरू सुनी सारं प्रसन्न तथा प्रमुदित भई त्रयस्त्रिंश देवहरूले अत्यन्त प्रीतिसौमनस्यानुभव गरे । भन्ते ! अनि केही देवहरूले यसो भने—

‘मारिष ! अहा, चार सम्यक् सम्बुद्धहरू लोकमा उत्पन्न हुनुभए कतिहुन्थ्यो तथा जस्तो अहिले भगवान्ले बहुजनहितकोनिमित्त, बहुजन-सुखकोनिमित्त, लोकानुकम्पाकोनिमित्त र देवमनुष्यहरूको अर्थकोनिमित्त, हितकोनिमित्त तथा सुखकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ त्यस्तै धर्मोपदेश गर्नुभए हुन्थ्यो ।’

(२) केही देवहरूले यसो भने—

‘मारिष ! चार सम्यक् सम्बुद्धका कुरा छाडिदेऊ । मारिष ! अहा, तीन सम्यक् सम्बुद्धहरू लोकमा उत्पन्न हुनुभए कति हुन्थ्यो तथा जस्तो अहिले भगवान्‌ले बहुजनहितकोनिमित्त, ...धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ त्यस्तै धर्मोपदेश गर्नुभए हुन्थ्यो ।’

(३) केही देवहरूले यसो भने—

‘मारिष ! तीन सम्यक् सम्बुद्धका कुरा छाडिदेऊ । मारिष ! अहा, दुइ सम्यक् सम्बुद्धहरू लोकमा उत्पन्न हुनुभए कति हुन्थ्यो तथा जस्तो अहिले भगवान्‌ले बहुजनहितकोनिमित्त, ...धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ त्यस्तै धर्मोपदेश गर्नुभए हुन्थ्यो ।’

‘भन्ते ! यस्तो भन्दा शक्र देवेन्द्रले त्रयस्त्रिंश श देवहरूलाई यस्तो भने—‘मारिष ! एकै लोकधातुमा दुइ अरहन्त सम्यक् सम्बुद्धहरू एकै समयमा उत्पन्न हुन सक्तैनन्, यो हुन सक्तैन । मारिष ! वहाँ भगवान् निरोगी, सानन्द तथा दीर्घजीवी हुनुभए हुन्थ्यो जो बहुजनहितकोनिमित्त ... देवमनुष्यहरूको अर्थ-हित-मुखकोनिमित्त हुने थियो ।’ भन्ते ! अनि जुन कारणकोनिमित्त त्रयस्त्रिंश देवहरू सुधर्मा-सभामा एकत्रित भई बसेका थिए त्यो कामको विषयमा चिन्तन गरी, सल्लाह गरी, आफूले पनि कुरा गरी, अर्काको पनि कुरा सुनी तथा सहमत जनाई ती चातुर्महाराजाहरू आ-आफ्ना आसनमा उभिएर बसे ।

‘ते वुत्तवाकया राजानो, पटिगय्हानुसासनिं ।
विप्पसन्नमना सन्ता, अट्ठंसु सम्भि आसने ॥

अर्थ—

“आफ्नो पनि कुरा सुनाई अर्काको पनि कुरा सुनी, ग्रहण गरी —
ती राजाहरू प्रसन्न भई शान्तपूर्वक आ-आफ्ना ठाउँमा रहे ।

ब्रह्मा सनत्कुमारको प्रादुर्भाव

“भन्ते ! अनि उत्तर दिशाबाट एक ठूलो आलोक देखापर्न थाल्यो, आभा प्रकाश हुन थाल्यो । जुन आभा देवहरूका दिव्यानुभाव-
भन्दा पनि बढी थियो । भन्ते ! अनि शक्र देवेन्द्रले त्रयस्त्रिंश
देवहरूलाई आमन्त्रण गरे —

‘मारिष ! जुन लक्षण देखिन्छ, जुन ठूलो आलोक तथा आभा
देखिन्छ—यसबाट ब्रह्मा प्रादुर्भाव हुने संकेत पाइन्छ । ब्रह्मा प्रादुर्भाव
हुनुभन्दा अगाडि यस्तो आलोक तथा आभा प्रकाश हुन्छ ।’

‘यथा निमित्तं दिस्सन्ति, ब्रह्मा पातु भविस्सति ।
ब्रह्मनो हेतं निमित्तं, ओभासो विपुलो महा’ ति ॥’

अर्थ—

‘जुन लक्षणहरू देखिँदा ब्रह्मा प्रादुर्भाव हुन्छन्—सोही ब्रह्माको
बो लक्षण हो जुन ठूलो तथा विपुल आभा देखिन्छ ।’

“भन्ते ! अनि त्रयस्त्रिंश देवहरू ‘यो आभाको प्रतिफल के हुंदो रहेछ—यसको साक्षात्कार गरेर मात्र फकिने छौं’ भन्दै आ-आफना आसनमै बसे । चार महाराजाहरू पनि ‘यो आभाको प्रतिफल के हुंदो रहेछ, यसको साक्षात्कार गरेर मात्र फकिने छौं’ भन्दै आ-आफना आसनमै बसे । यो सुनेर त्रयस्त्रिंश देवहरू पनि ‘यो आभाको प्रतिफल के हुंदो रहेछ, यसको साक्षात्कार गरेर मात्र फकिने छौं’ भन्दै आ-आफना आसनमै बसे ।

“भन्ते ! जब ब्रह्मा सनत्कुमार त्रयस्त्रिंश देवहरूको सामुन्ने प्रकट हुन्छन् तब उनी स्थूलरूप लिएर मात्र प्रकट हुन्छन् । किनभने ब्रह्माको जुन प्रकृति रूप हो सो त्रयस्त्रिंश देवहरूले देख्न सक्तैनन्; न उनीहरूको चक्षुपथले भेट्टाउन सक्छ । ब्रह्मा सनत्कुमार त्रयस्त्रिंश देवहरूको सामुन्ने प्रकट हुँदा उनको रूप तथा यशश्री अरूकोभन्दा धेरै तेजिलो हुन्छ । जस्तै सुवर्णको रूप मानिसको रूपभन्दा धेरै तेजिलो हुन्छ ।

“भन्ते ! ब्रह्मा सनत्कुमार त्रयस्त्रिंश देवहरूको सामुन्ने प्रकट हुँदा उनलाई देवपरिषद्का कुनै पनि देवताले अभिवादन गर्दैनन्, आसनबाट उद्देनन् न आसनद्वारा नै निम्त्याउँछन् । बरू सबै देवहरू तूष्णीभई —‘जसको आसनमा बस्न चाहन्छन् उसकै आसनमा ब्रह्मा सनत्कुमार बस्नेछन्’ भन्दै हातजोरी पलेटीमारी बसेका हुन्छन् ।

“भन्ते ! जुन देवताको आसनमा ब्रह्मा सनत्कुमार बस्छन् सो देवताले बडो ठूलो दिव्यभानन्द र दिव्यसौमनस्यताको अनुभव गर्छन् ।

जस्तं कुनं क्षत्रीय राजाले राज्याभिषेक प्राप्तगर्णे बित्तिकं बडो ठूलो आनन्द तथा सौमनस्यताको अनुभव गछं त्यस्तं सौमनस्यताको अनुभव गछन् ।

“भन्ते ! अनि ब्रह्मा सनत्कुमारले त्रयस्त्रिंश देवहरूको प्रसन्नतालाई बुझी अन्तरहित (= अदृश्य) भई यी गाथाहरूद्वारा अनुमोदन गरे -

‘मोदन्ति वत भो देवा...!’

“भन्ते ! ब्रह्मा सनत्कुमारले यी कुराहरू भने । भन्ते ! यस्तो भन्ने ब्रह्मा सनत्कुमारको स्वर अष्टाङ्गयुक्त थियो—(१) स्पष्ट थियो, (२) सुबोध्य थियो, (३) मञ्जु थियो, (४) श्रवणीय थियो, (५) विन्दू थियो, (६) अविक्षिप्त थियो, (७) गम्भीर थियो तथा (८) शुद्धजायमान थियो । भन्ते ! ब्रह्मा सनत्कुमारले परिषद् अनुसारकै स्वस्ले बोल्छन् । उनको स्वर परिषद्बाट बाहिर जाँदैन । भन्ते ! जसको यस्तो अष्टाङ्ग सम्पन्न स्वर हुन्छ त्यसलाई ‘ब्रह्मास्वर’ भन्दछन् । भन्ते ! अनि त्रयस्त्रिंश देवहरूले ब्रह्मा सनत्कुमारलाई यस्तो भने— ‘साधु महाब्रह्म ! यसं कारणबाट हामी प्रमुवित छौं । शक्र देवेन्द्रले पनि वहाँ भगवान्को आठ यथार्थ गुणहरूका कुराहरू बताएका छन् जुन कारणलाई ध्यानमा राखी हामीहरू प्रमुवित छौं ।’

१. माथि पृ. ३३० मा उल्लेख भएका गाथाहरू र त्यसका अर्थहरू दोहर्न्याई पढ्नु ।

“भन्ते ! अनि ब्रह्मा सनत्कुमारले शक्र देवेन्द्रलाई यसो भने—‘देवेन्द्र ! वहाँ भगवान्का यथार्थ आठ गुणका कुराहरू हामीले पनि सुन्नपाए बेश हुन्थ्यो ।’ भन्ते ! अनि शक्र देवेन्द्रले ‘महाब्रह्म ! ठीक छ’ भनी ब्रह्मा सनत्कुमारलाई भगवान्का यथार्थ आठ गुणका कुराहरू सुनाए—

(१) ‘महाब्रह्म ! तपाइलाई थाहाछ के—वहाँ भगवान् बहु-जनहितकोनिमित्त, ...^१ लागिरहुनु भएको कुरो ? यसरी भगवान् बहुजनहितकोनिमित्त, ...^१ लागिरहुनु भएको छ । यस्तो अङ्गले युक्त हुनु भएका भगवान् बाहेक अरु शास्तालाई हामीले न अतीतमा देख्यौं न वर्तमानमा नै । ...^२ ।’

“भन्ते ! शक्र देवेन्द्रले ब्रह्मा सनत्कुमारलाई यी नै भगवान्का आठ यथार्थ गुणका कुराहरू बताए । भन्ते ! अनि त्यसवखत ब्रह्मा सनत्कुमार सन्तुष्ट भए, भगवान्का आठ यथार्थ गुणका कुराहरू सुनी उनी अति प्रमुदित भई प्रीतिसौमनस्यी भए । भन्ते ! अनि ब्रह्मा सनत्कुमारले स्थूल शरीर अभिनिर्मित गरी कुमारको भेष धारण गरी पञ्चशिख देवताहरूका सामुन्ने त्र्यस्त्रिंशत्प्रशमा प्रकट भए । उनी आकाशमाथि गई आकाशमा पलेटीमारी बसे । भन्ते ! जस्तै कुनै बलवान् पुरुष रात्ररी बिच्छुघाइ राखेको आसनमा अथवा सम्मपरेको भुइमा बस्ने

१-१. माथि पृ. ३३२ (१) मा उल्लेख भए जस्तै दोहन्थाई पढ्नु ।

२. माथि पृ. ३३२-३५ मा उल्लेख भएका (२) देखि (८) नं.

सम्मका जम्मै कुराहरू दोहन्थाई पढ्नु ।

हो त्यस्तं गरी ब्रह्मा सनत्कुमार आकाशमायि गई, आकाशमा पलेटी-
मारी बसी त्रयस्त्रिंश देवहरूलाई आमन्त्रण गरे—

महागोविन्द ब्राह्मणका कुरा

‘तपाइ त्रयस्त्रिंश देवहरू जान्नुहुन्छ के—वहाँ भगवान् धेरै समय
अधिदेखि नै महाप्रज्ञावान् हुनुहुन्थ्यो ?

‘भो ! धेरै समय अघि दिसम्पति भन्ने राजा थिए । दिसम्पति
राजाका गोविन्द भन्ने ब्राह्मण पुरोहित थिए । दिसम्पति राजाका रेगु
भन्ने पुत्र राजकुमार थिए । गोविन्द ब्राह्मणका जोतिपाल भन्ने माणवक
पुत्र थिए । रेगु राजपुत्र जोतिपाल माणवक तथा अरू छ राजकुमार-
हरू’—यी आठजना-मित्र थिए । भो ! अनि धेरै दिन बितिसके पछि
गोविन्द ब्राह्मणको मृत्यु भयो । गोविन्द ब्राह्मणको मृत्यु पछि
दिसम्पति राजाले ‘जुन वेलामा गोविन्द ब्राह्मणलाई सबै काम-धामहरू
राम्ररी सुम्पी हामीहरू पञ्चविषय भोग गर्दै थियौं त्यसवेला हाम्रा
गोविन्द ब्राह्मणको मृत्यु भयो’ भन्दै खूबसँग विलाप गरे । यसरी
विलाप गर्दा रेगु राजपुत्रले दिसम्पति राजालाई यस्तो बित्तिकारे —
‘देव ! गोविन्द ब्राह्मणको मृत्यु भयो भनी तपाइ धेरै विलाप नगर्नु-
होस् । देव ! गोविन्द ब्राह्मणका पुत्र जोतिपाल माणव उनको

१. यी छ राजकुमारहरू पनि दिसम्पति राजाकै छोराहरू हुन् । यिनी-
हरूका नामहरू अगाडि उल्लेख भएका छन् ।

पिताभन्दा पनि धेरै पण्डित छन्, अर्थदर्शी छन् । जुन अर्थानुशासनका काम-धाम जोतिपालको पिताले गर्दथे सो काम-धाम जोतिपाल माणवले पनि गर्न सक्छन् ।’

‘कुमार ! साँच्चं हो के ?’

‘देव ! साँच्चं हो ।’

‘भो ! अनि राजा दिसम्पतिले एक पुरुषलाई बोलाई ‘अम्भो पुरुष ! तिम्रो जाऊ, जहाँ जोतिपाल नामक माणव छन् त्यहाँ गई जोतिपाल माणवलाई यसो भन ‘तपाइ जोतिपाल माणवको मङ्गल होस्; राजा दिसम्पति तपाइ जोतिपाल माणवलाई देख्न चाहन्छ, राजा दिसम्पतिले तपाइलाई बोलाउँदै छ ।’ ‘हवस्, देव !’ भनी दिसम्पति राजालाई प्रत्युत्तर दिई सो पुरुष जहाँ जोतिपाल माणव थिए त्यहाँ गयो । त्यहाँ पुगेपछि जोतिपाल माणवलाई यस्तो भन्यो — ‘तपाइ जोतिपाल माणवको मङ्गल होस् ! राजा दिसम्पति तपाइ जोतिपाल माणवलाई देख्नचाहनु हुन्छ, दिसम्पति राजाले तपाइलाई बोलाउँदै हुनुहुन्छ ।’ ‘हुन्छ’ भनी सो पुरुषलाई प्रत्युत्तर दिई जोतिपाल माणव जहाँ राजा दिसम्पति थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि दिसम्पति राजासँग कुशल-क्षेमका कुराकानी गरे । कुशल-क्षेमका कुराकानी गरिसके पछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जोतिपाल माणवलाई राजा दिसम्पतिले यसो भन — ‘जोतिपाल ! हामीलाई अनुशासन गर्नुमा तपाइ संकोच नमान्नु होस् । तपाइलाई पत्रिक स्थानमा राख्ने छु । गोविन्दको आसनमा अभिषिक्त गर्नेछु ।’ ‘हवस्’ भनी जोतिपाल

माणवले दिसम्पति राजालाई प्रत्युत्तर दिए । अनि राजा दिसम्पतिले जोतिपाल माणवलाई गोविन्द ब्राह्मणको आसनमा अभिषिक्त गरी पत्रिक स्थानमा राखे । अभिषिक्त भएपछि पत्रिक स्थानमा बसी जोतिपाल माणवले जुन अर्थानुशासन पिताले गर्दथे सोही अर्थानुशासन गरे; जुन अर्थानुशासन पिताले गर्दैनथे सो अर्थानुशासन गरेनन् । जुन कामको संविधान पिताले गर्दथे सोही कामको संविधान गरे; जुन कामको संविधान पिताले गर्दैनथे सो कामको संविधान गरेनन् । अनि मानिस-हरूले भन्नथाले—‘यी गोविन्द ब्राह्मण महागोविन्द ब्राह्मण नै रहेछन् ।’ यसप्रकार जोतिपाल माणवको नाम नै ‘महागोविन्द’ भन्ने रहनगयो ।

राज्य संविभाजन

‘मो ! अनि महागोविन्द ब्राह्मण जहाँ ती छ क्षत्री पुत्रहरू थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि ती क्षत्री पुत्रहरूलाई यस्तो भने— ‘दिसम्पति राजा जराजीर्ण, बुढा, वयोवृद्ध भइसके; जीवनको बारेमा कसलाई थाहा छ र ! यो सम्भव छ कि दिसम्पति राजाको मृत्युपछि राज्यकर्ताहरूले रेणु राज पुत्रलाई राज्य दिन सक्छन् । त्यसोहुनाले तपाइहरू जहाँ रेणु राजपुत्र हुनुहुन्छ त्यहाँ गई रेणु राजपुत्रलाई यस्तो भन्नुहोस्—‘हामी तपाइका प्रिय मनाप तथा अप्रतिकूल (= तपाइकै पक्षका) सहायकहरू हौं । जो तपाइको मुख हो सोही हाम्रो पनि मुख हो; जो तपाइको दुःख हो सोही हाम्रो पनि दुःख हो । दिसम्पति

राजा जराजीर्ण, बुढा, वयोवृद्ध भइसके; जीवनको बारेमा कसलाई थाहा छ र ! यो सम्भव छ कि दिसम्पति राजाको मृत्युपछि राज्यकर्ताहरूले तपाइ रेणुलाई राज्य दिन सकछन् । यदि तपाइ रेणुले राज्य पाउनु भयो भने हामीहरूलाई पनि राज्य बाँडी दिनुहोस् । 'हुन्छ' भनी महागोविन्द ब्राह्मणलाई प्रत्युत्तर दिई ती क्षत्रीहरू जहाँ रेणु राजपुत्र थिए त्यहाँ गई रेणु राजपुत्रलाई — 'हामी तपाइ रेणु राजपुत्रका प्रिय मनाप तथा अप्रतिकूल सहायकहरू हौं । जो तपाइको सुख हो सोही हात्रो पनि सुख हो; जो तपाइको दुःख हो सोही हात्रो पनि दुःख हो । दिसम्पति राजा जराजीर्ण बुढा वयोवृद्ध भइसके; जीवनको बारेमा कसलाई थाहा छ र ! यो सम्भव छ कि दिसम्पति राजाको मृत्युपछि राज्यकर्ताहरूले तपाइलाई राज्य दिन सकछन् । यदि तपाइ रेणुले राज्य पाउनु भयो भने हामीहरूलाई पनि राज्य बाँडी दिनुहोस् ।'

Dhamma.Digital

'मेरो राज्यमा तपाइहरू बाहेक अरु कसले सुख पाउँछन् र ! यदि मैले राज्य पाएँ भने तपाइहरूलाई पनि राज्य बाँडी दिनेछु ।'

'भो ! अनि धेरै दिन पछि राजा दिसम्पतिको मृत्यु भयो । दिसम्पति राजाको मृत्युपछि राज्यकर्ताहरूले रेणु राजपुत्रलाई राज्याभिषेक गरे । राज्यद्वारा अभिषिक्त भएपछि रेणु राजाले पञ्चकामगुणहरू भोग गर्नथाले । अनि महागोविन्द ब्राह्मणले ती छ क्षत्रीयहरूलाई गई यसो भने—दिसम्पति राजाको मृत्यु भइसक्यो रेणु राजपुत्र राज्यद्वारा अभिषिक्त भई पञ्चकामगुणहरू भोग गर्दैछन् । कसलाई थाहा छ यी काम-भदका कुरा ! जानुहोस् तपाइहरू रेणु राजाकहाँ गई यसो

भन्नुहोस्—‘दिसम्पति राजाको मृत्यु भइसक्यो । तपाइ रेणु राज्य-द्वारा अभिषिक्त भइसकनु भयो, के तपाइले त्यो वचनलाई सम्झनुहुन्छ ?’

‘भो ! अनि ती छ क्षत्रीहरूले ‘ठीक हो’ भनी महागोविन्द ब्राह्मणलाई प्रत्युत्तर दिई उनीहरू रेणु राजाकहाँ गई यस्तो भने — ‘दिसम्पति राजाको मृत्यु भइसक्यो, तपाइ रेणु राज्यद्वारा अभिषिक्त हुनुभयो । के त्यो वचनलाई तपाइ सम्झनुहुन्छ ?’

‘म त्यो वचनलाई सम्झन्छु । उत्तरमा फराकिलो दक्षिणमा गाडाको मुख जस्तै साँगुरो भएको यो महापृथ्वीलाई कसले बराबर गरी सात भागमा विभाजन गर्न सकला ?’

‘महागोविन्द ब्राह्मणले बाहेक अरु कसले सकला र ।’

‘भो ! अनि रेणु राजाले एक पुरुषलाई आमन्त्रण गरी— ‘अम्मो पुरुष ! यता आऊ, तिम्रो महागोविन्द ब्राह्मणकहाँ गई यसो भन — ‘तपाइलाई राजा रेणुले बोलाउँदैं छ ।’ ‘हवस्, देव !’ भनी प्रत्युत्तर दिई महागोविन्द ब्राह्मणकहाँ गई सो पुरुषले यसो भन्यो ‘भन्ते ! तपाइलाई राजा रेणुले बोलाउँदैं हुनुहुन्छ ।’ ‘हुन्छ’ भनी महागोविन्द ब्राह्मण रेणु राजाकहाँ गई रेणु राजासँग कुशलक्षेमका कुराकानी गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महागोविन्द ब्राह्मणलाई रेणु राजाले यसो भने—‘आउनुहोस्, उत्तरमा फराकिलो दक्षिणमा गाडाको मुख जस्तो साँगुरो भएको यो पृथ्वीलाई तपाइले बराबर गरी सात भागमा विभाजन गर्नुहोस् ।’ ‘हवस्’ भनी प्रत्युत्तर दिई

महागोविन्द ब्राह्मणले सात भाग बराबर पारी विभाजन गरिदिए ।
बीचमा रेणु राजाको भाग थियो ।

‘दन्तपुरं कलिङ्गानं,^१ अस्सकानञ्च पोतनं ।
महिस्सति^२ अबन्तीनं, सोवीरानञ्च रोहकं^३ ॥
मिथिला च विदेहानं, चम्पा अङ्गेषु मापिता ।
वाराणसी च कासीनं, एते गोविन्दमापिता’ ति ॥’

अर्थ—

‘(१) कलिङ्गको^१ दन्तपुर, (२) अश्वकको^२ पोतन,

-
१. स्याम र रोमनमा: ‘कालिङ्गानं’ ।
 २. सिंहल र बर्मीमा: ‘महेसय’ ।
 ३. सिंहलमा: ‘रोहक’ ।
 ४. कलिङ्ग भन्ने देश आजकल कहाँपछि भन्ने बारेमा हिन्दी दीघनिकाय पृ. १७१ को पादटिप्पणीमा राहुल सांकृत्यायनले ‘उडीसा’ हो भनी उल्लेख गरेका छन् । यस सम्बन्धमा ‘बुद्धकालीन भारतीय भूगोल’ को पृ. ४९३-९८ मा भरतसिंह उपाध्यायले विस्तृतरूपमा छलफल गरेका छन् ।
 ५. अस्सक (=अश्वक वा अस्मक) भन्ने देश आजकल कहाँ पछि भन्ने बारेमा हिन्दी दीघनिकाय पृ. १७१ को पादटिप्पणीमा राहुल सांकृत्यायनले औरंगाबाददेखि पैठनक्षम्म (हैदराबाद) भन्ने र

(३) अवन्तीको^६ महिष्मती, (४) सोवीरको^७ रोरूक, (५) विदेहको^८ मिथिला, (६) अङ्गको चम्पा^९, (७) काशीको^{१०} वाराणशी—
यिनीहरू गोविन्दले बनाएका (विभाजन) हुन्^{११} ।'

यसको राजधानी 'पोतन' भन्ने पैठन हो भनी उल्लेख गरेका छन् ।
यस सम्बन्धमा भरतसिंह उपाध्यायले बु. भा. भू. पृ. ४४७--४९ मा
सविस्तर छलफल गरेका छन् ।

६. अवन्तीको राजधानी महिष्मतीको सम्बन्धमा पनि बु. भा. भू. पृ.
२७५-७७ मा छलफल गरिएको छ । हिन्दी दी. नि. पृ. १७१ को
पादटिप्पणीमा राहुल सांकृत्यायनले अवन्ती भनेको मालवा र
महिष्मती भनेको महेश्वर (इन्दौर) हो भनी उल्लेख गरेका छन् ।
७. सोवीरको रोरूक भनेको आजकल कहाँपछ भन्ने बारेमा हिन्दी
दी. नि. पृ. १७१ को पादटिप्पणीमा राहुल सांकृत्यायनले सोवीर
भनेको सिध र रोरूक भनेको रोरी हो भनी उल्लेख गरेका छन् ।
यस सम्बन्धमा बु. भा. भू. पृ. १४८-४९ मा भरतसिंह उपाध्यायले
छलफल गरेका छन् ।
८. विदेह देशको मिथिलाको सम्बन्धमा पनि हिन्दी दी. नि. पृ. १७१
को पादटिप्पणीमा राहुल सांकृत्यायनले विदेह भन्ने तिहुँत हो भनी
उल्लेख गरेका छन् । यस सम्बन्धमा भरतसिंह उपाध्यायले आफ्नो
बु. भा. भू. पृ. ३३२-३५ मा छलफल गरेका छन् ।
९. अङ्गदेशको चम्पा नगरको सम्बन्धमा हिन्दी दी. नि. पृ. १७१ को
पादटिप्पणीमा अङ्गलाई भागलपुर, मुगेर जिल्ला र चम्पालाई

‘भो ! अनि ती छ क्षत्रीहरू आ-आफूले पाएका लाभद्वारा सन्तुष्ट भई—जो इच्छागरेका, आकांक्षा गरेका, अभिप्रेत गरेका तथा अभिप्रार्थना गरेका थियौं ती हामीले पायौं भनी पूर्णसंकल्पी भए ।

‘सत्तभू ब्रह्मदत्तो च, वेस्सभू भरतो सह ।
रेणु द्वे धतरट्टा च, तदासुं सत्त भारता’ ति ॥’

अर्थ—

‘(१) सत्तभू, (२) ब्रह्मदत्त, (३) वेस्सभू, (४) भरत, (५) रेणु, (६-७) दुइ धतराष्ट्रहरू—यिनीहरू नै त्यसबखतमा भारतका (सात राजाहरू) थिए ।

भागलपुरको चम्पा हो भनी राहुल सांकृत्यायनले उल्लेख गरेका छन् । यस सम्बन्धमा बु. भा. भू. पृ. ३४२-५६ मा भरतसिंह उपाध्यायले सविस्तर छलफल गरेका छन् ।

१०. काशी देशको वाराणशी नगरको सम्बन्धमा बु. भा. भू. पृ. ३६२-८१ मा विस्तृतरूपमा छलफल गरेको पाइन्छ । हिन्दी दी. नि. पृ. १७१ को पादटिप्पणीमा राहुल सांकृत्यायनले काशीलाई बनारस कमिश्नरी हो भनी उल्लेख गरेका छन् ।

११. यी सात राज्य विभाजन गरी महांगोविन्द ब्राह्मणले नामहरू राखेका हुन् भनी सुमं. वि. II. पृ. ४७०: महांगोविन्दसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

महागोविन्दको एकान्तवास

‘भो ! अनि महागोविन्द ब्राह्मणकहाँ गई ती छ क्षत्रीहरूले यस्तो भने — जस्तै तपाइ गोविन्द रेणु राजाका प्रिय मनाप तथा अप्रतिकूल हुनुहुन्छ त्यस्तै तपाइ गोविन्द हामीहरूको पनि प्रिय मनाप तथा अप्रतिकूल हुनुहुन्छ । (अतः) हामीलाई पनि अनुशासन गर्नुहोस्; हामीलाई अनुशासनबाट वञ्चित नगर्नुहोस् । ‘हुन्छ’ भनी महागोविन्द ब्राह्मणले उनीहरूलाई प्रत्युत्तर दिए । अनि महागोविन्द ब्राह्मणले मूर्धाभिषिक्त सातै क्षत्री राजाहरूलाई अनुशासन गर्नथाले । सात महाधनी (= महासाल) ब्राह्मणहरूलाई^१ र सात शय स्नातकहरूलाई^२ मन्त्र (= वेद) पढाउन थाले ।

‘भो ! अनि पछि महागोविन्द ब्राह्मणको यस्तो यशकीर्ति फैलिन थाल्यो—महागोविन्दले ब्रह्मालाई देख्न सक्छन्, ब्रह्मासँग छलफल गर्न

१. “सबै कामहरूमा स्वयं लाग्नसक्ने छु वा छैन” भन्ने विचार गरी महागोविन्द ब्राह्मणले सात अनुपुरोहित ब्राह्मणहरू नियुक्त गरेका थिए । त्यसैले सूत्रमा ‘सात महाधनी ब्राह्मणहरूलाई’ भनी उल्लेख भएको हो भनी दी. नि. अ. क. II. पृ. ४७० ले उल्लेख गरेको छ ।
२. दिनको दुइ तीन पटकसम्म पनि नुहाउनेलाई अथवा व्रतचर्याको अन्तमा नुहाइसके पछि ब्राह्मणहरूसँग पनि खानपान नगर्ने भएको हुनाले पनि ‘स्नातक’ भनिएको हो । दी. नि. अ. क. II. पृ. ४७०ः महागोविन्दसुत्तवण्णना ।

सक्छन्, कुरा गर्न सक्छन्, तथा सल्लाह लिन सक्छन् । भो ! अनि महागोविन्द ब्राह्मणको मनमा यस्तो लाग्यो—ब्रह्मालाई देख्नसक्छ, ब्रह्मासँग छलफल गर्न सक्छ... भन्ने मेरो यशकीर्ति फैलिदै छ । किन्तु मैले ब्रह्मालाई देखेको पनि छैन, ब्रह्मासँग छलफल गरेको पनि छैन... । मैले वयोवृद्ध आचार्य प्राचार्य ब्राह्मणहरूले भनेका कुराहरू भने सुनेको छु कि जसले वर्षाद्को चार महीना एकान्तमा बसी करुणाको ध्यान गर्छ उसले ब्रह्मालाई देख्न सक्छ, छलफल गर्न सक्छ, कुरा गर्न सक्छ तथा ब्रह्मासँग सल्लाह पनि लिनसक्छ । अतः किन म वर्षाद्को चार महीना एकान्तमा बसी करुणाको ध्यान नगरूँ ।

‘भो ! अनि रेणु राजाकहाँ गई महागोविन्द ब्राह्मणले यस्तो विन्तिगरे—मैले ब्रह्मालाई देख्न सक्छ, ब्रह्मासँग छलफल गर्न सक्छ... भन्ने मेरो यशकीर्ति फैलिदै छ । तर मैले भने ब्रह्मालाई देखेको पनि छैन, ब्रह्मासँग छलफल पनि गर्न सकिदैन... । हो मैले वयोवृद्ध आचार्य प्राचार्य ब्राह्मणहरूले भनेका कुराहरू सुनेको छु कि—जसले वर्षाद्को चार महीना एकान्तमा बसी करुणाको ध्यान गर्छ उसले ब्रह्मालाई देख्न सक्छ, ब्रह्मासँग छलफल पनि गर्न सक्छ . । अतएव म वर्षाद्को चार महीना-सम्म एकान्तमा बसी करुणाको ध्यान गर्न चाहन्छु । त्यस समयभित्र भोजन त्याउने एकजना बाहेक अरू कुनै पनि (पुरुष) मकहाँ आउन हुन्न ।

(राजाले भने—)

‘तपाइ गोविन्दले जस्तो उचित संकनुहुन्छ, गर्नुहोस् ।’

‘अनि महागोविन्द ब्राह्मण ती छ क्षत्रीहरूकहाँ गई ... ती सात महाधनी ब्राह्मणहरूकहाँ गई ... ती सात शय स्नातकहरूकहाँ गई ... तथा (आफ्ना) चालीस समानजातीय भार्याहरूकहाँ गई .. वर्षाद्को चार महीनासम्म एकान्तमा बसी करुणाको ध्यानगर्न चाहन्छु भनी भने ...।

(उनीहरू सबैले राजाले जस्तै उत्तर दिए ।)

‘अनि नगरको पूर्वपट्टि नयाँ सन्थागार (= ध्यान गर्नकोनिमित्त अनुकूल स्थान) बनाउन लगाई वर्षाद्को चार महीनासम्म एकान्तमा बसी महागोविन्द ब्राह्मणले करुणाको ध्यान गर्न थाले । भोजन ल्याउने एकजना बाहेक अरु कोही पनि आउँदैनथे । चार महीना बितिसके पछि महागोविन्द ब्राह्मणको मनमा बडो उत्सुकता हुनथाल्यो — मैले वयोवृद्ध आचार्य प्राचार्य ब्राह्मणहरूले भनेका कुराहरू सुनेको छु कि — जसले वर्षाद्को चार महीनासम्म एकान्तमा बसी करुणाको ध्यान गर्छ उसले ब्रह्मालाई देख्न सक्छ, ब्रह्मासँग छलफल गर्न सक्छ ..। तर मैले अहिलेसम्म न ब्रह्मालाई देख्नसकें, न ब्रह्मासँग छलफल नै गर्न सकें ...।

ब्रह्मा सनत्कुमारसँग वार्तालाप

‘भो ! अनि ब्रह्मा सनत्कुमारले महागोविन्द ब्राह्मणको चित्तमा भइरहेको वितर्कनालाई आफ्नो चित्तले जानी जस्तै कुनै बलवान् पुरुषले खुम्चेको बाहुलाई पसारछ र पसारेको बाहुलाई खुम्च्याउँछ त्यस्तै गरी

ब्रह्मलोकमा अन्तर्धान भई महागोविन्द ब्राह्मणको अगाडि प्रकट भए । अनि कहील्यै नदेखेको रूपलाई देखेर महागोविन्द ब्राह्मणको मनमा भय, त्रास तथा रोमाञ्च पैदा भयो । अनि भयभीत भई संविग्न भई तथा रोमाञ्चित भई महागोविन्द ब्राह्मणले ब्रह्मा सनत्कुमारलाई गाथाद्वारा यसो भने—

‘वण्णवा यसवा सिरिमा, कोनुत्वमसि मारिस ।
अजानन्ता तं पुच्छामि, कथं जानेमु तं मयं ति ॥’

अर्थ—

‘मारिष ! वर्णवान् यशवान् तथा श्रीमान् हुनु भएका तपाइ को हुनुहुन्छ ? नचिनेको हुनाले नै तपाइसँग म सोधिरहेछु, कसरी मैले तपाइलाई चिन्नसक् ?’

(सनत्कुमार भन्दछन्—)

‘यं वे कुमारं जानन्ति, ब्रह्मलोके सनन्तनं ।
सब्बे जानन्ति मं देवा, एवं गोविन्द जानहि ॥’

अर्थ—

‘सबै देवहरूले ब्रह्मलोकमा सनत्कुमार भनी मलाई चिन्दछन्, गोविन्द ! त्यस्तै गरी तिमिले पनि चिन ।’

१. सिंहलमा: ‘सनन्ति च’ ।

२. सिंहलमा: ‘जानाहि’ ।

(महागोविन्द भन्दछन्—)

‘आसनं उदकं पञ्जं, मधुपाकञ्च^१ ब्रह्मनो ।
अग्ने भवन्तं पुच्छामि, अघं कुरुतु नो भवं ॥’

अर्थ—

‘आसन, पानी, तेल, मह र शागहरूद्वारा म तपाइ ब्रह्माको पूजा गर्छु; कृपया यसलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।’

(सनत्कुमार भन्दछन्—)

‘पटिगण्हाम^२ ते अघं, यं त्वं गोविन्द भाससि ।
दिदृघम्महितत्थाय, सम्पराय सुखाय च ।
कतावकासु पुच्छस्सु, यं किञ्चि^३ अभिपत्थितं^३ ति ॥’

अर्थ—

‘दृष्टधर्म (—इहलौकिक) हितको बारेमा अथवा सम्परायिक (—पारलौकिक) सुखको बारेमा—जुनसुकै सुखको बारेमा—तिमी चाहन्छौ त्यस बारेमा मसँग सोध, म अवकाश दिन्छु ।’

१. सिंहल र बर्मीमा: ‘मधुसाकञ्च’ ।

२. रोमनमा: ‘पतिगण्हाम’ ।

३-३. सिंहलमा: ‘किञ्चिमभिपत्थितं’ ।

अनि महागोविन्द ब्राह्मणको मनमा यस्तो लाग्यो—ब्रह्मा सनत्कुमारले (प्रश्न सोध्ने) अवकाश दिए । अब मैले सनत्कुमारसँग दृष्टधर्मिक र सम्परायिकहरूमध्ये कुन प्रश्न सोध्नु ? अनि महागोविन्द ब्राह्मणको मनमा यस्तो लाग्यो—‘दृष्टधर्मिक अर्थहरूको सम्बन्धमा त म स्वयं कुशल छु । अरुहरू पनि मकहाँ आई दृष्टधर्मिक अर्थको सम्बन्धमा प्रश्न सोध्छन् । अतः ब्रह्मा सनत्कुमारसँग मैले सम्परायिक अर्थको सम्बन्धमा प्रश्न सोध्नुपन्यो ।’ यति सोची महागोविन्द ब्राह्मणले ब्रह्मा सनत्कुमारसँग गाथाद्वारा यसो भने—

‘पुच्छामि ब्रह्मानं सनत्कुमारं,
कङ्क्षी अकङ्क्षि^१ परवेदिबेसु ।
कत्थद्वितो किमिह च सिक्खमानो,
पप्पोति मच्चो अमतं ब्रह्मलोकं’ ति ?’

अर्थ—

‘निश्शंकी हुने अरु श्रेष्ठपुरुषहरूले बुझ्नसक्ने विषयमा शंकी भई म तपाइ सनत्कुमार ब्रह्मासँग सोध्दछु; केमा बसेर, केमा शिक्षित भएर मनुष्य अमृतमय ब्रह्मलोकमा पुग्नसक्छ ?’

(सनत्कुमार भन्दछन्—)

१. सिंहलमा: ‘अकङ्क्ष’ ।

‘हित्वा ममत्तं मनुजेषु ब्रह्मे,
 एकोदिभूतो करुणाधिमुत्तो’ ।
 निरामगन्धो विरतो मैथुनस्मा,
 एत्थट्ठितो एत्थ च सिक्खमानो ।
 पप्पोति मच्चो अमत्तं ब्रह्मलोकं’ ति ॥’

अर्थ—

‘ब्राह्मण ! मनुष्यहरूमा ममत्व छाडी एकलै बसी करुणा-ध्यान प्राप्त गरी निरामगन्ध (= क्लेशरूपी-गन्धहरूबाट मुक्त) तथा मैथुन-बाट विरत भई यसैमा बसी, यसैमा शिक्षित भई—मनुष्य अमृतरूपी ब्रह्मलोकमा पुग्नसक्छ ।’

(महागोविन्द ब्राह्मण भन्दछन्—)

‘तपाइले जुन ‘ममत्वं छाडी’ भनी भन्नुभयो त्यो कुरा म बुझ्नसक्छु । यहाँ केही पुरुषहरू थोरै वा धेरै भोगसम्पत्ति छाडी थोरै वा धेरै ज्ञाति बन्धुहरू छाडी, केश दाढी क्षौर गरी, कषायवस्त्र पहिरी, घर छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्छन् । यसैलाई तपाइले ‘ममत्वं छाडी’ भनी भन्नुभएको हो भन्ने कुरा म बुझ्दछु । तपाइले जुन ‘एकलै बसी’ भनी भन्नुभयो त्यो पनि म बुझ्नसक्छु । यहाँ केही पुरुषहरू निर्जन शयनासन भजन गर्छन्, अरण्यमा, वृक्षमूलमा, पर्वतमा, कन्दरामा,

१. बर्मीमा: ‘करुणोधिमुत्तो’ ।

पर्वतको गुफामा, श्मशानमा, वन जङ्गलको बाटोमा तथा खुला ठाउँमा बस्छन् । यसैलाई तपाइले 'एकलौ बसी' भनी भन्नुभएको हो भन्ने कुरा म बुझ्दछु । तपाइले जुन 'करुणाध्यान प्राप्त गरी' भनी भन्नुभयो त्यो पनि म बुझ्नसक्छु । यहाँ कुनै योगी-पुरुष एक दिशामा, दुइ दिशामा, तीन दिशामा तथा चार दिशामा करुणा सहगतचित्त फैलाई बस्छ । त्यस्तै गरी माथि, तल, तेर्सो - सबै दिशाहरूमा, सबै लोकमा—विपुल, महत् तथा अप्रमाण करुणा-चित्त फैलाई विहार गर्छ । यसैलाई तपाइले 'करुणाध्यान प्राप्त गरी' भनी भन्नुभएको हो भन्ने कुरा म बुझ्दछु । तर तपाइले जुन 'आमगन्ध' (= क्लेशरूपीगन्ध) भनी भन्नुभयो यसलाई भने मैले बुझ्न सकिन ।

‘के आमगन्धा मनुजेषु ब्रह्मे,
एते अविद्धा’ इध ब्रूहि धीर ।
केनावटा^१ वाति पजा कुरुतु^२,
आपायिका निवुत ब्रह्मलोका’ ति ॥’

अर्थ—

‘हे ब्रह्मे ! मनुष्यहरूमा आमगन्ध (=क्लेशगन्ध) भनेको के हो ? हे धीर ! यो कुरा मैले बुझ्न सकिन, अतः भन्नुहोस् ।

१. स्याममा: 'अविद्धा' ।

२. स्याममा: 'केनावटा' ।

३. स्याममा: 'कुरुतु'; रोमनमा: 'कुरुट्टार' ।

कुनचाहिं क्लेशले आवरण हुंदा यहाँ प्रजाहरू दुर्गन्ध भई ब्रह्मलोकबाट विमुख भई अपायगामी हुन्छन् ?'

(सनत्कुमार भन्दछन्—)

‘क्रोधो मोस्रवज्जं निकति च दुग्भो^१,
कदरियता अतिमानो उसूया^२ ।
इच्छा विविच्छा^३ परहेठना^४ च,
लोभो च दोसो च मदो च मोहो ॥
एतेसु युक्ता अनिरामगन्धा,
आपायिका निवृत्तब्रह्मलोका’ ति ॥’

अर्थ—

‘क्रोध^१, मृषावाद, वञ्चना, मित्र-द्रोह, कंजूस, अतिमान, ईर्ष्या, इच्छा, मात्सर्य, परपीडा, लोभ, मद, दोष तथा मोह—यिनीहरूले युक्त हुने पुरुषहरू क्लेश-गन्धबाट अलग् हुन्छन् र यस्तै पुरुषहरू ब्रह्मलोकबाट विमुख भई अपायगामी हुन्छन् ।

-
१. रोमनमा: ‘दोभो’; स्याममा: ‘दोग्भो’ ।
 २. सिंहल र रोमनमा: ‘उस्सुया’; स्याममा: ‘उसुय्या’ ।
 - ३-३. स्याम र रोमनमा: ‘विचिकिच्छा’ ।
 ४. क्रोधको सम्बन्धमा सुत्त. नि. पृ. २६९ को उरगसुत्तं हेर्नु बेश हुनेछ ।

‘यी आमगन्धहरूका’ सम्बन्धमा तपाइले भन्नुभएका कुराहरू मैले बुझें । यी आमगन्धहरूलाई गृहस्थी भावमा बसी राम्ररी निर्मूल पारी मर्दन गर्न सकिन्न अतः म घर छाडी प्रव्रजित हुन चाहन्छु ।’

‘जस्तो तपाइ गोविन्द उचित ठान्नुहुन्छ, गर्नुहोस् ।’

महागोविन्दको प्रव्रज्या-कामना

‘भो ! अनि महागोविन्द ब्राह्मण जहाँ रेणु राजा थिए त्यहाँ गई रेणु राजालाई यस्तो भने—अब तपाइले अर्को पुरोहित खोज्नुहोस्—जसले तपाइलाई अनुशासन गर्ने छन् । म घर छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन चाहन्छु । मैले ब्रह्माबाट सुनेका आमगन्ध सम्बन्धीका कुराहरू अनुसार घरमा बसी आमगन्ध दूरपार्न सजिलो छैन । अतः म घर छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्छु ।’

‘भूमिपति रेणु राजालाई म सम्बोधन गर्दछु—अब म पुरोहित भएर बस्ने छैन; राज्यको सम्बन्धमा अब तपाइ स्वयं जान्नुहोस् ।’

(रेणु राजा भन्दछन्—)

‘यदि तपाइलाई भोगहरूको कमी छ भने म त्यसलाई पूरा गर्नेछु । यदि तपाइलाई कसैले हिंसा गर्छ भने भूमि-सेनापति भएको मैले

१. ‘आमगन्ध’ को सम्बन्धमा विस्तृत कुराहरू बुझ्न सुत्त. नि. पृ. ३०४ को आमगन्धसुत्त हेर्नु बेश हुनेछ ।

त्यसको निवारण गर्नेछु । तपाइ पितासमान हुनुहोस्, म पुत्रसमान हुनेछु ।
गोविन्द ! हामीलाई छाडेर न जानुहोस् ।’

(महागोविन्द भन्दछन्—)

‘मलाई कुनै भोगहरूको कमी छैन । मलाई कसैबाट हिंसाको डर
पनि छैन । अमनुष्य (= देवता) को कुरा सुनेको हुँदा अब मलाई घरमा
बस्ने इच्छा छैन ।’

(रेणु राजा भन्दछन्—)

‘कस्ता अमनुष्य थिए र उनले के कुरा सुनाए—जुन कुरा सुनी
तपाइ हामीहरूलाई मात्र घरमा छाडी जान चाहनुहुन्छ ?’

(महागोविन्द भन्दछन्—)

‘अघि म एकलै बसीरहेको बेलामा यज्ञ गर्ने इच्छा गरी मंले कुश
पुत्रहरू बिच्छ्याइरहेको थिएँ । त्यसैबखत ब्रह्मलोकबाट ब्रह्मा सनत्कुमार
मेरो अगाडि प्रकट भए अनि उनीसँग सोधेका प्रश्नहरूका उत्तर सुनी म
घरमा बस्न न चाहेको हुँ ।’

(रेणु राजा भन्दछन्—)

‘गोविन्द ! जुन कुरा तपाइ भन्नुहुन्छ त्यो कुरा म विश्वास
गर्दछु । देवताको कुरा सुनी अब तपाइले कसरी अन्यथा गर्नुहुने छ र ।

‘म पनि तपाइकै अनुगमन गर्नेछु । गोविन्द ! तपाइ मेरो शास्ता हुनुहोस् । चिल्लो तथा निर्मल परेको वेद्वर्यमणी जस्तै शुद्ध भई हामी तपाइ गोविन्दको अनुशासनमा विचरण गर्नेछौं ।

‘यदि तपाइ गोविन्द घर छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन चाहनुहुन्छ भने हामी पनि घर छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुनेछौं । यसरी तपाइको जे गति हुनेछ सोही नै गति हाम्रो पनि हुनेछ ।’

छ क्षत्रीहरूलाई सम्बोधन

‘भो ! अनि महागोविन्द ब्राह्मण जहाँ ती छ क्षत्रीयहरू थिए त्यहाँ गई उनीहरूलाई यसो भने—अब तपाइहरूले अर्का पुरोहितहरू खोज्नुहोस् जसले तपाइहरूको राज्यसम्बन्धी अनुशासन गर्ने छन् । म घर छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन चाहन्छु । ब्रह्माबाट जुन आमगन्ध सम्बन्धीका कुराहरू मैले सुने तदनुसार घरमा बसी आमगन्ध बूर पानं सजिलो छैन । अतः म घर छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन चाहन्छु । अनि एक छेउमा गई ती क्षत्रीयहरूले यस्तो सल्लाह गरे—‘यी ब्राह्मणहरू धन-लोभी हुन्छन्, अतः हामीले महागोविन्द ब्राह्मणलाई धनको लोभ देखाउनुपर्छ ।’ अनि तिनीहरूले महागोविन्द ब्राह्मणलाई यसो भने—भो ! यी सात राज्यहरूमा प्रसस्त सम्पत्तिहरू छन्; त्यसबाट जति सम्पत्तिहरू चाहनुहुन्छ उती नै लिनुहोस् ।’

‘भो ! भइहाल्यो, मसँग पनि प्रसस्त सम्पत्तिहरू छन् जो तपाइहरूकै कारणबाट पाएको हुँ । ती सबै त्यागी घर छाडी अनगारिक

भई म प्रव्रजित हुन चाहन्छु । जुन आमगन्ध सम्बन्धीका कुराहरू मैले ब्रह्माबाट सुनें तदनुसार घरमा बसेर आमगन्ध दूरपार्न सजिलो छैन । अतः म घर छाडी...प्रव्रजित हुन चाहन्छु ।'

'भो ! अनि एक छेउमा गई ती क्षत्रीयहरूले यस्तो सल्लाह गरे—
'यी ब्राह्मणहरू स्त्री-लोभी हुन्छन् , अतः हामीले महागोविन्द ब्राह्मण-लाई स्त्रीको लोभ देखाउनु पर्छ ।' अनि तिनीहरूले महागोविन्द ब्राह्मणलाई यसो भने—'भो ! यी सात राज्यहरूमा प्रसस्त स्त्रीहरू छन्; त्यसबाट जति स्त्रीहरू चाहनुहुन्छ त्यति लिनुहोस् ।'

'भो ! भइहाल्यो मेरा पनि समजातीय चालीस स्त्रीहरू छन्, ती सबैलाई त्यागी म घर छाडी...प्रव्रजित हुन चाहन्छु । जुन आमगन्ध सम्बन्धीका कुराहरू मैले ब्रह्माबाट सुनें तदनुसार घरमा बसेर आमगन्ध दूर पार्न सजिलो छैन । अतः म घर छाडी...प्रव्रजित हुन चाहन्छु ।'

'यदि तपाइ गोविन्द घर छाडी...प्रव्रजित हुन चाहनुहुन्छ भने हामीहरू पनि घर छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुनेछौं । यसरी जे गति तपाइको हुनेछ सोही नै गति हामीहरूको पनि हुनेछ ।'

(महागोविन्द ब्राह्मण भन्दछन्—)

१- 'सच्चै जहथ^१ कामानि, यत्थ सत्तो पुथुज्जनो ।
आरब्भव्हो^२ दल्हा होथ, खन्तिबलसमाहिता^३ ॥

१. रोमनमा: 'जहाथ'; स्याममा: 'पजहथ' ।

२. स्याममा: 'आरम्भो'; सिंहलमा: 'अरब्भव्हो'; रोमनमा: 'आरभव्हो' ।

३. स्याममा: 'खन्तीबलसमाहिता' ।

२-‘एस मगो उजुमगो, एस मगो अनुत्तरो ।
सद्धम्मो’ सग्भि रक्खितो, ब्रह्मलोकूपपत्तिया’ ति ॥’

अर्थ—

१-‘जुन वस्तुकामहरूमा पृथग्जन सत्वहरू (= साधारण मानिस-
हरू) लग्न भई बस्छन्, यदि तपाइहरू ती वस्तुकामहरूलाई त्याग्न
चाहनुहुन्छ भने—क्षान्ति बलले युक्त भई दृढ पराक्रमी भई वीर्य बढाउनु-
होस् ।

२-‘यही नै सोजो मार्ग हो, यही नै अनुपम मार्ग हो; ब्रह्मलोकमा
उत्पन्न हुनकोनिमित्त आर्य सत्पुरुषले यसैलाई रक्षागर्छ ।’

‘त्यसोभए तपाइ गोविन्द सात वर्षसम्म पर्वनुहोस् । सात वर्ष
बितिसके पछि हामी पनि घर छाडी प्रव्रजित हुनेछौं । अनि जे गति
तपाइको हुनेछ सोही नै गति हाम्रो पनि हुनेछ ।’

‘भो ! सात वर्ष भनेको धेरै लामो समय हो । म तपाइहरूको-
निमित्त सात वर्षसम्म पर्खेर बस्न सक्दिन । जीवनको कुरा कसलाई
थाहा छ र ! अवश्य पनि परलोक जानैपर्छ, बुद्धिले बोध गर्नुपर्छ,
कुशलकर्म गर्नुपर्छ, ब्रह्मचर्य पालन गर्नुपर्छ, जन्मेका प्राणीहरू नमर्ला भनी
भन्नसकिन्न । जस्तो मैले आमगन्धको सम्बन्धमा ब्रह्माले भनेका कुराहरू
सुने त्यसअनुसार घरमा बसेर आमगन्ध दूर गर्न सजिलो छैन । अतः
म घर छाडी प्रव्रजित हुन चाहन्छु ।’

१. सिंहलमा: ‘सधम्मो’ ।

‘त्यसोभए, तपाइ गोविन्द छ वर्षसम्म पखनुहोस्, ... पाँच वर्ष-
सम्म पखनुहोस्, ... चार वर्षसम्म पखनुहोस्, ... तीन वर्षसम्म पखनु-
होस्, ... दुइ वर्षसम्म पखनुहोस्, ... एक वर्षसम्म पखनुहोस् । एक वर्ष
बितेपछि हामी पनि घर छाडी प्रव्रजित हुनेछौं ।’

‘भो ! एक वर्ष भनेको पनि धेरै लामो समय हो । ... अतः म
घर छाडी प्रव्रजित हुन चाहन्छु ।’

‘त्यसोभए तपाइ गोविन्द सात महीना पखनुहोस्, ... छ महीना
पखनुहोस्, ... पाँच महीना पखनुहोस्, ... चार महीना पखनुहोस्, ...
तीन महीना पखनुहोस्, ... दुइ महीना पखनुहोस्, ... एक महीना
पखनुहोस्, ... आधा महीना पखनुहोस् । आधा महीना बितेपछि हामी
पनि घर छाडी प्रव्रजित हुनेछौं । अनि जे गति तपाइको हुनेछ सोही नै
गति हाम्रो पनि हुनेछ ।’

‘भो ! आधा महीना भनेको पनि धेरै लामो समय हो । ...
अतः म घर छाडी प्रव्रजित हुन चाहन्छु ।’

‘त्यसोभए तपाइ गोविन्द एक हप्तासम्म पखनुहोस् । तबसम्म
हामीहरूले अपना छोरा भाइहरूलाई राज्य सम्बन्धी अनुशासन गर्नेछौं ।
हप्ता बितेपछि हामीहरू पनि घर छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुनेछौं ।
अनि जे गति तपाइको हुनेछ सोही नै गति हाम्रो पनि हुनेछ ।’

सप्ताह भनेको त धेरै होइन भन्ने विचार गरी (महागोविन्दले)
त्यसोभए सप्ताहभर म पखनेछु भनी भने ।

ब्राह्मणहरूलाई सम्बोधन

‘भो ! अनि महागोविन्द ब्राह्मण जहाँ ती सात ब्राह्मण महा-
शालहरू थिए, जहाँ ती सात शय मन्त्र पढ्ने ब्राह्मणहरू थिए त्यहाँ गई
यसो भने—‘अब तपाइहरूले अर्को आचार्य खोज्नुहोस् जसले तपाइहरू-
लाई मन्त्र पढाउने छन् ।... म घर छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन
चाहन्छु ।’

‘तपाइ गोविन्द घर छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित न हुनुहोस् ।
प्रव्रज्यात्वमा व्यक्तित्व छैन (= अप्पेसक्खा) र लाभ पनि कम हुन्छ;
ब्राह्मणत्वमा नै व्यक्तित्व छ (= महेसक्खा) र महालाभ पनि हुन्छ ।’

‘भो ! तपाइहरू यसो न भन्नुहोस् कि—प्रव्रज्यात्वमा व्यक्तित्व
छैन र लाभ पनि कम हुन्छ; ब्राह्मणत्वमा नै व्यक्तित्व छ र महालाभ
पनि हुन्छ । भो ! (अहिलेको घडी) म जस्तो व्यक्तित्व भएका र
महालाभ भएका अरु को छन् र ? अहिले म राजाहरूमध्येमा राजा
(जस्तै) छु; ब्राह्मणहरूमध्येमा ब्राह्मण (जस्तै) छु तथा गृहस्थीहरूको-
निमित्त म देवता (जस्तै) छु । ती सबै त्याग गरी म घर छाडी
अनगारिक भई प्रव्रजित हुन चाहन्छु । ब्रह्माबाट जुन आमगन्ध
सम्बन्धीका कुराहरू मैले सुने तदनुसार घरमाबसी आमगन्ध दूर पार्न
सजिलो छैन । अतः म घर छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्छु ।’

‘यदि तपाइ गोविन्द घर छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन
चाहनुहुन्छ भने हामीहरू पनि घर छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुनेछौं ।
यसप्रकार जे गति तपाइको हुनेछ सोही नै गति हामीहरूको पनि हुनेछ ।’

भार्याहरूलाई सम्बोधन

‘भो ! अनि महागोविन्द ब्राह्मण जहाँ ती चालीस समजा-
तीय भार्याहरू थिए, त्यहाँ गई उनले यसो भने – ‘तिमीहरूमध्येमा
जो आफ्ना ज्ञातिकुलमा जान चाहन्छौ, जाऊ; अथवा जो अर्को पति
खोज्न चाहन्छौ, खोज । म घर छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन
चाहन्छु । ब्रह्माबाट जुन आमगन्ध सम्बन्धीका कुराहरू मैले सुने
तदनुसार घरमा बसी आमगन्ध दूर पार्न सजिलो छैन । अतः म घर छाडी
अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्छु ।’

‘तपाइ नै हाम्रा ज्ञाति हुनुहुन्छ, तपाइ नै हाम्रा पति पनि
हुनुहुन्छ । यदि तपाइ गोविन्द घर छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन
चाहनु हुन्छ भने हामीहरू पनि घर छाडी अनगारिका भई प्रव्रजिता
हुनेछौं । यसरी जे गति तपाइको हुनेछ सोही नै गति हामीहरूको पनि
हुनेछ ।’

महागोविन्दको प्रव्रज्या

‘भो ! अनि त्यस सप्ताह बितेपछि केश दाढी क्षौर गरी कषाय-
वस्त्र धारण गरी महागोविन्द ब्राह्मण घर छाडी अनगारिक भई

प्रव्रजित भए । महागोविन्द ब्राह्मण प्रव्रजित भएपछि मूर्धाभिषिक्त सात क्षत्री राजाहरू, सात ब्राह्मण महाशालहरू, सात शय स्नातक ब्राह्मणहरू, समजातीय चालीस भार्याहरू, अनेक सहश्र क्षत्रीहरू, अनेक सहश्र ब्राह्मणहरू, अनेक सहश्र गृहपतिहरू तथा अनेक स्त्रीगारहरूबाट अनेक स्त्रीहरू केश-दाढी क्षौर गरी कषायवस्त्रहरू धारण गरी महागोविन्द ब्राह्मणको अनुगमन गरी प्रव्रजित भए । ती परिषद्ले परिवृत्त भई गाऊँ, निगम तथा राजधानीहरूमा महागोविन्द ब्राह्मणले चारिका गरे । जुन जुन गाऊँ, निगम तथा राजधानीहरूमा महागोविन्द ब्राह्मण जान्थे त्यहाँ त्यहाँ उनी राजाहरूमध्येमा राजा समान, ब्राह्मणहरूमध्येमा ब्राह्मण समान तथा गृहस्थीहरूका देवता समान हुन्थे । त्यस समय मनुष्यहरूको हाछ्छ्यूँ आउँदा वा खुट्टामा ठक्कर लाग्दा उनीहरूले महागोविन्द ब्राह्मणलाई नमस्कार, सात पुरोहित ब्राह्मणहरूलाई नमस्कार भनी भन्दथे ।

‘भो ! महागोविन्द ब्राह्मणले प्रथम दिशामा मैत्रीसहगत-चित्त फैलाई विहार गर्दथे, दुतिय दिशामा, तृतीय दिशामा तथा चतुर्थ दिशामा मैत्रीसहगत-चित्त फैलाई विहार गर्दथे । यसरी माथि, तल, तेस्रो सबै दिशाहरूमा, सबै लोकहरूमा मैत्रीसहगत-चित्त, अवैर तथा अद्वेष-चित्त फैलाई विहार गर्दथे । त्यस्तै गरी करुणासहगत-चित्त फैलाई... मुदितासहगत-चित्त फैलाई... उपेक्षासहगत-चित्त फैलाई विहार गर्दथे । श्रावकहरूलाई पनि ब्रह्मलोक पुग्ने मार्गको उपदेश दिन्थे ।

‘भो ! त्यसवखत महागोविन्द ब्राह्मणका जुन श्रावकहरूले

सबैका सबै' शासन (=धर्म) लाई जाने उनीहरू शरीर छाडि मृत्युपछि सुगति ब्रह्मलोकमा^१ उत्पन्न भए । जुन भ्रावकले सबैका सबै

१. 'सबैका सबै' भनेको अष्टसमापत्ति र पञ्चाभिज्ञ-ध्यानहरूलाई भनेको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ४७६: महागोविन्दसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
२. विभङ्गपालिको धम्म हृदयविभङ्ग पृ. ५०६ अनुसार ब्रह्मलोकलाई प्रथमध्यानको फलानुसार तीन भागमा विभाजित गरिएको छ । जस्तै — (१) ब्रह्मपारिसज्ज (=महाब्रह्मा परिचारकहरू, विभं. अ. क. पृ. ५२८), (२) ब्रह्मपुरोहित (=ब्रह्माहरूका पुरोहित, विभं. अ. क. पृ. ५२८), तथा (३) महाब्रह्मा (=सबैभन्दा ठूला ब्रह्मा, विभं. अ. क. पृ. ५२८) । यिनीहरूका आयुप्रमाण क्रमशः कल्पको तृतीयांश, आधा कल्प र एक कल्प हुन्छ ।

श्री मन्नालालको भाषाटीका संस्कृत अमरकोष अनुसार मनुष्यहरूको एक कल्प ब्रह्माको एक दिन रात हुन्छ । ब्रह्माको दिनको समय मनुष्यहरूको स्थिति-काल र ब्रह्माको रातको समय मनुष्यहरूको प्रलयकाल हुन्छ ।

धम्महृदयविभङ्ग, विभं. पा. पृ. ५०६-८ अनुसार ब्रह्मलोकका तहहरू प्रथम, द्वितीय, तृतीय तथा चतुर्थ रूपावचर ध्यान-फलको अनुसार जम्मा १६ र अरूपावचर ध्यान-फलको अनुसार ४ गरी जम्मा २० छन् । यिनीहरूका आयुप्रमाण कति कति छन् भन्ने बारेका कुराहरू विभं. पा. पृ. ५०६-८ मै उल्लेख भएका छन् ।

शासनलाई जानेनन् उनीहरू शरीर छाडी मृत्युपछि (१) केही पर-निर्मित वशवर्ती देवहरूकहाँ उत्पन्न भए, (२) केही निर्माणरती देवहरूकहाँ उत्पन्न भए, (३) केही तुषित देवहरूकहाँ उत्पन्न भए, (४) केही यामा देवहरूकहाँ उत्पन्न भए, (५) केही त्रयस्त्रिंश देवहरूकहाँ उत्पन्न भए, (६) केही चातुर्भारारजिक देवहरूकहाँ उत्पन्न भए^१ । जुन सबभन्दा तल्ला देवताकहाँ उत्पन्न भए तिनीहरू गन्धर्वकायमा उत्पन्न भए । यसरी ती सबै कुलपुत्रहरूका प्रव्रज्या अमोघ, अवन्ध्या (= फलदायी) सफल र उन्नत थिए ।^१

“भगवान्‌ले ती कुराहरूको अनुस्मरण गर्नुहुन्छ के ?”

“पञ्चशिख ! म अनुस्मरण गर्छु । त्यसवखत म महागोविन्द ब्राह्मण भएको थिएँ । मैले ती श्रावकहरूलाई ब्रह्मलोक पुग्ने मार्गको

१. १ देखि ६ सम्मका कामावचर देवताहरूका आयुप्रमाणको बारेमा लेखकको बु. म. पृ. १३७-३९ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएका छन् ।

२. माथि पृ. ३४१ ‘महागोविन्द ब्राह्मणका कुरा’ शीर्षकदेखि यहाँ-सम्मका कुराहरू ब्रह्मा सनत्कुमारले त्रयस्त्रिंश देवहरूलाई सुनाएका कुरा पञ्चशिख गन्धर्वपुत्रले भगवान्‌लाई सुनाइसके पछि उनले भगवान्‌सँग ‘तपाइले यी कुराहरू सम्झ्न सक्नुहुन्छ के ?’ भनी सोधेका हुन् ।

उपदेश गरेको थिएँ । पञ्चशिख ! त्यो मेरो ब्रह्मचर्य (= धर्म) निर्वेदकोनिम्ति, विरागकोनिम्ति, निरोधकोनिम्ति, उपशमकोनिम्ति, अभिज्ञाकोनिम्ति, सम्बोधकोनिम्ति तथा निर्वाण प्राप्तिकोनिम्ति भएको थिएन; केवल ब्रह्मलोक प्राप्तिकोनिम्ति मात्र भएको थियो । पञ्चशिख ! यो (अहिलेको) ब्रह्मचर्य (= धर्म) एकान्त निर्वेदकोनिम्ति, विरागकोनिम्ति, निरोधकोनिम्ति, उपशमकोनिम्ति, अभिज्ञाकोनिम्ति, सम्बोधकोनिम्ति तथा निर्वाण प्राप्तिकोनिम्ति छ । पञ्चशिख ! त्यो कुन ब्रह्मचर्य हो जसले एकान्त निर्वेद प्राप्त गराइदिन्छ ? यही आर्य-अष्टाङ्गिक मार्ग हो - जस्तै— (१) सम्यक्-दृष्टि, (२) सम्यक्-सङ्कल्प, (३) सम्यक्-वाचा, (४) सम्यक्-कर्म, (५) सम्यक्-आजीव, (६) सम्यक्-व्यायाम, (७) सम्यक्-स्मृति तथा (८) सम्यक्-समाधि । पञ्चशिख ! यही ब्रह्मचर्य (= अष्टाङ्गिक मार्ग) ले एकान्त निर्वेदमा पुऱ्याइदिन्छ, ... एकान्त निर्वाणमा पुऱ्याइदिन्छ ।

“पञ्चशिख ! मेरा भावकहरूमध्येमा (१) जसले सबैका सबै^१ शासन (= धर्म) हरूलाई जन्वद्यन् तिनीहरू आत्मवशयद्वारा अनात्मवी भई चित्तविमुक्ति तथा प्रज्ञाविमुक्ति^२ भई—यसै जीवनमा

१. यहाँ 'सबैका सबै' भनेको चारै मार्ग-फलहरूलाई भनिएको हो ।

२. चित्तविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्ति भनेका कस्ताहुन् भन्ने बारेका कुराहरू लेखकको बु. प. पृ. ३२८ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएका छन् ।

स्वयं अभिजात गरी, साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार गर्छन् ।
 (२) जसले सबैका सबै शासनहरूलाई जान्न सक्दैनन् तिनीहरू पाँचै
 अधोभागीय संयोजनहरू^१ क्षय गरी औपपातिक (= बृहलोकमा
 उत्पन्न) हुन्छन् र उहाँ परिनिर्वाण पनि हुन्छन्^२ । (३) जसले सबैका
 सबै शासनहरूलाई जान्न सक्दैनन् तिनीहरूमध्येमा केही—तीनै संयो-
 जनहरूलाई^३ क्षय गरी राग, द्वेष र मोहलाई कमजोर पारी सकृदा-
 गामी हुन्छन् । (४) जसले सबैका सबै शासनहरूलाई जान्न सक्दैनन्
 तिनीहरूमध्येमा केही—तीनै संयोजनहरूलाई क्षय गरी स्रोतापन्न^४
 हुन्छन्—अविनीपाति हुन्छन्, निश्चिन्त सम्बोधीपरायण हुन्छन् ।
 पञ्चशिख ! यसरी यी सबै कुलपुत्रहरूको प्रव्रज्या अमोघ, अवन्ध्या
 (= फलदायी), सफल तथा उन्नत छन् ।”

१. पाँच अधोभागीय संयोजनहरू भनेका के के हुन् भन्ने कुरा लेखकका
 बु. गृ. पृ. २७०, ३१७ को र बु. प. पृ. ३२७ को पादटिप्पणीमा
 हेर्नु ।
२. उहाँ परिनिर्वाण हुन्छन् भन्ने बारेका कुराहरू र त्यसको प्रभेद-
 सम्बन्धीका कुराहरू लेखककै बु. गृ. पृ. २७४-७५ को पादटिप्पणीमा
 उल्लेख भएका छन् ।
३. तीन संयोजनहरू भनेका के के हुन् भन्ने कुरा बु. गृ. पृ. २७१ को
 पादटिप्पणीमा उल्लेख भएका छन् ।
४. कस्तालाई स्रोतापन्न भन्दछन् भन्ने कुरा बुद्धको निमित्त लेखककै
 बु. म. पृ. १०८ को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।

पञ्चशिख गन्धर्वपुत्र

[३७१]

भगवान्‌ले यति मन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई भगवान्‌को भाषण-
लाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी भगवान्‌लाई अभिवादन तथा
प्रदक्षिणा गरी पञ्चशिख गन्धर्वपुत्र उहाँ अन्तरधान भए ।

Dhamma.Digital

२३. पञ्चालचण्ड देवपुत्र

प रि च य

एकदिन श्रावस्तीको जेतवनाराम जम्मै उज्यालो पारी पञ्चालचण्ड देवपुत्र भगवान्कहाँ गई आफूलाई लागेको कुरा गाथाद्वारा सुनाउँदा भगवान्ले उनको भ्रम बूर हुने गरी अर्को गाथाद्वारा उत्तर सुनाउनु भयो । अनि पञ्चालचण्ड देवपुत्र सन्तुष्ट भई उहाँ अन्तर्धान भएर गए ।

यी पञ्चालचण्ड एक सेनापति हुन् । यिनको नाम आटानाटिय सूत्रमा^१ उल्लेख भएको पाइन्छ ।

x

x

x

केही पञ्चालचण्ड नामहरू

(१) पञ्चालचण्ड (ब्राह्मणकुमार)—यिनी ती पञ्चालचण्ड हुन्—जोसँग अतीत समयमा कोशल राजाकी महारानीले दुराचार गरेकी थिइन् ।

अतीत समयमा कोशल राजाले वाराणशी देश जित्ने वाराणशी राजाकी गर्भिणी अग्रमहिषीलाई हरण गरी ल्याएका थिए । अग्रमहिषीले पुत्र जन्माए पछि सो राजकुमारलाई वाराणशीमै राज्य गर्न पठाए ।

एकदिन सो अग्रमहिषीले पुत्रको मुख हेर्नकोनिमित्त वाराणशी जाँदा बीचबाटोको एक निगममा उनी बास बसिन् । त्यसवखत पञ्चालचण्ड भन्ने एक ब्राह्मण कुमारले अग्रमहिषीलाई कोसेली चढाउन ल्याउँदा उनलाई देखेवित्तिकै उनसँग आसक्ता भई अग्रमहिषीले दुराचार गरिन् । जा. अ. क. VII. पृ. २६४-६५: कुणालजातकं, नं. ५३६.

(२) पञ्चालचण्ड (पुरोहित मन्त्री)—यिनी ती हुन्—जसले अतीत समयमा वाराणशीको कण्डरी राजाकी महिषी किन्नराले एक कुष्टीसँग दुराचार गरेको कुरो पत्तो लगाएका थिए । यिनी कण्डरी राजाका पुरोहित मन्त्री थिए । यस सम्बन्धका कुराहरू जा. अ. क. VI. पृ. २७२-७३: कुणालजातकमा उल्लेख भएका छन् । नं. ५३६.

(३) पञ्चालचण्ड (राजकुमार)—यिनी रम्मगजातकमा उल्लिखित चूडनी-ब्रह्मदत्त राजाका छोरा हुन् । जा. अ. क. VII. पृ. ३४८-८३: महाउम्मगजातकं, नं. ५४६.

(४) पञ्चाल (देवपुत्र) - यिनी उही देवपुत्र हुन्—जसको कुरा यहाँ उल्लेख गरिदिएको छ ।

(५) पञ्चाल (वर्गो)—यो एक वर्गको नाम हो । अङ्गुत्तर-निकाय नवकनिपातको पाँचौँ वर्गको नाम हो । नालन्दा पालिले यस वर्गलाई 'सामञ्जसवर्गो' भनी उल्लेख गरेको छ । अं. नि-९. पृ. ८३.

(६) पञ्चाल (सुत्तं)—यो सूत्र अङ्गुत्तरनिकाय नवक-निपातको पाँचौँ वर्गको पहिलो सूत्र हो । यसलाई नालन्दा पालिले 'सम्बाधसुत्तं' भनी उल्लेख गरेको छ । अं. नि-९. पृ. ८३.

उक्त सूत्रमा घोषिताराममा बसिरहुनु भएका आनन्द महा-स्थविरकहाँ आई आयुष्मान् उदायिले पञ्चालचण्ड देवपुत्रले भगवान्-लाई सुनाएका गाथाको सम्बन्धमा छलफल गरेका कुराहरू उल्लेख भएका छन् ।

(७) पञ्चाल (सुत्तं)—यसै सूत्रका कुराहरू अगाडि अनुवाद गरिदिएको छ ।

(८) पञ्चाल (देश)—यो बुद्धको पालामा भइरहेका १६ जनपदहरूमध्ये एक जनपदको नाम हो । हेर बु. रा. पृ. ९६ को पाद-टिप्पणीमा ।

×

×

×

मूल सूत्र—

स्मृति राखेले निर्वाण पाउनसक्छ

श्रावस्तीमै^१ ।

एक छेउमा बसेका पञ्चालचण्ड देवपुत्रले भगवान्को अगाडि यो गाथा भने—

“सम्बाधे वत ओकासं, अविन्दि भूरि मेधसो ।
यो क्खानमबुद्धि^२ बुद्धो, पटिल्लीननिसभो^३ मुनी’ ति ॥”

Dhamma.Digital

-
१. सं. नि. I. पृ. ४५: पञ्चालचण्डमुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं, अ. क. I. पृ. ८४.
 २. सिंहलभा: ‘क्खानमबुद्धा’ स्याम र रोमनभा: ‘क्खानमबुद्धि’ ।
 ३. सिंहल र रोमनभा: ‘पतिल्लीनसभो’ ।

अर्थ—

“गम्भीर प्रज्ञाद्वारा बुद्धुपनें जुन ध्यानको सम्बाध^१ (= बिघ्न बाधा) हो त्यो ध्यानलाई श्रेष्ठ निरहंकारी हुनु भएका बुद्धले बुद्धु भएको छ ।”

(भगवान् भन्नुहुन्छ—)

“सम्बाधे वा^२ पि विन्दन्ति^३ (पञ्चालचण्डा ति भगवा),
घम्मं निब्बानपत्तिया^४ ।
ये सति पच्चुलत्थंसु^५,
सम्मा ते सुसमाहिता^६ ति ॥”

Dhamma.Digital

-
१. सम्बाध दुइप्रकारका छन्—(१) नीवरण-सम्बाध, (२) कामगुण-सम्बाध । यी मध्ये यस ठाउँमा नीवरण-सम्बाधलाई ‘सम्बाध’ भनिएको हो । सं. नि. अ. क. I. पृ. ८४: पञ्चालचण्डसुत्तवण्णना । नीवरण भनेका के के हुन् भन्ने कुरा लेखकको बु. प. पृ. ४५ को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।
- २-२. स्याममा: ‘पि च तिद्वन्ति’ ।
३. सिंहलमा: ‘निब्बानपत्तिया’ ।
४. सिंहलमा: ‘पच्चलद्धंसु’ ।

अर्थ—

“पञ्चालचण्ड ! जसले राम्ररी स्मृति राख्छ, जसले राम्ररी
ध्यान गर्छ—उनीहरूले सम्बाधको बीचमा पनि निर्वाणगामिनी धर्मलाई
अवबोध गर्छन् ।”

Dhamma.Digital

२४. पहाराद असुरेन्द्र

प रि च य

यी पहाराद असुरेन्द्र महासमुद्रवासी हुन्^१ । अनि यिनी असुरहरूका एक राजा पनि हुन् । वेपचित्ति, राहु तथा पहाराद—यी तीनजना असुरहरूका राजाहरू अथवा प्रमुखहरू हुन् भनी मनोरथ-पूरणीले^२ उल्लेख गरेको छ ।

“महासमय” को समयमा कपिलवस्तुको महावनमा, यी पहाराद असुरेन्द्र—वेपचित्ति, सुचित्ति तथा नमुचीमारसँगै भगवान्कहाँ आएका थिए^३ । यी असुरेन्द्रहरू धनुर्धारी हुन् र नमुचीमार परनिर्मित देवलोकवासी हुन्^४ ।

“पहाराद असुरेन्द्र किन भगवान्कहाँ गएका हुन् ?” भन्ने

-
१. सुमं. वि. II. पृ. ४९९: महासमयसुत्तवण्णना ।
 २. II. पृ. ७५८: पहारादसुत्तवण्णना, अट्टकनिपात्त ।
 ३. दी. नि. II. पृ. १९३: महासमयसुत्तं, अ. क. II. पृ. ४९९.
 ४. सुमं. वि. II. पृ. ४९९: महासमयसुत्तवण्णना ।

बारेका कुरा र अरू कुराहरू अगाडि अनुदित मूल सूत्रसँग सम्बन्धित पादटिप्पणीमा उल्लेख गरिसकेको छु । अतः पुनः यहाँ दोह-न्याइरहनु पर्ने आवश्यकता ठान्दिन ।

“पहाराद असुरेन्द्रलाई कुन किसिमको उपदेश भगवान्ले सुनाउनु भयो ?” भन्ने कुरा मूल सूत्रले नै बताएको छ । बुद्धको उपदेश सुनेर पहाराद असुरेन्द्रले कुनै फल प्राप्त गरे वा गरेनन् भन्ने कुरा मूल सूत्र तथा अर्थकथामा कतै उल्लेख भएको पाइँदैन ।

×

×

×

मूल सूत्र -

महासमुद्रमा कति आश्चर्यहरू छन् ?

एक समय भगवान् वेरञ्जाको^१ नलेरुपुचिमन्द^२ (वृक्ष) मुनी बस्नु भएको थियो^३ ।

१. वेरञ्जा भनेको एक नगरको नाम हो । सम. पा. पृ. ६४: वेरञ्ज-कण्ड । तर वर्तमान समयमा यो नगर कहाँपछि भन्ने कुराको कुनै निष्कर्षमा पुग्न नसकेता पनि भरतसिंह उपाध्यायले पालि र बौद्ध-संस्कृतिहरूको आधार लिई मथुरा र सोरेय्यको बीचमा पर्नसक्छ भन्ने कुरा आफ्नो बु. भा. भू. पृ. ४२३ मा लेखेका छन् । यस सम्बन्धमा विशेष जानकारीकोनिमित्त उहाँ पृ. ४२३-२६ मा हेर्नु ।
२. 'नलेरु पुचिमन्द' भनेको एक नीमको रूखको नाम हो । 'पुचिमन्द' भनेको नीम हो । 'नलेरु' भनेको एक यक्षको नाम हो । वेरञ्जा नगरको आसपासमा एक ठूलो तथा रमणीय नीमको रूख थियो । सो रूखमा 'नलेरु' भन्ने यक्षले वास गर्दथे । अतः नलेरु भन्ने यक्षले वास गरेको नीमको रूख भन्ने अर्थले 'नलेरु पुचिमन्द' भनिएको हो । यसको आसपासमा अथवा रूखमुनी भगवान् बस्नु भएको थियो । सम. पा. पृ. ६४: वेरञ्जकण्ड ।
३. अं. नि-८. पृ. ३०६: पहारादसुत्त, अ. क. II. पृ. ७५८.

अनि पहाराद (भन्ने) असुरेन्द्र' जहाँ भगवान् हनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए^१ । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका पहाराद असुरेन्द्रलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो—

“पहाराद ! असुरहरू महासमुद्रमा अभिरमण गर्छन् त^२ ?”

१. असुरहरूमध्येमा जेठो भएकोले असुरेन्द्र भनिएको हो । असुरहरूमा वेपचित्ति, राहु तथा पहाराद—यी तीन जनाहरू जेठा छन् । मनो. र. पू. II. पृ. ७५८: पहारादसुत्तवण्णना ।
२. भगवान् बुद्धले बुद्धत्व-ज्ञान प्राप्त गरेदेखि यी पहाराद असुरेन्द्र भगवान् बुद्धकहाँ जान चाहन्थे । किन्तु जाने विचार गर्दागर्दै ११ वर्ष बितेर गयो । बाह्रौं वर्षमा भगवान् बुद्ध जब वेरञ्जामा आउनु भएको थियो तब पहारादले बुद्धकहाँ जाने कुरा फेरि सम्छे । ‘बुद्धकहाँ जान्छु भन्दा भन्दै १२ वर्ष भइसक्यो’ भन्दै उतिखेर असुरगणहरू साथमा लिई दिनकै समयमा उनी बुद्धकहाँ आएका थिए भनी मनो. र. पू. II. पृ. ७५८ ले उल्लेख गरेको छ ।
३. यी पहाराद असुरेन्द्रले बुद्धकहाँ गई प्रश्नहरू सोधी धर्मोपदेश सुन्नेछु भन्ने कुरा धेरैदिनदेखि सोच्दैथिए । किन्तु उनी भगवान्कहाँ आइ-पुग्दा बुद्धसँग प्रश्न सोध्नसकेनन् । बुद्धप्रतिको गौरवको कारणले गर्दा वन्दना गरी उनी एक छेउमा उभिएर बसे । उनले प्रश्न सोध्न सक्ने छैनन् भन्ने कुरा बुक्नुभई तथा उनलाई उपदेश सुनाउने विचारले कुरा निकाल्नको लागि भगवान्ले उनीसँग उनले जानेको कुरा सम्बन्धी प्रश्न सोध्नु भएको हो । मनो. र. पू. II. पृ. ७५८.

“भन्ते ! महासमुद्रमा असुरहरू अभिरमण गर्छन् ।”

“पहाराद ! महासमुद्रमा कति आश्चर्य तथा अद्भूत गुणहरू छन् त, जुन हेरी हेरी असुरहरू महासमुद्रमा अभिरमण गर्छन् ?”

“भन्ते ! महासमुद्रमा आठ आश्चर्य तथा अद्भूत गुणहरू छन्, जुन गुणहरूलाई हेरी हेरी असुरहरू महासमुद्रमा अभिरमण गर्छन् । कुन आठ भने ?—

(१) ‘भन्ते ! महासमुद्र कुनै प्रपात जस्तै स्वात्त परी गहिरो नभई क्रमैसँग गहिरिएर गएको छ^१ । भन्ते ! महासमुद्र कुनै प्रपात जस्तै स्वात्त परी गहिरो नभई जुन क्रमैसँग गहिरिएर गएको छ— भन्ते ! यही नै महासमुद्रको पहिलो आश्चर्य तथा अद्भूत गुण हो । जुन गुणलाई हेरी हेरी असुरहरू महासमुद्रमा अभिरमण गर्छन् ।

(२) ‘भन्ते ! फेरि महासमुद्रको स्थिरता रहने गुण छ । उसले आफ्नो तटलाई (= बेला) नाघेर जाँदैन । भन्ते ! जुन आफ्नो तटलाई नाघेर नजाने महासमुद्रको स्थिरता रहने गुण हो— भन्ते ! यही नै महासमुद्रको दोश्रो आश्चर्य तथा अद्भूत गुण हो । जुन गुणलाई हेरी हेरी असुरहरू महासमुद्रमा अभिरमण गर्छन् ।

(३) ‘भन्ते ! फेरि महासमुद्रले कुनै पनि मृत-शरीरलाई राख्दैन । यदि कुनै मृत-शरीर रहेमा त्यसलाई तुरन्तै तीरमा लगी

१. महासमुद्र क्रमैसँग गहिरिएर गई ८४ हजार योजन गहिरो भई बसेको छ । मनो. र. पृ. II. पृ. ७५८.

पाखालगाइ दिन्छ । भन्ते ! जुन महासमुद्रले कुनै पनि मृत-शरीरलाई नराखी तुरन्त तीरमा लगी पाखालगाइ दिने हो—भन्ते ! यही नै महासमुद्रको तेश्रो आश्चर्य तथा अद्भूत गुण हो । जुन गुणलाई हेरी हेरी असुरहरू महासमुद्रमा अभिरमण गर्छन् ।

(४) 'भन्ते ! फेरि गङ्गा, यमुना, अचिरवती, सरयू (= सरभू) मही जस्ता जुनसुकै महानदीहरू छन्—तिनीहरू महासमुद्रमा पुगेपछि आफ्ना अधिका नाम र गोत्रहरू छाडी उनीहरू 'महासमुद्र' कै संख्यामा गनिन्छन्' भन्ते ! जुन गङ्गा, यमुना, अचिरवती, सरयू, मही जस्ता जुनसुकै महानदीहरू पनि महासमुद्रमा पुगेपछि आफ्ना अधिका नाम र गोत्रहरू छाडी उनीहरू महासमुद्रकै संख्यामा गनिने हो—भन्ते ! यही नै महासमुद्रको चौथो आश्चर्य तथा अद्भूत गुण हो । जुन गुणलाई हेरी हेरी असुरहरू महासमुद्रमा अभिरमण गर्छन् ।

१. यहाँनिर गङ्गा यमुनादि नदीहरूको उत्पत्तिको सम्बन्धमा मनोरथ-पूरणीले उल्लेख गरेका कुराहरूमध्ये केही कुरा यहाँ उल्लेख गरिदिएको छु—

त्यसताकाको जम्बुद्वीप दश सहश्र योजन प्रमाणको थियो र यसमध्ये चार सहश्र प्रमाण स्थलमा पानीले ढाकिएकोलाई महासमुद्र भन्दछन् । तीन सहश्र योजन प्रमाण ठाउँमा मनुष्यहरू बस्दछन् । तीन सहश्र योजन प्रमाण ठाउँहरूमा हिमाल शृंखलाहरू छन् । यी हिमाल शृंखलाहरू ५०० योजनसम्म उचाइका छन् । ८४ हजार टुप्पाहरूले सुशोभित भएका छन् । यी हिमालयहरूका

चारैतिरबाट ५०० नदीहरू निस्केका छन् । जसमा लँबाइ, चौडाइ तथा गहिराइमा ५०/५० योजनहरू भएका १५० योजनहरूको घेरा भएका (१) अनोतप्त दह, (२) कर्णमुण्ड दह, (३) रथकार दह, (४) छद्दन्त दह, (५) कुणाल दह, (६) मन्दाकिणी दह तथा (७) सिंहप्रपात दह गरी सात दहहरू प्रतिष्ठित भएका छन् । यसमध्ये अनोतप्त दहलाई सुदर्शनकूट, चित्रकूट, कालकूट, गन्धमादानकूट तथा कैलाशकूटहरूले घेरेका छन् । यी कूटहरूमध्ये सुदर्शनकूट २०० योजन उचाइ र काकमुखको आकार छ; चित्रकूट सबै रत्नमय छ; कालकूट अञ्जनमय छ; गन्धमादानकूट वृक्षमय (सानुमय) छ र अनेक औषधीहरूका जडिबुटीहरू छन् र मुगीको वर्ण छ, कृष्णपक्षको उपोसथको दिनमा अङ्गारको आगो जस्तै बलिरहन्छ; कैलाशकूट रजतमय छ; यी सबै कूटहरूको प्रमाण सुदर्शनकूटकै समान छन् । अनोतप्त दहको चार दिशाहरूमा सिंहमुख, हस्तीमुख, अश्वमुख तथा वृषभमुख गरी चार मुखहरू छन् । जसबाट चार नदीहरू निस्केका छन् ।

सिंहमुखबाट निस्केको नदीको तीरमा सिंहहरू बहुलतर हुन्छन्; हस्तीमुखबाट निस्केको नदीको तीरमा हस्ती अश्वादि बहुलतर हुन्छन्; पूर्वदिशाबाट निस्केको अनोतप्त दहलाई तीन पटक प्रदक्षिणा गरी अरू नदीहरूको अनुगमन गरी पूर्वतिर लागी मनुष्यपथमा आई महासमुद्रमा प्रवेश गर्छ । पश्चिम र उत्तर दिशाबाट निस्केका नदीहरू पनि उपरोक्ताकारले नै प्रदक्षिणा गरी पश्चिम र उत्तर हिमालयबाट मनुष्यपथमा आई समुद्रमा प्रवेश

गर्छन् । दक्षिण दिशाबाट निस्केको नदीले भने तीनबार प्रदक्षिणा गरी उत्तर दिशाबाट सीधा ढुङ्गाको माथि माथिबाट साठी योजन जति गई त्यहाँबाट पहाडमा ठक्कर लागी त्यहाँबाट उठेको पानी फरनाको रूप लिई तियगल भन्ने ढुङ्गामाथि खसी ढुङ्गा फुटी ५० वटा तियगल पोखरीहरू हुन्छन् । ती पोखरीहरूबाट पानी चुही ढुङ्गाको काप कापबाट पसी ६० योजन जति गई त्यसपछि पृथ्वीमा पसी क्रमैसँग तिरश्चिन पर्वतमा पसी त्यसबाट हातको पाँच औंला ऊँ पाँच धारा पानी निस्कन्छन् । यिनीहरूले पनि तीन पटक अनोतप्तलाई प्रदक्षिणा गर्छन् । यसरी घुम्ती लगाई गएकालाई 'आवर्त गङ्गा' भनी भन्दछन् । ढुङ्गाको माथि माथि भई सोजै गएको साठी योजनको मार्गलाई 'ऋष्णगङ्गा' भनी भन्दछन् । प्रपातबाट आकाशमार्ग भई खसेकोलाई 'आकाश गङ्गा' भनी भन्दछन् । तियगल पासाण माथि रहेको पानीलाई 'तियगल पोखरी' भन्दछन् । कूलो खन्दै पानी पसेर गएको ठाउँलाई 'बाक्लो गङ्गा' अर्थात् 'बहल गङ्गा' भनी भन्दछन् । कुमार्ग लागी गएको पानीलाई 'उम्मग गङ्गा' भनी भन्दछन् । विद्ध भन्ने तिरश्चिन पर्वतलाई प्रहार गरी पाँच धारा भई निस्केकोलाई 'गङ्गा, यमुना, अचिरवती, सरभू तथा मही' भनी भन्दछन् । यसरी यी पाँच गङ्गाहरू हिमखण्डबाट निस्केका हुन् भनी सम्झनु पर्छ । मनो. र. पू. II. पृ. ७५९-६०: पहाराद-सुत्तवण्णना; उदा. अ. क. पृ. २१०-१२ उपोसथसुत्तवण्णना तथा पपं.सू. III. पृ. २३ पोतलियसुत्तवण्णनामा पनि विस्तृत रूपले उल्लेख भएको पाइन्छ ।

(५) 'भन्ते ! फेरि यो संसारका जुन बगेर जाने पानी महासमुद्रमा पुग्छ, जुन आकाशबाट आएको पानीको धार महासमुद्रमा पुग्छ—त्यसबाट महासमुद्र न बढेको देखिन्छ, न त घटेको नै । भन्ते ! यो संसारका जुन बगेर जाने पानी महासमुद्रमा पुग्दा, जुन आकाशबाट आएको पानीको धार महासमुद्रमा पुग्दा त्यसबाट समुद्र नबढेको, न त घटेको देखिने हो—भन्ते ! यही नै महासमुद्रको पाँचौँ आश्चर्य तथा अद्भूत गुण हो । जुन गुणलाई हेरी हेरी असुरहरू महासमुद्रमा अभिरमण गर्छन् ।

(६) 'भन्ते ! फेरि महासमुद्रको एउटै रस नुनिलो रस हुन्छ । भन्ते ! महासमुद्रको जुन एउटै रस नुनिलो रस हुने हो—भन्ते ! यही नै महासमुद्रको छैटौँ आश्चर्य तथा अद्भूत गुण हो । जुन गुणलाई हेरी हेरी असुरहरू महासमुद्रमा अभिरमण गर्छन् ।

(७) 'भन्ते ! फेरि महासमुद्रमा बहुविध, अनेकविध रत्नहरू छन् । जस्तै—मोती, मणी, बँदूर्य, शंख^१, शैल^२, प्रवाल (=मूगा), चाँदी, सुन तथा मसारगल्ल (=मणीविशेष शैलहरू) । भन्ते ! महासमुद्रमा जुन मोती, मणी, बँदूर्य, शंख, शैल, प्रवाल, चाँदी, सुन तथा मसारगल्लहरू हुनेहुन् भन्ते ! यही नै महासमुद्रको सातौँ

१. दक्षिणावर्त भएका तथा पेटमा ताम्रवर्ण भएका अनेक शंखहरू ।

अं. नि. अ. क. II. पृ. ७६१: पहारादसुत्तवण्णना ।

२. सेता, राता, हरिया आदि वर्णका शैलहरू । अं. नि. अ. क. I.

पृ. ७६१.

आश्चर्य तथा अद्भूत गुण हो । जुन गुणलाई हेरी हेरी असुरहरू महासमुद्रमा अभिरमण गर्छन् ।

(८) 'भन्ते ! फेरि महाभूतहरू (=महान सत्वहरू) को वासस्थान महासमुद्र हो । ती महाभूतहरू हुन्—तिमि, तिमिङ्गल, तिमिरपिङ्गल (=यी तीनै महाविशाल शरीर भएका माछाहरू हुन्^१), असुरहरू, नागहरू तथा गन्धर्वहरू हुन् । महासमुद्र--शय योजन शरीर हुने, दुइ शय योजन शरीर हुने, तीन शय योजन शरीर हुने, चार शय योजन शरीर हुने तथा पाँच शय योजन शरीर हुने—प्राणीहरूको वासस्थान हो । भन्ते ! जुन तिमि, तिमिङ्गल, तिमिरपिङ्गल, असुरहरू, नागहरू तथा गन्धर्वहरू जस्ता महाभूत (=प्राणी) हरूको वासस्थान महासमुद्र हो; जुन शय योजन...पाँच शय योजन शरीर हुने प्राणीहरूको वासस्थान महासमुद्र हो—भन्ते ! यही नै महासमुद्रको आठौँ आश्चर्य तथा अद्भूत गुण हो । जुन गुणलाई हेरी हेरी असुरहरू महासमुद्रमा अभिरमण गर्छन् ।'

“भन्ते ! भिक्षुहरू यस धर्मविनयमा अभिरमण गर्छन् त ?”

“पहाराद ! भिक्षुहरू यस धर्मविनयमा अभिरमण गर्छन् ।”

१. “(महामच्छो) तिमि, तिमिङ्गलो, तिमिरपिङ्गलो ।

आनन्दो (च) तिमिन्दो (च), अज्जारोहा महातिमि ।”

अभि. धा. प. पृ. ९२, गा. नं. ६७३; यी सबै विशाल शरीर हुने माछाहरूका नामहरू हुन् । Fish of an enormous size.

बुद्धधर्ममा कति आश्चर्य गुणहरू छन् ?

“भन्ते ! यस धर्मविनयमा कति आश्चर्य तथा अद्भूत गुणहरू छन् त, जुन गुणहरूलाई हेरी हेरी भिक्षुहरू यस धर्मविनयमा अभिरमण गर्छन् ?”

“पहाराद् ! यस धर्मविनयमा आठ^१ आश्चर्य तथा अद्भूत गुणहरू छन् । जुन गुणहरूलाई हेरी हेरी भिक्षुहरू यस धर्मविनयमा अभिरमण गर्छन् । कुन आठ भने ? —

१—‘पहाराद् ! जस्तै महासमुद्र कुनै प्रपात जस्तै स्वात्त परी गहिरो नभई क्रमैसँग गहिरिएर गएको छ त्यस्तै पहाराद् ! यस धर्मविनयमा पनि क्रमैसँग-शिक्षा^२ (= अनुपुब्बसिक्खा),

१. शास्ताले धर्मको गुणहरू आठ प्रकारले पनि, सोह्र प्रकारले पनि, चौसठ्ठी प्रकारले पनि, सहश्र प्रकारले पनि भन्न सक्नुहुन्छ । तर पहारादले आठ प्रकारका कुरा सुनाएको हुँदा सोही अनुरूप उनले बुझ्ने गरी आठै प्रकारका मात्र गुणहरू देखाउने विचारले ‘आठ आश्चर्य गुणहरू छन्’ भनी भन्नु भएको हो । मनो. र. पू. II. पृ. ७६१: पहारादसुत्तवण्णना ।

२. क्रमैसँग-शिक्षा वा अनुपुब्बसिक्खा भनी—अधिशील-शिक्षा, अधिचित्त-शिक्षा तथा अधिप्रज्ञा-शिक्षालाई भनिएको हो । अं. अ. क. II. पृ. ७६१; यी तीन शिक्षाहरूका लक्षणहरू के हुन्, क्रियाहरू के हुन् तथा किन शिक्षा भनिएको हो भन्ने बारेका व्याख्यान पटि. म. पा. पृ. ५१: सीलमय आणनिद्देशोमा भएको छ ।

क्रमैसँग-क्रिया^१ (=अनुपुब्बकिरिया) तथा क्रमैसँग-प्रतिपद्^२ (=अनुपुब्बपटिपदा) छन् र त्यो क्रमानुसार नगइकन स्वात्त निर्वाण (=अभिज्ञा) को प्रतिवेध गर्न सक्दैन । पहाराद् ! जुन यस धर्मविनयको क्रमैसँग-शिक्षा, क्रमैसँग-क्रिया तथा क्रमैसँग-प्रतिपद् हुन् तथा जुन त्यो क्रमानुसार नगइकन स्वात्त निर्वाणको प्रतिवेध गर्न नसकिने हो— पहाराद् ! यही नै यस धर्मविनयको पहिलो आश्चर्य तथा अद्भूत गुण हो । जुन गुणलाई हेरी हेरी भिक्षुहरू यस धर्मविनयमा अभिरमण गर्छन् ।

१. क्रमैसँग-क्रिया वा अनुपुब्बकिरिया भनी तेह धृतङ्गहरूलाई भनिएको हो भनी अं. अ. क. II. पृ. ७६१ ले उल्लेख गरेको छ । तेह धृतङ्ग भनेका के के हुन् भन्ने कुराहरू लेखककै बु. प. पृ. १२३ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको पाइन्छ ।
२. क्रमैसँग-प्रतिपद् वा अनुपुब्बपटिपदा भनी—सात अनुपश्यना, अठारह महाविपश्यना, अठतीस आरम्मणविभक्तिहरू, सैंतीस बोधि-पाक्षीय धर्महरूलाई भनिएको हो । अं. अ. क. II. पृ. ७६१.

सात अनुपश्यना भनेका के के हुन् भन्ने कुराहरू पटि. म. पा. पृ. १४: सुत्तमयब्राणनिद्देशोमा अनित्यानुपश्यना...प्रतिनिस्स-गानुपश्यना आदि हुन् भनी उल्लेख गरेको छ । अठार महाविपश्यना भनेका के के हुन् भन्ने कुराहरू पनि उहीं पृ. २४ मा— अनित्यानुपश्यना...प्रतिसंख्यानूपश्यना हुन् भनी उल्लेख गरेको छ । सैंतीस बोधिपाक्षीय धर्महरू भनेका के के हुन् भन्ने कुराहरू लेखककै बु. प. पृ. ३१८-१९ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएका छन् ।

२-‘पहाराद ! जस्तं महासमुद्रको स्थिर रहने गुण छ, र उसले आफ्नो तटलाई नाघेर जाँदैन त्यस्तै पहाराद ! श्रावकहरूको-निमित्त जुन शिक्षापदहरू मैले प्रजापित गरेको छु, ती शिक्षाहरूलाई मेरा श्रावकहरूले प्राण गए पनि उल्लंघन गर्दैनन् । पहाराद ! जो मैले प्रजापित गरेका शिक्षापदहरूलाई मेरा श्रावकहरूले प्राण गए पनि उल्लंघन नगर्ने हुन् — पहाराद ! यही नै यस धर्मविनयको दोश्रो आश्चर्य तथा अद्भूत गुण हो । जुन गुणलाई हेरी हेरी भिक्षुहरू यस धर्मविनयमा अभिरमण गर्छन् ।

३-‘पहाराद ! जस्तं महासमुद्रले कुनै मृत-शरीरलाई राख्दैन । यदि कुनै मृत-शरीर रहेमा त्यसलाई तुरुन्तै तीरमा लगी पाखालगाई बिन्छ त्यस्तै पहाराद ! जो त्यो दुःशील पापधर्मी, अमुचिपूर्ण आचरण गर्ने, प्रतिच्छन्न (गोप्य) काम गर्ने, अश्रमण भई श्रमणको रूपमा बस्ने, अब्रह्मचारी भई ब्रह्मचारीको रूपमा बस्ने तथा भित्री मल भरित भई फोरी हुने पुरुष हो—उसको साथमा (भिक्षु) सङ्ग बस्तैन; चाँडै नै (भिक्षु) सङ्ग एकत्रित भई उसलाई बाहिर निकाल्छ । यद्यपि उ (भिक्षु) सङ्गको बीचमा बस्छ तैपनि उ (भिक्षु) सङ्गबाट दूर भएकै हुन्छ र सङ्ग पनि उबाट दूर नै भएको हुन्छ । पहाराद ! जुन त्यो दुःशील, पापधर्मी, अमुचिपूर्ण आचरण गर्ने, प्रतिच्छन्न काम गर्ने, अश्रमण भई श्रमणको रूपमा बस्ने, अब्रह्मचारी भई ब्रह्मचारीको रूपमा बस्ने तथा भित्री मल भरित भई फोहरी हुने पुरुष हो; जुन उसको साथमा सङ्ग नबस्ने हो; जुन (भिक्षु) सङ्ग एकत्रित भई उसलाई चाँडै नै बाहिर निकाल्ने हो, यद्यपि जुन त्यो पुरुष सङ्गको बीचमा रहेको हुन्छ

तेपनि उ सङ्घबाट दूर भएकं हुन्छ र सङ्घ पनि उबाट दूरनै रहेको हुने हो — पहाराद ! यही नै यस धर्मविनयको तेश्रो आश्चर्य तथा अद्भूत गुण हो । जुन गुणलाई हेरी हेरी भिक्षुहरू यस धर्मविनयमा अभिरमण गर्छन् ।

४—‘पहाराद ! जस्तै गङ्गा, यमुना, अचिरवती, सरयू, मही जस्ता जुनसुकै महानदीहरू हुन्—तिनीहरूले महासमुद्रमा पुगेपछि आफ्ना अधिका नाम र गोत्रहरू छाडी उनीहरू ‘महासमुद्र’ कै संख्यामा गनिन्छन् त्यस्तै पहाराद ! यहाँ क्षत्री, ब्राह्मण, वंश्य तथा शूद्र गरी चारै वर्णहरू छन्—तिनीहरू घर छाडी अनगारिक भई तथागतले बताएको धर्मविनयमा प्रव्रजित भए पछि अधिका नाम र गोत्रहरू छाडी उनीहरू ‘श्रमण शाक्यपुत्र’ कै संख्यामा गनिन्छन् । पहाराद ! जुन क्षत्री, ब्राह्मण, वंश्य तथा शूद्र गरी चारवर्णहरू हुन्—तिनीहरू घर छाडी अनगारिक भई तथागतले बताएको धर्मविनयमा प्रव्रजित भएपछि अधिका नाम र गोत्रहरू छाडी उनीहरू ‘श्रमण शाक्यपुत्र’ कै संख्यामा गनिने हुन्—पहाराद ! यही नै यस धर्मविनयको चौथो आश्चर्य तथा अद्भूत गुण हो । जुन गुणलाई हेरी हेरी भिक्षुहरू यस धर्मविनयमा अभिरमण गर्छन् ।

५—‘पहाराद ! जस्तै यो संसारका जुन बगेर जाने पानी महासमुद्रमा पुग्छ, जुन आकाशबाट आएको पानीको धार महासमुद्रमा पुग्छ—त्यसबाट महासमुद्र न बढेको देखिन्छ, न घटेको नै — त्यस्तै पहाराद ! चाहे धेरै भिक्षुहरू अनुपादिशेष निर्वाणधातुमा परिनिर्वाण किन नहुन्

तर त्यसबाट निर्वाणधातु न बढेको देखिन्छ न घटेको नै ।
 पहाराद ! जुन धेरै भिक्षुहरू अनुपादिशेष निर्वाणधातुमा परिनिर्वाण
 भए पनि जुन त्यसबाट निर्वाणधातु न बढेको न घटेको देखिने हो—
 पहाराद ! यही नै यस धर्मविनयको पाँचौ आश्चर्य तथा अद्भूत गुण
 हो । जुन गुणलाई हेरी हेरी भिक्षुहरू यस धर्मविनयमा अभिरमण
 गर्छन् ।

६-‘पहाराद ! जस्तै महासमुद्र एउटै रस, नुनिलो रस हुन्छ—
 त्यस्तै पहाराद ! यो धर्मविनय पनि एउटै रस, विमुक्ति रस हुन्छ
 — त्यस्तै पहाराद ! यो धर्मविनय पनि एउटै रस, विमुक्ति रस छ ।
 पहाराद ! जुन यो धर्मविनयको एउटै रस, विमुक्ति रस हो—
 पहाराद ! यही नै यो धर्मविनयको छैटौँ आश्चर्य तथा अद्भूत गुण हो ।
 जुन गुणलाई हेरी हेरी भिक्षुहरू यस धर्मविनयमा अभिरमण गर्छन् ।

७-‘पहाराद ! जस्तै महासमुद्रमा बहुविध रत्नहरू, अनेकविध
 रत्नहरू छन् । जस्तै—मोती, मणी, ...मसारगल्ल— त्यस्तै पहाराद !
 यस धर्मविनयमा पनि बहुविध रत्नहरू, अनेकविध रत्नहरू छन् ।
 जस्तै— (१) चार सतिपट्टान (=स्मृतिप्रस्थान), (२) चार
 सम्मपधान (=सम्यक् प्रधान), (३) चार ऋद्धिपाद, (४)
 पञ्चेन्द्रिय, (५) पञ्चबल, (६) सप्तबोध्यङ्ग तथा (७) आर्य-
 अष्टाङ्गिक मार्ग^१ । पहाराद ! जुन यस धर्मविनयमा चारसतिपट्टान,

१. यहाँ उल्लेख भएका चार सतिपट्टानदेखि आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग
 सम्मका कुराहरू भनेका कुन् कुन् हुन् भन्ने कुरा लेखककै बु. प. पृ.
 ३१८-१९ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएका छन् ।

...तथा आर्यअष्टाङ्गिक मार्गहरू छन्—पहाराद ! यही नै यस धर्म-
विनयको सातौं आश्चर्य तथा अद्भूत गुण हो । जुन गुणलाई हेरी हेरी
भिक्षुहरू यस धर्मविनयमा अभिरमण गर्छन् ।

८—‘पहाराद ! जस्तै महाभूतहरूको वासस्थान महासमुद्र हो ।
ती महाभूतहरू हुन् तिमि, तिमिङ्गल, ... तथा गन्धर्वहरू । जस्तै शय
योजन शरीर हुने, पाँच शय योजन शरीर हुने प्राणीहरूका वासस्थान
महासमुद्र हो—त्यस्तै पहाराद ! यो धर्मविनय, पनि महाभूतहरूको
वासस्थान हो । ती महाभूतहरू हुन्—स्रोतापन्न, स्रोतापत्तिफल
साक्षात्कार गर्नकोनिमित्त प्रतिपन्न; सकृदागामी, सकृदागामीफल
साक्षात्कार गर्नकोनिमित्त प्रतिपन्न; अनागामी, अनागामीफल
साक्षात्कार गर्नकोनिमित्त प्रतिपन्न; अरहत्, अरहत्फल साक्षात्कार
गर्नकोनिमित्त प्रतिपन्न । पहाराद ! जुन यो धर्मविनय, महाभूतहरूको
वासस्थान हो । जुन ती महाभूतहरू हुन्—स्रोतापन्न, स्रोतापत्तिफल
साक्षात्कार गर्नकोनिमित्त प्रतिपन्न, ... अरहत्, अरहत्फल साक्षात्कार
गर्नकोनिमित्त प्रतिपन्न छन्—पहाराद ! यही नै यस धर्मविनयको
आठौं आश्चर्य तथा अद्भूत गुण हो । जुन गुणलाई हेरी हेरी भिक्षुहरू
यस धर्मविनयमा अभिरमण गर्छन् ।’

२५. पारिषद ब्रह्मा

प रि च य

परिषदका सदस्यहरूलाई 'पारिषद' भन्ने अर्थले—यी पारिषद ब्रह्मा, ब्रह्म परिषदका एक सदस्य ब्रह्मा हुन् भन्ने कुरा स्वतः अबबोध गराउँछ^१ । अर्को अर्थको आधारमा विचार गर्ने हो भने—प्रथम ध्यानबाट उत्पन्न हुनसक्ने एक ब्रह्मभूमिको नाम पनि 'ब्रह्म पारिषद' छ । अतएव यही ब्रह्मलोकका ब्रह्मालाई पनि 'ब्रह्म पारिषद' भन्न सकिन्छ ।

अगाडि उल्लिखित सूत्रानुसार एक ब्रह्माको यस्तो धारणा र विश्वास थियो कि—कुनै पनि श्रमण वा ब्राह्मण ब्रह्मलोकमा आउन सक्दैनन् । यसको साथसाथै उनीमा शाश्वत-दृष्टि पनि थियो^२ ।

एककासी भगवान् बुद्ध त्यस ब्रह्मलोकमा गई यी ब्रह्माको माथि किन बस्नजानु भएको होला भन्ने खुलुदुली हामी सबैमा लाग्नसक्छ ।

१. सार. प. I. पृ. १६६: अञ्जतरब्रह्ममुत्तवण्णना, ब्रह्मसंयुत्तं ।

२. सार. प. I. पृ. १६६: अञ्जतरब्रह्ममुत्तवण्णना ।

हुन पनि हो कुनै कारण नभइकन भगवान् त्यहाँ किन जानु भएको होला ?

मूल सूत्र र अर्थकथाको अध्ययनपछि यो थाहा पाइन्छ कि कुनै कारणद्वारा नै बुद्ध भगवान् त्यहाँ जानु भएको हो । तर सूत्रमा त कुनै कारण उल्लेख गरेको देखिन्न । कारण उल्लेख गरेको नभए तापनि यहाँ विचारणीय कारणहरू अवश्य छन् ।

जस्तै—अगाडिको मूल सूत्रमा “सो ब्रह्माले महामौद्गल्यायन महास्थविरको सोधाइको जवाफमा—‘मारिष ! अब ममा त्यस्तो दृष्टि छैन जस्तो अघि थियो...अब मैले कसरी म नित्यहुँ, म शाश्वत हुँ’ भन्ने गलत धारणा लिऊँ” भन्ने वाक्यबाट भगवान् त्यहाँ जानाको कारण प्रष्ट हुन्छ । यदि सो ब्रह्माको त्यो गलत धारणा नहट्दो हो त अवश्य पनि त्यहाँ भगवान् जानु हुने थिएन होला र ब्रह्माले “त्यस्ता कुनै श्रमण वा ब्राह्मण छैनन्—जो यहाँ आउन सक्छन्” भन्ने जस्ता गलत धारणा लिइरहेको हुनाले उनको अहंकारलाई हटाउन लगाउनकोनिमित्त नै भगवान्ले उनीमाथि बसेर देखाउनु भएको हो । यति देखेनवित्तिकै उनको पहिलेको त्यो धारणा पनि हटेर गयो र भगवान्को उपदेश सुनेर उनको सत्काय-दृष्टिको विश्वास पनि हटेरगयो र उनले स्रोतापत्ति-फल पनि प्राप्त गरे ।

यही कारण, यही हेतुलाई ध्यानमा राख्नुभई तथा ब्रह्मालाई सुमार्गमा ल्याउनकोनिमित्त भगवान् एककासी त्यहाँ जानु भएको हो भनी भन्न सकिन्छ ।

अनि भगवान् सहित महास्थविरहरू अन्तर्धान भएर गइसके पछि सो ब्रह्माको मनमा “यहाँ आउनु भएका महास्थविरहरू मात्रै त्यस्ता ऋद्धिसम्पन्न हुनुहुन्छ कि अथवा भगवान्को धर्ममा अरू पनि त्यस्ता ऋद्धिसम्पन्न छन् ?” भन्ने कुरा मनमा लागेपछि एक पारिषद् ब्रह्मालाई महामौद्गल्यायन महास्थविरकहाँ सोध्न पठाए । अनि सो पारिषद् ब्रह्मा महामौद्गल्यायन महास्थविरकहाँ गई जम्मै कुरा सोधी फर्केर गई सो ब्रह्मालाई कुरा सुनाए पछि सो ब्रह्मा अत्यन्त हर्षित भए । अरू कुराहरू अगाडिको मूल सूत्रबाटै प्रष्ट भएकै छन् ।

×

×

×

Dhamma.Digital

मूल सूत्र—

ऋद्धिवान् भिक्षुहरू धेरैछन्

श्रावस्तीमा^१ ।

त्यस समय एक ब्रह्माको यस्तो कुदृष्टि (= पापकंदिट्टि) उत्पन्न भएको थियो—“त्यस्ता कुनै श्रमण वा ब्राह्मण छैनन् जो यहाँ आउन सक्छन् ।” अनि भगवान्‌ले सो ब्रह्माको चित्तवितर्कनालाई आफ्नो चित्तले जानी—जस्तै—कुनै बलवान् पुरुषले खुम्चेको बाहुलाई पसाछं अथवा पसारको बाहुलाई खुम्च्याउँछ, त्यस्तै गरी—भगवान् जैतवनमा अन्तर्धान भई त्यस ब्रह्मलोकमा प्रकट हुनुभयो । अनि सो ब्रह्माको माथि आकाशमा तेजघातु^२-समाधिमा तल्लीन भई भगवान् पलेटिमारी बस्नुभयो ।

१. सं. नि. I. पृ. १४५: अञ्जतरब्रह्मसुत्तं, ब्रह्मसंयुत्तं; अ. क. I. पृ. १६५.

२. तेजघातु-ध्यान भनेको तेजकसिण भन्ने ध्यान हो । यस ध्यानमा बसी अधिष्ठान गर्दा ज्वाला, प्रकाश तथा तेज निस्कन्छन् । यस्तै ध्यानमा बस्नुभई ‘ज्वाला निस्कोस्’ भन्ने अधिष्ठान गरी ब्रह्मालाई

(१) अनि त्यसवेला आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई यस्तो लाग्यो—“अहिले भगवान् कहाँ हुनुहुँदो रहेछ ?” अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले मनुष्य चक्षुद्वारा देख्न नसकिने विशुद्ध दिव्यचक्षु-द्वारा भगवान्लाई सो ब्रह्माको माथि आकाशमा पलेटिमारी तेजधानु-समाधिमा तल्लीन भई बसिरहनु भएको देख्नुभयो । देखेर जस्तै कुनै बलवान् पुरुषले खुम्चेको बाहुलाई पसाछँ अथवा पसारेको बाहुलाई खुम्च्याउँछ, त्यस्तै गरी जेतवनमा अन्तर्धान भई त्यस ब्रह्मलोकमा प्रकट हुनुभयो । अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायन पनि पूर्व दिशातिर सो ब्रह्माको माथि आकाशमा पलेटिमारी तेजधानु-समाधिमा तल्लीन भई भगवान्को मुनि बस्नुभयो^१ ।

महाज्वाला देखाउनु भई भगवान् उनको माथि आकाशमा पलेटि-मारी बस्नुभयो । सं. नि. अ. क. I. पृ. १६५: अञ्जतरब्रह्मसुत्त-वण्णना ।

१. महामौद्गल्यायन महास्थविर त्यहाँ किन जानुभएको हो भन्ने प्रश्नको उत्तरमा सं. नि. अ. क. I. पृ. १६५-६६ ले यसरी लेखेको छ—

“जब आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले ध्यानदृष्टिद्वारा भगवान्लाई ब्रह्मलोकमा देख्नुभयो तब वहाँले ‘यी ब्रह्मा हठी (अट्टिवेधी) छन्, अतः म पनि त्यहाँ जानुपर्‍यो’ भन्ने कुरा मनमा लागेपछि भगवान्को साथदिन त्यहाँ जानु भएको हो । सो ब्रह्माले तथागत अथवा तथागतका श्रावकहरूको कुनै ऋद्धि प्रभाव देखेका

(२) अनि आयुष्मान् महाकाश्यपत्ताई यस्तो लाग्यो—
 “अहिले भगवान् कहां हुनुहुंदो रहेछ ?” अनि आयुष्मान् महाकाश्यपले
 मनुष्यचक्षुद्वारा देख्न नसकिने विशुद्ध विष्यचक्षुद्वारा भगवान्लाई सो
 ब्रह्माको माथि आकाशमा पलेटिमारी तेजधातु-समाधिमा तल्लीन भई
 बसिरहनु भएको देखनुभयो । देखेर जस्तै कुनै बलवान् पुरुषले खुम्चेको
 बाहुलाई पसाछं अथवा पसारेको बाहुलाई खुम्च्याउँछ त्यस्तै गरी...
 ब्रह्मलोकमा प्रकट हुनुभयो । अनि आयुष्मान् महाकाश्यप पनि दक्षिण
 दिशातिर सो ब्रह्माको माथि आकाशमा पलेटिमारी तेजधातु-समाधिमा
 तल्लीन भई भगवान्को मुनि बस्नुभयो ।

(३) अनि आयुष्मान् अनुरुद्धत्ताई यस्तो लाग्यो—“अहिले
 भगवान् कहां हुनुहुंदो रहेछ ?” अनि आयुष्मान् अनुरुद्धले मनुष्यचक्षु-
 द्वारा देख्न नसकिने विशुद्ध विष्यचक्षुद्वारा भगवान्लाई सो ब्रह्माको माथि
 आकाशमा पलेटिमारी तेजधातु-समाधिमा तल्लीन भई बसिरहनु भएको
 देखनुभयो । देखेर जस्तै कुनै बलवान् पुरुषले... पसारेको बाहुलाई
 खुम्च्याउँछ त्यस्तै गरी... ब्रह्मलोकमा प्रकट हुनुभयो । अनि आयुष्मान्

थिएनन् । त्यसैले ‘यिनीहरूले चित्त दमन गर्न सकेका छैनन्’ भन्ने
 जस्ता मिथ्या धारणा उनले लिएका थिए । त्यसैले वहाँ पनि
 भगवान्को साथदिन त्यहाँ जानु भएको हो ।”

त्यसवखत भगवान्को शरीरबाट निस्केका छ वर्णका
 ज्वालाहरू सबै ब्रह्मलोकहरू पारगरी आकाशमा फैलिएका थिए
 भन्ने कुरा पनि उपरोक्त ग्रन्थमै उल्लेख भएको पाइन्छ ।

अनुरुद्ध पनि उत्तर दिशातिर सो ब्रह्माको माथि आकाशमा पलेटिमारी तेजघातु-समाधिमा तल्लीन भई भगवान्को मुनि बस्नुभयो ।

(४) अनि आयुष्मान् महाकप्पिनलाई यस्तोलाग्यो—
 “अहिले भगवान् कहाँ हुनुहुँदो रहेछ ?” अनि आयुष्मान् महाकप्पिनले मनुष्यचक्षुद्वारा देख्न नसकिने विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा भगवान्लाई सो ब्रह्माको माथि आकाशमा पलेटिमारी तेजघातु-समाधिमा तल्लीन भई बसिरहनु भएको देख्नुभयो । देखेर जस्तै कुनै बलवान् पुरुषले...पसारेको बाहुलाई खुम्च्याउँछ त्यस्तै गरी...ब्रह्मलोकमा प्रकट हुनुभयो । अनि आयुष्मान् महाकप्पिन पनि पश्चिम दिशातिर सो ब्रह्माको माथि आकाशमा पलेटिमारी तेजघातु-समाधिमा तल्लीन भई भगवान्को मुनि बस्नुभयो ।

अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले सो ब्रह्मालाई गाथाद्वारा यसो भन्नुभयो—

“अञ्जा पि ते आवुसो सा दिट्ठि,
 या ते दिट्ठि पुरे अहु ।
 पस्ससि वीतिवत्तन्तं,
 ब्रह्मलोके पभस्सरं” ति ॥”

अर्थ—

“आवुसो ! अहिले पनि तिम्रीमा त्यो दृष्टि छ के जो तिम्रीमा

१. स्याममा: 'परायन' ।

अधि थियो^१, भगवान्को शरीरबाट निस्केका छवर्ण प्रभाहरू ब्रह्मलोक पार गरी गएका तिम्रो देखदछौ ?”

(ब्रह्मा भन्दछन्—)

“न मे मारिस सा दिट्ठि, या मे दिट्ठि पुरे अट्ठु ।
पस्सामि वीतिवत्तन्तं, ब्रह्मलोके पभस्सरं ।
स्वाहं अज्ज कथं वज्जं, अहं निच्चोग्धि सस्सतो’ ति ॥”

अर्थ—

“मारिष ! अब ममा त्यस्तो दृष्टि छैन जस्तो अधि थियो, भगवान्को शरीरबाट निस्केका छवर्ण प्रभाहरू ब्रह्मलोक पार गरी गएको पनि म देखदछु; अब मैले कसरी ‘म नित्य हुँ, म शाश्वत हुँ’ भन्ने गलत धारणा लिऊँ^१ ।”

१. “यहाँ कुनै श्रमण वा ब्राह्मण आउन सक्दैनन्” भन्ने जुन तिम्नो अधिको धारणा हो त्यस्तो धारणा वा दृष्टि अहिले पनि छ कि भनी सोध्नु भएको हो । सं. नि. अ. क. I. पृ. १६६: अञ्जतरब्रह्म-सुत्तवण्णना ।

२. महामौद्गल्यायन महास्थविरले प्रश्न सोध्नुभन्दा अगाडि नै भगवान् बुद्धले सो ब्रह्मालाई उपदेश पनि सुनाउनु भएको थियो । उपदेश सुनिसके पछि सो ब्रह्माले शाश्वत-दृष्टिलाई दूर गरी स्रोतापत्ति-फल प्राप्त गरेका थिए । त्यसैले उनले ‘अब ममा न शाश्वत-दृष्टि छ

त्यसपच्छि भगवान् सो ब्रह्मालाई संवेग तुल्याई जस्तै कुनै बलवान् पुरुषले खुम्चेको बाहुलाई पसार्ले अथवा पसारेको बाहुलाई खुम्च्याउँछ त्यस्तै गरी त्यस ब्रह्मालोकमा अन्तर्धान भई जैतवनमा प्रकट हुनुभयो । अनि सो ब्रह्माले एक पारिषद ब्रह्मालाई सम्बोधन गरे—

“मारिष ! यता आऊ, तिमि जहाँ आयुष्मान् महामौद्गल्यायन हुनुहुन्छ त्यहाँ जाऊ । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई यसो भन—‘मारिष मौद्गल्यायन ! वहाँ भगवान्का अरू पनि त्यस्ता श्रावकहरू छन् के जो तपाइ मौद्गल्यायन, काश्यप, कप्पिन तथा अनुरूद्ध जस्ता महर्द्धिक तथा महानुभाव सम्पन्न हुनुहुन्छ ?”

“हवस्” भनी सो ब्रह्मालाई प्रत्युत्तरदिई सो पारिषद ब्रह्मा जहाँ आयुष्मान् महामौद्गल्यायन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई यस्तो भने—

“मारिष मौद्गल्यायन ! तपाइ मौद्गल्यायन, काश्यप, कप्पिन तथा अनुरूद्ध जस्ता महर्द्धिक तथा महानुभाव सम्पन्न हुनुभएका भगवान्का श्रावकहरू अरू पनि छन् के ?”

न त कुनै श्रमण वा ब्राह्मण यहाँ आउन सक्दैनन्’ भन्ने गलत-दृष्टि नै छ । अतः अब मैले कसरी ‘म नित्य हुँ, म शाश्वत हुँ’ भन्ने गलत धारणा लिऊँ’ भनी भनेका हुन् । सं. नि. अ. क. I. पृ. १६६: अञ्जतरब्रह्ममुत्तवण्णना ।

अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले सो पारिषद ब्रह्मालाई
गाथाद्वारा यसो मन्तुभयो—

“तेविज्जा इद्धिपत्ता’ च, चेतोपरियायकोविदा ।
क्षीणासवा अरहन्तो, बहू बुद्धस्स सावका’ ति ॥”

अर्थ—

“त्रिविद्यालाभी, ऋद्धिवान्, चित्तपर्यायकोविद (—परचित्त
ज्ञान हुने) तथा क्षीणालवी अरहन्तहरू जस्ता बुद्धका श्रावकहरू धेरै
छन् ।”

अनि सो पारिषद ब्रह्मा, आयुष्मान् महामौद्गल्यायनको
भाषणलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी जहाँ सो ब्रह्मा थिए त्यहाँ
गए । त्यहाँ पुगेपछि सो ब्रह्मालाई यसो भने—

“मारिष ! आयुष्मान् महामौद्गल्यायन यस्तो मन्तुहुन्छ—
‘त्रिविद्यालाभी, ऋद्धिवान्, चित्तपर्यायकोविद तथा क्षीणालवी अरहन्त-
हरू जस्ता बुद्धका श्रावकहरू धेरै छन्’ ।”

सो पारिषद ब्रह्माले यति भनेपछि सन्तुष्ट भई सो ब्रह्माले
पारिषद ब्रह्माको कुरालाई अभिनन्दन गरे ।

२६. प्रियंकरमाता यक्षिणी

प रि च य

प्रियंकर भन्नेकी माता भएकीले 'प्रियंकरमाता' भनिएको हो ।
यो प्रियंकरमाता यक्षिणी एक पिशाच थिइन्^१ ।

एकदिन यी प्रियंकरमाता यक्षिणी आफ्नो पुत्र प्रियंकरलाई साथमा लिई जेतवनाराममा आहार खोज्दै, बिहान सबेरै गइरहेको वेलामा यिनले अनुरुद्ध महास्थविरको धम्मपद-गाथाहरूको मधुर स्वर सुन्दा यिनलाई अपार खुशी लागेको मात्र नभई यिनको ज्यूभरी नै प्रीति फिजिएर गएको थियो^२ । जुन कुराहरू अगाडिको मूल सूत्रको पाद-टिप्पणीमा उल्लेख गरिसकेका छन् ।

पटिसम्भदामगट्टकथा अनुसार^३—यी यक्षजातका पिशाच-हरूका शरीर प्रमाण तथा रूप वर्णहरू पुनर्वसुमाता, प्रियंकरमाता,

१. सार. प. I. पृ. २३८: पियङ्करसुत्तवण्णना, यक्खसंयुत्तं ।

२. सार. प. I. पृ. २३८.

३. पृ. ७९: परिञ्जेय्यनिद्देसवण्णना, महावग्ग ।

पूष्यमित्रा तथा धर्मगुप्ता यक्षिणीहरूका कं अनेक प्रकारका हुन्छन् । यिनीहरू कुनै बुब्ला भए कुनै मोटा र अग्ला हुन्छन् । कुनैको रूपवर्ण गोरा भए कुनैको कालो; कुनैको नीला भए कुनैको गहुँगोरो पनि हुन्छ ।

यी यक्षजाति पिशाचहरू देवताहरू कं प्रभावशाली हुन्छन् र दरिद्र मानिसहरू कं अ-प्रभावशाली तथा दुःखले पीडित हुन्छन् । कुनै पिशाचहरू कृष्णपक्षमा दुःखी र शुक्लपक्षमा सुखी हुन्छन् । सुखमय जीवनबाट च्युत भएको हुनाले नै यस योनीलाई 'बिनिपात' भनिएको हो । तैपनि केही पिशाचहरू देवताहरू कं आकाशबाट कर्मविपाकजम्बुद्वारा आकाशमा जानसक्ने पनि छन्^२ ।

जस्तै—मनुष्यहरूको पुनर्जन्म (१) त्रिहेतुक, (२) द्विहेतुक तथा (३) अहेतुक^३ चित्तद्वारा हुन्छ, त्यस्तै - यी पिशाचहरूको जन्म पनि त्रिहेतुक, द्विहेतुक तथा अहेतुक चित्तद्वारा हुन्छ ।

१. "सुखसमुत्सयो विनिपातितत्ता विनिपातिकाति वृत्ता ।"
पटि. म. अ. क. पृ. ७९: परिञ्जेय्यनिद्देसवण्णना, महावग्ग ।
२. पटि. म. अ. क. पृ. ५०१: इद्धिकथावण्णना, पञ्जावग्ग; विशु. म. (हि.) II. पृ. ९.
३. यहाँ 'त्रिहेतुक, द्विहेतुक तथा अहेतुक' भनेका —तीन हेतुले युक्त, द्विहेतुले युक्त तथा कुनै हेतुले युक्त नभएको हो भनी भनिएको हो ।
अभिधर्मको भाषाले 'लोभ, द्वेष, मोह तथा अलोभ, अद्वेष अमोह' आदि छ कारणहरूलाई "हेतु" भनी भन्दछन् ।

साधारणतया त्यस्तो कुनै हेतु नभएकोलाई “अहेतु” भन्दछन् । अतः हेतुले युक्त भएकोलाई ‘हेतुक’ र हेतुले युक्त नभएकोलाई ‘अहेतुक’ भनी भन्दछन् । (अभि. ध. सं. नवनीतटीका, पृ. ६, ४६: पकिण्णक-सङ्गहविभागो, ततियो परिच्छेदो ।)

तर खास गरी दुइ चित्तलाई अहेतुक भनिने कुरा निम्न विभाजनद्वारा प्रष्ट हुनेछ ।

उपरोक्त ‘हेतुक’ र ‘अहेतुक’ मध्ये—(क) ज्ञानयुक्त कामावचर बाह (१२) शोभन चित्तहरू तथा पैतीस (३५) महग्गत (=महत्गत) लोकोत्तर चित्तहरू गरी जम्मा सतचालीस (४७) चित्तहरूलाई “त्रिहेतुक” चित्त भनी भनिन्छ ।

(ख) बाह (१२) अकुशल चित्तहरूमध्ये दश (१०) अकुशल चित्तहरू तथा ज्ञानयुक्त बाह (१२) कामावचर शोभन चित्तहरू गरी जम्मा बाइस (२२) चित्तहरूलाई “द्विहेतुक” चित्त भनी भनिन्छ ।

(ग) बाह (१२) अकुशल-चित्तहरूमध्ये विचिकित्सा युक्त र उद्वच्च युक्त गरी दुइ (२) चित्तलाई “अहेतुक” चित्त भनी भनिन्छ । (अभि. ध. सं. नवनीतटीका पृ. ४६: पकिण्णकसङ्गह-विभागो, ततियोपरिच्छेदो ।)

यसको विस्तृत अध्ययनको लागि अविधम्मत्थसङ्गहो पढ्नु पर्छ ।

यी तीनप्रकारका चित्तद्वारा उत्पन्न हुनेहरूमध्येमा जुन प्राणीको पुनर्जन्म त्रिहेतुक-चित्तद्वारा हुन्छ त्यस्ताको -- पिशाच योनिमा जन्म भए तापनि -- प्रियंकरमाताहरूको कें धर्मश्रवण गर्नमा चित्त अग्रसर हुन्छ तथा त्यस्ताले धर्मावबोध (= धर्माभिसमयो^१) पनि गर्न सक्छन् ।

अगाडिको मूल सूत्रको—“प्रियंकर ! न कराऊ, न रोऊ, भिक्षु धर्मपदहरू भन्दैछन्; हामीहरूको हितकोनिमित्त धर्मपदहरू सिकौं (- सुनौं) र धर्मको आचरण पनि गरौं” भन्नेवाक्यद्वारा यस कुराको पुष्ट्याई हुन्छ ।

“धर्मावबोध” अथवा “धर्माभिसमय” भन्ने मूलपालि तथा अर्थकथाको भाषालाई मनन गर्दा वा अध्ययन गर्दा यसको अर्थ जहाँपनि ‘स्रोतापन्नादि मार्ग फल’ प्राप्त गर्ने पुरुषहरूलाई लक्षगरेको देखिन्छ । अतः यस अर्थ अनुसार माथि ‘धर्मावबोध पनि गर्न सक्छन्’ भन्ने उल्लेख भए अनुसार अवश्य पनि अनुरूढ महास्थविरका धर्मपदहरू सुनी यी प्रियंकरमाता यक्षिणीले कुनै मार्गफल प्राप्त गरेकी होलिन् भनी भन्न सकिन्छ । अरू कुराहरू अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा नै प्रष्ट भएकै छन् ।

×

×

×

मूल सूत्र—

कसरी पिशाच योनिबाट मुक्त हुन सक्ने ?

एक समय आयुष्मान् अनुरुद्ध श्रावस्तीस्थित अनाथ-
पिएडिकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यसबखत (एकदिन) आयुष्मान् अनुरुद्ध^२ रातको प्रत्यूष
समयमा उठी धर्मपदहरू^३ भन्दै हुनुहुन्थ्यो । अनि प्रियंकरमाता
यक्षिणीले आफ्नो पुत्रलाई यसरी फकाउन थाली^४ —

१. सं. नि. I. पृ. २१०: पियङ्करसुत्तं, यक्खसंयुत्तं; अ. क. I. पृ. २३७.

२. त्यसबखत आयुष्मान् अनुरुद्ध जेतवनारामको एक छेउमा भएको
“कौशम्बिक कुटीमा” बस्दै हुनुहुन्थ्यो भनी सं. नि. अ. क. I.
पृ. २३७: पियङ्करमुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

३. एकदिन आयुष्मान् अनुरुद्ध रात बितिसके पछि भोरको समयमा
उठ्नुभई कौशम्बकुटी (कोसम्बकुटी) भित्र बसी सुमधुर स्वरले
धर्मपदको अप्रमाद वर्गका गाथाहरू भन्दै हुनुहुन्थ्यो । हुनत धर्मपद
भन्नाले धर्मपदका सबै छब्बीस वर्गलाई भनेको हो । त्यसैले सूत्रमा

१-“मा सहं” करिं पियङ्कर, भिक्खु धम्मपदानि भासति ।
अपि च धम्मपदं विजानियं, पटिपज्जेम हिताय नो सिया ॥

‘धर्मपदहरू भन्दै हुनुहुन्थ्यो’ भनी भनिएको हो भनी सं. नि. अ. क.

I. पृ. २३७-३८ ले उल्लेख गरेको छ ।

४. पिशाच योनिमा उत्पन्न भएकी प्रियंकरमाता भन्ने एक यक्षिणी थिई । उसको एक पुत्र पनि थियो । अनुरुद्ध स्थविरले भोरको समयमा सुमधुर स्वरले धर्मपदहरू भनिरहनु भएको वेलामा प्रियंकरमाता यक्षिणी आफ्नो पुत्र लिई जेतवनारामको पछाडि-पट्टिको परखालबाट आहारकोनिमित्त मलमूत्र, सिंगान-कफहरू खोज्दै नगरतिर जानलागेकी थिई । त्यसवखत अनुरुद्ध स्थविरको मधुर स्वर सुनी यक्षिणीको जिउभरी प्रीति फैलिई सोही स्वर सुनिरही । यो मधुर स्वर सुनेर उसको मनमा धर्मश्रवण गर्ने इच्छा उत्पन्न भयो । त्यसैले उ त्यहाँ एक छेउमा वालक लिई उभ्रिइरही । तर वालकले आमासँग ‘भोकलाग्यो खाना देऊ’ भन्दै रुँदै कराउँदै फुगडा गर्न थाल्यो । यो देखेर यक्षिणीले वालकलाई फकाउँदै—
“नानी ! नरोऊ, न कराऊ; धर्म सुनौं, धर्म सुनेर नै हामीहरू यस पिशाच योनिबाट मुक्तहुन सक्नेछौं” भन्दै दुइ गाथाहरू भनेकी हो । त्यसैले सूत्रमा ‘यसरी फकाउन थाली’ भनी उल्लेख भएको हो भनी सं. नि. अ. क. I. पृ. २३८: पियङ्करसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको हो ।

१-१. स्याममा: ‘सहमकरी’; रोमनमा: ‘सहं करी’ ।

२. रोमनमा: ‘विजानीय’ ।

२-“पाणेषु च संयमामसे, सम्पजानमुसा न भणामसे ।
सिक्खेम मुसीलयमत्तनो’, अपि मुच्चेम पिसाचयोनिया’ति ॥”

अर्थ—

१-“प्रियंकर ! न कराऊ, न रोऊ; भिक्षु धर्मपदहरू भन्दछन्;
हामीहरूको आफ्नो हितकोनिमित्त धर्मपदका कुराहरू सिकौं र धर्मको
भाचरण पनि गरौं ।

२-“प्राणीहिंसाबाट संयम गरौं, सम्प्रज्ञान मृषावाद नगरौं,
आफ्नो मुशीलभावलाई सिकौं, यसरी हामीहरू पिशाच योनिबाट
मुक्त हुन सक्नेछौं ।”

Dhamma.Digital

२७. पुनर्वसुमाता यक्षिणी

प रि च य

एकदिन अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा—भोजनोपरान्त महाजनहरूलाई धर्मोपदेश सुनाई, महाजनहरू फर्कीसके पछि, स्नानगृहमा स्नान गरी, गन्धकुटीको प्रांगणमा वच्छछाड्राखेको वर-बुद्धासनमा पश्चिमतिर हेरी सूर्यास्तको समयमा—भगवान् बुद्ध बस्नु भएको थियो । अनि त्यहाँ भिक्षुहरू आ-आफ्ना कोठाबाट निस्की भगवान्कहाँ आई रातो कपडाले घेरा लगाए कें बुद्धलाई घेरा लगाई बसे । अनि भगवान्ले उनीहरूको मनोभावलाई बुझी उनीहरूलाई निर्वाण सम्बन्धी कुराहरू सुनाउन थाल्नु भयो ।

यसवेला पुनर्वसुमाता यक्षिणी पनि एक पुत्र र एक पुत्री लिई त्यहाँ आइपुगिन् । अरू कुराहरू अगाडि मूल सूत्रको पादटिप्पणीमा उल्लेख गरिसकेको छ ।

यी यक्षिणी पनि माथि उल्लिखित प्रियंकरमाता यक्षिणी जस्तै थिइन् र यिनले पनि धर्माभिसमय प्राप्तगरेकी थिइन् ।

×

×

×

केहो पुनर्वसु नामहरू

(१) पुनर्वसु (भिक्षु)—यिनी छ वर्गीय भिक्षुहरूमध्येका एक भिक्षु हुन् । हेर, लेखकको बु. गृ. पृ, २८० को पाठटिप्पणीमा ।

(२) पुनर्वसु (यक्षपुत्र)—यिनी उही यक्षपुत्र हुन्—जो आफ्नो आमासँगै बुद्धको उपदेश सुनी स्रोतापन्न भएका थिए । यिनकी माता पनि स्रोतापन्ना भएकी थिइन्^१ । यस सम्बन्धका कुराहरू सं. नि. I. पृ. २११: पुनर्वसुसुत्तमा उल्लेख भएका छन् ।

(३) पुनर्वसु (सुत्त)—यो त्यो सूत्रको नाम हो जसको अनुवाद यहाँ गरिदिएको छ ।

×

×

×

मूल सूत्र—

धर्म नै सबभन्दा प्यारोलाग्छ

एक समय भगवान् भ्राबस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेत-
वनाराममा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस समय निर्वाण प्रतिसंयुक्त धर्मका कुराहरूद्वारा भगतान्ले
भिक्षुहरूलाई सन्देशित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पादै-
हुनुहुन्थ्यो । एकचित्त गरी मनराखी, सबै चित्तहरू एकत्रित पारी कान
थापी ती भिक्षुहरूले धर्म सुनीरहेका थिए । अनि पुनर्वसुमाता
(= पुनब्बसुमाता) यक्षिणीले पुत्रहरूलाई यसरी फकाइन्—

१—“तुण्ही उत्तरके होहि, तुण्ही^२ होहि पुनब्बसु ।

यावाहं बुद्धसेट्टस्स, धम्मं सोस्सामि सत्थुनो ॥

२—“निब्बानं भगवा आह^३, सव्वगन्थप्पमोचनं ।

अतिवेत्ता च मे होति, अस्मि धम्मे पियायना ॥

१. सं. नि. I. पृ. २११: पुनब्बसुसुत्तं, यक्खसंयुत्तं; अ. क. I. पृ. २३८.

२. रोमनमा: 'तुण्हि' ।

३. रोमनमा: 'आहु' ।

३-“पियो लोके सको पुत्तो, पियो लोके सको पति ।
ततो पियतरा मय्हं, अस्स धम्मस्स मग्गना ॥

४-“न हि पुत्तो पति वा पि, पियो दुक्खा पमोचये ।
यथा सद्धम्मस्सवनं, दुक्खा मोचेति पाणिनं ॥

५-“लोके दुक्खपरेतस्मि, जरामरणसंयुते^१ ।
जरामरणमोक्खाय, यं धम्मं अभिसम्बुधं^२ ।
तं धम्मं सोतुमिच्छामि, तुण्ही होहि पुनब्बसू^३ति ॥”

अर्थ—

१-“उत्तरे चूपलाग ! पुनर्वसु चूपलाग ! श्रेष्ठ हनु भएका
बुद्धको धर्म म सुन्नचाहन्छु । *Dhamma.Digital*

२-“भगवान्ले सबै ग्रन्थीहरूबाट^१ मुक्त हुनसक्ने निर्वाणको
उपदेश गर्नुहुन्छ; यस धर्ममा प्यार गरिरहेको घेरं दिन भइसक्यो ।

१. सिंहल र रोमनमा: ‘जरामरणसंयुते’ ।

२. सिंहल र रोमनमा: ‘अभिसम्बुद्ध’ ।

३. चार ग्रन्थीहरू छन्— (१) अभिध्या कायग्रन्थी, (२) व्यापाद कायग्रन्थी, (३) शीलव्रतपरामर्श कायग्रन्थी तथा (४) यही सत्य हो भनी बस्ने कायग्रन्थी । ध. सं. पृ. २५४: गन्थगोच्छकं, निक्खेप-कण्डं ।

३-“यो लोकमा आफ्नो पुत्र प्यारो लाग्छ, यो लोकमा आफ्नो पति प्यारो लाग्छ; तर मलाई त्यसभन्दा पनि बढी यो धर्म पाउनुमा प्यारो लाग्छ ।

४-“सद्धर्म श्रवण गतलि जसरी दुःखबाट मुक्त हुन सकिन्छ त्यसरी प्रिय भएको पुत्रले वा प्रिय भएको पतिले दुःखबाट मुक्त गराउन सक्दैनन् ।

५-“यो लोकमा जरामरण युक्त भई दुःखमा परिरहेकालाई जरामरणबाट मुक्त गराउन जुन धर्म बुद्धले अभिसम्बोध गर्नुभयो—त्यो धर्म म सुन्नचाहन्छु; पुनर्वसु ! अतः तिमि चूपलाग ।”

(पुनर्वसु भन्दछ—)

१-“अम्मा^१ न ब्याहरिस्सामि^२, तुण्ही भूतायमुत्तरा ।
धम्ममेव निसामेहि, सद्धम्मस्सवनं सुखं ।
सद्धम्मस्स अनब्बाय, अम्मा दुक्खं चरामसे ॥

२-“एस देवमनुस्सानं, सम्मूल्हानं पभङ्करो ।
बुद्धो अन्तिमसारीरो^३, धम्मं देसेति चक्खुमा' ति ॥”

१. सिंहल, स्याम तथा रोमनमा: 'अम्म' ।

२. सिंहलमा: 'ब्याहरिस्सामी', रोमनमा: 'ब्याहरिस्सामि' ।

३. रोमनमा: 'अन्तिमसारीरो' ।

अर्थ—

१—“आमा ! उत्तरा पनि चूपलागी, म पनि केही बोलदीन; तपाइ धर्म नै सुन्नुहोस्, धर्म सुन्नु नै सुखकर हो, आमा ! धर्म बुक्न नसकेर नै हामीहरू दुःखी भएका हौं ।

२—“अन्धकारमा परेका देवमनुष्यहरूकोनिमित्त सूर्य समान चक्षुमान् हुनुभएका तथा अन्तिम देहधारी हुनुभएका बुद्धले धर्मोपदेश गर्दै हुनुहुन्छ ।”

(यक्षिणी भन्दछे—)

१—“साधु खो पण्डितो नाम, पुत्तो जातो उरेसयो^२ ।
पुत्तो मे बुद्धसेट्ठस्स, धम्मं सुद्धं पियायति ॥

२—“पुनब्बसु सुखी होहि, अज्जाहम्हि समुग्गता ।
दिट्ठानि अरियसञ्चानि, उत्तरा पि सुणातु मे’ ति ॥”

अर्थ—

१—“मेरो कोखमा जन्मेको पण्डित पुत्रलाई धन्य छ, मेरो पुत्रले पनि श्रेष्ठ हुनुभएका बुद्धको धर्मलाई रुचाउँछ ।

१. अधि पनि हामीहरूले यो सद्धर्मलाई बुक्न नसकेर हामीहरू क्षुधापिपासादि दुःखमय जीवनमा परेका हौं भनी भनिएको हो ।

सं. नि. अ. क. I. पृ. २३९: पुनब्बसुसुत्तवण्णना ।

२. रोमनमा: ‘उरेसेय्यो’ ।

२-“पुनर्वसु, सुखी होऊ ! उत्तरे, मेरो कुरा सुन ! आर्यसत्य-
हरूलाई बोध गरेर आज म उँभो लागें ।”

१. **पष्टिकरण**—एकदिन सूर्यास्त हुनेवेलामा भगवान् बुद्ध गन्धकुटीको प्रांगणमा बसी केही भिक्षुहरूलाई निर्वाण सम्बन्धी उपदेश सुनाउँदै हुनुहुन्थ्यो । त्यसबखत पुनर्वसुमाता यक्षिणी आफ्नो एक पुत्रलाई औंला समात्न लगाई अर्की एक पुत्रीलाई काखमा लिई जेतवनारामको पर्खालतिर फाडा, पिसाब, कफ, सिंगानहरू खोज्दै क्रमैसँग जेतवनारामको ढोकानिर आइपुगी ।

भगवान्ले ‘आनन्द ! मेरो पात्र ल्याऊ, मेरो चीवर ल्याऊ’ भनी भन्नुभएको आवाज बाह्र (१२) हात टाढासम्म सुनिन्छ । धर्मोपदेश गरिरहने वेलामा वहाँको आवाज परिषद अनुरूप सुनिन्छ । जतिसुकै ठूलो परिषद भए पनि वहाँको आवाजलाई सबै श्रोतागणहरूले राम्रैसँग सुन्न सक्छन् । परिषदको बाहिर भने आवाज जाँदैन ।

जब सो पुनर्वसुमाता यक्षिणी ढोकाबाट जेतवनाराम भित्र पसी तब उसले गन्धकुटीको प्रांगणमा बतास नभएको ठाउँमा बत्ती बलिरहेको ऊँ हात-खुट्टा नचलाई, शान्तेन्द्रिय, निश्चल तथा एकचित्त गरी बसिरहेका भिक्षुहरू देखी — ‘शायद यहाँ कुनै घिउ, तेल, मधु आदि बाँडिरहेको त होइन; कसैले भुइमा खसालेको

अथवा जुठो खसेको घिउ आदि पाउन सकिएला कि' भन्ने आशा लिई उ त्यस परिषद नजिक गई । परिषद नजिक पुगेपछि बुद्धको मधुर स्वरद्वारा उसको जिउभरी प्रीति फैलिएर गयो । अनि त्यहीं बसी उ धर्मोपदेश सुन्न थाली । किन्तु उसका बालकहरूले उसलाई 'आमा ! चाँडै खाना खोजी देऊ' भन्दै क्कगडा गर्न थाले । यो सुनेर बालकहरूलाई फकाउँदै उसले (माथि सूत्रको) गाथा नं. १-५ का कुराहरू भनेकी हो ।

यक्षिणी र उसका बालकहरूलाई बुद्धले देख्नुभई वहाँले उनीहरूको उपनिश्रय-सम्पत्तिलाई ध्यानचित्तले बुझ्नु भयो । अनि निर्वाणसंयुक्तका उपदेश गरिरहनु भएका भगवान्‌ले उनीहरूको उपकारार्थं भिक्षुहरूलाई चतुसत्यका कुराहरू सुनाउन थाल्नु भयो । यी चतुसत्यका कुराहरू सुनी पुनर्वसुमाता यक्षिणी र उसका पुत्र समेत स्रोतापत्ति-फलमा प्रतिष्ठित भए ।

यसरी स्रोतापत्ति-फलमा प्रतिष्ठित भएपछि नकराइकन धर्मश्रवण गरिरहेको छोरालाई प्रशंसा गर्दै यक्षिणीले (माथि सूत्रमा) अन्तिम दुइ गाथाहरू भनेकी हुन् ।

स्रोतापन्न भएपछि उनीहरू दुर्गन्ध तथा घृणित शरीरबाट मुक्त भई, दिव्यसम्पत्ति लाभ गरी भूमण्डदेवताहरूको सहवासमा पुगे । अनि उनीहरूले गन्धकुटी नजिकैको एक रूखमा बास गरे । त्यहाँदेखि उनीहरूले दिनहुँ ऊँ बुद्धवन्दना गरी धर्मश्रवण गर्दै जीवन बिताउन थाले । सं. नि. अ. क. I. पृ. २३८-४० पुनर्बसुसुत्तवण्णना ।

२८. बक ब्रह्मा

प रि च य

घरे समय अधि वाराणशी देशमा ब्रह्मदत्त राजाले राज्य गरिरहेको बेलामा बोधिसत्त्व (= हालका बुद्ध) एक ब्राह्मण कुलमा जन्मेका थिए र यिनी कल्प (= कल्प) नामले प्रसिद्ध थिए । तक्षशिलामा अध्ययन समाप्त गरिसके पछि उनी ऋषिभेष धारण गरी प्रव्रजित भए ।

त्यस समयमा केशव भन्ने एक तपस्वी पाँच शय शिष्यहरूका बीच गणाचार्य भई हिमालतिर बसेका थिए । कल्प (= कल्प) ऋषि पनि क्रमैसँग उनकहाँ पुगी ती पाँच शय शिष्यहरूमध्ये जेठा शिष्यका रूपमा बस्नथाले ।

कल्प शिष्य र केशव आचार्यको बीच परस्परमा बडो हितैषी-भाव तथा विश्वास थियो । कल्प शिष्य प्रति केशव आचार्यको कति विश्वास र स्नेह थियो भन्ने कुरा—केशव जातकको भनाइ अनुसार यसप्रकार छ —

“एकदिन केशव तपस्वीले आफ्नो शिष्य कृष्णसँग ब्रिछोड भई केही हप्तासम्म राजोदधानमा बस्नपन्थो । यसरी बस्नपर्दा मानसिक रोगले सताएका केशवले खान-पान छोडेका मात्र होइनन् उनी दुब्ला-पात्ला समेत हुन थाले । अनि कृष्ण शिष्य बसेको हिमालतिरं गई उनको मुख देखेनवित्तिकं तथा उनले बनाइदिएको खोले खाएपछि केशवको स्वास्थ्य ठीक भएर आयो ।”

यस घटनाको विस्तृत वर्णन केशव जातकमा^१ उल्लेख भएको छ ।

केशव तपस्वी अक्षुण्णध्यानी थिए र मनुष्यलोकबाट च्युत भई ५०० कल्प आयु लिई उनी चतुर्थध्यानको भूमि ‘वृहत्फल’^२ ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भए भनी सारत्थपकासिनी^३ र पपञ्चसूदनीले^४ उल्लेख गरेका छन् ।

ब्रह्मलोकमा उनलाई ‘बक ब्रह्मा’ भनी चिन्दथे भन्ने कुरा “बक ब्रम्हो एवरूपं पापकं विद्विगतं उप्पन्नं होति”^५ भन्ने मूल सूत्रको वाक्यद्वारा स्पष्ट हुन्छ ।

१. जा. अ. क. III. पृ. ९९-१००, नं. ३४६.

२. ‘वृहत्फल’ ब्रह्मलोक चतुर्थध्यानको भूमि हो भन्ने कुरा अगाडि उल्लिखित दोश्रो सूत्रको पादटिप्पणीबाट स्पष्ट हुन्छ ।

३. I. पृ. १६२: बकब्रह्मसुत्तवण्णना, ब्रह्मसंयुत्तं ।

४. II. पृ. ३४०: ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तवण्णना ।

५. म. नि. I. पृ. ३९९: ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तं ।

‘सो बक ब्रह्माको आयु कतिसम्म थियो’ भन्ने बारेमा बक ब्रह्मासूत्रमै^१ “सतं सहस्सं निरब्बुदानं” अर्थात्—“शतसहस्र निरब्बुदं आयु रहेको कुरा पनि मलाई थाहाछ” भनी भगवान्‌ले भन्नु भएको वाक्यद्वारा प्रष्ट हुन्छ ।

अर्थकथाको बनाइ अनुसार माथि उल्लिखित ५०० कल्प आयुको कुरा र मूल सूत्रको बनाइ अनुसार ‘निरब्बुद’ (= निरब्बुद) आयु रहेको कुराबाट चिन्तकहरूलाई—यी बुइ कुराका विषयमा—स्व-बुद्धिले केलाई हेर्नुपर्ने अवस्था आएको छ । हुनत पालि साहित्यमा भिन्नाभिन्नं संख्यालाई एकै नाम रहेको र एकै संख्यालाई भिन्नाभिन्नं नाम रहेको पनि यत्रतत्र नपाइएको होइन^२ ।

१. सं. नि. I. पृ. १४४: बकब्रह्मसुत्तं, ब्रह्मसंयुत्तं ।

२. ‘निरब्बुद’ भनेको गिन्ती संख्याको एक नाम हो । यसको विवरण क्रम अगाडिको दोश्रो सूत्रको पादटिप्पणीमा उल्लेख गरिसकेको छु ।

३. दृष्टान्तको रूपको लागि अभिधानपदीपिकाको गा. नं. ४७४ मा:—

“सतं सहस्सं नहुतं,

लक्खं कोटि पकोटियो,

कोटिप्पकोटि नहुतं,

तथा निन्नहुतं पिच ।” भन्ने उल्लेख भए अनुसार

हजार पछिको संख्यालाई ‘नहुत’ (= नयुत) र प्रकोटि पछिको संख्यालाई पनि ‘नहुत’ भनिएको छ । यसबाट दुवै संख्यालाई एकै नामले चिनाएको कुराको पुष्ट्याई हुन्छ ।

चतुर्थध्यानको भूमि 'वृहत्फल' लोकमा उत्पन्न भई बक ब्रह्मा क्रमशः त्यसस्रोकबाट च्युत हुँदा तल्लो तल्लो ध्यानको भूमिमा उत्पन्न भई अन्तमा प्रथम ध्यानको भूमिको उत्कृष्ट श्रेणीमा उत्पन्न भए । जुन भूमिको आयु प्रमाण एक कल्प मात्र थियो' । अर्थात् महाब्रह्माहरूको भूमिमा एक कल्प आयुलिई बक ब्रह्मा उत्पन्न भए ।

प्रथमध्यान भूमिमा उत्पन्न भएपछि शुरु शुरुमा उनले अतीत समयमा आफूले गरेका पुण्यहरूको पनि संस्मरण गर्दथे र आफू कुनलोक-

कुनै पनि देश र समाजको संख्या गणनाको नाम समय समयमा बदलिँदै जान्छन् नै अतः एक समयको संख्या गणनाक्रमलाई अर्को समयमा निश्चित रूपले जान्नु गहारो पठ्ठ । भनौंकि अधि अधि हाम्रै नेपालमा धानी, मन, माना, पाथी आदि चलन भइरहेकोमा हाल नापको ठाउँमा तौलले ठाउँ लिँदैछ । माना पाथीको सट्टा 'किलोग्राम', 'क्विन्टल' भन्ने आदि चलन ल्याउन लगाइरहेको देखिन्छ । आफ्नो प्राचिनकालदेखि चलि आइरहेको संस्कृतिलाई समानता (Uniformity) को नाममा अर्काको संस्कृतिलाई अपनाइरहेछ । केही समय पछि अर्को परम्पराले 'माना' 'पाथी' 'धानी' 'सेर' भन्ने नै नजान्ने हुनसक्छ ।

१. पपं. सू. II. पृ. ३४०: ब्रह्मनिमन्तनिक सुत्तवण्णना; सार. प. I. पृ. १६२: बकब्रह्मसुत्तवण्णना, ब्रह्मसंयुत्त' । प्रथमध्यानको उत्कृष्ट भूमिको आयु एक कल्प हुन्छ भन्ने कुरा अगाडिको पादटिप्पणीमा उल्लेख भइसकेको छ ।

बाट कुनलोकमा उत्पन्न भएँ भन्ने कुराको पनि संस्मरण गर्न सक्दथे । यसवेलासम्म उनीमा शाश्वत दृष्टि थिएन । तर समय बित्दै गएपछि उपरोक्त दुवै कारणहरूको संस्मरण गर्न पनि सकेनन् र यी कुराहरू चटककै बिसै पनि । यति भएपछि उनमा “यही ब्रह्मलोक नै शाश्वत हो, ध्रुव हो, नित्य हो” भन्ने दृष्टि उत्पन्न भयो र जुन विचारलाई उनले दृढतापूर्वक विश्वास पनि गर्नथाले । यतिमात्र होइन “यो बाहेक अरु कुनै सत्य छैन” भन्ने गलत विश्वास पनि उनले गर्न थाले ।

“अनित्य तथा अशाश्वत” भइकन पनि “नित्य तथा शाश्वत हो” भन्ने दृढविश्वासलाई नै ‘मिथ्यादृष्टि’ भनिएको हो । त्यसैले ब्रह्म-निमन्तनिक सूत्रले—“तेन खो पन भिक्खवे समयेन बकस्स ब्रह्म नो एवरूपं पापकंदिट्ठिगतं उप्पन्नं होति—इदं निच्चं, ... इतो च पनञ्जं उत्तरि निस्सरणं नत्थि^१” भनी उल्लेख गरेको हो । अर्थात्—त्यसबखत बक ब्रह्माको मनमा ‘यो नित्य हो, ... यो भन्दा अरु निश्शरण (= मुक्ति) छैन’ भन्ने गलत धारणा उत्पन्न भएको थियो ।

यस्तै अवस्थामा कोशल राज्यको उक्कट्टामा बसिरहनु भएका भगवान् बुद्धले आफ्नो ध्यानदृष्टिद्वारा बक ब्रह्माको त्यस कल्पनालाई बुझ्नु भई उनलाई त्यस गलत दृष्टिबाट हटाई असल-दृष्टिमा राख्नको-निमित्त र अतीत समयमा उनी आफ्नो आचार्य पनि रहेको हुँदा—

१. पपं सू. II. पृ. ३४०: ब्रह्मनिमन्तनिकमुत्तवण्णना ।

२. म. नि. I. पृ. ३९९: ब्रह्मनिमन्तनिकमुत्तं; सं. नि. I. पृ. १४५: बकब्रह्ममुत्तं, ब्रह्मसंयुत्तं ।

आचार्यप्रति कर्तव्य निभाउने विचारले पनि—भगवान् बुद्ध त्यसलोकमा जानु भएको हो भन्ने कुरा मूल सूत्र तथा अर्थकथाहरूको अध्ययनद्वारा अवबोध हुन्छ । त्यसैले मूल सूत्रले “अथ ह्वाहं, भिक्खवे, बकस्स ब्रह्म_१ नो चेतसा चेतोपरिखितक्कमञ्जाय” भन्ने आदि कुरा उल्लेख गरेको हो^१ । यसको अनुवाद अगाडिको पहिलो सूत्रमा भएको छ ।

अगाडि उल्लिखित मूल सूत्र अनुसार बक ब्रह्मासँग बुद्धले कुरा गरिरहेको वेलामा पापी मार एक ब्रह्माको शरीरमा आवेश भई बक ब्रह्माको पक्षलिई उनले कुरा सुनाएका थिए । यस वाक्यद्वारा चिन्तकहरूको मनमा एक प्रश्न चिन्ह खडागर्छ कि—किन यी पापी मारले त्यसो गरेका होलान् ?

यस सम्बन्धमा पपञ्चसूदनोले जुन स्पष्टिकरण दिएको छ सो कुरा अगाडिको पहिलो सूत्रको पादटिप्पणीमा लेखिसकेको छु । अतः कारणहरू त्यसैबाट प्रष्ट भएका छन् ।

किन्तु यहाँ यति नै विचारणीय छ कि—सत्तवस्सानुबन्धन-सुत्तमा^२ बुद्धको दोष पत्तो लगाउन सात वर्षसम्म लगातार मारले बुद्धको पीछा गरेका थिए भनी जुन कुरो उल्लेख भएको छ—यो सोही सात वर्षको बीचमा हो कि अथवा अरु कुनै समयमा हो ?

१. म. नि. I. पृ. ३९९: ब्रह्मनिमन्तनिकमुत्तं; सं. नि. I. पृ. १४३: बकब्रह्मसुत्तं ब्रह्मसंयुत्तं ।

२. सं. नि. I. पृ. १२१: मारसंयुत्तं ।

यसबारेमा पपञ्चसूदनीको^१ “कालेन कालं सत्थारं आवज्जेति अज्ज समणो गोतमो कतरस्मि गामे वा निगमे वा वसती’ ति” अर्थात्—‘आज श्रमण गौतम कुन गाउँमा अथवा कुन निगममा बसिरहेका छन् भनी समय समयमा शास्ताको संस्मरण मारले गर्दथे’ भन्ने वाक्य र सत्तवस्सानुबन्धनमुक्तको^२—“तेनखो पन समयेन मारो पापिमा सत्तवस्सानि भगवन्तं अनुबन्धो होति ओतारापेक्खो-...” अर्थात्—‘तेसबखत पापी मारले भगवान्को दोष खोज्दै सात वर्षसम्म लगातार पीछा (= अनुबन्धो) गरेका थिए’ भन्ने वाक्य - यी दुवै वाक्यहरूलाई केलाई हेर्दा— सात वर्षभित्र पढेन भन्ने कुराको निष्कर्षमा पुग्नसकिन्छ । किनभने सत्तवस्सानु बन्धनको उद्देश्य छिद्रगवेषणा अथवा दोष खोज्नु थियो । तर यहाँ दोष खोज्ने उद्देश्य देखिदैन । यहाँ त ‘आफ्नो विषयबाट बुझले ब्रह्माहरूलाई मुक्त न पारून्’ भन्ने उद्देश्य देखिन्छ । पपञ्चसूदनीले^३ पनि यस्तै कुरा उल्लेख गरेको छ । जस्तै—

“याव तत्थ धम्मकथं कथेत्वा ब्रह्मानं मम विसया नातिक्कमेति, तावगन्त्वा धम्मवेसनाय विच्छिन्दं करिस्सामीति सत्थुपदानुपविको गन्त्वा ब्रह्मगणस्स अन्तरे अविस्समानेन कायेन अट्ठासि” अर्थात् - धर्मदेशना गरी बुझले ब्रह्मगणहरूलाई मेरो विषयबाट मुक्त गरी लंजानुभन्दा अगाडि नै त्यहाँ गई उनको धर्मदेशनामा बाधा पुऱ्याइदिनेछु ।”

१. II. पृ. ३३७.

२. सं. नि. I. पृ. १२१: मारसंयुत्तं ।

३. II. पृ. ३३७: ब्रह्मनिमन्तनिकमुत्तवण्णना ।

अतः दोष हेतुं उद्देश्यलिई जुन सात वर्षसम्म मारले बुद्धको पीछा गरे—यो समय—त्यस सात वर्षभित्र पर्वोरहेनछ भन्ने कुरा प्रष्ट-संग बुझ्न सकिन्छ ।

जब बुद्धको सम्झाइबाट प्रथमतः बक ब्रह्माले सम्झन सकेनन् तब बुद्धले उनलाई उनको अतीतकथा तथा अतीत समयमा उनको कस्तो शक्ति थियो भन्ने आदि कुराहरू सुनाउनु भएपछि बक ब्रह्मा यसबाट प्रभावित मात्र भएका होइनन् अपितु आफ्नो पूर्व कुराहरूको अनुस्मरण पनि गरेका थिए । यसबाट उनी विरक्तिई आफ्नो त्रुटीलाई “त्रुटी” भनी स्वीकार गरी बुद्धप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दै उनले बुद्धको प्रशंसा पनि गर्नथाले । त्यहाँदेखि ‘यही शाश्वत हो, यही नित्य हो’ भन्ने जस्ता उनको गलत धारणा पनि हटेर गयो’ । त्यसैले मूल सूत्रले यस्तो उल्लेख गरेको हो ।

“अद्वा पजानासि ममेतमायु’,
अञ्जम्पि जानासि तथा हि बुद्धो ।
तथा हि त्यायं जलितानु भावो,
ओभासयं तिट्ठति ब्रह्मलोके” ॥”

अरू कुराहरू अगाडि अनुदित मूल सूत्रहरू र त्यसको पाद-टिप्पणीहरूबाट प्रष्ट भएकै छन् ।

x

x

x

१. पपं. सू. II. पृ. ३४२: ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तवण्णना ।

२. सं. नि. I. पृ. १४५: बकब्रह्मसुत्तं, मारसंयुत्तं ।

केही बक नामहरू

(१) बक - यो बकुल्लाको नाम हो । अभि. धा. प. गा. नं. ६४२.

(२) बक (राजा)—यिनी एक राजा हुन् । यसको कुरा कुणालजातकट्टकथाभा वर्णित छ । कुणाल भन्ने चरा नै अघि बक राजा थिए । त्यस समय बक राजाले एक दरिद्री तथा कुरुपिणी स्त्रीको स्पर्शमा मुग्ध भई उसलाई राखेका थिए । जा. अ. क. VI. पृ. २७४: कुणालजातकं, नं. ५३६.

(३) बक (ब्रह्मा)—यिनी उही ब्रह्मा हुन् जसको कुरा यहाँ उल्लेख गरेको छ ।

(४) बक (जातकं)—यो एक जातकको नाउँ हो । यस जातकमा एक बकुल्लाले पानी सुकेको पोखरीका माछाहरूलाई सखाब पारेका कुराहरू छन् । पछि एक गंगटाले सो बकुल्लाको ब्याहा देखाइ-दिएको थियो । त्यस समय बोधिसत्त्व एक वृक्षदेवता थिए । जा. अ. क. I. पृ. १६५: बकजातकं, नं. ३८.

(५) बक (जातकं)—यो पनि एक जातकको नाम हो । यस जातक अनुसार बोधिसत्त्व एक माछा भई जन्मेका थिए । 'माछा

[४२८]

बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव

समात्छु' भनी बसिरहेको एक बकुल्लालाई पानीको लहरद्वारा भगाएर पठाएको थियो । जा. अ. क. I. पृ. ५३६: बकजातकं, नं. २५६.

(६) बक ब्रह्म (जातकं)—यो पनि एक जातकको नाम हो । भगवान् बुद्धले यस जातकका कुराहरू बक ब्रह्माकै कारणमा सुनाउनु भएको थियो । जा. अ. क. III. पृ. २५२: बकब्रह्मजातकं, नं. ४०५.

×

×

×

मूल सूत्र—

१—शाश्वत हो भन्ने दृष्टि

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेत-
वनाराममा बस्नु भएको थियो । त्यसवेला भगवान्ले भिक्षुहरूलाई
“भिक्षुहो !” भनी आमन्त्रण गर्नुभयो ।

“मद्दन्त” भनी ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । अनि
भगवान्ले यसो भन्नुभयो—

“भिक्षुहो ! एक समय म उक्कट्टास्थित^२ सुभग वनको
शाळराज रूखमनी बसिरहेको थिएँ । भिक्षुहो ! त्यसवखत बक
ब्रह्माको (मनमा) ‘यो नित्य हो, यो ध्रुव हो, यो शाश्वत हो, यो केवल
(—अखण्ड) हो, यो अच्युत धर्म हो; यो न जन्मिन्छ, न जीर्ण हुन्छ,

१. म. ति. I. पृ. ३९९; ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तां, अ. क. II. पृ. ३३६.

२. उक्कट्टा भन्ने नगर कोशल राज्य अन्तर्गतको हो । यस सम्बन्धमा
लेखकको बु. ब्रा. पृ. १३८ र २८० मा हेर्नु ।

न मरण हुन्छ, न च्युत हुन्छ, न उत्पन्न नै हुन्छ;—यो भन्दा अरू निश्शरण (=मुक्ति) छैन।' भन्ने गलत-दृष्टि उत्पन्न भएको थियो ।

“भिक्षुहो ! अनि मैले आफ्नो चित्तले बक ब्रह्माको चित्त-वितर्कना (=विचार) लाई जानी जस्तै—कुनै बलवान् पुरुषले खुम्चेको बाहुलाई पसाछ अथवा पसारेको बाहुलाई खुम्च्याउँछ त्यस्तै गरी— म उक्कट्टास्थित सुभगको शालराज रूखमनी अन्तर्धान भई त्यस ब्रह्मलोकमा प्रकट भएँ ।

“भिक्षुहो ! अनि मलाई बक ब्रह्माले टाढैदेखि आइरहेको देखे । देखेर उनले मलाई यसो भने— ‘मारिष ! आउनुहोस्, मारिष ! तपाइको स्वागत छ; धेरै दिनपछि तपाइले यहाँ आउने काम गर्नुभयो । (यति भनी मलाई यस्तो भने—) ‘मारिष ! यो नित्य हो, यो ध्रुव हो, यो शाश्वत हो, यो केवल (=अखण्ड) हो, यो अच्युत धर्म हो; यो न जन्मिन्छ, न जीर्ण हुन्छ, न मरण हुन्छ, न च्युत हुन्छ, न उत्पन्न नै हुन्छ;—यो भन्दा अरू निश्शरण (=मुक्ति) छैन ।’

“भिक्षुहो ! यस्तो भन्दा बक ब्रह्मालाई मैले यस्तो भने— ‘अहो ! बक ब्रह्मा अविद्यामा परेका छन्, अहो ! बक ब्रह्मा अविद्यामा परेका छन् । भो ! जहाँ कि बक ब्रह्मा, अनित्यलाई नै नित्य भन्दछन्, अध्रुवलाई नै ध्रुव भन्दछन्, अशाश्वतलाई नै शाश्वत भन्दछन्, अ-केवललाई नै केवल भन्दछन्, च्युतलाई नै अच्युत भन्दछन्; जो जन्म,

१. ब्रह्मलोक र ब्रह्मत्वकै बारेमा यस्तो विश्वास थियो । पपं. मू. II.

पृ. ३३६: ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तवण्णना ।

जरा, मरण, च्युत तथा उत्पन्न हुन्छ, त्यसैलाई—‘यो न जन्मिन्छ, यो न जरा हुन्छ, यो न मरण हुन्छ, यो न च्युत हुन्छ, यो न उत्पन्न हुन्छ’ भन्दछन् । योभन्दा अरू निश्शरण (= मुक्ति) भइकन पनि बक ब्रह्मा ‘योभन्दा अरू निश्शरण छैन’ भनी भन्दछन् ।’

मार आवेश

“भिक्षुहो ! अनि पापी मार, एक पारिषद ब्रह्माको शरीरमा आवेश भई^१ (= अन्वाविसित्वा) मलाई यसो भने—

‘भिक्षु ! भिक्षु !! वहाँलाई (बक ब्रह्मालाई) बेखुश न पार, बेखुश नपार । भिक्षु ! वहाँ ब्रह्मा, महाब्रह्मा हुनुहुन्छ । वहाँ पराजित नहुने विजेता हुनुहुन्छ, वहाँ साँच्चैकै वशवर्ती हुनुहुन्छ, वहाँ ईश्वर, कर्ता = निर्माता^२, श्रेष्ठ, स्रष्टा^३ (= सिर्जना गर्ने) वशीप्राप्त तथा

१. महाब्रह्माहरूको शरीरमा मार आवेश हुन नसक्ने भएकोले एक पारिषद ब्रह्माको शरीरमा आवेश भएका हुन् भनी पपं. सू. II. पृ. ३३७: ब्रह्मनिमन्तनिकमुत्तावण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. लोक बनाउने, लोकको रचना गर्ने तथा पृथ्वी, हिमाल, सुमेरू, चक्रवर्त, महासमुद्र, चन्द्र-सूर्य आदि बनाउने यी नै हुन् भनी मार भन्दछन् । पपं. सू. II. पृ. ३३७.

३. ‘तिमी क्षत्री हौ, तिमी ब्राह्मण हौ, तिमी वैश्य हौ, तिमी शूद्र हौ, तिमी गृहस्थी हौ, तथा तिमी प्रव्रजित हौ’ भनी मनुष्यहरूको वर्गी-

भूत-भव्यहरूका^१ पिता हुनुहुन्छ । भिक्षु ! तिमीभन्दा अघि यो लोकमा जो भ्रमण ब्राह्मणहरू पृथ्वीनिन्दक^२, पृथ्वी जुगुप्सु (= घृणा गर्ने) ; जलनिन्दक, जल जुगुप्सु; तेज निन्दक, तेज जुगुप्सु; वायु निन्दक, वायु जुगुप्सु; भूत^३ (= सत्व) निन्दक, भूत जुगुप्सु; देव निन्दक,

करण गरी, विभाजन गरी अन्तमा पशुहरूलाई पनि 'तिमी ऊँट हौ, तिमी गाई हौ' भन्ने समेत वर्गीकरण गरी सीर्जना गर्ने भन्ने अर्थले 'स्रष्टा' (= सज्जिता) भनी भनिएको हो भनी पपं. सू. II. पृ. ३३७: ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तावण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

१. जन्मिसकेका प्राणीहरूलाई 'भूत' र जन्मिनुभन्दा अगाडि गर्भाधान अवस्थामा रहेका सत्वहरूलाई 'भव्य' भनी भनिन्छ । पपं. सू. II. पृ. ३३७ । अण्डज र जलाबुज सत्वहरू उपरोक्त दुइ अवस्थामा हुन्छन् । संस्वेदज सत्वहरूको हकमा जन्मिनेवेलाको पहिलो चित्ताक्षणको अवस्थालाई 'भव्य' र दोश्रो चित्ताक्षणको अवस्थालाई 'भूत' भनी भनिन्छ । औपपातिक सत्वहरूको हकमा पहिलो ईर्यापथक्षणको अवस्थालाई 'भव्य' र दोश्रो ईर्यापथक्षणको अवस्थालाई 'भूत' भन्दछन् । पपं. सू. II. पृ. ३३७.
२. पृथ्वी आदि महाभूतहरूलाई अनित्य-दुःख-अनात्म हुन् भनी भन्ने-हरूलाई यहाँ 'पृथ्वी निन्दक' भनी भनिएको हो भनी पपं. सू. II. पृ. ३३७: ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तावण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
३. यहाँनिर 'भूत' भनी चातुर्महाराजिक देवलोकदेखि तलसम्मका सत्व-प्राणीहरूलाई भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. २९: मूलपरियाय-सुत्तावण्णना ।

देव जुगुप्सु; प्रजापति निन्दक, प्रजापति जुगुप्सु; तथा ब्रह्मा निन्दक ब्रह्मा जुगुप्सु थिए— उनीहरू शरीर छाडी प्राणविच्छेद भएपछि नीचकाय (= नीचलोक) मा उत्पन्न भए । भिक्षु ! तिमीभन्दा अघि यो लोकमा जो श्रमण ब्राह्मणहरू पृथ्वी प्रशंसक, पृथ्वी अभिनन्दक; जल प्रशंसक, जल अभिनन्दक; तेज प्रशंसक, तेज अभिनन्दक; वायु प्रशंसक, वायु अभिनन्दक; भूत प्रशंसक, भूत अभिनन्दक; देव प्रशंसक, देव अभिनन्दक; प्रजापति प्रशंसक, प्रजापति अभिनन्दक; तथा ब्रह्मा प्रशंसक, ब्रह्मा अभिनन्दक थिए—उनीहरू शरीर छाडी प्राणविच्छेद भएपछि उच्चकाय (= उच्चलोक) मा उत्पन्न भए । भिक्षु ! त्यसो हुनाले तिमीलाई म यसो भन्दछु—अरे मारिष ! तिमीलाई ब्रह्माले जे भन्छन् सोही तिमीले मान । ब्रह्माको वचनलाई उल्लंघन नगर । भिक्षु ! यदि तिमीले ब्रह्माको वचनलाई उल्लंघन गर्नु भन्ने—कुनै पुरुषले आइरहेको श्री (= लक्ष्मी) लाई दण्डाले हानी फर्काए कं अथवा नरकको प्रपातमा खस्ने पुरुषको हातले वा खुट्टाले पृथ्वीमा कहीं पनि आड लिन नसक्ने कं तिम्रो पनि त्यस्तै अवस्था हुनेछ । अरे मारिष ! अतः तिमीलाई ब्रह्माले जे भन्छन् सोही गर, ब्रह्माको वचनलाई उल्लंघन नगर । भिक्षु ! ब्रह्म परिषद भेला भइरहेको के तिमि देख्दैनौं ?'

१. ब्रह्मलोकमा जानु भएका भगवान्लाई पापी मारले कसरी देखे र किन उनले त्यसो भनेका हुन् भन्ने कुराको सम्बन्धमा पपं. सू. II. पृ. ३३७ ले यसरी उल्लेख गरेको छ—

“आफ्नो भवनमा बसी ‘भगवान् बुद्ध कहाँ हुनुहुन्छ र के गर्दै हुनुहुन्छ’ भन्ने विषयमा समय समयमा पापी मारले विचार

“मिक्षुहो ! यसरी मलाई पापी मारले ब्रह्म पारिषदमा पुन्याए’ ।

“मिक्षुहो ! यस्तोभन्दा मैले पापी मारलाई यस्तो भनें—

‘पापिम ! ‘मलाई चिन्दैन’ भनी नठान; पापिम ! म तिमीलाई चिन्दछु । पापिम ! तिमी पापी मार हौ । पापिम ! जो ब्रह्मा हुन्,

गरी हेर्ने गर्दथे । त्यस दिन पनि उपरोक्त कारण विचार गरी हेर्दा भगवान् बुद्ध उक्कटाबाट बक ब्रह्माकहाँ जानु भएको कुरा थाहापाई — ‘भगवान्को उपदेशद्वारा ब्रह्माहरूलाई आफ्नो वशबाट उत्तीर्ण पार्नुभन्दा अगाडि नै धर्मदेशनामा अडचन पुन्याइ दिनपन्यो’ भन्ने विचारलिई पापी मार ब्रह्मलोकमा गई कसैले नदेखने गरी, ब्रह्म पारिषद ब्रह्माहरूका बीच बसीरहेका थिए । जब भगवान्ले बक ब्रह्माको दोष देखाई निन्दागर्न थाल्नुभयो तब बक ब्रह्माको पक्ष लिई कुनै एक पारिषद ब्रह्माको शरीरमा आवेश भई माथि सूत्रमा उल्लेख भए अनुसार भगवान्लाई कुरा सुनाएका हुन् । महाब्रह्मा वा ब्रह्मपुरोहित ब्रह्माको शरीरमा भने यिनले आवेश गर्न सक्दैनथे, त्यसैले पारिषद ब्रह्माहरूमध्ये एक ब्रह्माको शरीरमा आवेश भई त्यसो भनेका हुन् ।”

१. ‘ब्रह्म पारिषदमा पुन्याए’ भनी भनेको अर्थ हो—‘यदि तिमी ब्रह्माको वचन सुन्छौ भने तिमी पनि यी तेजिला ब्रह्म पारिषद ब्रह्माहरू समान हुनसक्नेछौ’ भनी भनेको हो । पपं. सू. II. पृ. ३३८: ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तावण्णना ।

जो ब्रह्मपरिषद हुन्, जो ब्रह्मपारिषदध हुन्—तिनीहरू सबै तिम्न हातमा छन्, तिनीहरू सबै तिम्न वशमा छन्। पापिम ! तिमीलाई यस्तो लाग्छ कि—‘यिनीहरू पनि मेरा हातमा छन्, यिनीहरू पनि मेरा वशमा छन्’। पापिम ! तर म तिम्नो हातमा छैन, म तिम्नो वशमा पनि छैन ।’

बक ब्रह्माको दमन

“भिक्षुहो ! यस्तो भन्दा बक ब्रह्माले मलाई यसो भने—

‘मारिष ! मैले त नित्यलाई नै नित्य भन्दछु, ध्रुवलाई नै ध्रुव भन्दछु, शाश्वतलाई नै शाश्वत भन्दछु, केवललाई नै केवल भन्दछु, अच्युतलाई नै अच्युत भन्दछु; जो जन्मिन्न, जो जीर्ण हुन्न, जो मरण हुन्न, जो च्युत हुन्न, जो उत्पन्न हुन्न—त्यसैलाई म ‘यो जन्मिन्न, यो जीर्ण हुन्न, यो मरण हुन्न, यो च्युत हुन्न, यो उत्पन्न हुन्न’ भनी भन्दछु। यो भन्दा अरु निश्शरण नभएकोले मैले ‘यो भन्दा अरु निश्शरण (= मुक्ति) छैन’ भनी भनेको हुँ। भिक्षु ! तिमीभन्दा अघि यो लोकमा त्यस्ता भ्रमण ब्राह्मणहरू थिए—जसको तपस्याकर्म तिम्ना सबै आयुप्रमाण जति नै थिए। उनीहरूले—‘अरु उत्तरोत्तर मुक्ति भएकोमा अरु उत्तरोत्तर मुक्ति छ भन्ने र अरु उत्तरोत्तर मुक्ति नभएकोमा अरु उत्तरोत्तर मुक्ति छैन’ भन्ने कुरा पनि जान्दथे। त्यो म तिमी भिक्षुलाई यस्तो भन्दछु—‘तिमीले अरु उत्तरोत्तर मुक्तिलाई देख्नसक्ने छैनौ, यो त तिम्नो लागि

केवल कष्ट र परिश्रम मात्र हुनेछ^१ । भिक्षु ! यदि तिमिले पृथ्वीलाई स्वीकानेछौ (= अज्जेसिस्सति) भने तिमि मेरो निकटमा बस्ने हुनेछौ (= ओपसायिको), मेरो ठाउँमा बस्ने (= वत्थुमायिको) हुनेछौ, मैले अह्माएको काम पनि गर्नसक्ने हुनेछौ । भिक्षु ! यदि तिमिले आपलाई... तेजलाई... वायुलाई... भूतलाई... देवलाई... प्रजालाई... तथा ब्रह्मालाई स्वीकानेछौ भने तिमि मेरो निकटमा बस्ने हुनेछौ, मेरो ठाउँमा बस्ने हुनेछौ, मैले अह्माएको काम पनि गर्नसक्ने हुनेछौ^२ ।'

(भगवान् भन्नुहुन्छ—)

‘ब्रह्मे ! म पनि जान्दछु कि—यदि पृथ्वीलाई स्वीकारेमा (= पृथ्वी नित्य हो भनी स्वीकारेमा) म तिम्रो निकटमा बस्नसक्ने

१. यहाँनिर बक ब्रह्माले बुद्धलाई—अधिका श्रमण ब्राह्मणहरूले तिम्रा जीवनकाल जतिकै तपस्या गरेर उत्तरोत्तर विमुक्तिलाई जानेका थिए भने तिमिले के जान्न सकौला र तिमि त हिजो मात्रै जन्मेका हौ, अर्जै तिम्रो मुखमा दूधको गन्ध पनि हटेको छैन । बरू तिमिले मेरो कुरा सुनेमा तिमि मछेउँ आउन सक्नेछौ भन्दै फोस्टै ‘यो त तिम्रो लागि केवल कष्ट र परिश्रम मात्रै हुनेछ’ भनी भनेका हुन् ।
पपं. सू. II. पृ. ३३८: ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तवण्णना ।

२. अहंभावमा लुब्ध भएका बक ब्रह्माले यी वचनहरूद्वारा फोस्टै बुद्धलाई चाँडै धपाएर पठाउने नियत गरी अप्रिय कुराहरू सुनाएका हुन् भनी पपं. सू. II. पृ. ३३९: ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको हो ।

हुनेछु, तिम्रो ठाउँमा बस्नसक्ने हुनेछु, तिम्रो अह्माएको काम पनि गर्नसक्ने हुनेछु । यदि आपलाई...तेजलाई...बायुलाई...भूतलाई...देवलाई...प्रजालाई...तथा ब्रह्मालाई स्वीकारेमा म तिम्रो निकटमा बस्नसक्ने हुनेछु...। ब्रह्म ! अह म तिम्रो गति^१ पनि जान्दछु, तिम्रो प्रभाव पनि जान्दछु कि—बक ब्रह्मा यति महर्द्विक छन्, बक ब्रह्मा यति महानुभाव छन् र बक ब्रह्मामा यति व्यक्तित्व छ ।’

(बक ब्रह्मा भन्दछन्—)

‘मारिष ! कसरी तिम्रो मेरो गति जान्दछौ र मेरो प्रभाव पनि जान्दछौ कि—बक ब्रह्मा यति महर्द्विक छ, बक ब्रह्मा यति महानुभाव छ र बक ब्रह्मामा यति व्यक्तित्व छ ?’

Dhamma.Digital

(भगवान् भन्नुहुन्छ—)

१. बक ब्रह्माको अहंमता युक्त कुरा सुनेर उनलाई निग्रह गरी सम्झाउनाकोनिमित्त भगवान्ले ‘अह म तिम्रो गति पनि जान्दछु’ भन्ने आदि कुरा भन्नुभएको हो र अह उनले बिसिसकेको अधिल्लो ब्रह्मलोकका कुराहरू पनि सुनाउनु भएको थियो भनी पपं. सू. II. पृ. ३३९ मा उल्लेख भएका छन् । बक ब्रह्माका अधिल्ला जन्मका कुराहरू सं. नि. I. पृ. १४३: बकब्रह्मसुत्तमा समुल्लेख भएको पाइन्छ, जुन सूत्रको अनुवाद अगाडि पाइने छ ।

१-“यावता चन्दिम सुरिया^१, परिहरन्ति दिसाभन्ति विरोचना ।
ताव सहस्सधा लोको, एत्थते वत्तते^२ वसो ।

२-“परो परं च जानासि, अथो रागविरागिनं ।
इत्थभावव्वथाभावं, सत्तानं आगतिं गतिं’ ति ॥”

अर्थ —

१-“जति यो लोकमा चन्द्रसूर्यहरू आफ्ना प्रकाश फंलाई विचरण
गर्छन्— ती सहस्रप्रकारका लोकमा तिम्रो वश छ ।

२-“यो लोकमा आउने र परलोकमा जाने सरागी, विरागी
तथा उच्च-नीच सत्वहरूलाई पनि तिम्रो जान्नसक्छौ ।”

‘ब्रह्मे ! यसरी म तिम्रो गति पनि जान्दछु, तिम्रो प्रभाव पनि
जान्दछु—यति महाद्विक छन् बक ब्रह्मा, यति महानुभाव छन् बक ब्रह्मा,
बक ब्रह्मामा यति व्यक्तित्व छ ।

‘ब्रह्मे ! अर्को पनि काय (=लोक) छ—त्यो तिम्रो जान्दैनौ,
त्यो तिम्रो देख्दैनौ— जो म जान्दछु, जो म देख्दछु । ब्रह्मे ! आभास्वर
(=आभस्सर) मझे काय (=लोक) छ । जहाँबाट च्युत भई तिम्रो
यहाँ उत्पन्न भयौ । धेरै समयसम्म यहाँ बसिसकेको हुनाले तिम्रोले त्यो
(कुरा) विसिबक्यौ । त्यसैले तिम्रो त्यो जान्दैनौ, देख्दैनौ । जो म

१. वर्मीमा: ‘चन्दिमसूरिया’ ।

२. सिंहल, स्याम र रोमनमा: ‘वत्तती’ ।

जान्दछु, देख्दछु । ब्रह्मे ! यसप्रकार पनि अभिज्ञामा तिमी समान नै छैन भने कसरी म तिमीभन्दा तल हुन्छु ? बरू म नै तिमीभन्दा माथि छु । ब्रह्मे ! शुभकृत्स्ना (= सुभकिष्णा) भन्ने काय छ, वृहत्फल (= वेहफल) भन्ने काय (= लोक) छ, अभिभू भन्ने काय छ, तर त्यो तिमी जान्दैनौ, देख्दैनौ । जो म जान्दछु, देख्दछु । ब्रह्मे ! यसप्रकार पनि अभिज्ञामा तिमी समान नै छैन भने कसरी म तिमीभन्दा तल हुन्छु ? बरू म नै तिमीभन्दा माथि छु । ब्रह्मे ! मैले पृथ्वीलाई पृथ्वी भन्ने जानी—जहाँसम्म पृथ्वीको पृथ्वीत्वद्वारा अनुभूत नहुने (निर्वाण) हो—त्यसैलाई जानेर पृथ्वी भन्ने भएन, पृथ्वीको पनि भएन, पृथ्वीबाट पनि भएन, पृथ्वी मेरो भन्ने पनि भएन, (अनि) पृथ्वीको अभिनन्दन पनि गरिन । ब्रह्मे ! यसप्रकार पनि अभिज्ञामा तिमी समान नै छैन भने कसरी म तिमीभन्दा तल हुन्छु ? बरू म नै तिमीभन्दा माथि छु । ब्रह्मे ! आपलाई पनि...तेजलाई पनि...वायुलाई पनि...भूतलाई पनि...देबलाई पनि...प्रजापतिलाई पनि...ब्रह्मा-

१. बक ब्रह्माको घमण्डलाई तोड्नकोनिमित्त भगवान्ले आभास्वरादि ब्रह्मलोकका कुराहरू भन्नुभएको हो । सहस्र गतिका कुराहरूसम्म यिनले जान्न सक्थे र यिनको घमण्ड निकै ठूलो थियो । त्यसैले भगवान्ले यिनलाई 'तिमी त सहस्री ब्रह्मा ह्वौ' अर्थात् सहस्र प्रकारका गतिहरूलाई जान्न सक्ने ह्वौ भनी भन्नु हुँदै—अरूले त दुइ सहस्र, तीन सहस्र, तथा चार सहस्रदेखि लिएर शतसहस्रसम्म पनि देख्न सक्ने ब्रह्माहरूको प्रमाण छैन भने तिम्रो त के कुरा भनी निग्रह गर्नुभएको हो । पपं. सू. II. पृ. ३३९.

यिनी परापूर्वकालमा अक्षुण्ण ध्यानी भई, समापत्ति लाभ गरी त्यसैको प्रभावद्वारा चतुर्थ ध्यानको ५०० कल्पसम्म आयु हुने वृहत्फल ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भएका थिए । पछि उनी क्रमैसँग तलतिर तलतिर खस्दै कल्पायु हुने प्रथम ध्यानको भूमिमा उत्पन्न भएका थिए । हुँदा हुँदै अघि अधिका कुराहरू बिसैर पछि 'यही नै नित्य हो' भन्दै सोही ब्रह्मलोकलाई नै शाश्वत तथा ध्रुव हो भन्ने विश्वास उनमा उत्पन्न भएको थियो । पपं. सू. II. पृ. ३४०: ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तवण्णना ।

यहाँनिर माथि लेखिएको अथवा सूत्रमा उल्लेख भएको 'वृहत्फल' भन्ने ब्रह्मलोक कुन तलामा पर्छ भन्ने कुरा जान्नकोनिमित्त विभङ्गपालिमा उल्लेख भएका निम्न कुराहरू जान्न योग्य छ ।

- (क) (१) कम प्रमाणले प्रथम ध्यानको अभ्यास गर्नेहरू ब्रह्म पारिषद भन्ने देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् र यिनीहरूको आयु कल्पको तृतीयांश हुन्छ ।
- (२) मध्यम प्रमाणले प्रथम ध्यानको अभ्यास गर्नेहरू ब्रह्म-पुरोहित देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् र यिनीहरूको आयु आधा कल्प हुन्छ ।
- (३) उत्तम प्रमाणले प्रथम ध्यानको अभ्यास गर्नेहरू महाब्रह्मा देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् र यिनीहरूको आयु एक कल्प हुन्छ ।

- (ख) (१) कम प्रमाणले द्वितीय ध्यानको अभ्यास गर्नेहरू परित्ताभा देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् र यिनीहरूको आयु दुइ कल्प हुन्छ ।
- (२) मध्यम प्रमाणले द्वितीय ध्यानको अभ्यास गर्नेहरू अप्रमाणभा देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् र यिनीहरूको आयु चार कल्प हुन्छ ।
- (३) उत्तम प्रमाणले द्वितीय ध्यानको अभ्यास गर्नेहरू आभास्वर देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् र यिनीहरूको आयु आठ कल्प हुन्छ ।
- (ग) (१) कम प्रमाणले तृतीय ध्यानको अभ्यास गर्नेहरू परित्त-शुभा देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् र यिनी-हरूको आयु सोह्र कल्प हुन्छ ।
- (२) मध्यम प्रमाणले तृतीय ध्यानको अभ्यास गर्नेहरू अप्रमाणशुभा देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् र यिनीहरूको आयु बत्तीस कल्प हुन्छ ।
- (३) उत्तम प्रमाणले तृतीय ध्यानको अभ्यास गर्नेहरू शुभकृत्स्ना देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् र यिनीहरूको आयु चौसठ्ठी कल्प हुन्छ ।
- (घ) चतुर्थ ध्यानको अभ्यास गर्नेहरूका—(१) आरम्भण नानात्व, (२) मनस्कार नानात्व, (३) छन्द नानात्व, (४) प्रणिधी नानात्व, (५) अधिमोक्ष नानात्व,

(६) अभिनीहार नानात्व तथा (७) प्रज्ञा नानात्वका प्रभेदानुसार— १—केही असंज्ञसत्व देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन्, २—केही बृहत्फल देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन्, ३—केही अविहा देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन्, ४—केही अतप्ता देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन्, ५—केही सुदर्शा देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन्, ६—केही सुदर्शी देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन्, ७—केही अकनिष्ठ देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन्, ८—केही आकाशानन्त्यायतन देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन्, ९—केही विज्ञानन्त्यायतन देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन्, १०—केही आकिञ्चन्यायतन देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् तथा ११—केही नैवसंज्ञानासंज्ञायतन देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् ।

यीमध्येमा (१-२) असंज्ञसत्व र बृहत्फल देवताहरूको आयु पाँच शय (५००) कल्प हुन्छ ।

(३) अविहा देवताहरूको आयु एक हजार (१,०००) कल्प हुन्छ ।

(४) अतप्ता देवताहरूको आयु दुइ हजार (२,०००) कल्प हुन्छ ।

(५) सुदर्शा देवताहरूको आयु चार हजार (४,०००) कल्प हुन्छ ।

(६) सुदर्शी देवताहरूको आयु आठ हजार (८,०००) कल्प हुन्छ ।

(७) अकनिष्ठ देवताहरूको आयु सोह्र हजार (१६,०००) कल्प हुन्छ ।

(८) आकाशानन्त्यायतनमा पुग्ने देवताहरूको आयु बीस हजार (२०,०००) कल्प हुन्छ ।

(९) विज्ञानन्त्यायतनमा पुग्ने देवताहरूको आयु चालीस हजार (४०,०००) कल्प हुन्छ ।

(१०) आकिञ्चन्यायतनमा पुग्ने देवताहरूको आयु साठी हजार (६०,०००) कल्प हुन्छ ।

(११) नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमा पुग्ने देवताहरूको आयु चौरासी हजार (८४,०००) कल्प हुन्छ ।

विभं. पा. पृ. ५०६-०८: उप्पादककम्म-आयुप्पमाणानि, धम्महृदयविभङ्गो ।

उपरोक्त १ देखि ११ सम्मका देवताहरूमध्येबाट ८ देखि ११ सम्मका चारलोकलाई 'अरूपावचर-ब्रह्मलोक' र बाँकी १ देखि ७ सम्मका लोकहरूलाई 'रूपावचर-ब्रह्मलोक' भनी भनिन्छ । अरूपावचर ब्रह्मलोकलाई 'अरूपावचर भूमि' र रूपावचर ब्रह्मलोकलाई 'रूपावचर भूमि' पनि भनिन्छ । विभं. पा. पृ. ५०२-०३: भूमियो, धम्महृदयविभङ्गो ।

लाई पनि .. आभास्वरलाई पनि... शुभकृत्स्नालाई पनि... बृहत्फललाई पनि... अभिभूलाई पनि... तथा सबैलाई पनि सबै भन्ने जानी— जहाँसम्म सबैको सबैपनद्वारा अनुभूत नहुने (निर्वाण) हो— त्यसैलाई जानेर सबै भन्ने भएन, सबैको पनि भएन, सबैबाट पनि भएन, सबै मेरो भन्ने पनि भएन, (अनि) सबैको अभिनन्दन पनि गरिन । ब्रह्म ! यसप्रकार पनि अभिज्ञामा तिमी समान नै छैन भने कसरी म तिमी-भन्दा तल हुन्छु ? बरू म नै तिमीभन्दा माथि छु ।’

(बक ब्रह्मा भन्दछन्—)

‘मारिष ! यदि सबैको सबैपनद्वारा अनुभूत नहुने भए ‘त्यसैलाई जानेर’ भनी भन्दा तिम्रो कुरा रिक्त (= खाली) साबित हुन्छ, तुच्छ (= निरर्थक) साबित हुन्छ’ ।’

-
१. यहाँ ‘सबै’ (=सब्बं =सर्वम्) शब्दको अर्थ ‘सत्काय-दृष्टि’ भन्ने हो । त्यसैले पपञ्चसूदनीले सबै वा सब्बं शब्दको पष्टिकरण दिँदै “सत्था पन सक्कायं सन्धाय सब्बन्ति वदति” भनी उल्लेख गरेको हो । पृ. ३४३: ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तवण्णना ।
 २. यी कुराहरू बक ब्रह्माले आफ्नो वादीताको परिचय दिँदै तथा तर्कको मात्र आधार लिई भगवान्‌ले प्रयोग गर्नुभएको केवल ‘सबै’ (=सब्बं) भन्ने शब्दलाई मात्र समाती ‘यदि सबैपनद्वारा सबैको अनुभूत नहुने भए — ‘अननुभूत’ भनेको हुनेछ’ भन्ने जस्ता तर्क पेश गरेका हुन् । यदि उनले ‘सबै’ भनी केलाई भनिएको हो भन्ने प्रश्न

(भगवान् भन्नुहुन्छ—)

‘(जो) विज्ञान (= जानिने वस्तु), अनिदर्शन (= चक्षु-
विज्ञानको पथमा नआउने), अनन्त (= उत्पत्ति र विनाश नभएको)
तथा प्रभास्वर हो त्यसको अनुभूति पृथ्वीको पृथ्वीत्वद्वारा हुन्न, आपको
आपत्वद्वारा हुन्न, तेजको तेजत्वद्वारा हुन्न, वायुको वायुत्वद्वारा हुन्न,
भूतहरू (= चतुर्माभूतहरू) को भूतत्वद्वारा हुन्न, देवताहरूको देवत्वद्वारा
हुन्न, प्रजापतिको प्रजापतित्वद्वारा हुन्न, ब्रह्माहरूको ब्रह्मत्वद्वारा हुन्न,
आभास्वरहरूको आभास्वरत्वद्वारा हुन्न, शुभकृत्स्नाहरूको शुभकृत्स्नात्व-
द्वारा हुन्न, बृहत्फलहरूको बृहत्फलत्वद्वारा हुन्न, अभिभूको अभिभूत्वद्वारा
हुन्न, सबैको सबैपनले पनि हुन्न’ ।’

गरेको भए कारण प्रष्ट हुने थियो । तर त्यस्तो गर्नु भन्दा अगाडि
उनले ‘तिम्रो कुरा रिक्त साबित हुन्छ’ भन्दै भगवान्लाई मृषावादको
दोषारोपण पनि गरिहाले । त्यसपछि हजारौं गुना वादीवर हुनु
भएका भगवान् बुद्धले उनलाई ‘म सबै (= सब्बं) पनि भन्छु,
अनुभूत नहुने पनि भन्छु’ भन्दै उनलाई अगाडिका कुराहरू बताउनु
भएको हो । पपं. सू. II. पृ. ३४३: ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तवण्णना ।

१. यसमा उल्लेख भएका ‘विज्ञान अनिदर्शन अनन्त तथा प्रभास्वर’
भन्ने पदहरूद्वारा ‘निर्वाण’ लाई लक्षित गरेको छ भनी पपं. सू. II.
पृ. ३४३-४४ ले उल्लेख गरेको छ । त्यस्तै गरी पपंचसूदनीले यो
पनि लेखेको छ कि—‘ब्रह्म ! सबै त्रिभूमिहरूको विषय भएका
तिमीहरूले त्यो विज्ञान-अनिदर्शन-अनन्त-प्रभास्वरलाई सबैको सबै-
पनद्वारा अनुभूत गर्न सक्ने छैनौ’ भनी भगवान्ले आफ्नो वादलाई
कायम गर्नु भएको हो । पपं. सू. II. पृ. ३४४.

ऋद्धि-प्रदर्शन

(बक ब्रह्मा भन्दछन्—)

‘हन्त मारिष ! हेर म तिमिलाई अन्तर्धान पार्ने छु’ ।’

(बुद्ध भन्नुहुन्छ—)

‘हन्त ब्रह्म ! यदि सक्छौ भने मलाई अन्तर्धान^२ पार ।’

“भिक्षुहो ! अनि बक ब्रह्माले ‘श्रमण गौतमलाई अन्तर्धान पार्ने छु, श्रमण गौतमलाई अन्तर्धान पार्ने छु’ भनेर पनि मलाई अन्तर्धान पार्न सकेनन्^३ ।

१. यसभन्दा अधिसम्म बक ब्रह्माले बुद्धसँग कठोर स्वभावले व्यवहार गरेका थिए र सोधे सोधेका कुराहरू सुनी अरू केही भन्ने बाटो नदेखेपछि भगवान्प्रति कोमलपन देखाउने उद्देश्यले विषयलाई अर्कातिर लैजाने विचार गरी उनले यस्तो भनेका हुन् । पपं. सू.

II. पृ. ३४४.

२. यहाँ ‘अन्तर्धान’ भनिएको नदेखिने किसिमका अलौकिक प्रभावलाई भनिएको हो । अर्थात् आफूलाई नदेखाउनु । पपं. सू. II. पृ. ३४४: ब्रह्मानिमन्तनिकसुत्तवण्णना ।

३. यहाँ बक ब्रह्माले आफूमात्र लोप हुन्छु भनेको होइन बल्कि बुद्धलाई पनि लोप गराइदिन्छु भनी घमण्ड गरेका थिए । तर उनले बुद्धलाई लोप गर्ने त परै रहोस् आफू पनि लोप हुन सकेनन् । जुन अन्धकार पार्ने विचार लिई बक ब्रह्माले ‘लोप गर्छु’ भनी भनेका हुन् त्यो पनि गर्न सकेनन् । पपं. सू. II. पृ. ३४४.

“भिक्षुहो ! त्यसपछि मैले बक ब्रह्मालाई भने — ‘हन्त ब्रह्मे !
त्यसोभए मैले तिमीलाई अन्तर्धान पार्ने छु ।’

‘हन्त मारिष ! यदि सक्छौ भने तिमीले मलाई अन्तर्धान पार ।’

“भिक्षुहो ! अनि मैले त्यस्तो ऋद्धिबल प्रयोग गरें—जसद्वारा
त्यतिका ब्रह्माहरू, ब्रह्मपरिषदहरू तथा ब्रह्मपरिषदघहरूले मेरो आवाज
भने सुनुन्, तर मलाई भने नवेखुन्—यसरी अन्तर्धान भएर मैले निम्न
गाथा सुनाएँ—

“भवे बाहं भयं दिस्वा, भवं च विभवेसिनं ।

भवं नाभिवदिं किञ्चि, नन्दि च न उपादियिं’ ति ॥”

अर्थ—

“भव (= संसार) मा भय देखी, भवमै विभवको खोज गरी
भवको प्रशंसा गरिन, नन्दी (= तृष्णा) पनि उत्पन्न गरिन” ।”

१. श्रमण गौतम अन्तर्धान भएको हो वा होइनन् भनी कसैले भन्न
नपाउन् भन्ने विचार गरी लोप भई आवाज सुनाउनु भई गाथा
भन्नुभएको हो । पपं. सू. II. पृ. ३४४: ब्रह्मनिमन्तनिकमुत्तवण्णना ।
२. यो गाथाको साथसाथै भगवान्‌ले चार सत्यका कुराहरू पनि सुनाउनु
भयो र उपदेश अनुसार त्रिलक्षणको विपश्यना ध्यानमा तल्लीन भई
दश हजार जति ब्रह्माहरूले अमृत-मार्गफल साक्षात्कार गरे भन्ने
पनि पपं. सू. II. पृ. ३४५ ले उल्लेख गरेको छ । बकब्रह्म-
जातकले (जा. अ. क. III. पृ. २५६) पनि दश हजार जति
ब्रह्माहरूले आस्रवहरूबाट चित्त विमुक्त पारे भनी उल्लेख
गरेको छ ।

“भिक्षुहो ! अनि ब्रह्मा, ब्रह्मपरिषद तथा ब्रह्मपारिषदचहरूले आश्चर्य अद्भूत भएर यसो भने—

‘अहो, साँच्चैकै आश्चर्य हो ! अहो, साँच्चैकै अद्भूत हो !! अहो, श्रमण गौतमको महर्द्धिकता ! महानुभावता !! यसभन्दा अघि हामीहरूले शाक्यकुलबाट प्रव्रजित हुनु भएका श्रमण शाक्यपुत्र जस्ता अरू कुनै श्रमण वा ब्राह्मणलाई न देख्यौं, न सुन्यौं^१ । भो गौतम ! भव (= संसार) मा रमण गर्ने, भवमा रत हुने तथा भवमै प्रसन्न हुने (हामी) प्रजाहरूलाई तपाइले भवबाट उन्मुक्त पार्नुभयो ।’

१. जब बक ब्रह्माले बुद्धलाई लोप गराउन सकेनन्, न आफूलाई न भगवान्को अगाडि लोप हुनसके, तब उनी यता उता दगुदै विमानभित्र गएर लुक्नथाले, कल्पवृक्षमा लुक्नथाले, जहाँ पायो त्यहाँ टुक्रुकक पनि बसे । बक ब्रह्मा लोप हुन खोज्दा भगवान्ले उनको शक्तिलाई आफ्नो ऋद्धि शक्तिद्वारा दमन गरिराख्नु भएको थियो । त्यसैले उनी लोप हुन नसकेका हुन् । अनि विवश भई यता उता गई लुक्न पनि थाले । यसरी यता उता गई लुक्न लागेको बेलामा ब्रह्मागणहरूले उनमाथि हँस्सी उडाए । जहाँ जहाँ उनी लुक्न गए त्यहाँ त्यहाँ ब्रह्माहरूले—‘यी बक ब्रह्मा यहाँ लुक्दै छन्, यी बक ब्रह्मा यहाँ लुक्दै छन्’ भन्दै चोरलाई समाते ऊँ उनलाई देखाए । अनि सबै ब्रह्माहरूले भने—‘तिमी अन्तर्धान हुन सकेनौ ।’ यो कुरा सुनी अन्तमा बक ब्रह्मा चूप लागेर बसे । त्यसपछि भगवान्को पालोमा वहाँ अन्तर्धान हुनु भयो । अन्तर्धान भएको प्रमाण देखाउनुको-निमित्त वहाँले आफूलाई कसैले नदेख्ने गरी लोप हुनु भएता पनि

पुनः मार-आवेश

“भिक्षुहो ! अनि पापी मार एक ब्रह्मपरिषद (ब्रह्मा) को शरीरमा आवेश भई मलाई यसो भने—‘मारिष ! यदि तिमि यस्तो जान्दछौ, यदि तिमिले अनुबोध गरेकाछौ भने श्रावकहरूलाई (यो धर्ममा) न लैजाऊ, प्रव्रजितहरूलाई न लैजाऊ; श्रावकहरूलाई धर्मोपदेश नगर, प्रव्रजितहरूलाई धर्मोपदेश नगर; श्रावकहरूको विषयमा लोभ नगर, प्रव्रजितहरूको विषयमा लोभ नगर । भिक्षु ! तिमिभन्दा अघि पनि लोकमा अरहन्त सम्पक् सम्बुद्ध ह्यौ भनी ज्ञापन गर्ने श्रमण ब्राह्मणहरू थिए । उनीहरूले श्रावकहरूलाई (आफ्नो धर्ममा) लगे, प्रव्रजितहरूलाई लगे; श्रावकहरूलाई धर्मोपदेश गरे, प्रव्रजितहरूलाई धर्मोपदेश गरे; श्रावकहरूको विषयमा लोभ गरे, प्रव्रजितहरूको विषयमा लोभ गरे । श्रावकहरूलाई लगी, प्रव्रजितहरूलाई लगी; श्रावकहरूलाई धर्मोपदेश

आवाज मात्र सुन्नसक्ने गराउनु भएको हो र गाथा पनि सुनाउनु भएको हो । यो देखेर जुनप्रकार त्यहाँका ब्रह्म परिषदहरू आश्चर्य चकीत भए त्यो कुरा त सूत्रमै प्रष्ट भएकै छ । पपं. सू. II. पृ. ३४४: ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तवण्णना ।

१. बुद्ध जन्मिनुभन्दा अघि भएका विविध प्रकारका बाहिरी प्रव्रजित साधु सन्यासी तपस्वीहरूलाई ध्यानमा राखी पापी मारले माथि सूत्रमा ‘श्रमण ब्राह्मणहरू’ भनी भनेका हुन् भनी पपं. सू. II. पृ. ३४५: ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको हो ।

गरी, प्रव्रजितहरूलाई धर्मोपदेश गरी; श्रावकहरूको विषयमा लोभ गरी, प्रव्रजितहरूको विषयमा लोभ गरी—शरीर छाडी प्राण उच्छेद भएपछि उनीहरू हीनकायमा^१ प्रतिष्ठित भए^२ । भिक्षु ! तिमीभन्दा अघि पनि लोकमा अरहन्त सम्यक् सम्बुद्ध ह्यौं भनी ज्ञापन गर्ने श्रमण ब्राह्मणहरू थिए । उनीहरूले श्रावकहरूलाई (आफ्नो धर्ममा) लगेनन्, प्रव्रजितहरूलाई लगेनन्; श्रावकहरूलाई धर्मोपदेश गरेनन्, प्रव्रजितहरूलाई धर्मोपदेश गरेनन्; श्रावकहरूको विषयमा लोभ गरेनन्, प्रव्रजितहरूको विषयमा लोभ गरेनन् । श्रावकहरूलाई न लगी, प्रव्रजितहरूलाई न लगी; श्रावकहरूलाई धर्मोपदेश नगरी, प्रव्रजितहरूलाई धर्मोपदेश नगरी; श्रावकहरूको विषयमा लोभ नगरी, प्रव्रजितहरूको विषयमा लोभ नगरी—शरीर

१. चार अपायलोकलाई यहाँ 'हीनकाय' भनी भनिएको हो । पपं. सू.

II. पृ. ३४५. *Dhamma.Digital*

२. मारको उपस्थितिमै बुद्ध भगवान्‌ले ब्रह्मपरिषदहरूलाई उपदेश गर्नु भई वशवर्ती मारको विषयबाट उन्मुक्त पार्नु भएको थियो । यो देखेर पापी मार क्रोधित भई 'मेरो उपस्थितिमै यिनले दश हजार ब्रह्मपरिषदका देवहरूलाई पार लगे' भन्दै कुनै एक ब्रह्माका शरीरमा आवेश भई, बुद्धलाई तर्साउने विचारले — 'यदि तिमी बुद्ध ह्यौं भने कसैलाई उपदेश न गरी देवमनुष्यलोकमा न घुमी आफू एकलै शान्ति सुखमा बसीरहू, अन्यथा अरुहरू ऊँ तिमी पनि हीनकायमा जानेछौ' भनी भनेका हुन् । पपं. सू. II. पृ. ३४५: ब्रह्मनिमन्तनिक-सुत्तवण्णना ।

छाडी प्राणउच्छेद भएपछि उनीहरू उच्चकायमा प्रतिष्ठित भए । भिक्षु ! म तिमीलाई फेरि पनि भन्दछु कि 'मारिष ! (अर्कालाई) कुशलका कुराहरू नगरिकन, दृष्ट धर्म सुखको अनुभव गर्दै तिमी विहार गर; मारिष ! अर्कालाई^३ अतिबुद्धि (= अववाद) नदेऊ ।'

"भिक्षुहो ! यस्तोभन्दा मैले पापी मारलाई यस्तो भने— 'पापिम ! तिमीलाई म चिन्दछु । तिमीले यो नठान कि—'मलाई चिन्दैन' । तिमी पापी मार हौ । पापिम ! न तिमी हितानुकम्पी भई यसो भन्दछौ, बरु अहितानुकम्पी भई तिमी यसो भन्दछौ । पापिम ! तिमीलाई यस्तो लाग्छ कि—'जसलाई श्रमण गौतम उपदेश गर्छ उनीहरू मेरो विषयबाट उन्मुक्त भएर जान्छन् ।' पापिम ! (ती उपदेश नगर्ने श्रमण ब्राह्मणहरू) सम्यक् सम्बुद्ध नभइकन आफू सम्यक् सम्बुद्ध हौं भनी दाबी गर्दथे । पापिम ! सम्यक् सम्बुद्ध भएर नै म आफूलाई

१. 'उच्चकायमा प्रतिष्ठित भए' भनी कसकोनिमित्त भनेका हुन् भने— जो अन्य श्रमण परिव्राजक तपस्वीहरू एकान्त ध्यानमा रत भई मृत्युपछि ब्रह्मलोकमा पुगे उनीहरूकोनिमित्त अर्थात् त्यस्ता तपस्वीहरूलाई लक्षगरी भनेका हुन् । अतः यहाँ 'उच्चकाय' भन्नाले ब्रह्मलोकलाई भनिएको हो भनी बुझ्नुपर्छ । पपं. सू. II. पृ. ३४५: ब्रह्मनिमन्तनिकमुत्तवण्णना ।

२. कहिले मनुष्यलोकमा, कहिले देवलोकमा, कहिले ब्रह्मलोकमा तथा कहिले नागलोकमा विचरण गरी अर्कालाई उपदेश गरी नहिँड भनी भनेको हो । पपं. सू. II. पृ. ३४५.

सम्यक् सम्बुद्ध हूँ भनी भन्दछु । पापिम ! श्रावकहरूलाई धर्मोपदेश गरेता पनि तथागत त्यस्तै हो, नगरेता पनि तथागत त्यस्तै हो । पापिम ! (धर्ममा) लगेता पनि तथागत त्यस्तै हो, नलगेता पनि तथागत त्यस्तै हो । सो किन भने ? — पापिम ! तथागतका जुन संक्लेशनीय, पुनर्भविक, भययुक्त, दुःखविपाकी तथा भविष्यमा जन्ममरण हुनुपर्ने आस्रवहरू हुन् — तिनीहरू सबै प्रहीण भइसके, तालवृक्षछेदन गरेको जस्तो भइसके, अभाव प्राप्त भइसके, पुनः असम्भाव्य भइसके । पापिम ! जस्तै टुप्पो काटेको ताडवृक्ष पुनः पलाएर आउन सक्दैन, पापिम ! त्यस्तै तथागतको जुन संक्लेशनीय, पुनर्भविक, दुःखविपाकी, भविष्यमा जन्म-मरण हुनुपर्ने आस्रवहरू हुन् — तिनीहरू सबै प्रहीण भइसके, ... पुनः असम्भाव्य भइसके ।’

“यी कुराहरूमा मारका निन्दायुक्त कुराहरू भएको र ब्रह्माको आमन्त्रणाहरू भएको हुँदा यस प्रवचनलाई ‘ब्रह्मनिमन्तनिक’ भन्ने नाम रहन गएको हो ।”

×

×

×

मूल सूत्र—

२-बकब्रह्माको पूर्वकथा

यस्तो मैले मुनें^१ ।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जैत-वनाराममा बस्नु भएको थियो । त्यस समय बक ब्रह्माको यस्तो गलत-दृष्टि उत्पन्न भएको थियो—“यो नित्य हो, यो ध्रुव हो, यो शाश्वत हो^२ ... यो भन्दा निश्शरण (= मुक्ति) अरू छैन ।

अनि बक ब्रह्माको चित्तको वितर्कनालाई आफ्नो चित्तले जान्नु भई जस्तै—कुनै बलवान् पुरुषले खुम्चेको बाहुलाई पसाछं अथवा पसारेको बाहुलाई खुम्च्याउँछ, त्यस्तै गरी—भगवान् जैतवनमा अन्तर्धान भई ब्रह्मलोकमा प्रकट हुनुभयो । अनि टाढैदेखि आइरहेका

१. सं. नि. I. पृ. १४३: बकब्रह्मसुत्तं, ब्रह्मसंयुत्तं; अ. क. I. पृ. १६२; यस्तै कुरा जा. अ. क. III. पृ. २५३: बकब्रह्मजातकमा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।
२. यहाँका अरू कुराहरू माथि पृ. ४२९ मा उल्लेख भए ऊँ दोहन्थाई पढ्नु ।

भगवान्लाई देखी बक ब्रह्माले यसो भने—“मारिष ! आउनुहोस्, मारिष ! तपाइको स्वागत छ । धेरै समय पछि तपाइले यहाँ आउने काम गर्नुभयो । मारिष ! यो नित्य हो, यो ध्रुव हो, यो शाश्वत हो... , योभन्दा निश्शरण (= मुक्ति) अरु छैन ।”

यसो भन्दा बक ब्रह्मात्ताई भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो --“अहो ! बक ब्रह्मा अविदध्यामा परेका छन्, अहो बक ब्रह्मा अविदध्यामा परेका छन्; जहाँ कि अनित्यलाई नै नित्य भन्दछन्, अध्रुवलाई नै ध्रुव भन्दछन्, अशाश्वतलाई नै शाश्वत भन्दछन्’, योभन्दा निश्शरण (= मुक्ति) अरु भइकन पनि योभन्दा निश्शरण अरु छैन” भनी भन्दछन् ।

(बक ब्रह्मा भन्दछन्—)

“गौतम ! म मात्रै होइन (यस्तो धारणा राख्ने) अरु पनि बहत्तर जना^१ यो वशवर्ती लोकमा छन्—जो पुण्यकर्मद्वारा जाति

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ४३० मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

२. जब भगवान्ले बकब्रह्मालाई ‘अनित्यलाई नै नित्य भन्दछन्’ भन्ने आदि कुराहरू भन्नुभयो तब बकब्रह्माले ‘शायद भगवान्ले मलाई केर-फेर त गर्ने होइन’ भन्ने आशंका लागी आफै डराउँदै—जस्तै कुनै चोरलाई दुइ चार थप्पड मारदा ‘म मात्रै चोर होइन अरु पनि छन्, भनी पोलिदिन्छ, त्यस्तै गरी बकब्रह्माले पनि “म मात्रै यस्तो

जराबाट उत्तीर्ण भई हामी यहाँ उत्पन्न भयौं; यही नै आखिरी ब्रह्मलोक हो भन्ने पनि जान्दछु । (त्यसैले) अनेक मानिसहरूले हामीलाई नमस्कार मात्र होइन हामीसँग प्रार्थना पनि गर्छन् ।”

(भगवान् भन्नुहुन्छ —)

“बक ! यो तिम्रो आयु थोरै हो, धेरै होइन; जो कि तिम्रो धेरै भन्ने ठान्दछौ । ब्रह्म ! तिम्रो आयु शतसहस्र निरब्बुव’ (= निरब्बुव

विचार राख्ने होइन अरु पनि बहत्तर जना छन्” भन्ने कुरा बताएका हुनाले ‘बहत्तर जना’ भनी सूत्रमा उल्लेख गरेको हो । सं.नि.अ.क. I. पृ. १६३: बकब्रह्मसुत्तवर्णना । जा. अ. क. III. पृ. २५२, नं. ४०५ बकब्रह्मजातकले पनि यस्तै कुरा उल्लेख गरेको छ ।

१. बकब्रह्माले आफू अघि अघि अर्कै ब्रह्मलोकहरूमा बसिसकेका कुराहरूलाई बिर्सी अहिले बसिरहेको यस ब्रह्मलोकको कुरामात्र सम्झी यसैलाई शाश्वत, ध्रुव तथा नित्य हो भन्ने सम्झेको हुँदा उनलाई अघि अधिका ब्रह्मलोकका कुराहरूको पनि संस्मरण गराइदिने विचारले भगवान्ले ‘यो तिम्रो आयु अल्प हो, योभन्दा धेरै धेरै आयु तिम्रीले भोग गरिसकेका कुराहरू मलाई थाहा छ’ भनी भन्नु भएको हो ।

यी बकब्रह्मा परापूर्वकालमा अक्षुण्ण ध्यानी भई चतुर्थ-ध्यान लाभ गरी, त्यसैको प्रभावद्वारा मृत्युपछि चतुर्थध्यानको फल पाउने ‘वृहत्फल’ ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भएका थिए । पछि त्यहाँबाट

च्युत भई तेश्रो ध्यानको भूमिमा, त्यहाँबाट पनि च्युत भई दोश्रो ध्यानको भूमिमा र त्यहाँबाट पनि च्युत भई हाल प्रथम ध्यानको भूमि महाब्रह्मलोकमा उत्पन्न भएका हुन् । यसैवखत 'शाश्वत' भन्ने दृष्टि उनमा उत्पन्न भएको थियो । सं. नि. अ. क. I. पृ. १६२.

निरबुँद (= निरब्बुद) भनेको कति हो भन्ने बारेमा जा. अ. क. III. पृ. २५३ बकब्रह्मजातकले यसरी उल्लेख गरेको छ—

“दशको दश ठाउँलाई = शय भनिन्छ ।

शयको दश ठाउँलाई = हजार भनिन्छ ।

हजारको शय ठाउँलाई = लाख भनिन्छ ।

लाखको शय ठाउँलाई = कोटी भनिन्छ ।

शय कोटीलाई = प्रकोटी भन्दछन् ।

शय प्रकोटीको एक लाख ठाउँलाई = कोटीप्रकोटी भनिन्छन् ।

शय कोटीप्रकोटीको एक लाख ठाउँलाई = एक नहुत भन्दछन् ।

शय नहुतको एक लाख ठाउँलाई = एक निन्नहुति भन्दछन् ।

यतिसम्मका संख्यालाई कुनै दक्ष गणितज्ञले पनि गन्न सक्छन् । यसभन्दा अधिक संख्यालाई बुद्धज्ञानले मात्र गन्न सक्छ ।

शय निन्नहुतिको एक लाख ठाउँलाई = एक अबुँद (= अब्बुद) भन्दछन् ।

बीस अबुँदको एक ठाउँलाई = एक निरबुँद (= निरब्बुद) भन्दछन् ।

शय निरबुँदको एक लाख ठाउँलाई = एक अहहं भन्दछन् ।”

आयु) रहेको कुरा पनि मलाई थाहा छ । यसपछि तिम्रो आयु यति बाँकी छ भन्ने कुरा पनि मलाई थाहा छ^२ ।”

(बक ब्रह्मा भन्दछन्—)

“भगवान् ! तपाइ भन्नुहुन्छ कि— ‘म जातिजरा तथा शोक-सन्तापबाट मुक्त छु, म अनन्तदर्शी छु ।’ त्यसोभए मेरो पुरानो व्रतशील कस्तो थियो भनी भन्नुहोस् त; ताकि म जान्नसक् ?”

(भगवान् भन्नुहुन्छ—)

१—“धाममा सन्तप्त भएका प्यासी मानिसहरूलाई जो तिमीले

यस्तै संख्याक्रमको सम्बन्धमा अभिधानपदीपिका (पृ. ६६, गा. नं. ४७४-७६) ले यसरी उल्लेख गरेको छ—

“शत, सहस्र, नहुत (= दश हजार), लक्ष, कोटी, प्रकोटी, कोटीप्रकोटी, नहुत, निम्नहुत, अक्षोहिणी, बिन्दु, अर्बुद, निरर्बुद, अहहं, अबब, अटट, सौगन्धिक, उत्पल, कुमुद, पुण्डरीक, पद्म, कथान, महाकथान, असंख्य ।”

२. “अप्यं हि एतं न हि दीघमायु,
यं त्वं बक मञ्जसि दीघमायुं ।
सतं सहस्सानं निरब्बुदानं,
आयुं पजानामि तवाहं ब्रह्मे’ ति ॥” सं. नि. I. पृ. १४४:
बकब्रह्मसुत्तं, ब्रह्मसंयुत्तं ।

पानी पियायो - त्यो तिम्रो पुरानो व्रतशीललाई नीद खुल्दा स्वप्नलाई अनुस्मरण गर्ने छै— म त्यो कुरा अनुस्मरण गर्दछु ।

१. परापूर्वकालमा एक कुलगृहमा जन्मेका एक पुरुष कामविषयको आदिनवलाई (=दुष्परिणाम) देखी, जन्ममरणबाट मुक्त हुने इच्छा लिई घर छाडी ऋषिभेष लिई प्रव्रजित भएर गए । पछि उनले अभिज्ञा-पाद-ध्यान लाभ गरी एक गङ्गाको तीरमा, एक पर्णकुटी बनाई त्यही नै ध्यानमा तल्लीन भई समय बिताउन थाले ।

त्यसबखत एक फौज मानिसहरू धेरै गाडाहरू साथमा लिई मरुभूमिको कान्तारको बाटो गरेर जाँदै थिए । कान्तारमा दिनमा हिड्न नसकिने भएकोले मानिसहरू रातमा हिड्दथे । कान्तार छिचल्ने दिनमै साथमा लगिराखेका उनीहरूका इन्धन, पानी आदि सामानहरू सिद्धिए । अनि उनीहरू निराश भई प्राणको चिन्ता गर्दै चर्किएको दिउँसोको घाममा गाडाका चक्काहरूमा गोरुहरू बाँधी आफूहरू सबै गाडामनि छायामा लेट्न थाले ।

उता, त्यसदिन सो ऋषि विहान सबेरै पर्णकुटीबाट निस्की दैलोमा बसी गङ्गातिर हेर्दै थिए । त्यसबखत गङ्गामा ठूलो बाढी आउँदै थियो । यो देखेर ऋषिले 'यो बाढीको पानी आवश्यकता हुने कुनै प्राणी छन् के ?' भनी ध्यानदृष्टिद्वारा हेर्दा उनले ती मरुभूमिका प्राणीहरूलाई देखे । अनि उनले सो पानी मरुभूमिमा पुगोस् भनी ध्यानाधिष्ठान गरे । तदन्तर मूल फुटेर निस्केको पानी छैँ सो पानी मरुभूमितिर लाग्यो । पानीको आवाज सुनेर घामको

२—“एणी नदीको तीरमा समातेका मानिसहरूलाई जो तिमिले मुक्त गरायौं—त्यो तिम्नो पुरानो व्रतशीललाई पनि नदी खुल्दा स्वप्नलाई अनुस्मरण गर्ने छं—म त्यो कुरा अनुस्मरण गर्दछु” ।

तापमा चिन्तित भई बसिरहेका ती मानिसहरू हर्षले गद्गद् भई पानीमा नुहाई, पानी पिई, भाँडाहरूमा पानी भरी ज्यान बचाई कान्तारलाई पार गरे । सो ऋषि बकब्रह्मा नै थिए । यसै कुराको संस्मरण गर्नु भई बुद्धले सूत्रमा ‘घाममा सन्तप्त भएका...’ आदि भन्ने कुरा भन्नुभएको हो भनी सं. नि. अ. क. I. पृ. १६३: बक-ब्रह्ममुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ; पपं. सू. II. पृ. ३४० ब्रह्म-निमन्तनिकमुत्तवण्णना ।

१. एक अर्को समयमा ‘माथि उल्लेख गरे जस्तै उनी प्रव्रजित भई तपस्वी भएका थिए । अनि सो तपस्वी एक गङ्गाको तीरमा एक पर्णकुटी बनाई जङ्गल र गाउँको आश्रय लिई बसेका थिए । त्यसवखत चोरहरूले एक गाउँमा लुटी, धनसम्पत्ति तथा जीवजन्तुहरूलाई समेत लगे । चोरहरूले समाती लगिरहेका प्राणीहरू कराएको आवाज सुनी तपस्वीले ‘केको आवाज रहेछ’ भनी ध्यानद्वारा हेर्दा चोरले समाती लगेका प्राणीहरूको आवाज रहेछ भन्ने थाहापाई ‘म छँदा छँदै यी प्राणीहरूको विनाश हुन नपाओस्’ भन्ने मैत्रीपूर्ण विचार गरी, ध्यान-ऋद्धिको प्रभावद्वारा चतुरंगिणी सेनाहरू अभि-निर्मित गरी चोरहरू आइरहेको बाटामा देखाइदिए । चतुरंगिणी सेनाहरू आइरहेको दृश्य देखेवित्तिकै चोरहरू डराई चोरेर ल्याएका

३-“गंगाको स्रोतमा गइरहेका नाविकहरूलाई माने विचार लिई आएका रौद्र नागराजालाई जो तिमीले आफ्नो शक्ति प्रयोग गरी धपाएर पठायौ— त्यो तिम्रो व्रतशीललाई पनि निद खुल्दा स्वप्नलाई अनुस्मरण गर्ने छैन म त्यो कुरा अनुस्मरण गर्दछु ? ।

वस्तु तथा जीवजन्तुहरूलाई त्यहीँ त्यहीँ छाड्दै भागेर गए । अनि सो तपस्वीले ती वस्तुहरू ज-जस्को थियो, त्यस त्यसकै होस् भनी अधिष्ठान गरे । त्यो त्यस्तै भयो । सो तपस्वी पनि बकब्रह्मा नै थिए । यसै कुराको संस्मरण गर्नु भई बुद्धले सूत्रमा ‘एणी नदीको तीरमा...’ भन्ने आदि कुरा भन्नु भएको हो भनी सं. नि. अ. क. I पृ. १६४ ले उल्लेख गरेको छ; पपं. सू. II. पृ. ३४१: ब्रह्म-निमन्तनिकसुत्तवण्णना ।

१. पुनः एक अर्को समयमा, गङ्गामथितिरका र गङ्गातलतिरका मानिसहरू एकत्रित भई दुइ डुङ्गालाई एकै ठाउँमा जोरी त्यसमा बसी रसरंग गर्दै, खाई पिई नाच-गान गरी कृडा गर्दै डुङ्गामा बसी गंगामा गइरहेका थिए । यो देखेर गंगाको नागराजाको मनमा ‘यिनीहरूले त मलाई किञ्चित् मान्दैनन्’ भन्ने जस्तो लागेर रिसले उनीहरूलाई ‘समुद्रमा पुऱ्याइदिने छु’ भन्ने विचार गरी ठूलो शरीर बनाई तथा ठूला ठूला फणाहरू देखाई ती मानिसहरूका अगाडि गए । यो देखेर ती मानिसहरू मरण भयद्वारा भयभीत भई चिच्याउन थाले । यो आवाज सुनेर तपस्वीले ‘केको आवाज रहेछ’ भनी विचार गर्दा ‘उनीहरू मरण भयद्वारा कराएको’ भन्ने बुझी

४—“एक समय जो तिमि तिम्रा कल्प (=कल्प) भन्ने बुद्धि-
मानी, व्रतसम्पन्न, कर्तव्यपरायण, अति स्नेही तथा निबद्धचारी शिष्यविना
बस्नसकेका थिएनौ त्यो तिम्रो पुरानो व्रतशीललाई पनि नीद खुल्दा
स्वप्नलाई अनुस्मरण गर्ने ऊँ—म त्यो कुरा अनुस्मरण गर्दछु।”

तपस्वीले आफ्नो ऋद्धिबलद्वारा विशाल गरुडको रूप धारण गरी
सो नागराजाको अगाडि गए । गरुडको रूप देखेवित्तिकै नागराजा
डराई भागेर गए । यही घटनाको संस्मरण गर्नु भई बुद्धले सूत्रमा
‘गंगाको स्रोतमा गइरहेका...’ भन्ने आदि कुरा भन्नु भएको हो
भनी सं. नि. अ. क. I. पृ. १६४ ले उल्लेख गरेको छ; पपं. सू.
II. पृ. ३४१: ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तवण्णना ।

१. अर्को एक समयमा, यिनी (=बकब्रह्मा) केशव भन्ने तपस्वी भई
हिमालखण्डमा बसिरहेका थिए । त्यसवखत बोधिसत्त्व (=हाल
बुद्ध) केशव तपस्वीका पाँच शय (५००) शिष्यहरूमध्ये प्रमुख
शिष्य हुनु भएको थियो । बर्हाको नाम कल्प (=कल्प) थियो ।
वर्हा केशव तपस्वीका अति स्नेही तथा अति प्रियशिष्य हुनु भएको
थियो ।

एकदिन केशव तपस्वी नूनिलो र अमिलो रस सेवन
गर्नकोनिमित्त कल्प शिष्य सहित सबै शिष्यहरू लिई नगरतिर गए ।
त्यहाँ राजाले देखी केशव तपस्वी सहित उनका शिष्यहरूलाई
भोजन प्रदान गरे । केहीदिन पछि आफ्ना शिष्यहरू लिई केशव
तपस्वी फर्कन लाग्दा राजाले—‘भन्ते ! वृद्ध हुनुभएका तपाइ यहीं

(वक ब्रह्मा भन्दछन्—)

“बुद्ध हुनु भएकोले नै तपाइले मेरो आयुप्रमाण मात्र होइन

बस्नुहोस् र शिष्यहरूलाई मात्र पठाउनु होस्’ भनी प्रार्थना गरे । केशव तपस्वीले प्रमुख शिष्य कल्पका साथ अरू शिष्यहरूलाई पठाई आफू एकलै राजोदधानमा बस्नथाले । केहीदिन बितेपछि, कल्प शिष्यसँग अलग भई बस्न पर्दा केशव तपस्वी बिरामी भए । अनेक औषधी गर्दा पनि रोग निको नभएपछि उनले राजासँग आफूलाई हिमखण्डमै फर्काइदिने कुराको निवेदन गरे । राजाले पनि त्यस्तै गरिदिए । हिमालखण्डमा पुगी आफ्ना स्नेही शिष्य कल्पलाई देखे-वित्तिकै तथा उनले दिएको रुक्खा-सुक्खा खाना खानेवित्तिकै केशव तपस्वीको रोग निको भयो । यही कुराको संस्मरण गर्नु भई भगवान्‌ले सूत्रमा ‘एक समय जो तिमी ..’ भन्ने आदि कुरा भन्नु भएको हो भनी सं. नि. अ. क. I. पृ. १६५: वकब्रह्मसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । यो कुराको विस्तृत वर्णन जा. अ. क. III. पृ. ९८, नं. ३४६: केसवजातकमा पनि पाइन्छ । त्यस्तै पपं. सू. II. पृ. ३४२ मा पनि ।

“कप्पो च ते वद्धचरो अहोसि,

सम्बुद्धिमन्तं वतिनं अमञ्जि ।

तं ते पुराणं वतसीलवत्तं,

सुत्तप्पबुद्धो व अनुस्सरामी’ति ॥” सं. नि. I. पृ. १४४:

वकब्रह्मसुत्तं, ब्रह्मसंयुत्तं ।

बल्कि अरू कुराहरू पनि साँच्चं नै जान्नु भएको हो; त्यसैले न तपाइको
यस्तो ज्वलित प्रभा प्रकाश भएको हो जो कि अहिले तपाइ ब्रह्मलोकमा
हुनुहुन्छ^१ ।”

-
१. “अद्धा पजानासि ममेतमायुं,
अञ्जे पि जानासि तथा हि बुद्धो ।
तथा हि त्यायं जलितानु भावो,
ओभासयं तिट्ठति ब्रह्मलोकंति ॥” सं. नि. I. पृ. १४५: बकब्रह्म-
सुत्तं, ब्रह्मसंयुत्तं ।

२६. मणिभद्र यक्ष

प रि च य

राजगृहस्थित मणिमालक चैत्यमा मणिभद्र भन्ने एक यक्ष बस्दथे । एकदिन भगवान् बुद्ध सो स्थानमा जानुभयो । त्यसवेला मणिभद्र यक्ष भगवान्कहाँ गई—“स्मृतिमान् हनु रात्रो हो । यसद्वारा सुखलाभ हुन्छ । अनि स्मृतिमान् हुनाले वैरभावबाट पनि मुक्त हुन सकिन्छ” भन्ने आफूलाई लागेको कुरो भगवान्लाई सुनाए ।

यो कुरो सुनी “स्मृतिमान् हनु रात्रो हो र यसद्वारा सुखलाभ पनि हुन्छ” भन्ने कुरालाई भने भगवान्ले स्वीकार्नु भयो । तर “यसद्वारा वैरभावबाट मुक्त हुन्छ” भन्ने कुरालाई भने भगवान्ले स्वीकार्नु भएन । “वैरभावबाट मुक्त हुनकोनिमित्त ‘मैत्रीभाव’ राख्नुपर्छ; अनिमात्र वैर-भावबाट मुक्त हुन सकिन्छ” भनी भगवान्ले भन्नुभयो । यो कुरा सुनी मणिभद्र यक्ष सन्तुष्ट भए ।

×

×

×

मूल-सूत्र —

अहिंसामा लागनेको वैरभाव हुन्न

एक समय भगवान् मगध (राज्य) को मणिमालक^१ चैत्य-स्थानमा मणिभद्र यक्षको भजनमा बस्नुभएको थियो^२ ।

अनि मणिभद्र यक्ष जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्को अगाडि यो गाथा भने—

“सतीमतो^३ सदाभद्रं, सतिमा सुखमेधति ।
सतीमतो सुवे सेय्यो, वेरा च परिमुञ्चती’ ति ॥”

अर्थ—

“सधैं स्मृतिमान् हुनु असल हो, स्मृतिमान् हुँदा सुखलाभ हुन्छ;

१. ‘मणिमालक चैत्य’ भन्ने ठाउँ राजगृहस्थित हो । भरतसिंह उपाध्यायले मणिमालक चैत्यस्थान आजकल राजगृहको ‘मणियार मठ’ हो भन्ने सिद्ध भएको छ भनी बु. भा. भू. पृ. १९८ मा लेखेका छन् ।
२. सं. नि. I. पृ. २०९ मणिभद्रसुत्तं, यक्खसंयुत्तं; अ. क. I. पृ. २३५.
३. सिंहल, स्याम र रोमनमा: ‘सतिमतो’ ।

स्मृतिमान् हुनुमा नै संधं श्रेयस्कर छ—जसद्वारा वैरभावबाट पनि मुक्त हुनसक्छ ।”

(भगवान् भन्नुहुन्छ—)

१—“सतीमतो सदा भहं, सतिमा सुखमेधति ।
सतीमतो सुवे सेय्यो, वेरा न परिमुच्चति ॥

२—“यस्स सब्बमहोरत्तं, अहिंसाय रतो मनो ।
मेत्तंसो सब्बभूतेसु, वेरंतस्स न केनची’ति ॥”

अर्थ—

१—“संधं स्मृतिवान् हुनु असल हो, स्मृतिमान् हुँदा सुखलाभ हुन्छ; स्मृतिमान् हुनुमा संधं श्रेयस्कर छ—किन्तु स्मृतिमान् हुँदा वैरभावबाट मुक्त हुन सक्दैन ।

२—“जसको चित्त रातदिन सबै समय अहिंसामा रत हुन्छ र जसको सबै प्राणीहरूमाथि मैत्रीभाव हुन्छ—उसको कसैमाथि वैरभाव हुनसक्दैन ।”

३०. महाब्रह्मा

प रि च य

“महाब्रह्मा” भन्ने बित्तिकं कसंको मनमा ‘ईश्वर अथवा सृष्टि-कर्ता हुन्’ भन्ने आदि कल्पना उठ्नसक्छ । किन्तु बुद्धधर्ममा त्यस्तो कल्पना गर्ने ठाउँ छैन ।

बुद्धधर्मानुसार ब्रह्मा अथवा महाब्रह्मा भन्नेबित्तिकं चार रूपावचर भूमिहरूमध्ये एक भूमिमा बस्ने सत्वको नाम हो भन्ने कुराको बोध हुन्छ ।

तल्लो ब्रह्मलोकदेखि लिएर माथिल्लो अकनिष्ठ (ब्रह्मलोक) सम्मलाई “रूपावचर” भूमि भन्दछन्^१ ।

प्रथम ध्यानका तीन भूमिहरूमध्ये ‘महाब्रह्मा’ भूमिमा महा-ब्रह्माहरू उत्पन्न हुन्छन् भन्ने कुरा अभिधर्मपिटकको विभङ्गपाल्लि^२ उल्लेख गरेको छ ।

१. विभं. पा. पृ. ५०२: धम्महृदयविभङ्गो, उप्पादककम्म-आयुप्प-माणानि ।

२. विभं. पा. पृ. ५०६: धम्महृदयविभङ्गो, उप्पादककम्म-आयुप्प-माणानि ।

सोह^१ (१६) रूपावचर (ब्रह्म) लोकहरूमध्ये तल्ला तीन ब्रह्मलोकहरूमा उत्पन्न हुने सत्वहरूलाई ब्रह्मा र महाब्रह्मा भन्दछन् । यीमध्ये 'महाब्रह्मा' भूमिमा उत्पन्न हुने सत्वलाई मात्र 'महाब्रह्मा' भन्दछन् ।

अरु ब्रह्माहरूभन्दा सुन्दर रूपवर्ण तथा धेरै आयु भएको हुनाले 'महाब्रह्मा' भनिएको हो भनी सम्मोहविनोदनीले^२ उल्लेख गरेको छ ।

ब्रह्मपारिसज्जा तथा ब्रह्मपुरोहित लोकमा उत्पन्न भएका ब्रह्माहरूभन्दा ठूला भएका हुनाले 'महाब्रह्मा' भनिएको हो भनी इतिवृत्तकट्टकथाले^३ उल्लेख गरेको छ ।

“जस्तै कोशल राज्यमा राज्यका अग्रपुरुष कोशल राजालाई मानिन्छ, त्यस्तै शहस्रप्रकारका कामावचरलोक तथा शहस्रप्रकारका

१. सोह रूपावचर (ब्रह्म) लोकहरू यी हुन्—

(१) ब्रह्मपारिसज्जा, (२) ब्रह्मपुरोहिता, (३) महा-ब्रह्मा; (४) परित्ताभा, (५) अप्पमाणाभा, (६) आभस्सरा; (७) परित्तसुभा, (८) अप्पमाणसुभा, (९) सुभकिण्हा; (१०) असञ्जसत्ता, (११) वेहप्फला, (१२) अविहा, (१३) अतप्पा, (१४) सुदस्सा, (१५) सुदस्सी र, (१६) अकनिट्टा । विभं.पा. पृ. ५०६-०७: धम्महृदयविभङ्गो, उप्पादककम्म-आयुप्यमाणानि; अभि. ध. सं. पञ्चमोपरिच्छेदो, भूमिचतुक्कं ।

२. पृ. ५२८: धम्महृदयविभङ्गो, उप्पादककम्म-आयुप्यमाणवारवण्णना ।

३. पृ. ६१: मेत्तसुत्तं, एककनिपातवण्णना ।

ब्रह्मलोकहर्मा, महाब्रह्मालाई अप्रपुरुष मानिन्छ । तथापि ती कोशल राजा र ती महाब्रह्मा पनि अनित्य तथा विपरिणाम स्वभावका छन्” भनी भगवान्‌ले अङ्गुत्तरनिकायको पठमकोसलसुत्तमा^१ बताउनु भएको छ ।

“महाब्रह्मा भनेका त सृष्टिकर्ता र निर्माता हुन्” भन्ने विश्वास केही भ्रमण ब्राह्मणहरूको मनमा कसरी पर्नगयो त भन्ने बारेका कुराहरू भगवान् बुद्धले दीर्घनिकायको ब्रह्मजाल सूत्रमा^२ पण्डरूपले बताउनु भएको छ ।

केही भ्रमण ब्राह्मणहरू “ईश्वर वा ब्रह्मा नै सृष्टिकर्ता र निर्माता हुन्” भनी भन्दछन् ।

“कसरी सृष्टिगरे तथा कसरी निर्माण गरे त ?” भनी उनीहरूसँग सोधदा उनीहरूले सन्तोषजनक ढंगले उत्तरदिन नसकेपछि “भैले नै उनीहरूलाई त्यस्तो धारणा अथवा विश्वास हुनाको कारण बताइदिने गर्दछु” भनी बुद्धले—अनुप्रिय भन्ने मल्लहरूको निगममा बस्ने भार्गव-गोत्रका परिव्राजकलाई बताउनु भएका कुराहरू दीर्घनिकायको पाथिक^३ सूत्रमा उल्लेख भएको छ^४ ।

१. दसकनिपात पृ. १४५.

२. दी. नि. I. पृ. १७: ब्रह्मजालसुत्त, एकच्चसस्सतवादस्स पठमं ठानं ।

३. ‘पाटिक’ भन्ने पनि कहीं कहीं उल्लेख भएको पाइन्छ ।

४. दी. नि. III. पृ. २३: पाथिकसुत्तं ।

बुद्धधर्मको साहित्य अध्ययन गर्दा ब्रह्मा र महाब्रह्मा एउटा मात्र होइनन्, बल्कि अनेकौं छन् भन्ने कुरा सिद्धहुन्छ । तीमध्ये केहीका नामहरू यसप्रकार छन्—

घटिकार ब्रह्मा^१, तिष्य महाब्रह्मा^२, तुदु ब्रह्मा^३, पारि-
सज्ज ब्रह्मा^४, बक ब्रह्मा^५, सनत्कुमार ब्रह्मा^६, सहम्पति ब्रह्मा^७,
सुब्रह्मा^८, परमत्त ब्रह्मा^९, हरित ब्रह्मा^{१०} आदि ।

-
१. जा. अ. क. I. पृ. ५५: निदानकथा, अविदूरेनिदान ।
 २. अं. नि-७. पृ. २०९: तिस्सब्रह्मसुत्तं; दी. नि. II. पृ. १९५: महा-
समयसुत्तं ।
 ३. सं. नि. I. पृ. १४९: तुदुब्रह्मसुत्तं, ब्रह्मसंयुत्तं ।
 ४. सं. नि. I. पृ. १४५: अञ्जतरब्रह्मसुत्तं, ब्रह्मसंयुत्तं ॥
 ५. म. नि. I. पृ. ३९९: ब्रह्मानिमन्तनिकसुत्तं; सं. नि. I. पृ. १४३:
बकब्रह्मसुत्तं, ब्रह्मसंयुत्तं ।
 ६. सं. नि. I. पृ. १५३: सनत्कुमारसुत्तं, ब्रह्मसंयुत्तं; दी. नि. II.
पृ. १९५: महासमयसुत्तं ।
 ७. सं. नि. I. पृ. १४९: ब्रह्मदेवसुत्तं, ब्रह्मसंयुत्तं ।
 ८. सं. नि. I. पृ. १४७: ब्रह्मलोकसुत्तं, ब्रह्मसंयुत्तं; दी. नि. II. पृ.
१९५: महासमयसुत्तं, अ. क. II. पृ. ४९४.
 ९. दी. नि. II. पृ. १९५: महासमयसुत्तं ।
 १०. दी. नि. II. पृ. १९५: महासमयसुत्तं, अ. क. II. पृ. ४९४.

दीर्घनिकायको महासमय सूत्र अनुसार—एक समय भगवान् बुद्ध कपिलवस्तुको महावनमा ५०० भिक्षुहरूका साथ बसिरहनु भएको वेलामा वहाँको दर्शनार्थ आएका अनेकौं ब्रह्मादिदेवहरूमध्ये हजारौं महाब्रह्माहरू पनि आएका थिए भन्ने कुरालाई—

“सहस्सं ब्रह्मलोकानं, महाब्रह्माभित्ठति ।

उपपन्नो जुतीमन्तो, भिस्माकायो यसस्सिसो^१ ॥”

भन्ने गाथाद्वारा पुष्ट्याई गर्नसकिन्छ ।

यस गाथाको व्याख्या गर्दै सुमङ्गलविलासिनीले^२ यसरी उल्लेख गरेको छ—

“ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भएका, विशाल शरीर भएका, यशवान् अत्यन्त प्रभावशाली तथा एउटा औंलाले संसारका एक हजार चक्रवाडहरू (=चक्कवाल) तथा दश औंलाले संसारका दश हजार चक्रवाडहरूलाई आलोकित पार्नसक्ने महाब्रह्माहरू एक हजार आएका थिए र तीमध्ये एक एक दलको नेतृत्व गर्ने एक एक नायक महाब्रह्माहरू पनि थिए^३ । यी ईश्वर समान मानिने महाब्रह्माहरू दशजना थिए । जसले अरू दलहरूमाथि प्रभुत्व जमाउँदथे^४ ।”

१. दी. नि. II. पृ. १९५: महासमयसुत्तं, अ. क. II. पृ. ४९४.

२. II. पृ. ४९४: महासमयसुत्तवण्णना—२०.

३. सुमं. वि. II. पृ. ४९४: महासमयसुत्तवण्णना—२०.

४. ‘दसेत्थ इस्सरा आगुं, पच्चेकवसवत्तिनो ।’ दी. नि. II. पृ. १९५: महासमयसुत्तं ।

शाक्यमुनि बुद्ध, बुद्ध हुनुभन्दा अगाडि—बोधिसत्त्व छँदा—सात पटकसम्म संवर्तकल्प (= कल्पविनाशको समय) र विवर्तकल्प (= कल्पउत्थानको समय) हरूसम्म वहाँ यस लोकमा अर्थात् कामावचर-लोकमा^१ नआई—कल्पविनाशको समयमा आभास्वर ब्रह्मलोकमा तथा कल्पउत्थानको समयमा कुनै सत्व उत्पन्न हुनुभन्दा अगाडि नै शून्य ब्रह्मविमानमा उत्पन्न हुनु भएको कुरा बुद्धले अङ्गुत्तरनिकायको^२ मेत्तसुत्तमा पष्टरूपमा बताउनु भएको छ ।

त्यस्तो समय आउँछ जब कि कुनै सत्व कल्पोत्थानको समयमा—कुनै पनि सत्व उत्पन्न नभएको शून्य ब्रह्मविमानमा—आयुक्षयको कारणद्वारा अथवा पुण्यक्षयको कारणद्वारा आभास्वर लोकबाट च्युत भई (उक्त ब्रह्मविमानमा) उत्पन्न हुन्छ, तब समय बित्दै जाँदा एकलंबस्नपर्नाको कारणद्वारा अनभिरति उत्पन्न भई उसमा त्रास उत्पन्न हुन्छ र उसको मनले—‘अहो ! अरू पनि कुनै सत्व यहाँ उत्पन्नभए हुन्थ्यो’

१. नरक, तिर्यक्, प्रेत, असुर; मनुष्य, चातुर्महाराजिक, त्रयस्त्रिंश, यामा, तुषित, निर्माणरति, तथा परनिर्मितवशवती—यी एघार (११) लोक वा भूमिहरूलाई ‘कामावचर-लोक’ अथवा ‘कामावचर-भूमि’ अथवा ‘कामधातु’ भन्दछन् । अभि.ध.सं.पृ. ११५: भूमिचतुक्कं, कामावचरभूमि, पञ्चमोपरिच्छेदो; विभं. पा. पृ. ५०२: धम्महृदय-विभङ्गो-१८, भूमयो ।

२. अं. नि-७. पृ. २२१: मेत्तसुत्तं, अ. क. II. पृ. ७२३; इति. वु-पा. पृ. १९३: एककनिपात, मेतसुत्तं ।

मन्ने चिताउंछ । यसैबखत आयुक्षयको कारणद्वारा अथवा पुण्यक्षयको कारणद्वारा आभास्वर लोकबाट च्युत भई अर्को सत्व त्यस ठाउँमा उत्पन्नहुन्छ^१ ।

अनि सो पहिले उत्पन्न भएको सत्वको मनमा यस्तो लाग्छ—

“म नै ब्रह्मा महाब्रह्मा हुँ । म नै यिनीहरूको पिता, कर्ता, निर्माता हुँ । मैले चिताए बमोजि यिनीहरू यहाँ उत्पन्न भएको हुँदा म नै यिनीहरूको सृष्टिकर्ता हुँ र म नै सर्वश्रेष्ठ, अजेय तथा ईश्वर हुँ^२”
आदि ।

अनि जो ती त्यहाँ पछि उत्पन्न भएका सत्वहरू हुन् उनीहरूको मनमा पनि यस्तो लाग्छ—

“यी ब्रह्मा महाब्रह्मा हामीभन्दा अघि यहाँ उत्पन्न भएका हुन् । यी नै हाम्रा पिता, सृष्टिकर्ता निर्माता तथा ईश्वर हुन् । यिनको पछि हामी यहाँ उत्पन्न भयौं । अतः यी नै सर्वश्रेष्ठ अजेय महाब्रह्मा हुन्^३”
आदि ।

१. दी. नि. I. पृ. १७: ब्रह्मजालसुत्तं; दी. नि. III. पृ. २३: पाथिक-सुत्तं, ब्रह्माइस्सरोक्ता ।

२. दी. नि. I. पृ. १७: ब्रह्मजालसुत्तं; दी. नि. III. पृ. २४: पाथिक-सुत्तं ।

३. दी. नि. I. पृ. १७-१८: ब्रह्मजालसुत्तं, अ. क. I. पृ. ७८-७९; दी. नि. III. पृ. २४: पाथिकसुत्तं, अ. क. II. पृ. ६०१.

ब्रह्मा र महाब्रह्माहरू 'रूपावचर (ब्रह्म) लोकमा उत्पन्न हुन्छन् भन्ने कुरा माथि उल्लेख गरिसकेको छु ।

(१) यी रूपावचर लोकमा उत्पन्न हुने सत्वहरूमा पनि—
कामावचर लोकमा उत्पन्न हुने सत्वहरूमा कं—पाँच स्कन्धहरू—
ने हुन्छन् ।

(२) यी सत्वहरूमा—कामावचर लोकमा उत्पन्न हुने सत्व-
हरूमा कं १२ आयतनहरू नभई—६ आयतनहरू मात्र^१ हुन्छन् ।

(३) यी सत्वहरूमा—कामावचर लोकमा उत्पन्न हुने सत्व-
हरूमा कं १८ धातुहरू नभई—६ धातुहरू मात्र^१ हुन्छन् ।

१. (१) रूपस्कन्ध, (२) वेदनास्कन्ध, (३) संज्ञास्कन्ध, (४) संस्कारस्कन्ध, (५) विज्ञानस्कन्ध—यी पाँच स्कन्धहरूलाई 'पाँच स्कन्धहरू' भनिएको हो । विभं. पा. पृ. ४८४: धम्महृदयविभङ्गो, उप्पत्तानुपत्ती ।

२. (१) चक्षु आयतन, (२) रूप आयतन, (३) श्रोत आयतन, (४) शब्द आयतन, (५) मनः आयतन, (६) धर्म आयतन—यी ६ आयतनलाई '६ आयतन' भनिएको हो । विभं. पा. पृ. ४८४: धम्महृदयविभङ्गो, उप्पत्तानुपत्ती ।

३. चक्षुधातु, रूपधातु, चक्षुविज्ञानधातु; श्रोतधातु, शब्दधातु, श्रोत-
विज्ञानधातु; मनःधातु, धर्मधातु, मनःविज्ञानधातु;—यी नौ
धातुहरूलाई '९ धातुहरू' भनिएको हो । विभं. पा. पृ. ४८४:
धम्महृदयविभङ्गो, उप्पत्तानुपत्ती ।

(४) यी सत्वहरूमा—कामावचर लोकमा उत्पन्न हुने सत्व-
हरूमा ॐ—३ सत्यहरू^१ नै हुन्छन् ।

(५) यी सत्वहरूमा—कामावचर लोकमा उत्पन्न हुने सत्व-
हरूको ॐ २२ इन्द्रियहरू नभई—१४ इन्द्रियहरू^२ मात्र हुन्छन् ।

(६) यी सत्वहरूमा—कामावचर लोकमा उत्पन्न हुने सत्व-
हरूमा ॐ ९ हेतुहरू नभई—८ हेतुहरू^३ मात्र हुन्छन् ।

१. दुःखसत्य, समुदयसत्य, मार्गसत्य;—यी तीन सत्यलाई '३ सत्यहरू'
भनिएको हो । विभं. पा. पृ. ४८५: धम्महृदयविभङ्गो, उप्पत्तानु-
पत्ती ।

२. चक्षुइन्द्रिय, श्रोतेन्द्रिय, मनेन्द्रिय, जीवितेन्द्रिय, सौमनस्येन्द्रिय,
उपेक्षेन्द्रिय, श्रद्धेन्द्रिय, वीर्येन्द्रिय, स्मृतीन्द्रिय, समाधीन्द्रिय, प्रज्ञेन्द्रिय,
अनज्ञातज्ञातस्वामीन्द्रिय, अज्ञेन्द्रिय, अज्ञातावीन्द्रिय; — यी १४
इन्द्रियहरूलाई '१४ इन्द्रियहरू' भनिएको हो । विभं. पा. पृ. ४८५:
धम्महृदयविभङ्गो, उप्पत्तानुपत्ती ।

३. अलोभ, अदोष, अमोह—कुशलहेतुहरू—तीन; लोभ, मोह—
अकुशलहेतुहरू—दुइ; तथा कुशल धर्महरूका विपाक र क्रियाको रूपले
अलोभ, अदोष, अमोह—अब्याकृत हेतुहरू—तीन—यी आठ हेतु-
हरूलाई '८ हेतुहरू' भनिएको हो । विभं. पा. पृ. ४८५: धम्महृदय-
विभङ्गो, उप्पत्तानुपत्ती ।

(७) यी सत्वहरूको—कामावचर लोकमा उत्पन्न हुने सत्व-
हरूको ऊँ ४ आहारहरू नभई—३ आहारहरू^१ मात्र हुन्छन् ।

(८) यी सत्वहरूको—कामावचर लोकमा उत्पन्न हुने सत्व-
हरूको ऊँ ७ स्पर्शहरू नभई—४ स्पर्शहरू^२ मात्र हुन्छन् ।

(९) यी सत्वहरूमा—कामावचर लोकमा उत्पन्न हुने सत्व-
हरूमा ऊँ ७ वेदनाहरू नभई—४ वेदनाहरू^३ मात्र हुन्छन् ।

(१०) यी सत्वहरूमा—कामावचर लोकमा उत्पन्न हुने सत्व-
हरूमा ऊँ ७ संज्ञाहरू नभई—४ संज्ञाहरू^४ मात्र हुन्छन् ।

१. स्पर्श-आहार, मनःसंचेतना-आहार, विज्ञान-आहार—यी तीम
आहारहरूलाई '३ आहारहरू' भनिएको हो । विभं. पा. पृ. ४८५:
धम्महृदयविभङ्गो, उप्पत्तानुपत्ती ।

२. चक्षु-स्पर्श, श्रोत-स्पर्श, मनःधातु-स्पर्श, मनःविज्ञानधातु-स्पर्श—यी
चार स्पर्शहरूलाई '४ स्पर्शहरू' भनिएको हो । विभं. पा. पृ. ४८५:
धम्महृदयविभङ्गो ।

३. चक्षुस्पर्शजन्य-वेदना, श्रोतस्पर्शजन्य-वेदना, मनःधातुस्पर्शजन्य-वेदना,
मनःविज्ञानधातुस्पर्शजन्य-वेदना—यी चार वेदनाहरूलाई '४ वेदना-
हरू' भनिएको हो । विभं. पा. पृ. ४८५: धम्महृदयविभङ्गो,
उप्पत्तानुपत्ती ।

४. चक्षुस्पर्शजन्य-संज्ञा, श्रोतस्पर्शजन्य-संज्ञा, मनःधातुस्पर्शजन्य-संज्ञा,
मनःविज्ञानधातुस्पर्शजन्य-संज्ञा—यी चार संज्ञाहरूलाई '४ संज्ञाहरू'
भनिएको हो । विभं. पा. पृ. ४८५: धम्महृदयविभङ्गो, उप्प-
त्तानुपत्ती ।

(११) यी सत्वहरूमा—कामावचर लोकमा उत्पन्न हुने सत्व-
हरूमा ॐ ७ चेतनाहरू नभई—४ चेतनाहरू^१ मात्र हुन्छन् ।

(१२) यी सत्वहरूमा—कामावचर लोकमा उत्पन्न हुने सत्व-
हरूमा ॐ ७ चित्तहरू नभई—४ चित्तहरू^२ मात्र हुन्छन्^३ ।

महाब्रह्मा सम्बन्धी अरु कुराहरू अगाडिको मूल सूत्रमा नै
उल्लेख भएका छन् ।

×

×

×

Dhamma.Digital

-
१. चक्षुस्पर्शजन्य-चेतना, श्रोतस्पर्शजन्य-चेतना, मनःधातुस्पर्शजन्य-
चेतना, मनःविज्ञानधातुस्पर्शजन्य-चेतना—यी चार चेतनाहरूलाई
'४ चेतनाहरू' भनिएको हो । विभं. पा. पृ. ४८५: धम्महृदयविभङ्गो,
उप्पत्तानुपत्ती ।
 २. चक्षुविज्ञान, श्रोतविज्ञान, मनःधातु, मनःविज्ञानधातु—यी चारलाई
नै '४ चित्तहरू' भनिएको हो । विभं. पा. पृ. ४८५: धम्महृदय-
विभङ्गो, उप्पत्तानुपत्ती ।
 ३. विभं. पा. पृ. ४८४-८५: धम्महृदयविभङ्गो, उप्पत्तानुपत्ती ।

मूल सूत्र—

केवट्टको प्रार्थना

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान् नालन्दाको पारिवारिक आम्रवनमा^२ बस्नुभएको थियो । अनि केवट्ट गृहपति पुत्र जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका केवट्ट गृहपति पुत्रले भगवान्सँग यस्तो विन्तिगरे—

“भन्ते ! यो नालन्दा समृद्ध, उन्नत तथा बहुजनाकीर्ण छ जो (नालन्दावासी) भगवान्प्रति अभिप्रसन्न छ । भन्ते ! भगवान्ले एक

१. दी. नि. I. पृ. १८३: केवट्टसुत्तं, अ. क. I. पृ. २५५.

२. ‘पारिवारिक आम्रवन’ दुइवटा छन् । एक कौशम्बीवासी पारिवारिक सेठको आम्रवन । (पपं. सू. II. पृ. ३२७: कोसम्बकमुत्तवण्णना; पपं. सू. III. पृ. ३५: उपालिसुत्तवण्णना) अर्को नालन्दावासी पारिवारिक सेठको आम्रवन । (सुमं. वि. I. पृ. २५५: केवट्टसुत्तवण्णना; सुमं. वि. II. पृ. ६३३: सम्पसादनियमुत्तवण्णना) हेर लेखकको बु. प. पृ. २१६ को पादटिप्पणीमा ।

भिक्षुलाई नियुक्ति गर्नुभए वेशहुने थियो । जसले उत्तरीयमनुष्य धर्म-
ऋद्धिप्रातिहार्य देखाउने छन् । यसबाट यी नालन्दावासी भगवान्प्रति
फन् बढी अभिप्रसन्न हुनेछन् ।”

यस्तोभन्दा भगवान्ले केवट्ट गृहपति पुत्रलाई यसो भन्नुभयो—

“केवट्ट ! म भिक्षुहरूलाई यस्तो धर्मोपदेश गर्दिन—‘भिक्षुहो !
तिमीहरू आज, तिमीहरूले शुद्ध जीवन बिताईबस्ने गृहस्थीहरूलाई
उत्तरीयमनुष्य धर्म-ऋद्धिप्रातिहार्य देखाऊ’ ।”

दोश्रो पटक पनि केवट्ट गृहपति पुत्रले भगवान्सँग यस्तो
बिन्तिगरे—

“भन्ते ! मैले भगवान्लाई विध्वंश गर्न’ खोजेको होइन ।
बल्कि यस्तो बिन्ति गर्दछु—‘भन्ते ! यो नालन्दा समृद्ध, उन्नत तथा
बहुजनाकीर्ण छ—जो (नालन्दावासी) भगवान्प्रति अभिप्रसन्न छ ।
भन्ते ! भगवान्ले एक भिक्षुलाई नियुक्ति गर्नुभए वेशहुने थियो । जसले
उत्तरीयमनुष्य धर्म-ऋद्धिप्रातिहार्य देखाउने छन् । यसबाट नालन्दावासी
भगवान्प्रति फन् बढी अभिप्रसन्न हुने छन्’ ।”

दोश्रो पटक पनि भगवान्ले केवट्ट गृहपति पुत्रलाई यसो
भन्नुभयो—

१. तपाइको सुकीर्तिलाई विगान्न खोजेको होइन भन्ने अर्थले यहाँ
‘विध्वंश’ शब्द प्रयोग गरिएको हो । दी. नि. अ. क. I. पृ. २५५:
केवट्टसुत्तवण्णना ।

‘केवट्ट ! म भिक्षुहरूलाई यस्तो धर्मोपदेश गर्दिन’—‘भिक्षुहो ! तिमिहरू आऊ, तिमिहरूले शुद्ध जीवन बिताईबस्ने गृहस्थीहरूलाई उत्तरीयमनुष्य धर्म-ऋद्धिप्रातिहार्य देखाऊ’ ।”

तेश्रो पटक पनि केवट्ट^२ गृहपति पुत्रले भगवान्सँग यस्तो विन्तिगरे—

१. यसभन्दा अघि भगवान्ले राजगृह सेठको कारणले (चुल्ल. व. पा. पृ. २००; जुन कुराहरू बु. प. पृ. २० देखि २३ सम्ममा उल्लेख भएका छन्) भिक्षुहरूलाई ऋद्धिप्रातिहार्य देखाउनमा प्रतिबन्ध लगाई नियम बनाइसक्नु भएको थियो । त्यसैले यस सूत्रमा भगवान्ले ‘म भिक्षुहरूलाई यस्तो धर्मोपदेश गर्दिन’ भनी भन्नुभएको हो । दी. नि. अ. क. I. पृ. २५५: केवट्टसुत्तवण्णा ।

२. केवट्ट गृहपतिपुत्र चालीस कोटी धनसम्पत्ति भएका एक महाधनी तथा बुद्ध धर्ममा अत्यधिक श्रद्धा हुने उपासक थिए । बुद्धप्रति पनि यिनको अत्यधिक श्रद्धाभक्ति थियो । श्रद्धाधिकको कारणले गर्दा नै उनको मनमा यस्तो कौतुहलपूर्ण कल्पना उठेको थियो । जस्तै— ‘यदि कुनै एक भिक्षुले नालन्दामा समय समयमा आकाशमा गई ऋद्धिप्रातिहार्य देखाएमा नालन्दाका मानिसहरू ऊर्बू बढी बुद्धधर्म-माथि प्रसन्न हुने थिए । यस सम्बन्धमा भगवान्ले एक भिक्षुलाई ऋद्धिप्रातिहार्य देखाउने काममा नियुक्ति गर्नुभए कति वेश हुने थियो ।’ यसै कल्पना वा इच्छाको कारणले उनी भगवान्कहाँ गई उनले बडो भक्तिपूर्वक भगवान्सँग विन्तिगरेका हुन् । उनको मनमा ‘यस्तो

“भन्ते ! मैले भगवान्लाई विध्वंस गर्न खोजेको होइन । बल्कि यस्तो विन्ति गर्दछु—‘भन्ते ! यो नालन्दा समृद्ध, उन्नत तथा बहुजनाकीर्ण छ । जो (नालन्दावासी) भगवान्प्रति अभिप्रसन्न छ । भन्ते ! भगवान्ले एक भिक्षुलाई नियुक्ति गर्नुभए वेशहुने थियो । जसले उत्तरीयमनुष्य-धर्म-ऋद्धिप्रातिहार्य देखाउने छन् । यसबाट नालन्दावासी भगवान्प्रति फुन् बढी अभिप्रसन्न हुने छन्’ ।”

तीन प्रातिहार्यहरू

“केवट्ट ! स्वयं मैले साक्षात्कारगरी बताएका प्रातिहार्यहरू तीनप्रकारका छन्^१ । कुन तीन भने ?—(१) ऋद्धिप्रातिहार्य, (२) आदेशनाप्रातिहार्य, (३) अनुशासनीप्रातिहार्य ।

गराउँदा नालन्दाका जनतामा बढी प्रभाव पर्ने र बुद्धधर्म पनि बढीसे बढीमात्रामा प्रचार हुने थियो’ भन्ने विश्वास पनि थियो । त्यसैले भगवान्ले प्रतिक्षेप गर्नुभए तापनि उनले पुनः पुनः विन्ति-गरेका हुन् । भगवान्ले पुनः पुनः प्रतिक्षेप गर्नुभएको बुझी ‘शायद उनको प्रार्थनालाई भगवान्ले अर्कै ढंगले संकतु भयो होला’ भन्ने लागेपछि उनले ‘भन्ते ! मैले भगवान्लाई विध्वंस गर्न खोजेको होइन’ भनी पष्टिकरण दिएका हुन् । दी. नि. अ. क. I. पृ. २५५: केवट्टसुत्तवण्णना ।

१. जब केवट्ट गृहपति पुत्रले पुनः पुनः सोही कुरा दोहन्दाउँदै प्रार्थना गरे अनि भगवान्ले ‘अत्यधिक श्रद्धाको कारणले मैले प्रतिक्षेप गर्दा-

(१) ऋद्धिप्रातिहार्य — “केवट्ट ! ऋद्धिप्रातिहार्य भनेको कस्तो हो भने ?—केवट्ट ! यहाँ भिक्षु अनेकप्रकारका ऋद्धिविधज्ञानलाई प्रत्यनुभव गर्छ—एक भएर पनि धेरै हुन्छ, धेरै भएर पनि एक हुन्छ; प्रकट पनि हुन्छ, लोप पनि हुन्छ; छेकबारको बीचबाट पनि पर्खालको बीचबाट पनि पर्वतको बीचबाट पनि—मानो आकाशमा ॐ नछोइकन पारिजान्छ । पानीमा डुब्की लगाए ॐ पृथ्वीमा डुब्की लगाउँछ; मानो पृथ्वीमा हिडे ॐ पानीमा पनि नभिजीकन हिड्छ; मानो सकुणपक्षी ॐ आकाशमा पलेटीमारी जान्छ; यी महर्द्धिक महानुभाव सम्पन्न चन्द्रसूर्यलाई पनि हातले परामर्श गर्छ र ब्रह्मलोकसम्मलाई पनि आफ्नो शरीरद्वारा वशमा राख्छ ।

“अनि त्यसरी—एक भएर पनि धेरै हुने; धेरै भएर पनि एक हुने; प्रकट पनि हुने, लोप पनि हुने; छेकबारको बीचबाट पनि पर्खालको बीचबाट पनि पर्वतको बीचबाट पनि - मानो आकाशमा ॐ नछोइकन पारिजाने; पानीमा डुब्की लगाए ॐ पृथ्वीमा डुब्की लगाउने; मानो पृथ्वीमा हिड्ने ॐ पानीमा पनि नभिजीकन हिड्ने; मानो सकुणपक्षी ॐ आकाशमा पलेटीमारी जाने; यी महर्द्धिक महानुभाव सम्पन्न चन्द्रसूर्यलाई पनि हातले परामर्श गर्ने र ब्रह्मलोकसम्मलाई पनि आफ्नो शरीरद्वारा वशमा राख्नसक्ने सो भिक्षुलाई कुनै श्रद्धालु (उपासक) ले प्रसन्नतापूर्वक हेर्छ ।

पनि यिनी बार बार सोही कुरा भन्दछन् । अतः यिनलाई प्रातिहार्य देखाउनुमा हुने दोषका कुराहरू बताइदिनु प-यो' भन्ने लागेपछि भगवान्ले तीनप्रकारका प्रातिहार्यका कुराहरू बताउनु भएको हो ।
दी. नि. अ. क. I. पृ. २५६: केवट्टसुत्तवण्णना ।

“अनि त्यो श्रद्धालु प्रसन्नचित्त हुने (उपासक) ले कुनै अश्रद्धालु अप्रसन्नचित्त हुनेलाई बताउँछ—‘अहो आश्चर्य ! अहो अद्भूत !! श्रमणको कस्तो महर्द्धिकता, कस्तो महानुभावता !! मैले सो भिक्षुलाई अनेकप्रकारका ऋद्धिविधज्ञानलाई प्रत्यनुभव गरेको देखें । जस्तै—एक भएर पनि धेरै भएको, धेरै भएर पनि एक भएको; प्रकट पनि भएको, लोप पनि भएको; छेकबारको बीचबाट पनि, पर्खालको बीचबाट पनि, पर्वतको बीचबाट पनि—मानो आकाशमा छैं नछोइकन पारिगएको; पानीमा डुब्की लगाए छैं पृथ्वीमा डुब्की लगाएको; मानो पृथ्वीमा हिड्ने छैं पानीमा पनि नभिजीकन हिडेको; मानो सकुणपक्षी छैं आकाशमा पलेटीमारी गएको; यो महर्द्धिक महानुभाव सम्पन्न चन्द्रसूर्यलाई पनि हातले परामर्श गरेको र ब्रह्मलोकसम्मलाई पनि आफ्नो शरीरद्वारा वशमा राखेको देखें ।’

Dhamma.Digital

“अनि सो श्रद्धालु प्रसन्नचित्त हुने (उपासक) लाई सो अश्रद्धालु अप्रसन्न चित्त हुने (पुरुष) ले यस्तो भन्छ—‘भो ! गन्धारी भन्ने विद्या छ । त्यही विद्याद्वारा सो भिक्षुले ती अनेकप्रकारका ऋद्धिप्रातिहार्यहरू प्रत्यनुभव गरेका हुन् । जस्तै—एक भएर पनि धेरै भएको, धेरै भएर पनि एक भएको; ... र ब्रह्मलोकसम्मलाई पनि आफ्नो शरीरद्वारा वशमा राखेको ।’

‘केवट्ट ! सो अश्रद्धालु अप्रसन्नचित्त हुने (पुरुष) ले त्यो श्रद्धालु प्रसन्नचित्त हुने (उपासक) लाई यसो भन्नसक्छ भन्ने कुरा तिम्रो ठान्दछौ त ?’

“भन्ते ! भन्नसक्ख भन्ने म ठान्दछु ।”

“केवट्ट ! ऋद्धिप्रातिहार्यमा यही दोष देखेर म ऋद्धिप्रातिहार्य-
प्रति आत्तिको छु, लज्जित छु, घृणित छु ।”

(२) आदेशनाप्रातिहार्य — “केवट्ट ! आदेशनाप्रातिहार्य
भनेको कस्तो हो भने ? — केवट्ट ! यहाँ भिक्षु परसत्व परपुद्गलको
चित्तलाई पनि जान्दछ, चंतसिकलाई पनि जान्दछ; तर्कना गरेको पनि
जान्दछ, विचार गरेको पनि जान्दछ—‘यस्तो तिम्रो मन छ, यस्तो
तिम्रो चित्त छ ।’

“अनि परसत्व परपुद्गलको चित्तलाई जान्ने, चंतसिकलाई
जान्ने; तर्कना गरेको पनि जान्ने, विचार गरेको पनि जान्ने—‘यस्तो
तिम्रो मन छ, यस्तो तिम्रो चित्त छ’ भनी जान्ने भिक्षुलाई कुनै श्रद्धालु
प्रसन्नचित्त हुने (उपासक) ले देख्दछ ।

“अनि त्यो श्रद्धालु प्रसन्नचित्त हुने (उपासक) ले कुनै अश्रद्धालु
अप्रसन्नचित्त हुने (पुरुष) लाई बताउँछ—‘अहो आश्चर्य ! अहो
अद्भूत !! श्रमणको कस्तो महर्द्धिकता, कस्तो महानुभावता !! मैले
सो भिक्षुलाई ‘यस्तो तिम्रो मन छ, यस्तो तिम्रो चित्त छ’ भनी
परसत्वको परपुद्गलको चित्त पनि जानेको, चंतसिक पनि जानेको,
तर्कना गरेको पनि जानेको, विचार गरेको पनि जानेको देखें ।’

“अनि त्यो श्रद्धालु प्रसन्नचित्त हुने (उपासक) लाई सो अश्रद्धालु
अप्रसन्नचित्त हुने (पुरुष) ले यस्तो भन्दछ—‘भो ! मणिका भन्ने

विद्या छ । त्यही विद्याद्वारा सो भिक्षुले — ‘यस्तो तिम्रो मन छ, यस्तो तिम्रो चित्त छ’ भनी परसत्वको परपुद्गलको चित्त पनि जानेको हो, चैतसिक पनि जानेको हो, तर्कना गरेको पनि जानेको हो, विचार गरेको पनि जानेको हो ।’

“केवट्ट ! सो अभ्रद्दालु अप्रसन्नचित्त हुने (पुरुष) ले त्यो भ्रद्दालु प्रसन्नचित्त हुने (उपासक) लाई यसो भन्नसक्छ भन्ने कुरा तिम्रो ठान्दछौ त ?”

“भन्ते ! भन्नसक्छ भन्ने म ठान्दछु ।”

“केवट्ट ! आदेशनाप्रातिहार्यमा यही दोष देखेर म आदेशनाप्रातिहार्यप्रति आत्तिको छु, लज्जित छु, घृणित छु ।”

(३) अनुशासनीप्रातिहार्य— “केवट्ट ! अनुशासनीप्रातिहार्य भनेको कस्तो हो भने ? — केवट्ट ! यहाँ भिक्षु यसरी अनुशासन गर्छ— ‘यसरी तर्कना गर, यसरी तर्कना नगर; यसरी मनस्कार गर, यसरी मनस्कार नगर; यसलाई छाड, यसलाई ग्रहण गरी विहार गर ।’ केवट्ट ! यसलाई अनुशासनीप्रातिहार्य भनिन्छ ।

“केवट्ट ! फेरि यो लोकमा तथागत अरहन्त सम्यक् सम्बुद्ध... ? जन्मनुहुन्छ । वहाँले देव-मार-ब्रह्मासहित लोकलाई...परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्य (श्रेष्ठ धर्म) प्रकाश पार्नुहुन्छ । अनि गृहपति वा गृहपतिपुत्र... ?”

१. यहाँका बाँकी कुराहरू लेखकको बु. प. पृ. २८१ मा हेर्नु । दी. नि.

I. पृ. ५५-५६ सामञ्जसफलसुत्तमा पनि हेर्नु ।

२. यहाँका बाँकी कुराहरू पनि लेखकको बु. प. पृ. २८२ मा हेर्नु ।

प्रव्रजित हुन्छ । केवट्ट ! यसरी प्रव्रजित भएको सो भिक्षु जीवनभर शीलसम्पन्न भई...^१ प्रथमध्यान प्राप्तगरी विहार गर्छ । केवट्ट ! यसलाई पनि अनुशासनीप्रातिहार्य भनिन्छ ।...^२ द्वितीयध्यान प्राप्तगरी...^३ तृतीयध्यान प्राप्तगरी...^४ चतुर्थध्यान प्राप्तगरी विहार गर्छ । केवट्ट ! यसलाई पनि अनुशासनीप्रातिहार्य भनिन्छ । अनि उसले ज्ञानदर्शनकोनिमित्त चित्त फुकाउँछ...^५ अब उपान्त पुनर्जन्म छैन भन्ने पनि जान्दछ । केवट्ट ! यसलाई पनि अनुशासनीप्रातिहार्य भनिन्छ ।

“केवट्ट ! यी तीन प्रातिहार्यहरू मैले स्वयं साक्षात्कार गरी प्रकाश गरेको छु ।”

चतुर्माहाभूतहरू कहाँ निरुद्ध हुन्छन् ?

“केवट्ट ! अघि एकदिन यसै भिक्षुसङ्घमध्येमा एक भिक्षुको मनमा यस्तो परिवर्तनना उठेको थियो—‘यी चार महाभूतहरू—पृथ्वी, आप, तेज, वायु—कहाँ निशेषरूपले निरुद्ध हुँदा रहेछन् ?’

-
१. यहाँका बाँकी कुराहरू लेखकको बु. प. पृ. २८२ देखि पृ. २८८ सम्म हेर्नु ।
- २-२. यहाँका कुराहरू लेखकको बु. प. पृ. २८९ मा हेर्नु ।
३. यहाँका कुराहरू लेखकको बु. प. पृ. २९२ मा हेर्नु ।

१-“केवट्ट ! अनि सो भिक्षु त्यस्तो समाधिमा समाधिष्ठ भए,
— जुन समाधिमा चित्त समाधिष्ठ हुँदा सो भिक्षु देवलोकमा प्रकट
भए । केवट्ट ! अनि सो भिक्षु जहाँ चातुर्महाराजिक देवहरू थिए
त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि चातुर्महाराजिक देवहरूसँग यस्तो सोधे —
'आवुसो ! यी चार महाभूतहरू पृथ्वी, आप्, तेज, वायु—कहाँ
निशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् ?' केवट्ट ! यस्तो सोध्दा चातुर्महाराजिक
देवहरूले सो भिक्षुलाई यस्तो भने—‘भिक्षु ! हामीहरू जान्दौं कि यी
चार महाभूतहरू—पृथ्वी, आप्, तेज, वायु—कहाँ निशेषरूपले निरुद्ध
हुन्छन् । भिक्षु ! हामीभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर चातुर्महाराजाहरू
छन् । शायद उनीहरूले यी चार महाभूतहरू...कहाँ निशेषरूपले निरुद्ध
हुन्छन् भन्ने कुरा जान्दछन् होला ।’

२-“केवट्ट ! अनि सो भिक्षु जहाँ चातुर्महाराजाहरू थिए
त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि चातुर्महाराजाहरूसँग यस्तो सोधे —‘आवुसो !
यी चार महाभूतहरू...कहाँ निशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् ?’ केवट्ट !
यस्तो सोध्दा चातुर्महाराजाहरूले सो भिक्षुलाई यस्तो भने—‘भिक्षु !
हामीहरू पनि जान्दौं कि यी चार महाभूतहरू...कहाँ निशेषरूपले
निरुद्ध हुन्छन् । भिक्षु ! हामीभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर त्रयस्त्रिंश

-
१. यी भिक्षु ऋद्धि प्रकृतिका थिए । त्यसैले नजिकमा हुनु भएका
भगवानसँग यो प्रश्न नसोधी देवहरू महानुभावसम्पन्न हुन्छन् भन्ने
मनमा लिई ऋद्धिद्वारा देवलोकमा गएका हुन् भनी सुमं. वि. I.
पृ. २५७: केवट्टसुत्तवण्णनाले लेखेको छ ।

भन्ने देवहरू छन् । शायद उनीहरूले यी चार महाभूतहरू...कहाँ निशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् भन्ने कुरा जान्दछन् होला ।’

३-“केवट्ट ! अनि सो भिक्षु जहाँ त्रयस्त्रिंश देवहरू थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि त्रयस्त्रिंश देवहरूसँग यस्तो सोधे—‘आवुसो ! यी चार महाभूतहरू...कहाँ निशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् ?’ केवट्ट ! यस्तो सोध्दा त्रयस्त्रिंश देवहरूले सो भिक्षुलाई यस्तो भने—‘भिक्षु ! हामीहरू पनि जान्दौं कि यी चार महाभूतहरू...कहाँ निशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् । भिक्षु ! हामीभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर शक्र भन्ने देवेन्द्र छन् । शायद उनले यी चार महाभूतहरू...कहाँ निशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् भन्ने कुरा जान्दछन् होला ।’

४-“केवट्ट ! अनि सो भिक्षु जहाँ शक्र देवेन्द्र थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि शक्र देवेन्द्रसँग यस्तो सोधे—‘आवुसो ! यी चार महाभूतहरू...कहाँ निशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् ?’ केवट्ट ! यस्तो सोध्दा शक्र देवेन्द्रले सो भिक्षुलाई यस्तो भने—‘भिक्षु ! म पनि जान्दिन कि यी

-
१. भिक्षुको प्रश्न सुनेर शक्र देवेन्द्रले—‘यो प्रश्न बुद्धविषयको प्रश्न हो । बुद्धले बाहेक अरू कसैले भन्नसक्ने छैनन् । यी भिक्षु आगोलाई छाडी जुनकिरी बाल्ने ऊँ, भेरी छाडी पेट बजाउने ऊँ देवहरूकहाँ विचरण गर्दै यो प्रश्न सोध्दैछन् । अतः यिनलाई बुद्धकहाँ फर्काइ दिनपन्थो ।’ तर फेरि उनको मनमा यस्तो लाग्यो ‘जसकहाँ गए पनि अन्तःमा बुद्धकहाँ नपुगी सुख पाउने छैनन् । अतः जाउन् यी एकोहरे भिक्षु, जहाँसम्म जान सक्छन् अथवा जति टाढासम्म जान

चार महाभूतहरू...कहाँ निशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् । भिक्षु !
हामीभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर ५-यामा भन्ने देवहरू; ...
६-सुयाम भन्ने देवहरू, ... ७-तुषित भन्ने देवहरू, .. ८-सन्तुषित
भन्ने देवहरू, ... ९-निर्माणरती भन्ने देवहरू, ... १०-सुनिर्मित भन्ने
देवहरू, ... ११-परनिर्वितवशवर्ती भन्ने देवहरू, ... १२-वशवर्ती
भन्ने देवपुत्रहरू छन् । शायद उनीहरूले यी चार महाभूतहरू—पृथ्वी,
आप, तेज, वायु—कहाँ निशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् भन्ने कुरा जान्दछन्
होला ।’

“केवट्ट ! अनि सो भिक्षु जहाँ वशवर्ती देवपुत्र थिए त्यहाँ
गए । त्यहाँ पुगेपछि वशवर्ती देवपुत्रसँग यस्तो सोधे — ‘आवुसो ! यी
चार महाभूतहरू...कहाँ निशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् ?’ केवट्ट ! यस्तो
सोध्दा वशवर्ती देवपुत्रले पनि सो भिक्षुलाई यस्तो भने— ‘भिक्षु ! म
पनि जान्दिन कि यी चार महाभूतहरू...कहाँ निशेषरूपले निरुद्ध
हुन्छन् । भिक्षु ! हामीभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर ब्रह्मकायिक भन्ने
देवपुत्रहरू छन् । शायद उनीहरूले यी चार महाभूतहरू कहाँ निशेष-
रूपले निरुद्ध हुन्छन् भन्ने कुरा जान्दछन् होला ।’

सक्छन् जाउन् ।’ यति सोची शक्रले पनि आफूभन्दा सुन्दरतर तथा
प्रणीततर देवहरू छन् भन्ने कुरा बताएका हुन् भनी सुमं. वि. I.
पृ. २५७-५८ ले उल्लेख गरेको छ ।

महाब्रह्माकहाँ पुगे

१३—‘केवट्ट ! अनि सो भिक्षु त्यस्तो समाधिमा समाधिष्ठ भए — जुन समाधिमा चित्त समाधिष्ठ हुँदा सो भिक्षु ब्रह्मलोकमा प्रकट भए । केवट्ट ! अनि सो भिक्षु जहाँ ब्रह्मकायिक देवहरू थिए त्यहाँ पुगे । त्यहाँ पुगेपछि ब्रह्मकायिक देवहरूसँग यस्तो सोधे—‘आवुसो ! यी चार महाभूतहरू—पृथ्वी, आप्, तेज, वायु—कहाँ निशेषरूपले निरूद्ध हुन्छन् ?’ केवट्ट ! यस्तो सोधदा ब्रह्मकायिक देवहरूले सो भिक्षुलाई यस्तो भने—‘भिक्षु ! हामीहरू पनि जान्दौं कि यी चार महाभूतहरू ... कहाँ निशेषरूपले निरूद्ध हुन्छन् । भिक्षु ! हामीभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणोततर—अपराजेय, विजेता (= अभिभू, अनभिभूतो), साँच्चैकै वशवर्ती, ईश्वर, कर्ता, निर्माता, श्रेष्ठ, व्यवस्थापक (= सज्जिता), वशी, प्राणीहरूका (= भूत भव्यानं) पिता ब्रह्मा-महाब्रह्मा छन् । शायद उनले यी चार महाभूतहरू—पृथ्वी, आप्, तेज, वायु—कहाँ निशेषरूपले निरूद्ध हुन्छन् भन्ने कुरा जान्दछन् होला ।

‘आवुसो ! सो महाब्रह्मा अहिले कहाँ छन् त ?’

‘भिक्षु ! हामीलाई याहाछैन कि ब्रह्मा कहाँछन्, ब्रह्मा कुनप्रकारले छन्, ब्रह्मा कुन ठाउँमा छन् । भिक्षु ! किन्तु जुन पूर्वलक्षणहरू देखा परिरहेका छन्, आलोकित भइरहेका छन्, प्रकाशमान भइरहेका छन्— यी ब्रह्माकै प्रकट हुने पूर्वलक्षणहरू हुन्, जो आलोकित हुँदैछन्, प्रकाशमान् हुँदैछन् ।’

‘केवट्ट ! अनि केही समयमै सो महाब्रह्मा प्रकट भए । केवट्ट ! अनि सो भिक्षु जहाँ महाब्रह्मा थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि महाब्रह्मालाई यस्तो भने—

‘आवुसो ! यी चार महाभूतहरू—पृथ्वी, आप्, तेज, वायु—कहाँ निशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् ?’

‘केवट्ट ! यस्तो सोधदा महाब्रह्माले सो भिक्षुलाई यस्तो भने—
‘भिक्षु ! म ब्रह्मा-महाब्रह्मा, अपराजेय विजेता, साँच्चैकै वशवर्ती, ईश्वर, कर्ता, निर्माता, श्रेष्ठ, व्यवस्थापक, वशी, प्राणीहरूका पिता हुँ ।’

‘केवट्ट ! दोश्रो पटक पनि सो भिक्षुले महाब्रह्मालाई यस्तो भने—

‘आवुसो ! म तिमिसँग यस्तो सोधिदन कि—तिमी ब्रह्मा-महाब्रह्मा, अपराजेय विजेता, साँच्चैकै वशवर्ती, ईश्वर, कर्ता, निर्माता, श्रेष्ठ, व्यवस्थापक, वशी, प्राणीहरूका पिता ह्वी वा होइनौ ? परन्तु म तिमिसँग यस्तो सोधदछु कि—यी चार महाभूतहरू... कहाँ निशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् ?’

‘केवट्ट ! दोश्रो पटक पनि महाब्रह्माले सो भिक्षुलाई यस्तो भने—‘भिक्षु म ब्रह्मा-महाब्रह्मा, अपराजेय विजेता, साँच्चैकै वशवर्ती, ईश्वर, कर्ता, निर्माता, श्रेष्ठ, व्यवस्थापक, वशी, प्राणीहरूका पिता हुँ ।’

‘केवट्ट ! तेस्रो पटक पनि सो भिक्षुले महाब्रह्मालाई यस्तो भने—

‘आवसो ! म तिमिसँग यस्तो सोधिन कि—तिमी ब्रह्मा-महाब्रह्मा, अपराजेय विजेता, साँच्चैकं वशवर्ती, ईश्वर, कर्ता, निर्माता, श्रेष्ठ, व्यवस्थापक, वशी, प्राणीहरूका पिता ह्यौ वा होइनौ ? परन्तु म तिमिसँग यस्तो सोध्दछु कि—यी चार महाभूतहरू कहाँ निशेषरूपले निरूद्ध हुन्छन् ?’

‘केवट्ट ! अनि सो महाब्रह्माले सो भिक्षुको हात समाती एक छेउमा लगी सो भिक्षुलाई यसो भने

‘भिक्षु ! यी ब्रह्मकायिक देवहरू यस्तो ठान्दछन् कि - ब्रह्माले नजानेका केही छन्, ब्रह्माले नदेखेका केही छन्, ब्रह्माले नबुझेका केही छन्, ब्रह्माले साक्षात्कार नगरेका केही छन् । त्यसैले उनीहरूका सामुन्ने मैले नभनेको हुँ । भिक्षु ! म पनि जान्दिन कि -- यी चार महाभूतहरू...कहाँ निशेषरूपले निरूद्ध हुन्छन् । भिक्षु ! यो त तिर्त्र गल्ती हो, तिर्त्र अपराध हो जो कि तिमि भगवान्लाई छाडी बाहिर अरूबाट यो प्रश्नको उत्तर खोज्दछौ । भिक्षु ! जाऊ तिमि !, वहाँ

-
१. भिक्षुले प्रश्न सोध्नेबित्तिकै महाब्रह्माले ‘यो बुद्धविषयको प्रश्न हो’ भन्ने कुरा जानिसकेका थिए । किन्तु जस्तो उनीप्रति अरू ब्रह्मा-हरूका विश्वास थियो त्यसमा खलबली आउन सक्ला भन्ने कारणले यिनले ब्रह्म परिषदका अगाडि ‘जान्दिन’ भनी नभनी तथा प्रश्नकर्ता भिक्षुको ध्यान अर्कैतिर लैजाने विचारले आँपको प्रश्न सोध्दा लौकाको उत्तर दिए ऊँ गरी ‘म नै ईश्वर हुँ, कर्ता हुँ’ भन्ने आदि कुरा बताएका हुन् । किन्तु जव भिक्षुले ‘मैले तिमि को ह्यौ ? भनी

भगवान्कहाँ नै गई यो प्रश्न सोध । जस्तो भगवान्ले व्याकरण गर्नुहुने छ त्यस्तै तिमिले धारण गर ।’

“केवट्ट ! अनि सो भिक्षु जस्तै—कुनै बलवान् पुरुषले खुम्चेको बाहुलाई पसाछ अथवा पसारेको बाहुलाई खुम्याउँछ, त्यस्तै गरी— ब्रह्मलोकमा अन्तर्धान भई मेरो अगाडि प्रकट भए । केवट्ट ! अनि सो भिक्षुले मलाई यसो भने—‘भन्ते ! यो चार महाभूतहरू—पृथ्वी, आप, तेज, वायु—कहाँ निशेषरूपले निरूद्ध हुन्छन् ?’

“केवट्ट ! यस्तो भन्दा मैले सो भिक्षुलाई यमो भने—

‘भिक्षु ! अघि सामुद्रिक ब्यापारीहरू तीर देखनसक्ने चरा लिई, जहाजमा बसी समुद्रमा गए । जहाजबाट तीर नदेखेपछि उनीहरूले तीर देखनसक्ने चरालाई छाडिदिए । उ पूर्वदिशातिर गयो, दक्षिण दिशातिर गयो, पश्चिम दिशातिर गयो, उत्तर दिशातिर गयो; माथितिर गयो, अनुदिशातिर गयो । उसले तीर देखनसकेको भए उ गएको गयै हुन्थ्यो ।

सोधेको होइन’ भनी बारम्बार परिषदको अगाडि भन्नथाले तब परिषदको अपवादबाट बच्नकोनिमित्त महाब्रह्माले उनलाई एक छेउमा लगी आफूले नजानेको कुरा मात्र भनेका होइनन् बुद्धसँग सोध्नुपर्ने प्रश्न अन्त सोधेर के उत्तर पाउन सकौला ! यो त मानो तेलको खोज गर्नेले तीललाई न निचोरी बालुवा निचोरेर तेल निकाल्न खोजेको जस्तो पो हो भन्दै भिक्षुको दोष देखाई उनलाई बुद्धकहाँ जानुमा उत्साहित समेत गराएका हुन् भनी सुमं. वि. I. पृ. २५८: केवट्ट-सुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

किन्तु उसले चारें दिशातिर कतैपनि तीर देखन नसकेपछि उ फर्केर
 आएको जस्तै—भिक्षु ! तिमि पनि ब्रह्मलोकसम्म गई तिमिले यस
 प्रश्नको उत्तर पाउन सकेनौ र अन्तमा मेरै छेउमा आयौ । भिक्षु ! यो
 प्रश्न यसरी सोधिदैन कि—भन्ते ! यो चार महाभूतहरू...कहाँ
 निशेषरूपले निरूद्ध हुन्छन् ? बल्की भिक्षु ! यो प्रश्न यसरी सोधिनु-
 पर्छ—

‘कथं आपो च पथवी, तेजो वायो न गाधति ।
 कथं दीघं च रस्सं च, अणुं थूलं सुभासुभं ।
 कथं नामं च रूपं च, असेसं उपरुज्झती’ ति ॥

अर्थ—

‘कहाँ आप्, पृथ्वी, तेज तथा वायु रहँदैन ?
 कहाँ लामो, छोटो, मसीनो, मोटो तथा शुभाशुभ रहँदैन ?
 कहाँ नाम र रूप निशेषरूपले निरूद्ध हुन्छ ?
 ‘अनि त्यहाँ यसरी व्याकरण हुन्छ—

१-‘विष्वाणं अनिदस्सनं, अनन्तं सब्वतोपभं ।

एत्थ आपो च पथवी, तेजो वायो न गाधति ॥

२-‘एत्थ दीघं च रस्सं च, अणुं थूलं सुभासुभं ।

एत्थ नामं च रूपं च, असेसं उपरुज्झति ।

विष्वाणस्स निरोधेन, एत्थेतं उपरुज्झती’ ति ॥’

अर्थ—

१-‘विज्ञान (= निर्वाणको नाम) — जो अनिर्दर्शन (= देखिन नसकिने), अनन्त (= उत्पत्ति स्थिति नभएको) तथा सबैतिरबाट प्रभा छ; — यहाँ आप्, पृथ्वी, तेज तथा वायु रहँदैन ।

२-‘यहाँ लामो, छोटो, सूक्ष्म, स्थूल, शुभाशुभ रहँदैन; यहाँ नाम र रूप निश्शेषरूपले निरूद्ध हुन्छन्; विज्ञान (= चरिम विज्ञान) को निरूद्ध भएपछि यहीं यी सबै निरूद्ध हुन्छन्’ ।”

भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भएर केबट्ट गृहपति पुत्रले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

३१. मागध देवपुत्र

प र ि च य

“मागध देवपुत्र” भन्ने नाम अनुसार यी देवपुत्र मगध देशवासी एक देवपुत्र हुन् भन्ने कुराको अवबोध हुन्छ ।

एकदिन यी देवपुत्र अनाथपिण्डिकको जेतवनाराम जम्मै आलोकित पारी जेतवनाराममा आई भगवान्कहाँ गई “यो लोकमा कति प्रदद्योतहरू अर्थात् प्रकाशदिन सक्नेहरू छन् ?” भन्ने कुरा यिनले भगवान्सँग सोधेका थिए ।

उत्तरमा भगवान्ले “चार छन्” भनी भन्नुभएको थियो । जुन कुरा अगाडिको मूल सूत्रमा अनुदित गरिदिएको छ ।

x

x

x

मूल सूत्र—

लोकमा कति प्रदचोतहरू छन् ?

श्रावस्तीमा^१ ।

... एक छेउमा बसेका मागध देवपुत्रले भगवान्लाई गाथाद्वारा भने—

“कति लोकस्मि पञ्जोता, येहि लोको पकासति^२ ।
भवन्तं^३ पुट्टुमागम्म, कथं जानेमु तं मयं’ ति ॥”

अर्थ—

“यो लोकमा कति प्रदचोतहरू छन्—जसद्वारा लोक प्रकाशमान् हुन्छ ? त्यो कुरा कसरी थाहापाउन सकौंला भनी हामी तपाइकहाँ आएर सोध्दछौं ।”

१. सं. नि. I. पृ. ४४: मागधसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं; अ. क. I. पृ. ८३.

२. सिंहलमा: ‘पभासति’ ।

३. सिंहल र स्वाममा: ‘भगवन्तं’ ।

(भगवान् भन्नुहुन्छ—)

१-“चत्तारो लोके पज्जोता, पञ्चमेत्थ न विज्जति ।
दिवा तपति आदिच्चो, रत्तिमाभाति चन्दिमा ॥

२-“अथ अग्निं दिवारत्तिं, तत्थ तत्थ पकासति ।
सम्बुद्धो तपतं सेट्ठो, एस! आभा अनुत्तरा’ ति ॥”

अर्थ—

१-२-“यो लोकमा चार प्रवघोतहरू छन्, पाँचौं छैन; दिनमा सूर्य चम्किन्छ, रातमा चन्द्रमा प्रकाश हुन्छ, त्यस त्यस ठाउँमा प्रकाश पाउँ रातदिन आगो चम्किन्छ, यिनीहरूमध्ये सम्बुद्धको चमकनै सर्वश्रेष्ठ छ— आभाहरूमध्ये यही नै अनुपम आभा हो ।”

३२. माघ देवपुत्र

मूल सूत्र—

केलाई छेदन गर्दा सुख हुन्छ ?

श्रावस्तीमा^१ ।

अनि माघ देवपुत्र^२ रातको याम बितिसकेपछि सुन्दर रूप धारणगरी जेतवन जन्मै आलोकित पारी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका माघ देवपुत्रले भगवान्लाई गाथाद्वारा भने—

‘किंसु छेत्वा^३ सुखं सेति, किंसु छेत्वा न सोचति ।

किस्ससु^४ एक धम्मस्स, वधं रोचेसि गोतमा’ ति ॥”

१. सं. नि. I. पृ. ४३: माघसुत्तं, देवपुत्तसंयुत्तं; अ. क. I. पृ. ८३.

२. ‘माघ’ भन्ने नाम पनि शक्र देवेन्द्रकै हो भनी सं. नि. अ. क. I. पृ. ८३: माघसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

३. सिंहलमा: ‘फत्वा’, स्याममा: ‘घत्वा’ ।

४. सिंहल र रोमनमा: ‘किस्सस्स’ ।

अर्थ—

“केलाई छेदन गर्नलि सुखपूर्वक निदाउँछ ? केलाई छेदन गर्नलि शोक हुन्न ? कुन एक धर्म (=वस्तु) लाई वधगर्नुमा गौतम रूचाउनु हुन्छ ?”

(भगवान् भन्नुहुन्छ—)

“क्रोधं छेत्वा सुखं सेति, क्रोधं छेत्वा न सोचति ।
क्रोधस्स विसमूलस्स, मधुरग्गस्स वत्रभू ।
वधं अरिया पसंसन्ति, तं हि छेत्वा न सोचती’ति ॥”

अर्थ—

“वत्रभू ! क्रोधलाई छेदन गर्नलि सुखपूर्वक निदाउन सकिन्छ, क्रोधलाई छेदन गर्नलि शोक हुन्न; मधुराग्र विषमूल भएको क्रोधलाई वध गर्नुमा आर्यहरू प्रशंसा गर्छन् — त्यसैको छेदन गर्नलि शोक पनि हुन्न ।”

आचार्य भिक्षु अमृतानन्दद्वारा संकलित

“बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव”

भाग-१, संग्रह-८

नामावली

अ

अकनिट्ट १८२, ४६८
अकनिष्ट ४४२, ४४३, (ब्रह्मलोक)

४६७

अकित्ति जातकमा १४४

अकित्ति ब्राह्मण १४४

अङ्कुरपेतवत्थुवण्णना ९१

अङ्ग १४०, लाई ३४७, देशको

चम्पा ३४७

अग्गञ्जसुत्तवण्णना २२६, २२८

अङ्गति २३४

अग्गालवचेतिय ६०

अग्गालवचैत्य १६ मा ७३

अग्रालव चैत्य ६०, मा ६६, को

आसपासमा ६०

अङ्गुत्तरनिकाय १७०, को १२१,

४६९, पञ्चकनिपात १२१

अङ्गुत्तर अट्टकथा १७

अङ्गुत्तरनिकायट्टकथा १८

अचिरवती ३८३, ३८५, ३९१

अचेल कश्यप १४७

अचेलकस्सपसुत्तं १४७

अजकलापक १, ३, ४, १३, १४,

यक्ष २, ६, १२, १४, यक्षले

१५, यक्षलाई २, ३, ८,

यक्षको १२, ३२, सुत्तं

१३, सुत्तवण्णना ४, ८,

१३, चैत्य १२

अञ्जनवन १२९, मा ९९, ११२,

११६, ११९, १२२, १२८

अजपाल वृक्षनिर ३२२

अजातशत्रुको कारणमा १२४

अजातशत्रु राजकुमार १२४, १२५,

लाई १२४, को १२५

अजित २६२

अञ्जुन १२१

अर्जुन १२१

अञ्जतरब्रह्मसुत्तं ३९७, ४७०

अञ्जतरब्रह्मसुत्तवण्णना ३९४,

३९५, ३९६, ४०१, ४०२

अञ्जतरस्स उपासकस्सवत्थु ७६

अट्टकवग्गो २६४	अपदानट्टकथामा १३८
अट्टिसेन जातक ७२	अप्पमादवग्गो २७६
अतप्ता ४४२	अप्रमाणाभा ४४१, ४६८
अतप्पा १८२, ४६८	अप्रमाणशुभा ४४१
अत्तवग्गो २७७	अम्बट्टमुत्तं १३८
अत्थदस्सी बुद्ध २०२	अम्बट्टमुत्तवण्णना २४२, २४३, २६७
अन्धवनमा १६७	अभिधम्मत्थसङ्गहो ४०६
अनाथपिण्डक १६६, ३०४, को १४९, १५६, १७१, २०५, २५४, २९०, ४०८, ४११, ४१३, ४२९, ४५३, सेठको मुखले गर्दा १६६	अभिधानप्पदीपिका २०, को ४२१ अस्मक ३४६ अमरकोष अनुसार ३६७ अयोध्या ११६, ११९, १२८ अरिद्वज्जनक १३९ अलम्बुस जातकमा १४२ अलात १४०, २३४ अवन्ती ३४७, देशका ३०३, को राजधानी ३४७ अर्वल १९ अव्याक्तवग्गो छट्टो २५७ अविद्वूरेनिदानं १७४, १८३, ३१३, ४७० अविहा १८२, १८६, ४६८, मा १८३, ४४२ ब्रह्मलोकमा १८३ अश्वक ३४६ अश्वघोषले २०
अनुप्रिया ४६९	
अनुप्रियामा १२३	
अनुरुद्ध ९१, ४००, ४०२, ४०४, ४०८, ले ३९९, लाई ३९९, स्थविर ३२३, ४०९, महास्थविरका ४०७	
अनोतप्त दह ३८४	
अनोतप्तलाई ३८५	
अनोमा नदीको छेउमा १८२	
अपण्णकमुत्तं २५१	
अपदानमा १९६	
अपदानपालि १३७, मा १३७, १९२, ले १९६, १९७, २०१	

अश्वमुख ३८४
 अशुभकामी तिस्स २७४
 अशोकको पालामा १०३
 अशोक राजाका भाई २७५
 अस्सक ३४६
 अस्सजि १४६, भिक्षु १४६, सुत्तं
 १४६, सुत्तमा १४५, सुत्त-
 वण्णना १४५
 असञ्जसत्ता ४६८
 असुरेन्द्र ३८१,
 असंज्ञसत्त्व ४४२

आ

आकाशगङ्गा ३८५
 आचरियपरम्परावण्णना १०३,
 १४८, २७५
 आटबिक यक्ष २९
 आटानाटियसुत्तं १९८
 आटानाटिय सूत्रमा ३७२
 आनन्द ३७४, चैत्य १६, महास्थ-
 विर ३२३, महास्थविरले
 ११८, १८५
 आभस्सरा ४६८
 आभास्वर ४३८, ४४१, लोकबाट
 ४७२, ४७३

आमगन्धसुत्तं ३५८
 आयुसंखारोस्सज्जनसुत्तवण्णना १५
 आलवक ३३, ३४, ४९, ५५, ५६,
 ले ३०, ३७, ४८, ४९,
 ५५, लाई ३१, का ६२,
 ६३, पुच्छा ५९, का भिक्षु-
 हरूले ६४, कुमार ५१,
 ५८, कुमारद्वारा २७,
 कुमारकी आमा २७, राजा
 २१, २२, ५६, ५८, राजाले
 १९, राजकुमार २६,
 राजकुमारलाई २७, ५१,
 हूँ ३५, को विमान ३२,
 ४६, सुत्तं ५८, ५९, ८३,
 सूत्रका ५६, सुत्तवण्णना ३,
 २१, २२, २३, २४, २६,
 २७, २८, ३३, ३५, ३६,
 ४१, ४६, ४७, ४९, ५१,
 ५३, ५७, ५८, सुत्तवण्ण-
 नाले १७
 आलवक यक्ष २१, २९, ३०, ३१,
 ४२, ४९, ५५, ५८, ८३,
 को ४०, को भवन २८,
 ८३, को भवनमा २८, २९,
 को निमित्त ५७, भन्दछन्
 ८६, ८७, लाई ३३, ४१,

४४, ४७, ४८, लाई दमन	इ
गरी ६०, ६१, ले ३१,	
३२, ३३, ३७, ३९, ४०,	इन्द्र ३३१, क ८८, ९१, क ले
४१, ४२, ४६, ५०, ५३,	९०, क (देवपुत्र) ९१, क
८४, ८५	यक्ष ८८, ९१, ९३, क
आलम्बिक २०	यक्षलाई ९५, क यक्षले
आलभी २०	९३
आलविका ६१, ६२	इन्द्रक (सूत्र) ९२
आलविकासुत्तं ६२	इन्दक सुत्तं ९३
आलवी १७, १८, २०, ६०, बाट	इन्दकसुत्तवण्णना ८८, ८९, ९०,
१८, ६१, मा ६१, ६२,	९८
६६, ७४, ७५, ८१, ८२,	इन्दकूट ८८, ९०, पर्वतमा ९३
८३, नगर १९, २०, ३७,	इन्दपत्त २३३
६२, ६६, को महत्व ६२,	इन्द्रप्रस्त २३३
नगरतिर ५५, नगरबाट	इन्द्रशाल गुफामा ३२१
२८, नगरमा १९, ५६,	इन्द्रियभावनासुत्तं १०६
६०, ६१, ६६, का नाग-	इन्दौर ३४७
रिकहरूलाई ६२, का	इद्धिकथावण्णना ४०५
भिकखुनी ६२, देशमा १७,	इद्धिपादसंयुत्तं १६
देशका ५८, राजा ६१,	इसिगिलिसुत्तमा १०९, ३०८
राजाकी छोरी ६१, मा	इसिसिङ्ग १४२
आइपुग्नु भयो ६४, मै	
बस्तुभयो ६४, वासी ६५,	उ
पुग्नुभयो २८	
आवर्तगङ्गा ३८५	उक्कट्टा ४२९, मा ४२३, स्थित
	४२९, ४३०

उडिसा ३४६

उत्तर ९९, ११०, १११, (अग्र-
 श्रावक) १०८, (आजीवक)
 १११, (गाउँ) ११०, थेर
 १०१, १०२, १०३, स्थ-
 विर १०३, देवपुत्र ९९,
 १०८, १११, ११२, (नगर)
 ११०, (निगम) १०९,
 ११०, (पुत्र) १०८,
 (प्रत्येक बुद्ध) १०९,
 (बोधिसत्व) १०९, ११०,
 भिक्षु १०३, भिक्षुकहाँ
 १०३, भिक्षुलाई १०४,
 भिक्षुले १०३, (माणव)
 १०४, १०५, १०६,
 (माणव) ले १०६,
 (माणव) लाई १०५,
 मातुया पेतवत्थु वण्णना
 १०५, (राजपुत्र) १०८,
 विपत्तिमुत्तं १०४, १११,
 (श्रेष्ठपुत्र) १०६, १०७,
 श्रेष्ठपुत्रीसंग १०७, सुत्तं
 १११, ११२

उत्तरत्येर अपदानमा १०२

उत्तरत्येर गाथावण्णना १०२

उत्तरा ११०, नन्दमाता ३०९

उत्तम १०९

उदय २६२

उदान अट्टकथा १५, ले ७, ८, १२

उद्दालकथेर ११८

उद्दालक दायकथेर अपदानं ११८

उदायिले ३७४

उविच्च ब्राह्मण १३६

उदेन राजाका १०४, १०५

उपक १८७

उपनन्द ३०४

उत्पलवर्णा स्थविरालाई ३०४

उपसीव २६२

उप्पादककम्म-आयुप्पमाणानि ४४३

उपालिसुत्तवण्णना ४७८

उपाहन दायकथेर अपदानं १९९

उपोसथसुत्तवण्णना ३८५

उभतोभाग विमुत्तसुत्तं २८३

उम्मगगजातकमा ३७३

उम्मगगगङ्गा ३८५

उरगसुत्तं ९९, ३५७

उरगसुत्तावण्णना ६४

उरुवेल कश्यप १४७

अ, ए, ओ

ऋषिपतन ३४, मा २५९, मृगदा-

वनलाई १६९, मृगदावनमा १३५	क, का
ऋषिसिद्ध १४२	ककुद ११९, १२१
एकधम्मपालि २४९	ककुध ११८
एककधम्मपालिवण्णना १०५	ककुध ११४, ११८, ११९, १२५,
एककनिपातवण्णना १९, २१, २२, २६, २८, ५०, ५४, ५५, ५६, ५७, १६९, १७४, २५०, ३०३	१२६, ले ११७, (उपासक) ११८, (कच्चान) ११९, कोलियपुत्र ११४, १२२, कोलिय पुत्रको ११५, (चरा) ११९, थेर सुत्तं १२१, १२२, १२५, थेर- सुत्तंमा १२३, देवपुत्र ११७, ११९, १२१, १२२, १२५, १२६, १२८, १२९, देवपुत्रको १२७, देवपुत्रले ११७, १२६, १२७, (प्रत्येकबुद्ध) ११८, ब्रह्मा ११५, ११६, (भाण्ड) ११९, (वर्ग) १२१, (वृक्ष) १२०, १२१, सुत्तं १२२, १२८, सुत्तावण्णना ११४, ११५, १२८
एककनिद्देसवण्णना २७५	
एककपुग्गलपञ्जत्ति २८३, २८५, २८६	
एकविहारिकत्थेरस्स गाथावण्णना २७५	
एकादसमपाच्चित्तिं ६४	
एकादसमनिस्सग्गिय ७५	
एकासनदायकत्थेर अपदानं १३८	
एकूर्त्तिसतिमवग्गवण्णना १२०	
एरकपत्ता नागराजा १०५, की कन्यालाई १०५	
एरकपत्ता नागराजस्सवत्थु १०५	
ओक्कामुख २४३	
ओक्काक राजाको २४२, कान्छी महारानीपट्टिका २४३	ककुभ १२१
ओक्काक राजाले २४३	ककुसन्द बुद्ध १०८, वंसो १०८, का पुत्र हुन् १०८
ओक्कन्तसंयुत्तं २८५	

ककुसन्ध बुद्ध १६८, वंसो १६६,	कश्यप १३५, १३६, १३८, १३९,
को पालामा १६६	१४०, १४२, १४३, १४४,
ककुसन्ध बुद्धवंसट्टकथा १६९	१४५, १४६, १५०, बुद्ध
कङ्खेय्य सूत्रमा १९८	१३५, १७३, १८०, १९२,
कच्छप जातकं १४५	बुद्धको १९०, गोत्र १४५,
कजङ्गल १०५	१४७, बुद्धले १७७, बुद्ध-
कटमोदकतिस्स २७६, २७८	कहाँ १९२, बुद्धसँग १७७,
कण्डरी ३७३, राजाका ३७३	बुद्धका १७४, २४९, बुद्ध-
कर्णमुण्ड दह ३८४	को पालामा ४७, १७३,
कतमोदक तिस्ससुत्तं २७८	१८४, १८५, १९५, २७२,
कन्यकविमान १७४, १८३	बुद्धको अन्तसम्म १९३,
कर्न २०	बुद्धको समयमा १९७,
कनिङ्गहाम् २०	बुद्धको जन्म २५९, देवपुत्र
कल्प ४१९	१३२, १३३, १४२, १४९,
कप्प ४१९, शिष्य ४१९, ४२०,	१५२, १९५, देवपुत्रमा
सँग ४२०	१५१, देवपुत्रले १४९,
कल्पसूत्रमा २०	१५१, १५२, १५३,
कप्पिन ४०२	(अचेल) १४०, १४२,
कपिलवस्तु १९३, को १९३, १९५,	(ऋषि) १३८, १४१,
२२८, ३२३, महावनमा	(तापस) १३८, नारद
३७८, स्थित २०५, २०९,	१४३, (ब्राह्मण) १४३,
मा २२८, मै १९६	१४४, ब्राह्मण पुत्र १४२,
कप्पिय २९१	१४४, ब्राह्मण मानव १४३,
कम्बलदायकतिस्स २६६	बोधिसत्त्वले १३६, भिक्षु
कलन्दकनिवापमा ३००	१३६, १३७, (गोत्र) १४४,
कलिङ्ग ३४६	गोत्रका १४१, गोत्रीय

१४२, गोत्रीय ब्राह्मण	कि, कु, कू, कृ
१३५, भगवान्त्ले १७९,	
सम्यक् सम्बुद्ध १७७,	काशी २३३, ३४८
सम्यक् सम्बुद्धको पालामा	किकी १३५, १७६, २५९, राजाले
१७४, २०८, सूत्र १४७,	१७७, राजा १८२
(सेठ) १४५, संयुक्तं	कीटागिरी १८, बाट १८, ६४,
१४७	बाट आलवी ६१, मा १४६
कस्सप १४५. काराम १४५, का	कीटागिरिसुत्तावण्णना १४६, ले
रामका १४६, गोत्तासुत्तं	२८३
१४८, बुद्धवंसो १३६,	किमिकाल २४४
१७३, १७६, २५९, बुद्ध-	किसो २४९
वंसवण्णना १३५, १३६,	कुटजपुण्ड्रियत्थेर अपदानं २००
१७६, त्थेरस्सगाथावण्णना	कुटिकारसङ्घादिसेस ६२
१३७, मन्दिद्यजातकं १४४,	कुण्डदेव १८४
सीहनादसुत्तं १४७, सुत्तं	कुणाल ४२७, जातकं ३७३, जात-
१४७, ३०४	कमा ३७३, ४२७, जात-
	कट्टकथा ४२७, दह ३८४
कामद १५८, सुत्तं १५६, देवपुत्र	कुम्भण्ड देवहरूका राजा ३२९
१५४, १५६, देवपुत्रले	कुम्भण्ड यक्षहरू ४०
१५६	कुमा ३०३, पुत्र ३०३, पुत्तात्थेर-
	गाथावण्णना ३०३
कायसंसंगवण्णना १०८, १५४, ले	कुमार काश्यप १०४, १४७
१५७	कुमार हस्तकलाई २०
कालकूट ३८४	कुमुददायक थेर १२०
काश्यप ४०२, बुद्धको शासन ३५	कुमुददायकत्थेरअपदानं १२०

कुश राजाले ३६
 कुसजातकमा ३६
 कूटागार शालामा १६१, १६३
 कृष २४९
 कृष्णगङ्गा ३८५

के, कै, को, कौ

केवट्ट २६९, ४८२, ४८३, ४८४,
 ४८५, ४८६, ४८७, ४८८,
 ४८९, ४९०, ४९१, ४९३,
 गृहपति पुत्र ४७८, ४९५,
 गृहपति पुत्रलाई ४७९,
 गृहपति पुत्रले ४७९, ४८०,
 ४८१, मुत्तावणना ४७८,
 ४८०, ४८१, ४८२, ४८७

केशव ४१९, ४६१, ले ४२०, को
 स्वास्थ ४२०, तपस्वी ४२०,
 तपस्वीले ४२०, आचार्यको
 बीच ४१९, जातकमा
 ४१९, ४२०

केसवजातकमा ४६२
 कैलाशकूटहरूले ३८४
 कैलाश पर्वत ३५, माथि ३६
 कोकनद १६०

कोकनदा १५९, १६०, १६१,
 १६३, ले १६१, १६२,
 १६३

कोकालिक २८९, २९०, देशको
 २९०, नगरवासी २९०,
 भिक्षु २९०, २९१, २९२,
 भिक्षुले २८९, २९१,
 भिक्षुलाई २९०, २९१,
 २९२, भिक्षुकहाँ २८९,
 सँग सोध्दा २९१, मुत्ता-
 वणना २९२

कोटिग्रामबाट ११८
 कोण्डञ्ज २३२, बुद्धवंसवणना
 २३२
 कोणागमन बुद्ध १०८, ले १०८,
 को पालामा १०८, वंसो
 १०८, वंसवणना १०८

कोल ११४, नगरमा १२८
 कोलिय ११४, पुत्र ११४, हर्को
 १०९, ११४, १२२, नगर-
 वासी १२२

कोशल २०, मा चारिका गर्दै १८५,
 देशका २४१, (देश) को
 २४५, देशमा २६९, देश-
 वासी २६९, राज्यमा

४६८, राज्य अन्तर्गत हो	खेम १६५, १६६, १६७, १७०,
४२९, राजा ४६९, राजाले	१७१, (बोधिसत्व) १६६,
२५९, ३७३, राजाकी	देवपुत्र ६५, १६६, देव-
महारानीले ३७३	पुत्रले १७०, १७१,
कोसम्बकुटी ४०८	(तलाऊ) १६९, (नगर)
कोसम्बकसुत्तावणना ४७८	१६७, १६८, (भिक्षु)
कोसम्बकवासी तिस्सत्थेर २६६	१६७, (मृगबावन) १६९,
कोसिक १३८	(वर्ग) १७०, (सेठपुत्र)
कोसियमिस्सकसन्धतधारणे ७५	१६६, संयुत १६७, १७०,
कौडिन्य २३२, बुद्धको पालाका	१७१
२३२, बुद्धको उपदेश २३२	खेमक १६८, २५८
कौशम्बकुटी ४०८, मा ४०८	खेम भिक्षु १६७, का साथी १६७
कौशम्बीमा ११९, १२३, २६४	खेमवती १६९
कौशम्बीको १०५, गङ्गानवीको	खेमवगो १७०
तीरमा ३०५	खेमस्सवत्थु १६६
कौशम्बीबाट २६४	खेमा देवीले १६९
कौशम्बीवासी तिष्य स्थविर २६४	

ख

ग

खण्ड २५८, देव १८७, हालजातकं
२३३
खन्धवगो २६१, २७७
खन्धसंयुतं १४५, १४६, २६०
खुद्दकवत्थु विभङ्गो १८८, २१८,
२७५, मा २४८

गण्डम्ब रूखमनी १०२
गण्डम्ब वृक्षमनि १९४, २०८,
गण्डमित्र २०१
गद्रभ २९, ३०, लाई २९, ३०,
३१, ले ३१, यक्षले २९,
३०

गन्धकुटीको प्रांगणमा ४११, ४१७

गृद्धकूट पर्वतबाट १०४

गन्धकुटी नजिकैको ४१८

गन्धगोच्छ्रकं ४१४

घ

गन्धमादान कूट ३८४

गया काश्यप १४७

घटिकार १७३, १७४, १७७, १७९,

गामणिसंयुतं ११०

१८०, १८४, १८५, १८९,

गोतम चैत्य १६

को मनमा १८१, ब्रह्मा

गोतमकचेतियमुत्तं १६

४७०, १८२, को घरमा

गोतमबुद्धवंसवण्णना १८३

१८१, सँग १८४, देवपुत्र

गोतमबुद्धवंसट्टकथा १७४

१७४, १८२, १८३, देव-

गोविन्द ३४१, ३४९, ३५८, ३६०,

पुत्रले १७३, १८४, देव-

३६३, ३६४, ले ३५०,

पुत्रको उत्तर १८४, महा-

ब्राह्मणको भासनमा ३४३,

ब्रह्मा १७४, सुत्तं १७४,

ब्राह्मणको मृत्युभयो ३४१,

१७५, १७६, १७७, १७८,

ले बनाएका ३४७, ब्राह्म-

१७९, १८०, १८१, १८३,

णलाई ३४१, ब्राह्मणका

१८४, १८५, १८६, सुत्ता-

पुत्र ३४१

वण्णना १७५, १७६,

गोदत्तासुत्तावण्णना २८८

१८७, १८८, १८९, १९०,

गोघातक पुत्र ३०७, को ३०७

कुह्याले १७८, १८१,

गोसित पर्वतमा १३८

१८२, कुह्याले ले १७५,

गौतम ४५४, बुद्ध ११०, १३६,

१७६, कुह्यालेका १७८,

१४३, बुद्ध नै थिए १४२

कुह्यालेका माँडा १७५,

गृद्धकूट पर्वत जम्मै २७९, २८०,

कुह्यालेको १७६, १७९,

३२८

कुह्यालेको हृदयमा १७९,

गृद्धकूट पर्वतमा २७९, २८१, २८६,

कुह्यालेको घरमा १८०

३२५, ३२८

घोषिताराम १२३, ३७४

च	२०३, (सुत्तं) २०३, २०४, २१६, २१९, २३६, मुत्तावण्णना २१७
चक्कवत्तिराजसुत्तं ३१३	चन्दकुमार चरिया २३३
चङ्कीसुत्तं १३८	चन्दकुमार जातकं २३३
चतुक्कमुत्तावण्णना ३१८	चन्द्र २२६, २२७, २३०, २३२, २३३, लाई २२८, २२९, २३७, (उपस्थाक) २३२, (किन्नर) २३२, किन्नर जातकं २३२, किन्नर जातकमा २३३, (कुमार) २३३, देवपुत्र २२९, पर्वत २३३, प्रासाद २३५, ब्राह्मण २३२, (माणव) २३२, माणवले २३२, विमानमा २३०, र सूर्य २२८, र सूर्य हुन सकिन्छ २३१, वती २३२
चन्द २३३	चन्द्रक प्रासाद २३४
चन्दन १९२, १९३, १९९, २०८, २११, (भिक्षु) १९१, त्येर अपदान २००, त्येर गाथट्टकथा २००, थेरले १९९, २००, द्वारा २०१, देवपुत्र १९१, १९२, १९३, १९५, १९६, १९८, २०२, २०५, २०८, २०९, २१९, २२०, २२१, २२४, २३०, २३५, देवपुत्रले १९५, १९६, १९७, १९८, २०४, २०५, २०८, २११, २१६, २२९, देवपुत्रलाई १९५, २१९, २२१, २२२, २२३, २२४, २२९, २३५, पूजक (थेर) २०२, पूजक- त्येर अपदानं २०२, माल २०३, मालिय २०१, मालिय थेर २००, मालि- यत्येरअपदानं २०१, शाला	चन्द्रमस २२६, २३५ चन्द्रमा २२६, २३५, २३६, २३९, लाई २३३, देवपुत्र २३७, देवपुत्रले २३६, देवपुत्रको २३७

चन्द्राराममा २३२

चन्द्रिम २२६, २३५, देवपुत्रलाई
२३६, सुत्तं २२६, २३५,
२३९, मुत्तावण्णना २२६,
२३६

चन्द्रिमस २२६, २३५, देवपुत्र
२३९. देवपुत्रले २३९

चन्द्रिमा २२६, देवपुत्तो २२६

चन्दो २२६

चम्पा ३४७, ३४८

चम्पेय्यक्खन्धकं १४८

चरियापिटकले २३३

चातुर्महाराजाहरू ३३६, ४८७

चातुर्महाराजिक १५९, ४३२, देव-
हरू ४८७, देवहरूकहाँ
३६८

चातुर्महाराजिकवासी १६१

चालिक पर्वतको २४३

चालिका नगर २४३

चालिय पर्वत २४३

चित्रकूट ३८४

चित्तावग्गो २६९, ३०५

चित्तासंयुत्तं १४७

चीवरमुत्तावण्णना ३०४

चुल्लकोकालिक २९०

चुल्लनारदजातकमा १४४

चुल्लपिण्डपातिकतिस्स २७६

चूल कोकनन्दा १५९

चूलनारद जातक १४७

चूलनी ब्रह्मदत्ता ३७३

चेतियसुत्तं १६

छ

छट्टसङ्घादिसो ६२, ७१

छद्दन्त वह ३८४

छवर्गीय ७४, १४६

ज, ऋ, व

जनुकण्ण २६२

जन्तु २४१, गाउँ २४३, गाउँमा

२४३, (देवपुत्र) २४३,

२४५, (कुमार) २४३,

(महारानी) २४२, सुत्तं

२४५, मुत्तावण्णना २४२,

मुत्तावण्णनाले २४५, २४७

जनकलापकमुत्तावण्णना १

जनसन्धो २५८

जनसन्ध राजाकी पडुमा १६८

जनवसभमुत्तावण्णना ३२०

जम्बुद्वीप ३८३

जयद्विसजातकं ३०८

जयद्विस राजाको पालामा ३०८

जातकट्टकथा १६७, १७४

जालरौरव १६२

जेतवनमा ३२, १४२, २१९, ३९७,

३९८, ४५३, प्रकट हुनु-

भयो ४०२

जेतवन जम्मै १४९, १५६, १७१,

२३९, २५४, २९२, २९७,

३५७, ४९९

जेतवनाराम २०९, ४९६, मा

१४९, १५६, १७१, २०५,

२५४, २९०, ४०४, ४०८,

४११, ४१३, ४२९, ४५३,

४९६, जम्मै ३७२, को

ढोकानिर ४१७, को पछाडि

४०९, को पछालितिर

४१७, को एक छेउमा

४०८, भित्र पत्ती ४१७

जेतवन विहार १६५, को २७, मा

गई १३६

जोतिपाल माणव ३४२, को नाम

३४३, लाई ३४३, ले

३४२, ३४३

ज्योतिपाल १७३, १७६, ३४१,

३४२, ब्राह्मण १३६, को

पिताले ३४२

कानविमङ्गो १३२, १३३, २७५

जाणत्तयनिद्देशो २८७

त, ता

तक्कारियजातक २९०

तच्छस्रकर जातकं २७६

तक्षशिलामा १४५, ४१९

ततियमहासंगीतिवण्णना २७४

तथागत ४५२, जीवन १९८

तायन देवपुत्र २४८, २४९, २५२,

२५४, २५६, का कुरा

२५३, ले २५२, २५४,

२५६

तायनसुत्तं २५४

तायनसुत्तावण्णना २४८, २५३,

३०६

ति

तिम्बरु ३२२, गन्धर्व राजाको

भवननिर ३२२, गन्धर्व

राजाकी छोरीसंग ३२३

तिमिङ्गल ३८७, ३९३

तिमिन्दो ३८७

तिमिरपिङ्गल ३८७

तिमी ३९३

तियग्गल पासाण ३८५

तियग्गल पोखरी ३८५

तिरश्चीन पर्वतमा ३८५

तिष्ठ ८९, १६८, २५८, २५९,

२६०, २६१, २६६, २६७,

२६९, २७४, २७५, २७७,

२८१, (आफ्नो घुँडामा

ढुङ्गाले पिचि अरहन्त

भएका स्थविर) २७५,

(एक युवक श्रामणे)

२७५, (एक शीलवान

उपासक) २७६, (एक

स्त्रीको कारणले गर्वा

चीवरवस्त्र छाडेर गएका)

२७६, (कोसम्बिकवासी)

२६४, (पूतिगत्त) २६७,

(मण्डलारामवासी तिस्स-

भूति थेर) २७५, (महा-

राजा) २७५, (मेत्तेय्य)

२६१, (ब्राह्मण) २७३,

(युवक) २७३, (राजा)

२७२, (लोसक) २६९,

(वनवासी श्रामणे) २६६,

(साथी) २६३, (साकेत-

वासी) २७५, (श्रावक)

२५८, (अग्रश्रावक) २५९,

(बुद्ध) २५८, (थेर)

२५९, (स्थविर) २६०,

२६१, २६४, २६७,

स्थविरको २५९, २६१,

स्थविरको शरीर २६८,

स्थविरको शरीरमा २६७,

स्थविरलाई २६१, २६५,

२६८, २७३, स्थविरले

२६१, २६५, २६६, २६९,

२७३, दत्ता २७५, मेत्तेय्य

२६२, २६३, श्रामणे

२७०, ब्रह्मा २५७, २७३,

२७४, २८१, २८२, ४७०,

ब्रह्माले २८१, २८७, ब्रह्मा-

कहाँ २५७, २५८, ब्रह्मा-

को भाषणलाई २८६,

ब्रह्मासँग २५७, २८२,

मिक्षु २६३, २६४, मिक्षुले

२७०, युवक २७४, लाई

२६४, ले २७३

तिस्स २५८, २५९, २८१, दत्ता

२७५, दहरकस्सवत्थु २७४,

थेरगाथट्टकथा २६१,	भवनमा ३४, लोकमा
२७३, थेरस्सवत्थु २५९,	१९३
२६०, बुद्ध १६८, बुद्ध-	तेविज्जसुत्तं १३८
वंसोले १६८, २५८, बुद्ध-	तोदेय्यकप्प २६२
वंसट्टकथामा १६८, ब्रह्म-	
सुत्तं २७९, २८७, ४७०,	त्र
ब्रह्मासुत्तावण्णना २५७,	
२८१, सुत्तं २६०, २६१,	त्रयस्त्रिंश २१९, ४७२, ४८८, मा
२७७, २७८, सूत्रको	३४०, देवलोकमा ९१,
२६१	१०३, १३२, १३३, १५०,
तिस्समेत्तेय्य २६२, सुत्तं, २६२,	१९८, २०६, २०८, २१०,
२६४, माणवपुच्छा २६३,	३२३, देवभवनमा १९४,
सुत्तवण्णना २६२, २६४	२०३, २०४, देवहरू २३०,
तिहुंत ३४७	३२९, ३३१, ३३२, ३३६,
	३३८, ३४१, देवहरूकहाँ
	२६८, देवताहरूको ३३१,
	३३९, देवताहरूको सामुन्ने
	३३८, देवहरूको सम्मुख
	३२८, देवहरूले ३३५,
	३३८, ३३९, देवहरूलाई
	३३१, ३३२, ३३५, ३३६,
	३३७, ३४१, वासी २०६,
	का ३२९
तु, ते, तो	
तुडु थेर २८९	
तुडु ब्रह्मा ४७०	
तुडु ब्रह्मासुत्तं २९०, ४७०	
तुडु ब्रह्मासुत्तावण्णना २८९, २९२	
तुडु प्रत्येकब्रह्मा २८९, २९२, हुँ	
२९३, ले २८९, २९३	
तुडु भिक्षु २९२	
तुषित ४८९, देवहरूकहाँ ३६८,	त्रयस्त्रिंशकायिक देवताले ३१३
	त्रिपिटक-सूचिमा १११

थ	दीघनिकाय ३४६
थेर अपदान पालिले २००	दीघलट्टि ३००, देवपुत्रले ३००, सुत्तं ३००, सुत्तवण्णना ३००
थेरगाथा पालिमा २००	दीर्घयण्ठी ३००
थेरगाथट्टकया २०२, २०३, ले ६१, १३७, १९७, २०१, मा १३७	दीपङ्कर १०८, १०९, ११०, १३५, १६७, १६८, २५८, बुद्धका २५८, बुद्धको देश २५८, बुद्धवंसो २५८
द	दुकनिपात ३०६, वण्णना ६०
दन्तपुर ३४६	दुतिय कस्सपसुत्तं १५३
दसमपाचित्तियं ६३	दुतिय पज्जुन्नधीतुसुत्तं १६३
दसकविभङ्गवण्णना २७५	दुतियरोहितसुत्तमा ९
दामली २९८, २९९, देवपुत्र २९५, २९६, २९७, देवपुत्रले २९७, देवपुत्रलाई २९९, सुत्तं २९५, २९७, सुत्त- वण्णना २९९	दुभय २६२
दिसम्पति ३४१, ३४२, ले ३०४, ३४२, ३४३, को मृत्युभयो ३४४, राजाले ३४१, राजालाई ३४१, ३४३, राजाको मृत्युपछि ३४३, राजाको मृत्यु भइसक्यो ३४५	दूरेनिदान १६७, १६८
	देवतासंयुत्तं ११५, १५९, १८५, १८६
	देवदत्त १२३, १२४, ले ११६, ११७, १२१, १२४, १२५, १२६, १२७, २७६, को १२५, १२६, को मनमा १२४, का अनुयायी २९०, मिक्षु १०४, मिक्षुका शिष्य २९०, वत्यु ११४, १२३, संयुत्तं १२२
	देवतासंयुत्तं ९९, १११, ११२,

११४, ११५, १२८, १४८,	धम्मपालित थेर १६७
१४९, १५३, १५४, १५६,	धम्मविभङ्गो २२६, ३६७, ४६७,
१६३, १७४, १८५, ३१३	४६८, ४७२, ४४३
देवपुत्तासंयुत्तं १७१, १७४, २२६,	धम्मामनुपस्सनानिहेसवण्णना २७४
२२९, २३३, २३५, २३६,	धातुविभङ्गसुत्तावण्णनाले १८४
२३९, २४३, २४५, २४८,	धातुविभङ्ग १३२, का १५०
२५३, २५४, २९५, २९७,	धुन्नरौरव १६२
३००, ३१०, ३१४, ३१७,	धृतराष्ट्र १७०, ३२९, ह्रू ३४८
३१८, ३७५, ४९७, ४९९	धोतक २६२

देवसंयुत्तं १६१

द्रोणब्राह्मणसुत्तं १३८

ध

धजग्गसुत्तं २२९

धजग्गसूत्रानुसार २२९

धतरट्ट १७०, ३२९

धनञ्जय २३३, कौरव्य राजालाई

३५

धनवती १३५, २५९

धनुग्गाह तिस्सत्थेर २७६

धर्मकीर्ति महाराजाले २७६

धर्मगुप्ता ४०५

धम्मपद ७६, टुकथाले ७६, ३०७,

३२३

न

न्यग्रोधाराममा १९५, २०५, २०९

न्यग्रोधाराम जम्मै २०५, २०९

नन्द २३२, २४९, २६२, ३०३,

३०४, ३०५, ३०८,

(कसाही) ३०६, ३०७,

(कुमार) ३०३, (कुमार

पुत्र) थेर ३०३, गोघातक

पुत्र ३०७, (गोपाल)

३०४, ३०५, गोपालवत्थु

३०५, जातकमा ३०५,

जातकं ३०९, त्थेर ३०३,

थेरको सम्बन्धमा ३०३,

स्थविरको प्रशंसा ३०९,

थेरवत्थु ३०३, देवपुत्र

३०२, ३०८, देवपुत्रले	नलेरु ३८०, पुचिमन्द ३८०
३१०, (नागराजा) ३०४,	नयकम्मदानकथा १८, ६६
नागराजालाई ३०४,	नवकनिपात १७०
(नोकर) ३०५, ३०६,	नवनीतटीका ४०६
(ब्राह्मण) ३०८, (माणव)	नवल २०
३०३, ३०४, ३०६,	नागराजा ३२९
माणवपुच्छा ३०४, माता	नागवृक्ष ११०
३०९, माता सुत्तावण्णना	नागसेन १७३
४०, यक्षले ३०६, (राजा)	नातिक ११८
३०४, वग्गो ३०३, ३०९,	नादिका ११८
वच्छ ३०८, वस्स ३०८,	नारद १३८, १३९, १४३, लाई
सुत्तं ३०३, ३०९, ३१०,	१४३, ले १४४, कश्यप
लाई ३०६, ले चुनेको	१४०, १४१, १४७,
चीवर पहिरिएको ३०९	तपस्वीले १३९
नन्दक २८०	नालन्दा ४७८, ४७९, ४८१, को
नन्दन ३१३, देवपुत्र ३१२, ३१३,	४७८
देवपुत्रले ३१२, ३१४, वन	निक्खन्तसुत्तं ८२
३१३, (वग्गो) ३१३,	निक्खन्तसुत्तावण्णना ६०
(सुत्तं) ३१३, ३१४	निगमवासी तिस्सत्थेर २७६, स्स
नन्दनि ३१३	वत्थु २७६
नन्दिविशाल देवपुत्र ३१७, ले ३१७	निग्रोधकप्प ८२, सुत्तावण्णना ८२
नन्दिविशाल सुत्तं ३१७	निदानकथा ४७०
नदी काश्यप १४७	निदानसुत्तावण्णना १०९
नन्दोपनन्द ३०४	निर्माणरती ४८९
नमुचीमार ३७८	निमिजातकं १४२, मा १४२

निरयवग्गो १६६
निरोधसुत्तं ११५
नेवल २०

प

पकिण्णककथा ९६
पकिण्णक सङ्गहविभागो ४०६
पकुध ११९
पञ्चकनिपातको १२१
पञ्चकनिपातवण्णना ११५
पञ्चकमातिकानिद्देशो १८८, २१८
पञ्चगमनीयथेर १२०, अपदानं
१२०
पञ्चमपाचित्तियं ७४
पञ्चवत्थुयाचनकथा २७६
पञ्चवर्गीय १४६, लाई ३४
पच्चवेवखणजाणनिद्देशमा ११
पञ्चशिख ३१९, ३२३, ३२५, ३२६,
३२७, ३२८, ३६८, ३६९,
३७०, को हातमा ३८०,
ले ३२१, ३२२, देवपुत्र
३१९, देवपुत्र थिए ३२३,
सुत्तं ३२५, गन्धर्वपुत्र
३१९, ३२०, ३२२, ३२३,
३२५, ३२८, ३७१, गन्धर्व-

पुत्रको रूप धारण गरी
३२०, गन्धर्वपुत्रको ३१९,
गन्धर्वपुत्रलाई ३२१,
गन्धर्वपुत्रले ३२३, ३२४,
३२६, ३२८, ३६८, गन्ध-
र्वपुत्रसँग ३२१, लाई ३२०

पञ्चालचण्ड ३७२, ३७३, ३७७,
देवपुत्र ३७२, ३७४, देव-
पुत्रले ३७४, ३७५,
(ब्राह्मण कुमार) ३७३,
(पुरोहित मन्त्री) ३७३,
(राजकुमार) ३७३, सुत्त-
वण्णना ३७६

पञ्चाल राजा ७३

पञ्चालका मानिसहरू ७३

पञ्चालवग्गो ३७४

पञ्चालसुत्तं ३७४, ३७५

पञ्चाल (देश) ३७४

पञ्जुन्न १५९, १६१, १६३

पञ्चवग्ग ४०५

पञ्जाविमुत्तसुत्तं २८४

पटिच्चसमुप्पाद सूत्र २७२

पटिसम्भिदाविभङ्गो २७५, २७७

पटिसम्भिदा मरगतकथा ४०४

पठम कस्सपसुत्तं १४९

पठम कस्सपसुत्तवण्णनाले १५०

पठम पञ्जुन्नसुत्तवण्णना १५९
 पठम पञ्जुन्नधीतुसुत्तं १६१
 पठम पञ्जुन्नधीतुसुत्तवण्णना १६२
 पठवीखणने ६३
 पण्डुक १४६
 पद्दुमा २५८
 पद्दुमुत्तर बुद्धको पालामा १३७
 पद्दुमुत्तर बुद्धवंसो १०९
 प्रदुचम्न १५९, १६१, देवराजा
 १५९, देवराजाका १५९
 पधानकम्मिक तिस्सत्थेर २७६,
 वत्थु २७७
 पपञ्चसुदनी २०३, ४४५, ले १८१,
 ४२०, ४२४, ४२५
 पम्भारवासी तिस्सत्थेर २७७, वत्थु
 २७७

पम्मा १६८

पद्मोत्तर बुद्ध १०९, लाई १२०,
 का पुत्र १०९, को पाला-
 मा १२०, १३८

पयोधर २३२

परनिमित्त देवलोकवासी ३७८

परनिमित्त वशवर्ती ४७२, ४८९

परमत्त ब्रह्मा ४७०

परमत्थजोतिका ५७, मा ५५, ले
 ४३, ५०

परिञ्जेय्यनिद्देसवण्णना ४०४,
 ४०५, ४०७

परित्तशुभा ४४१, ४६८

परित्ताभा ४६८

परिवारपालि १६७, वण्णना २७५

पलगण्ड १८७

पवारणामुत्तवण्णना २८३

पहाराद ३७८, ३८१, ३८८,
 ३८९, ३९०, ३९१, ३९३,
 ले ३८८, असुरेन्द्र ३७८,
 ३८१, असुरेन्द्रले ३७९,
 असुरेन्द्रलाई ३७९, ३८१,
 सुत्तं ३८०, सुत्तवण्णना
 ३७८, ३८५, ३८६, ३८८

पा

पाटली १३, पुत्र १०३, य ग्रामणी
 १०९, य सुत्तं ११०

पाण्डुकम्बल शिलामा २०६, २१०

पाण्डुकम्बल शंलाशनमा १९४

पाथिकसुत्तं ४६९, ४७३

पाथिक सूत्रमा ४६९

पापवग्गो २६०

पापोमार ४२४, ४३१, ४३४,

४५९, ले ४२४, ४२५	पिण्डपात दायक तिस्स २६६
४३३, ४३४, ४४९, लाई	पियङ्करसुत्तं ४०८
४३४, ४५१, ह्रौ ४३४,	पियङ्करसुत्तवण्णना ४०४, ले ४०८,
क्रोधित भई ४५०	४०९
पायासिराजञ्जसुत्तं १०४, १४८	पियदस्सी १४२, बुद्धवंसवण्णना
पायासि राजन्य १०४, ले १०४,	१४३
लाई १०४, भन्दा १०४	पुक्कुसाति १८७, राजाले २७२,
पायासि सूत्रमा १०४	राजाका कुरा २७२
पारासरिय ब्राह्मणले १०६	पुगलसुत्तं २८३, २८४
पारासरिय ब्राह्मणको उपदेश १०६	पुगलपञ्जतिमा २८३
पारासरिय ब्राह्मणका शिष्य १०५	पुचिमन्द ३८०
पारायणवग्गो २६२, २६३	पुण्णक २६२
पारिच्छत्र २१०, वृक्ष २०६, वृक्षमा	पुण्णत्थेरस्स गाथावण्णना २०३
२०८, वृक्षमनि १९४	पुण्णोवादसुत्तवण्णना २०३
पारिसज्ज ब्रह्मा ४७०	पुनब्बसुमाता ४१३
पारिषद ब्रह्मा ३९४, ४०२, ४०३,	पुनब्बसुक १४६
ले ४०३, लाई ३९६,	पुनब्बसुसुत्तं ४१२, ४१३, मा
४०२, ४०३, को शरीरमा	४१२
४३१	पुनब्बसुसुत्तवण्णना ४११, ४१२,
पावा १३, वासी १, स्थित १३,	४१६, ४१८
रिक्क आम्रवन ४७८	पुनब्बसु कुट्टुम्बिकपुत्तत्तिस्सत्थेर
	२७७
पि, पु, पू,	पुनर्वसु ४१५, ४१७, माता यक्षिणी
	४११, ४१७, ४१८, माता
पिङ्गिय १८४, १८७, २६२, सुत्त-	४०४, ४१३, (भिक्षु)
वण्णना २६३	४१२, (यक्षपुत्र) ४१२

पुष्पवती २३३
 पुब्बेनिवासानुस्सति जाणनिद्देस-
 वण्णना २२७
 पूर्ण (पुण्ण) २०३
 पूर्णक ३५
 पूरण कश्यप १४७
 पूतिगततिस्सत्थेरवत्थु २६९
 पूतिगात्र तिष्ठ २६७
 पूतिगत तिष्ठ स्थविरले २६८
 पूरण २४९
 पूष्यमित्र ४०५

पे, पै, पो

पेतवत्थु अट्टकथा ९१
 पेसकारधीता ७७, को ६१
 पेसकारधीतायवत्थु ७७, ८१
 पैठन ३४७
 पोतन ३४६, ३४७
 पोतलीयसुत्तवण्णना ३८५
 पोतल जनककी छोरी १३९
 पोसाल २६२

प्र

प्रजापतिलाई ४३९

प्रदुग्घमन १६३, की छोरी १६४,
 की स्थानी छोरी १६३
 प्रभावती, ३६, लाई ३६, देवीको
 कारणमा ३६
 प्रसेनजित् कोशल २६२, राजाका
 २६२
 प्रसेनजित् राजाका पिता २६२
 प्रियदर्शी १४२, १४३
 प्रिया २४३
 प्रियंकर ४०४, ४०७, ४१०, माता
 ४०४, ४०७, ४०९, माता-
 लाई ४०४, माता यक्षिणी
 ४०९, ४१२, माता यक्षि-
 णीले ४०८, माताह्रुको
 कं ४०७

ब

बक ४२७, जातकं ४२७, ४२८,
 जातकमा ४५३, राजा
 ४२७, ब्रह्मसुत्तं ४२१,
 ४२३, ४२४, ४२६, ४६२,
 ४७०, ब्रह्मसुत्तमा ४३७,
 ब्रह्म सुत्तवण्णना ४२०,
 ४२२, ४५५, ४५९, ४६२,
 ब्रह्म सूत्रमै ४२१, ब्रह्म

जातकले ४४७, ४५५,	बहुदन्ति १८७
ब्रह्मसुतं ४५३	बहुपुत्रकचैत्य १६
बक ब्रह्मा ४२०, ४२६, ४२७, ४३०,	बालवग्गो २६६, २६७
४३७, ४३८, ४५५, ले	बावरि २६२, ब्राह्मण २६२,
४५७, ४६१, ४२६, ४७०,	ब्राह्मणका २६३, ब्राह्मण-
४३०, ४३५, ४३६, ४४४,	को ३०३, का प्रमुख
४४६, ४४८, ४५४, ४५५,	शिष्यहरूले २६३
ले भने ४४७, संग ४२४,	बाहिरनिदान १०३, १४८
लाई ४३०, ४५४ कहाँ	बाहुदन्ति १८४
४३४, का ४३७, कै	बाहुरग्गि १८४, १८७
कारणमा ४२८, को ४२३,	बिम्बिसार राजाले २७२
४३७, को आयु ४२१, को	बिम्बिसार राजाका छोरा १२४
पक्षलाई ४२४, को चित्त-	बिलारकोसिय जातकं २३०
को वितर्कनालाई ४५३,	बिलारसेट्टिजातक ३२३
को चित्तवितर्कना ४३०,	बुद्ध २२९, कालीन भारतीय भूगोल
को मनमा ४२३, ४२९,	३४६, चर्या १९, २०,
को घमण्डलाई ४३९, यति	दत्त महास्थविरद्वारा
महाद्विक छन् ४३७, अवि-	१११, भगवान् ५२, ८७,
दयामा परेका छन् ४५४,	३९५, वग्गो १०५, ३२३,
लोप हुन खोज्दा ४४८,	वंसट्टकथा १७४, वंसट्ट-
चुपलागेर बसे ४४८, यहाँ	कथाले ६०, ६१, शासनको
लुकदैछन् ४४८, नै थिए	इतिहास १०३, वंसोपालि
४५९, ४६०, जातकले ४५६	१४३, १६७, १६९
बन्धुमती १६९	बोज्जङ्गवण्णना २७६
बनारस ३४८	बोधिमण्डपमा ३९
बहलमङ्गा ३८५	बोधिराजकुमारको १६०

बोधिराजकुमारसुत्तं १६०	४३४, ४३६, ४४०, ४४४,
बोधिराजसुत्तवण्णनाले १६०	४४५, ४४६, ४४७, ४५०,
बोधिवग्गो १	४५१, ४५९, ४६०, ४६१,
बोधिसत्त्व १३५, १३९, १४४,	सुत्तवण्णनाले ४३१, ४३२,
१४५, १९४, २३०, २३२,	४३६, सूत्रले ४२३
२३३, ३०५, ४१९, ४२७,	ब्रह्मपारिसज्ज ३६७, ४६८
छंदा ४७२, ले १४५,	ब्रह्मपरिषद ३९४, ४४०, ४४८,
१८२, माथि १४५, कहां	४४९, हरू ४४७, ४४९,
गई १४५, को १३९,	मा ४३४
१४०, नै थिए १४४,	ब्रह्मपारिषदच ४३५
नारद १४१	ब्रह्मपुरोहित ३६७, ४४०, ४६८,
	ब्रह्माको शरीरमा ४३४
ब्र	ब्रह्मलोकमा ३६७, पुग्नसव्व ३५५
	ब्रह्मलोकसुत्तं ४७०
ब्रह्मकायिक ४८९, देवता २८२,	ब्रह्मसंयुत्तं २७८, २९०, ३९४,
देवहरू ४९०, ४९२, देवता	३९५, ३९७, ४२०, ४२१,
हरूलाई २८२	४२२, ४२३, ४५३, ४६२,
ब्रह्मजालसुत्तं ४६९, ४७३	४६३, ४७०
ब्रह्मजाल सूत्रमा २४८, ४६९	ब्रह्मायु ब्राह्मणका १०४
ब्रह्मवत्त १३५, १४१, २५९, ३४८,	ब्रह्मासनत्कुमार ३३८, ३४०, ३४१,
राजाले ४१९, जातकं ७३	३५९, ले ३३९, ३५१,
ब्रह्मदेवसुत्तं ४७०	३५४, लाई ३५२
ब्रह्मनिमन्तनिक ४५२, सुत्तं ४२०,	ब्राह्मणवग्गो २७७
४२३, ४२४, ४२९, ४७०,	
सुत्तवण्णना ४२०, ४२२,	भ
४२३, ४२५, ४२६, ४३०,	भगवान ३८०, का भाइ ३०३, ले

३८१, बुद्ध २, ३, २७,	म
३२, ४३, ४४, ५१, ५५,	
११९, १४६, ३२३, ३९४,	मगध ४६५
४११, ४२४, ४३४, ४६४,	मङ्गलबुद्ध ११०, को ११०, को
४७१, बुद्धले २, ५५, ६४,	पालाका १११, को अग्र
७७, ३८१, ४२३, ४४५,	उपस्थाक ३०८, वंसो
बुद्धकहाँ हुनुहुन्छ ४३३,	११०, ३०८, वंस वण्णना
बुद्धका काका २६०	११०, १११
महदेव १८७	मङ्गल बोधिसत्वलाई ११०, १११
मद्रावुध २६२	मगवग्गो २७६
महासिसुत्तवण्णना २८४	मज्झिमनिकायको १९७
महिय १८७	मज्झिमनिकायमा १८५
महेकरत्तसुत्तपटिपदा १९३	मण्डलमाल २०३
भरत ३४८	मणिकण्ठ ७१, नागराजा ७०,
भरतसिंह १८९, उपाध्यायले १९,	नागराजाको कथा ७१
३४६, ३४७, ३४८, ३८०	मणिभद्रयक्ष ४६४, ४६५, को
भागलपुर ३४७	भवनमा ४६५
भार्गवगोत्र ४६९	मणिमहसुत्तं ४६५
भारद्वाज २५९	मणिमालक चैत्य ४६४, ४६५
भिवखुसंयुत्तं ६२, २६०, २६१,	मथुरा ३८०
३०३, ३०९	मन्दाकिणी दह ३८४
भुम्मजक १४६	मनापदायिकसुत्तं ११५
भूरिदत्तजातकले २३१	ममालालको ३६७
	मनोरथपूरणी ६०, ६१, १७४, ले
	११५, २५०, २५७, ३७८,
	३८३, को ५५

मल्लदेशको २०२	३५८, ३६०, ३६१, ३६४,
मलवगो २५९, २७४	३६५, ३६६, कहाँ गई
मललसेकरले ९९, १११, ११२,	३४५, ३४९, का ३६६,
१९८	को ३४९, ३५१, को
महा उम्मगजातकं ३७३	मनमा ३५०, ३५१, ३५२,
महाकप्पिन ४००, ले ४००, लाई	३५४, को अगाडि ३५२,
४००	लाई ३४४, ३४५, ३६१,
महाकस्सपत्थेर गाथावण्णना ३०४	ले ३४४, ३४५, ३४८,
महाकण्हजातक ३६	३४९, ३५०, ३५१, ३५२,
महाकात्यायन महास्थविरलाई	३५४, ३६६, ३६७
१०५	महाजनक १३८, १३९, जातकं
महाकाश्यप ६६, १४७, ३९९,	१३९, १४०, जातकमा
लाई ६६, ३९९, ले ३९९,	१३८, १३९, जातकले
महास्थविर ६५, २३०,	१४०
३०४	महानारदकस्सपजातकं १४१, २३४,
महाकोकालिक २९०	२३५, मा १४०
महाकोशल २६२	महानिदानसुत्तावण्णना १०९
महाखन्धकं १४७	महापदानसुत्तं १३५, २५८
महागन्धकुटी विहार २७	महापदानसुत्तावण्णनामा ३४
महागोविन्द ३५५, ३६८, भन्दछन्	महापदानसुत्तावण्णनाले १६९
३५३, ३५९, सुत्तं ३२८,	महापदुमथेरकहाँ १०८
सुत्तवण्णना ३१९, ३२०,	महापदुमथेरले १०८
३२६, ३४९, सुत्तवण्णनाले	महापरिनिब्बानसुत्तं ११८
३३३, ३४८	महाप्रजापति २८०, गौतमी २५७,
महागोविन्द ब्राह्मण ३४३, ३५१,	२७९, गौतमीका छोरा
	३०३

महाब्रह्मा ३६७, ४३१, ४३४,
४४०, ४६७, ४६८, ४७७,
४९०, ४९२, ले ४९१,
४९२

महामायादेवी २०८

महामौद्गल्यायन ११४, ११६,
१२५, १२६, १९८, २०३,
२०४, २१९, २२०, २५७,
२८१, २८२, २८६, ३९५,
३९८, ४०२, ४०३, लाई
१२५, १२६, २१९, २२३,
२२४, २८१, २८२, ३९८,
४०२, ले १२६, २१९,
२२०, २२१, २२३, २२४,
२८२, २८७, ३९८, ४००,
४०३, को १२५, ४०३,
को मतमा २८१

महामोग्गल्लानत्थेर गाथावण्णनाले
३०४

महामौद्गल्यायन महास्थविर २३०,
कहाँ ११६, ११९, १२१,
कहाँ गई ३९६, द्वारा
११७, ले ११६, ३०४,
४०१

महावग्ग ४०४, मा २२७

महावन जम्मै १६१, १६३

महावनमा २२८, २२९, ३२३,
४७१

महावनस्थित १६१, १६३

महावेदल्लसुत्तावण्णना २८८

महासतिपट्टानसुत्तावण्णना २७५

महासमय ३७८, सुत्तां १९८, २२९,
३७८, ४७०, ४७१, ले
२२८, सुत्तावण्णना २२८,
३७८, ४७१, सूत्र ४१७,
सूत्रको प्रवर्तन २२८,
सूत्रले ३२३

महासीहनादसुत्तां १४७

महासेन ब्राह्मण २६७

महाहंस जातकं १७०

महिष्मती ३४७

महिसवत्थु (उत्तर) सुत्तां १११

महिसवस्तुस्थित १०३

महेश्वर ३४७

मागध देवपुत्र ४९६, ४९७, ले
४९७

मागधसुत्तां ४९७

माघ देवपुत्र ४१९

माघसुत्तां ४९९

मातली देवपुत्रलाई ३५

मातलि संग्राहक ३२३, को छोरा
३२२, लाई विन्ध्यन् ३२०

मातिकनिहेसो १३३

मार ४३१, को उपस्थितिमै ४५०,
ले ४२४, ४२६, संयुतां
४२४, ४२५, ४२६

मालवा ३४७

मिथिला १४०, ३४७, नगरमा
२३४, देशमा १३८

मिलिन्द राजाले १७३

मुखेलु १०६, वन १०६

मुगेर ३४७

मुनिसुत्तावण्णना ७७, ८०, ८२

मुनिसुत्ताको अर्थ वर्णना ६१

मूलपरियाय सुत्तावण्णना ४३२

मेघीय भिक्षु २४३, २४४

मेघियसुत्तं २४३, २४४

मेघियसुत्तवण्णना २४३

मेत्तगु २६२

मेत्तसुत्तं ४६८, ४७२, मा ४७२

मेत्तिय १४६

मेत्तेय्य २६१, २६२, भिक्षु २६३,
भिक्षुले २६४

मैत्रेय्य २६३

मोघराज २६२

मोग्लानसंयुत्तं २१९

मोग्गलिपुत्त तिस्स १०३

मौद्गल्यायन १२७, २२०, २२१,

२२२, २२३, २२४, २२५,

२८१, २८४, २८५, २८६,

२८७

मौद्गलीपुत्रतिष्य १०३, २७४

मृगदावन १६९, मा ३४, १४१

य

यकखसंयुत्तं २१, २२, २३, २४,

२६, २७, २९, ४१, ५१,

५३, ५७, ५८, ८३, ८८,

८९, ९०, ९३, ४०४,

४०८, ४११, ४१२, ४१३,

४६५

यमकपाटिहारियवत्थु ३२३

यमकवग्गो ३०३

यमको नयनायुध ४०

यमले ४०

यमुना ३८३, ३८५, ३९१

यस १३५

यामा ४८९, देवहृक्कहाँ ३६८

योनक धम्मरक्खितत्थेरसंग २७७

र	रेणु ३४१, ३४८, लाई ३४४, ले
रथकार बह ३८४	राज्य पाउनु भयो ३४४,
रथविनीतमुत्तवण्णना २७५	राजपुत्र ३४३, ३४४,
रथोपममुत्तवण्णना २७६	राजपुत्रलाई ३४३, ३४४,
रम्मवती २५८	राजपुत्रले ३४१, राजा
राजगृह १८, १२४, स्थित ९९,	३५८, राजा भन्दछन्
३००, जानु भयो ६१,	३५८, ३५९, राजाले
बाट श्रावस्ती ६२, वासी	३४५, राजाका ३४९,
२६७, २७३, को ८८,	राजासँग ३४५, राजाकहाँ
९१, ९३, २७९, ३२१,	गई ३४४, ३५०, राजा-
३२८, को बीचमा १८,	कहाँ ३४५, राजालाई
को वेणुवनमा ११२, मा	३५८, राजाको भाग
६६, १०१, १०२, ११६,	थियो ३४६
१४६, १९८, २१६, २७३,	रेवत १०२, बुद्ध ११०, बुद्धवंस-
३१४, मा पुगी २७३	वण्णना ११०, महास्थ-
राहु ३७८, ३८१	विरले १०३
राहु असुरेन्द्र २३७, लाई २३७, ले	रोरी ३४७
२२९, २३६, ले समातेको	रोरुक ३४७
२३५	रोरुवका राजा तिष्यले २७२
राहुल श्रामणेर ७४, ३४६, ३४७,	रोरुव देशका २७२
३४८	रोहिणी नदीको काण्डपछि २८८
राहुल भद्रकुमार १९४	ल
राहुल सांकृत्यायनले १९	
राष्ट्रपाल ७१, सँग ७१, कुलपुत्रले	लुम्बिनीमा १९४
७१	लोकवग्गो ७७

लोमस कश्यप १४७

लोमसकस्सप जातकं १४८

लोमसकङ्गिय १९३, १९५, १९७,

१९८, २०५, २०९, लाई

२०५, ले २०९, २११,

२१५, संग १९१, भिक्षु

१९५, १९७, स्थविर

१९२, स्थविरकहाँ १९१,

स्थविरले १९२, १९४,

१९६, स्थविरसंग २०२,

स्थविरका साथी १९१,

थेरगाथा अट्टकथा १९२,

१९३, १९७, त्येर अपदानं

१९२, १९४, १९६, १९७,

त्येरस्स अपदानट्टकथा

१९२, भद्देकरत्तमुनं १९६,

१०७, भद्देकरत्तमुत्तवण्णना

१९२, १९३, १९४, सुत्त-

वण्णनाबाट १९२, सुत्त-

वण्णनाले २०९, शाक्य

१९६, १९७, २०५

लोमसकंभिय १९८

खोसक जातकं २७२

लोसक जातकट्टकथाले २७२

लोसक तिण्य २७०, २७१, २७२,

भिक्षु २७१, २७२

लोहितक १४६

लंकाबाट भारतसम्म २७७

व

वङ्गीस परिव्राजक ८२

वङ्गीससंयुत्तं ६०, ८२, २८३

वच्छो २४९

वट्टक जातकं १०७

वटजाली १०३

वड्ढकीसूकर जातकं २७६

वत्थुगाथा २६२, वण्णना २६२,

२६३

वनवासीतिस्स २६६, त्येरस्सवत्थु

२६६, २६७, श्रामणेर

२६७

वनसंयुत्तं १४८

वरुणको ध्वजा २२९

वल्लिय २०१, भिक्षु २०१, त्येर-

गाथट्टकथा २०१

वशवर्ती ४३१, ४८९, देवपुत्र ४८९

वर्षकार १०१, ले १०२, कहीं

१०१

वस्सकार १०१

वत्स २४९, गोत्र परिव्राजक २४९,

गोत्र परिव्राजकलाई २४९

वातमिगजातकं २७६

वाराणशी १०५, २५९, ३४७,
३४८, ३७३, बाट १८,
देशमा १४१, १४४, ४१९,
को ३७३, का २३०, मा
१३५, १६९, १७६, १७७

विजय १४०

विजितसेन १३६

विदेह १४०, ३४७, दशको २३४

विधुर २३३, जातकं ३५, २३३,
पण्डित २३३

विपश्वी बुद्धका २५८

विपश्वी बुद्धका पालामा १३८

विपस्सी १६९, बुद्धवंसो १६९,
२५८, बुद्धवंसट्टकथा १६९,

विभङ्ग १९५, २०६, पालिको
३६७, पालिले ४६७

विमानवत्थु अट्टकथाले १७४

विरूढक ३२९

विरूपकख ३२९

विरूपाक्ष ३२९

विरूल्हक ३२९

वीसतिमपाचित्तियं ६४

वीसतिवत्थुका सक्कायदिट्ठि २५२

वेकलिङ्ग १७४, १८९, मा १८९

वेगलिङ्ग १७४

वेणुवन ९९, मा ९९, जम्मै ११२,
३००, ३१२, को ३००,
भिन्न १४५

वेदनासंयुत्तं २७६

वेनुदण्ड २०१

वेपचित्ति ३७८, ३८१, असुरेन्द्र
२३७

वेभलिङ्ग १७४, १८९

वेरञ्जकण्ड ३८०

वेरञ्जा ३८०, को ३८०, मा
आउनु भएको थियो ३८१

वेलुकण्टकी नगरको ३०३

वेलुकण्टकी नन्दमाता ३०९

वेलुपण्डु ३२१, वीणा ३२३

वेस्सभू ३४८, बुद्ध १०८, बुद्धवंसो
१०८

वेश्रवण ४०, ले ४०, महाराजाले
१०३, महाराजाको भवन
नजिक ५७

वेस्सवण ३२९

वेहप्फला ४६८

वेहलिङ्ग १७४, १७७, १७८,
१७९, १८०, १८९

वेश्रवण ३२९, को ४०

वंशाली ११८, मा २०१, १६२,
को १६१, १६३, वासी
१०२

वृजिपुत्रीक भिक्षुहरूबाट १०२

वृहत्फल ४३९, ४४०, ४४२,
लोकमा ४२२, ब्रह्मलोकमा
४२०, ४४०

श

शक्र ४०, ले १०४, १४४, देवेन्द्र
१०३, २३०, ४८८, देवे-
न्द्रको ४०, को ध्वजा
२२९, देवेन्द्रका ३२०,
देवेन्द्रले ३५, ३२१, ३२२,
३३०, ३३१, ३३५, ३३६,
३३७, ३३९, ३४०, देवे-
न्द्रलाई १०३, ३२०,
३२२, ३४०, देवेन्द्रकै
अनुस्मरण २२९

शाक्य (देश) को २०९

शाक्यमुनि १७३, २४१, बुद्ध १९४,
४७२, बुद्धको समयमा
१८२, गौतम बुद्ध २०८

शाकेतवासी १०२

शास्ता २, ३३२, को पाउमा ३८,
लाई ३३२, ३३३, ३३४,
३३५, को छेउमा आइपुग्दा
३८, ३९

शिवलीदेवी १३९, ले १३९

शुदर्शनप्रत्येकबुद्धलाई २००

शुद्धावास १८२, ब्रह्मलोक ११४,
११५, ब्रह्मलोकमा १८२,
२८९, २९२, ब्रह्मलोकको
११९

शुद्धोदनको कुलमा ३४

शुद्धोदन महाराजाको राजदरवारमा
१९४

शुभकृत्स्ना ४३९, ४४१

श्र

श्रमण गौतम ४५१, को महर्द्धिकता
४४८

श्रमण शाक्यपुत्र ४४८

श्रावस्ती १८, १९९, २०९, २६४,
स्थित २७, १४९, १५६,
१६७, १७१, २०५, २५४,
२९०, ४५३, वासी १०६,
१६६, १९९, २६६, २६७,
बाट १८, ७५, १३२, बाट

कीटागिरी ६१, बाट राज- गृह जाँदा ६१, बाट राज- गृह ६२, मा १०२, १०६, १४६, १६७ २०८, २३६, २३९, २६३, २६५, ३१०, ३९७, ४०८, ४१३, ४२९, ४९९, मा गई १३३, मा बस्नथालिन् ६१, मा छँवा ७७, मै २९७, ३१७, ३७५ को ३७२, देखि २८, नगरमा १०७	सत्तकनिपातवण्णना २५७ सत्तभू ३४८ सत्तावस्सानुबन्धनसुत्ताको ४२५, उद्देश्य ४२५ सत्तावस्सानुबन्धन सूत्रमा ४२४ सत्तासतिकक्खन्धकमा १०२, १०३ सत्तासिरीस १०५ सत्तिपट्टानसुत्तावण्णना २७५ सद्धम्मपतिरूपकसुत्तावण्णना ५९ सनङ्कुमारसुत्तं ४७० सनत्कुमार ३३८, लाई ३४०, ले ३३९, ३४०, को स्वर ३३९, संग ३५४ भन्दछन् ३५३, ३५४, ३५७, भनी मलाई चिन्दछन् ३५२, ब्रह्मा ३२०, ४७०, ब्रह्मा- संग ३५४ सन्तुषित ४८९ सत्पसोण्डि २७३ सम्पसादनसुत्तावण्णना २८४, ४७८ सम्पाणक उदकसिञ्चने ६४ सम्बाधसुत्तं ३७४ सम्बोधिवग्गो २४३ सम्यक् सम्बुद्ध २२१ समचित्तवग्गो ६०
श्रीलंकामा १६७	
स	
सक्कपञ्चसुत्तले ३२१ सक्कपञ्चसुत्तमा ३२२ सक्कपञ्चसुत्तावण्णना ३२०, ३२२ सङ्खवासुत्तं १४८ सक्कसंयुत्तं २२९, ३२०, ३२२, ३२३ सङ्खस्स नगरद्वारमा ३२३ सकुणोहि पत्तयाचनकथा ७१ सङ्खभेदक्खन्धकं १२३ सङ्खादिसेसकण्डं ७० सच्चसन्ध १६८	

समन्तपासादिका ६२, १६७
 समाधिभावनामयजाण निहेसवण्णना
 २८७
 सम्मापरिब्बाजनीयसुत्तवण्णना
 २४२, २४३
 सम्मोहविनोदनी ५९, ले २२६,
 ४६८
 सलायतनसंयुत्तं ३२५
 सरभू ३८३, ३८५
 सरयू ३८३, ३९१
 ससजातकं २३१, ले २३१
 सहम्पति ब्रह्मा ४७०, का कुराहरू
 २९२
 संकिच्चो २४९
 संगीतिकारहरूले १९०
 संयुत्तानिकायले १७४
 संयुत्तानिकायट्टकथा २९०
 संसारमोचकपेतवत्थु अट्टकथा ३०४

सा

साकेत ११६, ११९, १२८, को
 १२१, को अञ्जनवनमा
 ११२
 सात्तागिर २, ३१, ३४
 सामञ्जफलसुत्तं ११९

सामञ्जफलसुत्तावण्णना ४८५
 सामञ्जवग्गो ३७४
 सारत्थपकासिनी ४३, ५५, ५७,
 ५९, १४५, ४२०, मा
 २४८, ले ८८, ११४,
 ११५, २२९, २५३
 सारिपुत्र १४०, २६६, २८९, ३०३
 सारिपुत्र महास्थविर १०१, २३०,
 २३३, २७०, प्रति २८९,
 ले २७०, २७१, संग
 ३०५, ३०६, का पिताका
 साथी २६७, का शिष्य
 २६९
 सारिपुत्र र महामौद्गल्यायन २९०,
 प्रति २९२
 सांक्रुत्य २४९

सि, सी

सिखण्डीसंग ३२२
 सिखिबुद्धवंसो २३२
 सिखी बुद्धका उपस्थाक २३२
 सिङ्गिय १८७
 सिद्धत्थबुद्धवंसो १६०
 सिद्धार्थकुमार १८२, १८३, १९४
 सिद्धार्थबुद्धका १६०

सिद्धार्थ बुद्धको पालामा १२०
 सिंध ३४७
 सिंह २०२, प्रपात वह ३८४, मुख
 ३८४, थेरले २०२
 सीलमयजाणनिद्देशोमा ३८८
 सीहथेरगाथट्टकथा २०२

सु, सू

सुखवर्ग ७६
 सुचित्ति ३७८
 सुचिन्धर २३२
 सुत्तानिपातट्टकथा १८, ६१, ६४,
 ७७, ८१, २९०, ले २६१
 सुत्तन्तभाजनीयवण्णना २७५, २७७
 सुत्तमयजाणनिद्देशोमा ३८९
 सुदत्त १६७, १६८
 सुदर्शन कूट ३८४
 सुदर्शा ४४२
 सुदर्शा ४४२, ४४३
 सुदस्सा १८२, ४६८
 सुदस्सी १८२, ४६८
 सुदेव २५८
 सुधर्मासिभामा ३२०, ३२९, ३३६
 सुधाभोजनजातकं २३०, २३१,
 ३२३

सुद्धावास ब्रह्माकायं ११५
 सुनन्दा १३६
 सुनाम १४०, २३४
 सुनिमित्त ४८९
 सुब्रह्मा ४७०, देवपुत्रले २७८
 सुभकिण्हा ४६८
 सुभग वनको ४२९, ४३०
 सुभद्र २३२
 सुभसुत्तं १३८
 सुमङ्गलविलासिनी १६९, ले २२६,
 ३२०, ४७१, को ३२०
 सुमन बुद्धको पालाको १६७
 सुमनबुद्धवंसो २३५
 सुमनबुद्धवंसट्टकथा १६८
 सुमनले १६७
 सुमनसंग १६७
 सुमेध बुद्ध ११०, २००, ले २०१,
 को समयमा ११०, को
 पालामा २००, वंसो ११०
 सुमेधा २५८
 सुयाम ४८९, ले ३२३
 सुरिन्दद १३६
 सुरिन्दवती १०८
 सुरिन्दवनोदधानमा १०८
 सुरिय २२७, वच्छस ३२२, ३२३,
 वच्छस भद्रासंग ३२२,

वच्छस भद्रालाई लिच्छी	सोरेय्यत्थेर अपदानं १३७
३२२, सुत्तवण्णना २२७,	सोवीर ३४७
२२९	संखेय्यक पर्वतको १०३
सुरियो कस्तपो भिक्खु २३१	संयुत्तानिकायट्टकथा १८
सुरियो देवपुत्तो २२६	
सुवर्णहंस १७०	ह. क्ष
सुवेलुवन १०६	
सूणापरन्तका २०३	हस्तक आलवक ५४, ५८, ५९,
सूणापरन्त जनपदका २०३	राजकुमार ५७
सूर्य २२६, २२७, देवपुत्र २३०	हस्तीमुख ३८४
	हत्थक आलवक २१, २६, २७,
	५४, ५५, ५६, ५७, ५८
से, सो, सं	हत्थकसुत्तं ५९
	हृदयविभङ्गो ३६७
सेनासनक्खन्धकं १६, ६६, को १८	हरित ब्रह्मा ४७०
सेला ६१, कुमारी ६१, थेरीगाथा-	हेमक २६२
वण्णना ६१	हेमवत २, हरूले ३४, यक्षहरू ३१
सोण कुमारको भाइ ३०८,	हैदराबाद ३४६
सोणस्थविरका साथ १०३	होएन्ले २०
सोणानन्द ३०८, जातकं ३०८	हंस १३५
सोतापत्तिसंयुत्तं ३१३	क्षेम १६५, १६६, १६७, १७०,
सोरेय्यको बीचमा ३८०	१७१

शब्दावली

अ	ह्रस्वमध्ये २५८, २५९
अकालिक ३३२, छ २२१	अधिकाकुराहरू ४४०
अक्रियावादी २५१	अघिल्लो जन्ममा १२८
अक्कुल-पक्कुल ६, ८, १४	अघिल्लो जीवनमा २५३
अकुशल चित्तहरूमध्ये ४०६	अच्युत धर्म हो ४२९, ४३०
अकुशल हेतुहरू ४७५	अच्युत भन्वछन् ४३०
अकोप्य १२	अचेल २३४, ले २३४, सम्प्रदायका
अकोविद २१४	Dhamma.Digit १४१
अखण्ड २२२, २२४	अच्चेन्तिकाला ३०२
अङ्गप्रत्यङ्ग ६७	अछिद्र २२२, २२४
अङ्गले युक्त ३३३	अजमार्ग २२८
अङ्गारो (=आगो) वर्षाए ४	अजेय ४७३
अग्रपुरुष मानिन्छ ४३९	अज्कारोह ३८७
अग्रमहिषीले ३७३	अटट ४५७
अग्रमहिषीलाई ३७३	अष्टपरिष्कार १८३
अग्रश्रावक १०८, २३०, हरू १०८,	अटल छन् १७८
२५८, २५९, २९१, हरूले	अटवी २०
४९, हरूले भन्ने ॐ ४८,	अष्टसमापत्ति ३६७, ध्यानलाई १०
	अष्टाङ्गिक मार्ग ३६९

अष्टाङ्ग युक्त ३३९
 अष्ठेरो पर्वेन भवे २९
 अष्ठेरो नपर्णे भए ३०
 अठोट गरी १९९
 १८ धातुहरू ४७४

अडचन पुन्याइविनपन्यो ४३४
 अण्डज ४३२

अन्तरधान ३५, ४४६, पार्ने छु
 ४४६, पार ४४६, ४४७,
 पार्न सकेनन् ४४६, भएर
 ४४७, भएको हो ४४७,
 भएर गइसके पछि ३९६,
 हुन सकेनौ ४४८, हुनुभयो
 ४४८, भई ४९३

अन्तरहित ३३९

अत्यन्त प्रसन्न २२२, २२३
 अत्यधिक श्रद्धाभक्ति थियो ४८०
 अत्यधिक श्रद्धाको कारणले ४८१
 अत्यधिक श्रद्धाहुने ४८०

अत्तानुद्विष्टले २५२
 अर्तिबुद्धि (अववाद) नदेऊ ४५१

अतीत २०७, २१२, का कुराहरू
 १९६, १९७, को अनुगमन
 २१३, को अनुगमन नगर
 २०७, २१२, को अनुगमन

हुन्न २१२, मा ३३२,
 ३३३, ३३४, मा देख्यौं
 ३३५, समयमा २१२,
 २१३, कथा ४२६

अर्ती सुनाउन गएका थिए २४३
 अथ एतं पिसाचं च ८
 अर्थसहित २०८

अर्थानुशासन ३४३
 अद्वितीयताको परिचय ४८

अदिन्नपरिभोग ४२

अदृश्य ३३९

अद्वेष ४०५, चित्त ३६६

अन्धकार ३९, २२७, मा ५, २२७,
 मा परेका ४१६, पारे ३९,
 को समयमा ५

अन्धा १७४, आमा बाबुहरूको
 १७५, छन् ८०

अधिचित्तशिक्षा ३८८

अधिप्रज्ञा-शिक्षालाई ३८८

अधिभोक्ष नानात्व ४४१

अधिशील शिक्षा ३८८

अधोभागीय १७६, संयोजनहरू
 १७६, १७८, १८७, ३७०

अनगारिक भई ३५५

अनन्त ४४५, ४९५

अनर्थसंहित १६४

अनभिरति उत्पन्न भई ४७२

अनज्ञातज्ञातस्वामीन्द्रिय ४७५

अनागामी १७६, १८७, २९३,

३९३, फल ११, २९२,

३९३, त्व २७

अनार्यहरू १५८

अनावृत्त ३१४

अनास्रवी भई ३६९

अनाज्ञाकारी ३०५

अनित्य ४२३, ४६९, लाई नै नित्य

भन्दछन् ४३०, ४५४,

दुःख-अनात्मा ४३२

अनित्यानुपश्यना ३८९

अनिदर्शन ४४५, ४९५

अनिमित्त २८७, २८८, विहारी

२८७

अनुदिशातिर गयो ४९३

अनुपम मार्ग हो ३६२

अनुपम आभा ४९८

अनुपसम्पन्नहरू ७४, संग ७४

अनुपश्यना ३८९

अनुपादानो भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छन्

३२७

अनुपादिशेष भए अनुपादिशेष

२८४, २८५

अनुपादिशेषलाई अनुपादिशेष २८२,

२८३

अनुपादिशेष निर्वाण धातुमा ३९२

अनुपादिसेसा २८०, २८१

अनुपुब्बकिरिया ३८९

अनुपुब्बपटिपदा ३८९

अनुपुब्बसिक्खा ३८८

अनुबन्धी ४२५

अनुभूत ४४४, गर्नसक्ने छैनौ ४४५,

नहुने ४४४, नहुने पनि

हुन्छ ४४५

अनुभूति ४४५

अनुस्मरण ३६८, ४२६, गर्दछु

४५८, ४५९, ४६०, ४६१,

गर्ने कै ४५८, ४५९, गरी

२३६, गरेका हुन् २२९

अनुमोदन गरी ३७१

अनुयायीहरूलाई २४९

अनुशासन १३४, १५०, १५१, को

रूपमा १५१, गर्नुहोस्

३४९, गर्नेछौं ३६३, मा

३६०

अनुशासनीप्रातिहार्य ४८१, ४८५,

४८६

अनेकविध रत्नहरू छन् ३९२

अप्रतिकूल ३४९
 अप्रमादी भई २०३
 अप्रसन्न चित्तहुने ४८५, पुरुष ४८४,
 लाई ४८३
 अप्रमादी हुनुपर्छ भनी अर्कालाई
 अतीदिई २७७
 अपराजेय ४९१, ४९२
 अपरिपूर्णपद ५३
 अपरिवर्त्य २०७
 अपवाद गर्ने पुरुष २९४
 अपरामर्शित २२२
 अपायगामी हुन्छन् ३५७
 अपायलोकलाई ४५०
 अल्पेच्छ ६४
 अप्पेसक्खा ३६४
 अब्रह्मचारी ३९०
 अब्याकृत हेतुहरू ४७५
 अब्बुद ९५, ९६, ९७, २९४
 अबुद २९४, ४५६
 अभागी बालक २७०
 अभाव प्राप्त भइसके ४५२
 अभिधर्मको विषयमा २०८
 अभिधर्मको उपदेश १५०
 अभिधर्मका कुराहरू ९१, १९५
 अभिध्या कायग्रन्थी ४१४

अभिनन्दन ३७१, गरे ४०३, तथा
 अनुमोदन गरी ४०३, पनि
 गरिन ४४४ र बयान गर्छ
 ३२६, ३२७
 अभिनीहार नानात्व ४४२
 अभिप्रसन्न छ ४७८, ४७९
 अभिप्रसन्न हुनेछन् ४७९
 अभिभू ४३९, लाई ४४४
 अभिमान चढ्यो ३०६
 अभिमान गर्नु राम्रो होइन २६१
 अभिरमण गर्छन् ३८२, ३८३,
 ३८६, ३८७, ३८८, ३८९,
 ३९०, ३९१, ३९२, ३९३
 अभिवादन ३७१, गरी १२५,
 १२६, ४७८, ४९९
 अभिषिक्त ३४५, भई ३४४
 अभिसमय न
 अभिज्ञा ३८९, मा ४३९, ४४४,
 लाई साक्षात्कार गरी
 २८५, २८८, को निम्ति
 ३९९
 अभिज्ञा-पाद-ध्यान ४५८
 अभिज्ञात गरी ३७०
 अद्भूत हो ४४८
 अद्भूत गुण ३९२, हरू ३८२, हो

३८३, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९३	अविद्व्या १८८, २१८, मा परेका छन् ४३०
अमनुष्य ३५९	अविनीत २१४, २६५
अमात्य २५, १०५, ले १०५, का पुत्र १०५	अविनीपात ३७०
अमृतमार्गफल ४४७	अवीचि नरकलोककै १६२
अमोह ४०५, ४७५	अवेच्च १७४, १७७. प्रसन्न २२१, २२२
अरण्य कुटिकामा २४५	अवेभङ्गियवत्थु १८
अरण्यमा २६४, ३५५	अश्वसेना ३९
अरहत् २२१, २२२, ३९३, फल ११, ३९३, सम्यक् सम्बुद्ध ४४९, ४५०	अशान्ति ११७
अरहन्त सम्यक् सम्बुद्ध ४८५	अशाश्वत ४२३
अरहन्तवगो २६६	अश्रद्धालु ४८३, ४८४, ४८५
अरहत्व साक्षात्कार गरे १९९	अश्रुतवान् पृथग्जनले २१४
अरू देवहरूभन्दा ३३०	असङ्कुप्य २०७, २१२
अरूपराग १८८, २१८	असदृश-दान ३३३
अरूपावचर ३६७, भूमि ४४३, ब्रह्मलोक ४४३	असलकाम गर्नुपर्छ १६७
अग्ला ४०५	असल-दृष्टिमा राख्नकोनिमित्त ४२३
अलाभको कारणले २९१	असाधारण बुद्धज्ञानको ४८
अलाभी भिक्षु २७१	असाधारणताको परिचयदिनु हुँदैन ४८
अलोभ ४०५, ४७५	असीहजार १९८, २२०, २२३, देवताहरूसँग २२०
अलौकिक प्रभावलाई ४४६	असी कोटी २००
अवन्ध्या ३६८, ३७०	असुचीपूर्ण ३१८, ३९०

असुर ३३४, हरू ३८२, ३८६,
३८७, हरूका एक राजा
३७८, हरूका राजाहरू
३७८, हरूको तालीको
आवाज ६, हरू घट्दै छन्
३३०, गण साथमा लिई
३८१

असेवनीय ३३३, छ ३३२

असंख्य ४५७

असंयत बोली बोल्ने २४५

असंयमी २४२

असंहीरं २१२

असंज्ञसत्व ४४२

अहितजनक ९

अहितानुकम्पी ४५१

अहिमेखलिकाय १२४

अहिले पनि ४००

अहेतुक ४०५, ४०६, वादी २५१

अहोभाग्य १७९

अहंकारलाई हटाउन ३९५

अहंकारी २४५

अहं भावमा लुब्ध भएका ४३६

अहं ममता कुरा सुनेर ४३७

अहिंसक भई बस ५४

अक्षुण्णध्यानी ४२०, ४५५, भई

४४०

अज्ञाताविन्द्रिय ४७५

आ

आऊ हेर ३३२

आउनुहोस् ४३०

आकाशमा ३९७, जानसक्ने पनि

छन् ४०५, फेलिएका थिए

३९९, बसी २००, फयाके-

को ३२, पलेटीमारी ३९८,

३९९, पलेटीमारी बस्नु-

मयो ३९८, ऊं ४८३, गई

४८०, ऊं ४८२, ४८३

Dhamma आकाशमागंबाट ३, ३२

आकाशबाट ओल्हो ३२

आकाशको सबै ठाउँहरूमा ३२

आकाश गुञ्जायमान हुनेगरी ५५

आकाश नै छाना १८१

आकाशमाथि गई ३४१

आकाशानन्त्यायतन ४४२, ४४३

आकिञ्चन्यायतन ४४२, ४४३

आकुल-व्याकुल ७, १२, १४, ३९

आँखा फुट्यो २६५

आँखामा गाजल लगाएका ३०९

आँखाले रूप नहेर्नु १०६

आगो ३८, ३९, को ज्वाला १६२,
मा राखेको ३३, बर्षाए
३८, बाली २६८, बाल्ने
शालामा २६८, मा हाम-
फाले २३१, मा हालिदिए-
का थिए २७२, ले पोलेको
थिएन २३१

आघात ११७

आश्चर्य ३८८, ३८९, ३९०, ३९१,
३९८, ३९३, हो ४४८

आचार्य ३५०, ३५१, ४२३, हरू
११९, १२१, प्रति कर्तव्य
४२४

आजदेखि ५१

आजीवक २४९

आज संलग्न होऊ २१२

आठ आश्चर्य ३८२

आठ कल्प हुन्छ ४४१

आठ गुणका कुराहरू ३३१, ३४०

आठ गुणका यथार्थ कुराहरू ३३२

आठ प्रकारका कुरा ३८८

आठ पुरुषहरू २२२

आठ मुठा १३६, घाँस १११

आठ यथार्थ गुणका कुराहरू ३३९,
३४०

आठ वर्ष पुग्नुभन्दा अगाडि २६६
आठ शय २००, देवताहरूसँग २२०
आठ हेतुहरू ४७५

आठौँ सप्ताहमा ३२२

आत्तिको छु ४८४, ४८५

आबिनबलाई ४५८

आदिब्रह्मचर्यक २०८, २११

आदेशना प्रातिहार्य ४८१, ४८४,
मा ४८५

आधाकल्प हुन्छ ४४०

आधा पेट भरीमात्र २७१

आधा महीना ३६३

आनन्द पनि छैन १२९

आनन्दित हुन सक्दैन ११७

आनन्दित हुनुहुन्छ १२९

आपनो धर्म ९

आपनो निम्ति ६५

आपनो लिङ्ग १४५

आप् ४८६, ४९०, ४९१, ४९४,

४८६, ४८७, ४९०, ४९१,

४९४, ४९५, को आप्-

द्वारा हुन्न ४४५, आप्लाई

४३९

आँपको बगैँचामा २४४

आँपको प्रश्न सोझा ४९२

आँपहरू २०१	आर्यभूमि १५४, १५५
आभरणहरू ३२६	आर्यमार्ग १५७
आभा ३३७, को प्रतिफल ३३८, प्रकाश हुन थाल्यो ३३७	आर्यहरू १५८, लाई देख्ने २१४ लाई नदेख्ने २१३
आभास्वरलाई ४४४	आयु ३३१, ४२१, ४५५, ४५७, प्रमाण ३६७, ४६२ प्रमा- णको बारेमा ३६८, प्पमा- णानि १८२
आमगन्ध ३५६, ३५८, ३६१, ३६२, ३६४, को ३६२, हरूका ३५८, ह्रूललाई ३५८ दूरपार्न ३६१, सम्बन्धीका कुराहरू ३६०, ३६१, ३६५	आयुधहरू ४० आयुसंस्कार समाप्त भएको कुरा २७१
आत्मविपत्ति १०३, १११	आयुक्षयको कारणद्वारा ४७२, ४७३
आत्मसम्पत्ति १०३, १११	आरम्मण ४४१
आमाको पेटमा ९८	आलम्बन नभएको २१६
आमाबाबुहरू १७९	आलवक गज्जितं ५९
आत्मा भनी हेर्छ २१४	आलवकको चित्त ४३
आत्मा भनी हेर्दैन २१५	आलवक यक्ष भन्दछन् ८५
आत्माभिनवेश १५१, २५२	आलवकाति आलविरट्टे जाता दारका ६२
आर्यअष्टाङ्गिक ३९२, मार्ग ३९२, मार्ग हो ३६९, मार्गहरू ३९३	आलवीका मानिसहरू ७५
आर्यकान्तशील १०, १७७, द्वारा १७७, २२२, २२४	आलवी नगरको एक छेउमा ६०
आर्यधर्म २१४, मा २१४, लाई निन्दागरी १६२	आलवीति तं रट्टुम्पि नगरम्पि १७ आलवी भई जानुपर्थ्यो ६१ आलवीवासी एक यक्षको ५८ आलवी रट्टे आलवी नगरे १७

आलोक ३३७, देखापनं थाल्यो
३३७

आलोकित पारी ११२, २०५,
२१०, २५४, ३२८, ४९६

आवाज ७, ३५, ३६, ४२, ४१७,
४४७, मुनाउनु भई ४४७,
द्वारा ७, ८, निकाल्दा ७,
हुरूद्वारा ७, १२, निकाली
५५

आवेश गर्न सक्दैनथे ४३४

आवेश भई ४२४, ४३१, ४३४,
४५०, ४९९

आवेश भएका हुन् ४३१

आशङ्का १७८

आशवास-प्रशवास २८३

आश्वीन पूर्णिमा ३२९

आश्रय विना २०१

आषाढ पूर्णिमाको दिन २०८, मा
१९४

आस्रवक्ष्यद्वारा ३६९

आसक्त ३२२

आसक्ता थिइन् ३२२

आस्रवहरू ४५२, बाट ४४७

आहार खोज्दै ४०४

आहार प्रत्ययद्वारा रूप ९८

आहार समुद्धान रूप ९८

आहारमा लोभ-लालच नगर्ने २७६

आज्ञाकारी ४५, ३०५, रहेछ ४४

इ, ई

इच्छा २१३, नगर २१२

इष्ट ३२६, ३२७

इन्द्रिय दमनमा १५८

इन्द्रिय संयमी १०६

इन्द्रिय संयम गर्ने उपदेश १०६

इन्धन ४५८

इन्सपेक्टर जैनरल २३

इहलोक र परलोकमा ४९

इहलौकिक ३५३

ईर्यापथ ३१८

ईश्वर ४३१, ४६७, ४६९, ४९०,

४९१, ४९२, हुँ ४७३

ईशानको ध्वजा हेर्नु २२९

ईर्ष्या ३५७, लु २७३, को कारणले

गर्दा २७२

उ, ऊ

उद्घोषण ३५, ३६

उच्चकाय ४३३, ४५१, मा प्रति-
ष्ठित भए ४५१

उच्च-नीच सत्बहुरूलाई ४३८

उच्चलोक ४३३

उज्यालो पारी ३७२

उडाउन थाल्यो ३७

उडेर जालान् २६८

उन्नस्त भई ६६

उत्तरदिन थाल्नुभयो ४९

उत्तरदिनेछौं ४९

उत्तरदिशाबाट ३३७

उत्तरदिशामा बसेका थिए ३२९

उत्तरदिशातिर ४००, गयो ४९३

उत्तरमा फराकिलो ३४५

उत्तरा पनि चूपलागी ४१६

उत्तरीय मनुष्य धर्म ४७९, ऋद्धि-

प्रातिहर्त्य ४८०, ४८१

उत्तरे चूपलाग ४१४

उत्तरोत्तरमुक्ति ४३५

उत्तानो परी २६१

उदयव्ययलाई ३०१

उदान गाथा ८

उदास पनि आउँदैन १३०

उद्देश्य २०९

उद्देश्य र विभङ्ग २१०, २११

उदयोग गर्नुपर्छ २९५

उदयोग नगरे तापनि २९५

उदयोगी भई बस्नसक्नु पर्छ २९५

उदयोगी जीवन २९५

उद्धच्च १८८, २१८

उद्धत २४५

उर्ध्वभागीय १८७, २१७, संयोजन-

हू १८७, १८८

उन्नत ४८१

उन्माइस प्रकारका प्रत्यवेक्षण ज्ञान

११

४९ योजन २२७

उपचार समाधिद्वारा १०

उपस्थाक ११४, १२५, १२६,

१७४, १७७, १७८, १७९,

१८१, २४३, ३२०, त्व-

बाट १०३, का पुत्र २६६

उपदेशगरी नहिड ४५१

उपदेशसँग मेलखाने गरी १५१

उपनिश्रय सम्पत्तिलाई ४१८

उपशमकोनिम्ति ३६९

उपशान्त भई ३७०

उपसम्पदात्व २७०

उपहार २७२, प्रदानगर्दा २६४,

पठाइदिए १८२

उपादान रहित २८०

उपादान सहित २८२, लाई उपा-
दान सहित २८१

उपाध्याय ८२, २६५, २८९, त्वमा
८२, थिए २९२, हरूकहाँ
२४१

उपाय-ज्ञान १५५

उपासकत्व १२

उपासकहरूको साथ ७४

उपासना १४१, गर्नुहोस् ३

उत्पल ४५७

उत्पन्न हुन्न ४३५

उपेक्षा १४५, सहगत चित्त ३६६

उपेक्षेन्द्रिय ४७५

उपोसथ ३२९, को दिन पारी २४१

उभतोभाग विमुक्त २८३, २८४

उन्मुक्त पार्नुभयो ४४८

उरगसुत्तको उपदेश ६४

उत्साहवर्धक १५५, रूपले १५५

उंट हो ४३२

म्

ऋद्धिद्वारा ४८७

ऋद्धिप्रातिहार्य ४७९, ४८१, ४८२,
हरू ४८३, मा ४८४

ऋद्धिबलद्वारा ४६१

ऋद्धिप्रातिहार्यद्वारा १२५

ऋद्धिप्रातिहार्य देखाउनमा प्रतिबन्ध
४८०

ऋद्धिबल प्रयोग गर्ने ४४७

ऋद्धिवान ४०३

ऋद्धिवान् तपस्वीहरूले ४६

ऋद्धिविध-ज्ञानलाई ४८२, ४८३

ऋद्धि-शक्ति १२५, १२६, १२७,
द्वारा ४४८

ऋद्धिसम्पन्न छन् ३९६

ऋषि १४५, ४१९, ४५८, भेष
लिई ४५८, धारण गरी

४१९

ए, ओ, औ

एउटै रस ३८६, ३९२

एक कल्प हुन्छ ४४०

एक चित्त २११

एक छाक मात्र खान्थे १७५

एक छेउमा लगी ४९२, ४९३

एक टुक्रा मासु ३०७

एकतीस कल्प अघि २००

एक देवपुत्र १३२

एक भएर पनि धेरै हुन्छ ४८२

एक भएर पनि धेरै भएको ४८३

एक मन गरी २११

एक राज २३३

एक रात ३०

एक वर्षसम्म ३६३

१०० योजन २२७, को बाटो

२६७

एकसाताभन्दा नढी २६५

एकहजार चक्रवाडहरू ४७१

एकहप्तासम्म १७९, १८०, १८१,

३६३

एकहप्ता बितिसके पछि ९६

एकान्तमा ध्यानगर्ने २४०

एकान्नब्बे कल्पसम्मका कुरा २४९

एकै लोकधातुमा ३३६

एकै समयमा ३३६

एणी नदीको तीरमा ४५९, ४६०

एणी जातका हरीणहरू १९

३१ वर्ष बितेर गयो ३८१

एकलै बसी ३५६

एवं द्वादस वस्सानि २६

एहि भन्ने वाक्यद्वारा २६३

ओघबाट २०३, उत्तीर्ण २१७, को

तर्नसक्छ ? २१६

ओरम्भागिय १७६

ओल्हेको ३२३, कुरा ३२३

ओहवामा १०५

औपपातिक १७६, ३७०, ४३२

औपनयिक ३३२

क

ककुध (चुचो) १२०, भण्ड ११९,

सुत्त १२१

कछुवा १४५, लाई १४५, को

मुखमा १४५

कठिनाइताको १५७

कठोर छ १५६, १५७

कठोर तपस्या १५५

करुणाको ध्यान गर्न चाहन्छु ३५१

करुणाको ध्यान गर्न थाले ३५१

कर्तव्यपरायण ४६१

कर्ता ४३१, ४७३, ४९०, ४९१,

४९२

कस्तालाई शीलवान् भन्दछन् ३१२

कन्दरामा ३५५

स्कन्धहरूलाई ४७४

कन्या पाएका थिए १०५

कप्प ४६१

कल्प ४६१, उत्थानको समयमा
२२७, का साथ ४६२, को
तृतीयांश ३६७, को तृती-
यांश हुन्छ ४४०, विनाशको
समयमा ७, विनासका
२२७, सम्म १८१

कल्पस्थायी गरी २३१

कल्प नाशको समय ४७२

कल्पलाई देखनेबित्तिकै ४६२

कल्पवृक्षमा लुकनथाले ४४८

कपडा बुन्ने ७७, की छोरी ७७,

७८, ८०, पुरुष ८१,

शालामा ७७, ७८, ७९

कल्पायु हुने ४४०

कपाल २७०

कम्प्यकारक २६४

कम्पित नभई ८

कबूल गरे २२

कमलको फूल १६०

कर्मवादी २४९, २५२, भएका थिए

२५२

कर्मविपाकज ऋद्धि ४०५

क्रमसहित २२२

क्रमसँग क्रिया ३८९

क्रमसँग गहिरिएर गएको छ ३८२

क्रमसँग-प्रतिपद् ३८९

क्रमसँग-शिक्षा ३८८, ३८९

करड र प्वाँख २६८

करणीयमेतं ब्राह्मणेन २९५

कराई जस्तै ३०

करुणाचित्त ३५६

करुणाध्यान ३५५, प्राप्तगरी ३५६

करुणासहगतचित्त ३५६, ३६६

करुणाको ध्यान ३५०

कलल ८९, ९०, ९५, ९६, बाट

९५

कल्याण ब्रह्मचारी १७५

कल्याणमित्रहरूको सत्संगत गरी

२८८

कलेजो ९४

कषायवस्त्र १८२, हरू १८३, पहिरी

३५५, धारणगरी २७३,

हरू धारणगरी ३६६

कसरी कीर्ति लाभ हुन्छ ? ८६

कसरी गर्भमा पैदा भयो ९४

कसरी धनलाभ हुन्छ ? ८६

कसरी प्रज्ञालाभ हुन्छ ? ८६

कसरी मित्रलाभ हुन्छ ? ८६

कसरी सृष्टिगरे ४६९

कसाही ३०६, ३०७

कहाँ जान्छथौ ? ७८, ७९

कहाँबाट आएको हौ ? ७८, ७९

का

काठको मुद्राको उपमा दिई ३०५

कान्त ३२६, ३२७

कान्तार ४५८, मा ४५८, लाई

पार गरी ४५९

कार्तिकोत्सव १०७

कार्तिक पूर्णिमाको २३४

कार्तिक शुक्ल १४०

काट्न वा नाशगर्न नहुने ६४

कानले शब्द नसुन्नु १०६

कामदारहरूले ५५

कामगुण सम्बन्ध ३७६

कामधातु ४७२

काम-धाम ३४२

कामसंज्ञाबाट २१७

कामावचर ३६८, लोकमा ४७२,

४७५, ४७६, ४७७, भूमि

४७२, शोभन चित्तहरू

४०६

कामूपसंहित ३२६

कायग्रन्थी ४१४

कायविज्ञेय स्पर्शहरू ३२६, ३२७

कायसक्खि २८५

कायसाक्षि २८४

कायसंस्कार २८३

कालकग्नी २६९, २७०

काल बित्दै जान्छ ३१०, ३११

कालो ४०५

कि, की

क्विन्टल ४२२

क्लिन्नराले ३७३

क्रियावादी २४९

किलोग्राम ४२२

कीर्तिलाभ हुन्छ ८६

कु, कृ

कुक्कुटो १२०

कुकुरको नाकबाट ५, ५३

कुकुरले १७५

कुखुरो ११९

कुखुराको फुलको ९७

कुटज-फूल २००

कुटी छाउनकोनिमित्त १८०

कुटी बनाइदेऊ ६५

कुटी बनाउन नहुने ६७	के, को, कौ, कं
कुटी बनाउँछ भने ६८	
कुटीमा १८०, १८१	के प्रत्यय रहेछ ३२६
कुटीहरू ६५	केर-फेर त गर्ने होइन ४५४
कुण्डीसँग ३७३	केलाई छेदन गनलि शोक हुन्न ?
कुट्टि ३९७	५००
कुन ब्रह्मचर्य हो ३६९	केवल भन्दछन् ४३०
कुम्भकार १८९	केश ९५, ९७, दाढी क्षौर गरी
कुल्माष १७९, र सूप १७९	३५५
कुमार दीर्घायु होउन् ५४	केशरसिंहको अगाडि ३४
कुमुद ४५७	केशव तपस्वीको रोग ४६२
कुरुपिणी ४२७	के हेतु ३२६
कुशलाकुशल ३३३	कोटी ४५६, ४५७, प्रकोटी ४५६,
कुशलकर्म गर्नुपर्छ ३६२	४५७
कुशलधर्मका विपाक ४७५	कोठाबाट बाहिर पठाउने उद्देश्यले
कुशले २५६	२६५
कुह्याले १७३, १७४, १७७, १८४,	कोठामा २६५
को चित्त १७७, को छोरा-	कोदालो देऊ ६५
को नाम हो २७३	कोविद २१४
कुहिएको हो २६९	कोशल राजदरवारमा २७१
कुहिन थाले २६७	क्रोध ३५७, ले जली ३३, गर्नु ठीक
कृषकहरू ५५	छैन २६१, माथि प्रतिक्रोध
कृष्णपक्षको उपोसथ २८	४३, लाई ४३, लाई छेदन
कृष्णपक्षमा दुःखी ४०५	गनलि ५०० लाई वध
	गर्नुमा ५००

कौडी १७६
 कौतुहलपूर्ण ४८०
 कौरव्यका अमात्य २३३
 कंजूस ३५७

ख

खड्ग ११९
 खटिरा २६७, को रोग लागी
 २६९, निस्क्यो २९२,
 निस्केर २६७, को रोगले
 पीडित भई २९२, निस्की
 २८९
 खन्ती देऊ ६५
 खन्न पनि लगाउँदथे ६२
 खन्न वा खन्न लगाउन ६३
 खप्पर २७०, बजाई ८१
 खरखन्दा २६८
 खरहरू १८०
 खरानी ३९, वर्षाए ४, ३८
 खराब काम गर्नुहुन्न १६७
 खराब हुने गरी गर्नुभन्दा २५५
 खरायोको आकार जस्तै २३१
 खरायोको प्रतिबिम्ब २३१
 खलबल पारी ७
 खादघ-भोज्य २९१

खान्दंनथे १७५
 खान-पान छोडेका ४२०
 खाना खान २७१, नपाएको कुरा
 २७१
 खान लगाउनुभयो २७२
 खाना खुवाउन ७५, ७६
 खाना खोजीदेऊ ४१८
 खाना दिलाउनु भएको घटना ७६
 खाना नै पाएनन् २७१
 खाली ४४४
 खिन्न भएपछि ६४
 खिन्न हुन थाले ७४, ७५, पछि
 ६४, ६५
 खिन्न हुँदैन १७७
 खुम्चेको बाहुलाई २१९, २८१,
 २८६, ३५१, ३९८, ४३०,
 ४५३, पसार्छ ३९७, ३९९,
 ४९३, ४००
 खुट्टा उचाली ४
 खुट्टाले टेकी ३५
 खुट्टा पुछ्ने कपडा जस्तो भई ४२
 खुट्टा समाती ३०, ४५, ४७, ८४
 खुला ठाउँमा ५
 खूबसँग खाई २४६
 खेम १७०

खोतलि राखेको १७५

खोले खाएपछि ४२०

ग

गङ्गा ३०५, ३८३, ३९१, र यमु-
नाको पानी ३३३, को
तीरमा ४५८, ४५९,
तलतिरका ४६०, तिर
४५८, पारी ४५, ४७,
४८, ८४, पारीसम्म ४७,
मा ४५८, माथितिरका
४६०

गणना क्रमलाई ४२२

गणाचार्य १४६, भई ४१९

गति ४३७, भन्नसक्ने ८१

ग्रन्थीहरू ४१४, बाट मुक्त हुनसक्ने
४१४

गदायुध ४०, द्वारा ४०

गन्धकुटीको नाम २०३

गन्धर्व हुँ २०१

गन्धर्व राजा ३२९

गन्धारी भन्ने विदधा ४८३

गनाउँदथ्यो २६७

गनाउन थाल्यो २६७

गनाउने शरीर भएका तिष्य २६७

गनाउने रोग २६८

गर्नुपर्ने काम २०७, २१२, रात्ररी
गर्नु २५५

गर्नुपर्ने कुनै कार्य छैन २९८

गर्ने भए रात्ररी गर २५५

गर्भस्थ प्राणीको ९८

गर्भपरिपक्व ९८

गर्भभिन्न ८८, ८९, पसेर ८९

गर्भमा ८८, ८९, भएपछि ९०,
प्रवेश गर्छ ९०, शरीर

हुन्छ ८८

गर्भवृद्धि ९६

गर्भाधान हुन्छ ८९

गर्भाधान भएपछि ९५

गर्भाधान हुने चित्त ८९

गर्भिणी ३७३, स्त्रीहरू २५

गम्भीर प्रज्ञा हुनु भएका ३१४

गम्भीर संसारमा २१६

गरूडको अगाडि ३४

गरूडको रूप देखेनैवित्तिक ४६१

गरूडको रूप धारण गरी ४६१

गलत दृष्टि ४०२, ४३०, ४५३,

बाट हटाई ४२३

गलत धारणा ३९५, लिऊँ ४०२

गलत विश्वास ४२३	प्रशंसा ३२१, बनाएको
गहिरिएर गएको छ ३८८	थिएँ ३२२, को स्वरमा
गहिरो ३८२	३२२
गहुँगोरो ४०५	गुगधर्महरूद्वारा ९
गाई ४३२, हो ४३२, को जिभ्रो	गुफामा ३५६
काटील्याई ३०७, को मुख-	गुरु ३३२, पुरोहित २६२
बाट ३०७, देऊ ६५, गोरु	गृहपति पुत्र ४८५
देख्दा ६५, मारी ३०६	गृहपतिहरू ३६६
गाउँ गाउँमा ८७	गृहस्थी भावमा ३५८
गाउँ निगम १७४, १८९, मा १७७,	गोघातक पुत्रले ३०७
१७८, १७९, १८०	गोघातक भाई खाना खान लाग्दा
गाउँ लुटी ४५९	३०७
गाउँलेहरू १८३	गोबर गाउँ २४३
गाडाको चक्कामा ३२५	गोठालाहरूका नाइके ३२५
गाडाको चक्काहरूमा ४५८	गोठालो ७५, ले ७६, को प्रतिक्षा-
गाडा देऊ ६१	मा ७५
गाडामनि छायामा ४५८	गोपाल हुन् ३०४, ३०५
गाडाहरू १८२	गो मार्ग २२८
गाडीवान्ले ऊँ १७२	गोरा ४०५
गाथाद्वारा गायन गरेर २३८	गोरुको जुरो १२०
गाथाहरू ५३, मात्र २०९	गोरु हराएकोले ७५
गाउत १७०	गंगामा गइरहेका थिए ४६०
गाह्रो छ १५७	गंगाको स्रोतमा ४६०, गइरहेको
गाह्रो भए तापनि १५८	४६१
गीत ३२१, को आवाज ३२१, को	

घ	घाँसलिई १३६
घन ९७	घिउ ३१७
घरको पछाडिपट्टि ३०७	घ्यूको मण्ड जस्तै ८९
घर छाडी ३६१, अनगारिक भई	घृणित छु ४८४, ४८५
३५८, ३६०, ३६५, ३९१,	घृणित शरीरबाट ४१८
प्रव्रजित हुन चाहन्छु ३५८,	च
३६२, प्रव्रजित हुनेछौं	चक्रवाल ४३१, ४७१, हह्लाई
३६२ ३६३	४७१
घर फर्काई २६३	चढाउँछु ५२
घर फर्काउनकोनिमित्त १३९	५४ वर्षसम्म गाई मार्ने काम ३०७
घर फर्केर गएको २६४	चतुर्विंशामा बसे ३२९
घरबाट निकालि दिए २७०	चतुर्थध्यान प्राप्त गरी ४८६
घरमा आएपछि १८१	चतुर्थध्यान लाभ गरी ४५५
घरमा आसक्त भई २४१	चतुर्थध्यानको भूमि ४२०
घरमा छाडी ३५९	चतुष्पद ७
घरभित्र पसी ५	चतुमधुरस ४५
घरहरूमा आसक्त चित्त राखी २४६	चतुमधुल्याई २७१
प्राणविज्ञेय गन्धहरू ३२७, छन्	चतुर्महाभूतहरू ४४५
३२६	चतुर्महाराजिक देवलोक अन्तर्गतका
घाममा ४५८, सन्तप्त भएका	२२६
४५७, ४५९	चतुरंगिक अन्धकार ३९
घाँस खाई १४२	चतुरंगिणी सेना ३९, हह ४५९
घाँस देऊ ६५	चतुसत्यका कुराहरू ४१८
घाँसपातहरू १८०	

चतुसत्य धर्मको विषयमा १७८	चरिम विज्ञान ४९५
चन्द्रके मे विमानस्मि २३५	चक्षु आयतन ४७४
चन्द्रको आश्रय लिई बस्ने २२८, देवताहरू २२८	चक्षुन्द्रिय ४७५
चन्द्रको हिंडाई २२८	चक्षुधातु ४७४
चन्द्र-मण्डल २२७, मा २३१, को प्रमाण २२७, को तल्लो छेउबाट २२७	चक्षुपथले भेट्टाउन सक्छ ३३८
चन्द्र-सूर्य ४३१, हरू ४३८	चक्षुस्पर्श ४७६, जन्य चेतना ४७७, जन्य वेदना ४७६
चन्द्रमालाई छाडिदेऊ २३७	चक्षु विज्ञान ४७७
चन्द्र तलतिर २२७	चक्षु विज्ञान धातु ४७४
चन्द्रविमानमा २२६, २२८, २३०, २३६	चक्षुविज्ञेय रूपहरू ३२७, छन् ३२६
चन्दन-चूर्ण ३८	चातुर्महाराजिक ३२५, देवलोकका हुन् ३१९
चन्दनद्वारा २०२	चाँदी ३८६
चन्दन देवपुत्रले ३०३	चामल १७५
चपल २४५	चार आयुध ४०
चप्पल ७३	४ आहारहरू ४७६
चर्पीमा ७४	चार उद्घोषणा ३५
चमरलाई ११९	चार ऋद्धिपाद ३९२
चमर हम्काउँदै ३२३	चार कल्प हुन्छ ४४१
चराचुरिङ्गीहरू ७१	चार चक्का ३१८
चराहरू मारी २६८	४ चित्तहरू ४७७
चराहरू बेचेर २६८	४ चेतनाहरू ४७७
चराहरूका करडहरू भाँची २६९	चार जोडा २२२
	चार महाराजाहरू ३२९, ३३८

४ स्पर्शहरू ४७६	चित्त पनि जान्दछु ४८४
चार महीना ३५०, ३६३, सम्म ३५१	चित्त दमन गर्नसकेका छैनन् ३९९
चार महाभूतहरू ४८६, ४८९, ४९२, ४९४	चित्त पनि जानेको हो ४८५
चार वर्षसम्म ३६३	चित्तपर्यायकोविद ४०३
४ वेदनाहरू १७६	चित्तलाई विक्षिप्त पारी दिन्छन् ४६
चार सम्यक् सम्बुद्धहरू ३३५	चित्तले जानी ३९७
चार सम्यक् सम्बुद्धका कुरा छाडि- देऊ ३३६	चित्तभिन्न पत्नी ४६
चार सतिपट्टान २९२	चित्त विमुक्ति ३६९
चार सत्यका कुराहरू पनि ४४७	चित्त विमुक्त पारे ४४७
चार सम्मप्यधान ३९२	चित्त विक्षिप्त ४६, ४७
४ संज्ञाहरू ४७६	चित्त विक्षेप ३०
चारै घटनाहरू ५१	चित्त बिगारी २९१
चारै दिशातिर ४९४	चित्त सन्तति ४६
चारै महाराजाहरू ३२९	चित्त संस्कार २८३
चारै वर्णहरू छन् ३९१	चित्तहरू ४७७
चालिस समजातिय ३६५, भार्या- हरूकहाँ ३५१	चित्रपटमा ५७२
चालिस कोटी धनसम्पत्ति भएका ४८०	चित्रित गरेका थिए २३१
चालीस स्त्रीहरू छन् ३६१	चिताएको कुरा ११६
चाहे छाऊ ५२	चिन्ता ११७, मा १७२, मयप्रज्ञा ११
चाहे छाड ५२	चिन्तित हुनुहुन्छ त १२९
	चिन्दछु ४३४, ४५१
	चिन्न नसक्नेगरी २८
	चीवर १०२, मा ३७, २५९,
	पहिरी १७८, १७९, को

एक छेउ ३७, छाड्न
लगाई २६३, वस्त्र २६४

छ

चीवर ल्याऊ ४१७

चुलठो ६७

च्युत ४३१, हुन्न ४३५

चुस्स चुस्स परेका ९७

चूलाका भाँडाबाट १७८

चेतना २८३, हुरू ४७७

चेतिय १४, १५

चैतसिकलाई पनि जान्दछु ४८४

चैतसिक पनि जानेको हो ४८५

चैत्य १४, १५, १६, मा १४, बनाई
१०८

चोरलाई ४५४, समाते ॐ ४४८

चोरले १०१, समाती १४३

चोरहरू २४, २५, ४५९, ले ४५९,
लाई पठाउन थाल्यो २४

चोरेर ल्याएका रत्नहरू १०१

चौतारो १५

चौथो हप्तामा ९७

चौरासीहजार २७, योजन ३८२

चौसठ्ठी कल्प हुन्छ ४४१

चंचल स्वभाव २४१

६ आयतन ४७४, हुरू ४७४

६ प्रसिद्ध अन्यतीर्थिय ११९

छत्र ११९, ओढाएको ३२३

छन्द २२७, नानात्व ४४१

छ महीना ३६३, सम्म २२८

छ वर्ण प्रभाहरू ४०१

छ वर्गीय भिक्षुहरूमध्येका ४१२

छ वर्षसम्म ३६३

६ शय २२०, २२३, देवताहरूसँग
२२०

६ क्षत्रीहरू ३४८, ले ३४५, ३४९,
कहाँ गई ३५१

छाता ७३

छाना १८१, का खरहरू १८०,
१८१, नभए तापनि १८१

छायामा २१

छायाभिन्न २१

छिद्रगवेषण ४२५

छेकबारको बीचबाट पनि ४८२,
४८३

छोटो ४९४, ४९५

छोरा भाईहरूलाई ३६३

छोरीलाई ७७, बन्धक राखी २७६

छोरीसँग विवाह गर्न १०१

ज	जाललाई काटी २४०
जटिल १०९	ज्वाला ३९७, निस्कोस् ३९७
जडिबुटीहरू छन् ३८४	जिभ्रो खसी ३०७
जस्तो गर्नुहुन्छ उस्तै बोल्नुहुन्छ ३३४	जिह्वा विज्ञेय-रसहरू ३२७, छन् ३२६
जनपदमा गई २५	जीर्ण हुन्न ४३५
जनपदहरूमध्ये एक ३७४	जीव ८८, ८९, ९४, ९५, लाई रूप ९०, वाटी थिए ८८, रूप ८८, ८९, लाई रूप भनिन्छ ८९
जम्बुद्वीपका ३६	जीवितेन्द्रिय ४७५
जम्बुद्वीपमा ७, ३५, ३६	जुठो खसेको ४१८
जमीदार २४६	जुनकिरी बाल्ने कैं ४८८
जमीन खन्दथे ६२	जुनेली रातमा २३४
जरा ४३१, जीर्ण ३४४, जीर्ण बुढा ३४३	जुम्ना भई २५९
जलनिन्दक ४३२	जुवामा २९४
जलप्रशंसक ४३३	जे गति तपाइको हुनेछ ३६५
जहाजमा बसी ४९३	जेन ग्रन्थहरूमा २०
जलाबुज ४३२	जौको खोले १७९
जाति ऊर्ण ९६	जंगलमा गए २४७
जातिदृष्टिले हेरी २६०	
जात्रु १०९	
जानी जानी ६४, सप्राणक पानी ६४	म्ह
ज्यामीहरू देऊ ६५	म्हगडा गर्न थाले ४१८
जालबाट ८०	म्हाडा पिशाब, कफ ४१७

फघालखानाका २४

त

फघालखानामा २३, २४

फघालहरू ३२

फूटो आरोप लगाई २८९

ट, ढ, ढ

टाउकोमा हान्दा २६५

टासिस्हेको चीवर २६८

टुक्रा ३५, टुक्रा भई ४१

टुकुक्क पनि बसे ४४८

टुप्पो ३५, मा ४, ले २६५, काटेको

४५२

डराई डराई २३७

डराउन पर्देन ५५

डाकाहरू १९

डाँठ जस्तै ९८

डाडु २७०

डाह २७२

डुङ्गामा बसी ४६०

डुबेर नै जान्छ २५२

डोरी देऊ ६५

डोरोले २६०

ढुंगा ३९, ५६, को टुक्रा २५२, का

टुक्राहरू ३७, वर्षाए ४,

वर्षाउन थाले ३७

तर्कना गरेको पनि जान्दछ ४८४

तर्कना गरेको पनि जानेको हो ४८५

तर्क पेश गरेका हुन् ४४४

तटलाई नाघेर जाँदैन ३८२, ३९०

तथाकारी ३३४

तथागतको शरणमा गए २३७

तर्नसक्छ २०३

तपस्याकर्म ४३५

तपस्वी ४५९, ले ४६०, हू ४५१,

हूलाई ४४९

तरकारी १७५

तल ३५६, तिर तलतिर खस्दै ४४०

तलाऊ १७०, को नाम १६९, मा

१०१, को छेउमा १०१

त्यस्तो दृष्टि छैन ३९५

त्याग ८६

ताडवृक्ष ४५२

तातो पानीले २६८

तापमा ४५९

तायन गाथा २५६, कण्ठस्थ पार

२५६

तारबेनेँ ताल्चा ३२१

तारहरू चाँदीका ३२१

तालवृक्ष छेदन गरेको जस्तो ४५२

तिघ्रा ठटाउँदै ३५

तिघ्रा मारेर ल्याऊ भनी भन्दा
२७६

तिमीभन्दा तल हुन्छु ४३९

तिमीभन्दा माथि हुन्छु ४३९, ४४४

तिम्रै अपराध हो ४९२

तिललाई ननिचोरी ४९३

तीर्णविचिकित्सा ३३५

तीर्थ २४९, क २४९, कर २४८,

२४९, २५४, २५६, कर

साधु २४८, सृजना गर्ने

२४८, बनाउने २४८

३ आहारहरू ४७६

तीन गाउत हुन्छ ३००

तीन गाउत प्रमाणको शरीर थियो

३२६

तीनप्रकारका चित्तद्वारा ४०७

तीन प्रासादहरूमध्ये २३५

तीन महीना २९१, ३६३, सम्म

२०८

तीन वर्षसम्म ३६३

तीन सम्यक् सम्बुद्धहरू ३३६

तीन सम्यक् सम्बुद्धका कुरा छाडि-

देऊ ३३६

तीन सहस्र ४३९

३ सत्यहरू ४७५

तीन हेतुले युक्त ४०५

तीर देख्नसक्ने चरालाई ४९३

तीर देख्न नसकेपछि ४९४

तीरमा लगी पाखालगाइ दिन्छ

३९०

तीनहजार ३७, योजन लम्बाई ७

तीनै संयोजनहरूलाई ३७०

तील भुटे जस्तै गरी ४०

तीस योजनको बाटो गई २८

तुकिचामा ७७

तुच्छ (निरर्थक) साबित हुन्छ ४४४

स्तूप १४

तेज ४८६, ४८७, ४९०, ४९१,

४९२, ४९३, ४९४, ४९५

तेज कसिण ३९७, ४३२

तेजको तेजद्वारा हुन्न ४४५

तेजधातुको ध्यान ३९७

तेजधातु समाधिमा ३९८, ४००,

तल्लीन भई ३९७, ३९८,

३९९

तेजप्रशंसक ४३३

तेजलाई ४३९

तेजिला ३३०

तेल १७५, ४१७, को एक विन्दू
८९, को खोजगर्नेले ४९३

तेस्रो ध्यानको भूमिमा ४५६

तेस्रो ६५६

त्यो दृष्टि छ के ४००

त्रसित भई ५५

त्रसित हुन्छ १४

त्रास उत्पन्न हुन्छ ४७२

त्रिपिटकधर भिक्षु १६७

त्रिपिटक पालिसाहित्यमा १२, ७६

त्रिलक्षण २०८

त्रिविदद्यालामी ४०३

त्रिवेद पारङ्गत २७३

त्रिहेतुक ४०५, ४०६, चित्तद्वारा
४०७

स्त्रीको कुरा पुरुषकहाँ ६८

स्त्रीको गीत स्वरमा आसक्त भई
२७५

स्त्रीको लोम ३६१

स्त्री विलाशबाट १०६

स्त्रीहरू ३६१, लाई बिगारेका थिए
१६६

स्त्रीसंसर्ग ४२

स्त्रीसँग ६८

वृत्त हुने गरी २७१

तृतीयध्यान प्राप्तगरी ४८६

तृतीयध्यानको अभ्यास गर्नेहरू
४४१

तृतीय सङ्गायना १०३

थ

थर थर कामी २३७

थापी ५२

थाली १२५

स्थिति-काल ३६७

स्थिरता रहने गुण ३८२

स्थिर रहने गुण ३९०

स्थूल ४९५, रूप लिएर ३३८

द

दतिवन २६५

दमन गर्न सकिन्छ ४३

दमन गर्नु भएको थियो ३०४

दश औंलाले ४७१

दश स्थानमा श्रेष्ठ हुन्छन् २२४,
२२५

दशबल ३७

दशवत्युका २५१

दशवस्तुहरू २५१, मा २५१

दश सहस्र योजन ३८३	द्वितीय सङ्गायना १०२
दश सहस्र लोकधातुका ४१	दिनकै समयमा ३८१
दश हजार ४४७, ४५०	दिनभर खूबसँग निदाई २४१
दहको चार दिशाहरूमा ३८४	दिनभरी आलोकित पारी २२७
दक्षिण दिशामा ३२९	दिनमा सूर्य चम्किन्छ ४९८
दक्षिण दिशातिर ३९९, गयो ४९३	द्विपद ७
दक्षिणमा गाडाको मुखजस्तै साँगुरो ३४५	दिव्य आयुमा २२४
दक्षिणा २२२, भिमुख ३२९	दिव्य कायहरू बढ्दछन् ३३०
दाग रहित २२२	दिव्यगन्धमा २२५
दानदिने ठाउँमा गइ खाना खान्थे २७३	दिव्यचक्षुद्वारा ३९९, ४००
दानदिन लगाएका थिए १०४	दिव्य स्पर्शमा २२५
दानदिनेहरूको निन्दा २७३	दिव्य प्रभुत्वमा २२५
दानपारमिताको चर्चा १४४	दिव्य पुष्प ॐ ३८
दाबी गर्दथे ४५१	दिव्य यशमा २२५
द्वारपालले २	दिव्य योग १८७, लाई १८८
द्वारपालसँग २	दिव्य रसमा २२५
दाशीपुत्री १०७, ले १०७, लाई १०७	दिव्य रूपमा २२५
वाह्याकिटी ३३	दिव्य वर्णमा २२४
दिट्ठि कथानुसार २४८	दिव्य शब्दमा २२५
दिट्ठिप्पत्तो २८५	दिव्य सम्पत्ति लाभ गरी ४१८
द्वितीयध्यान प्राप्तगरी ४८६	दिव्य सुखमा २२५
द्वितीयध्यानको अभ्यास गर्नेहरू ४४१	दिवाभोजनको काम २८
	दिशामा ३५६
	द्विहेतुक ४०५, ४०६, युक्त ४०५
	डुइ अरहन्त सम्यक् सम्बुद्धहरू ३३६

दुइ कल्प हुन्छ ४४१

दुइ खुट्टा ९७

दुइ देवलोकको राज्य ३२२

दुइ महीना ३६३

दुइ वर्षसम्म ३६३

दुइ सम्यक् सम्बुद्धहरू ३३६

दुइ सहस्र ४३९

दुइ हप्तासम्म १७९, १८०, १८१

दुइ हात ९७, मा ५२, थापी ५२

दुःख पनि छैन १२९, १३१

दुःख पनि लाग्दैन १३०

दुःख सत्य ४७५

दुःख समुदय २८५

दुःख निरोध २८५, गामिनी २८५

दुःख हुनेलाई सुख हुन्छ १३१

दुर्गम नै छ १५५

दुस्तर १८६

दुधे-बालक २५, २६, हरूलाई २५

दुब्ला ४०५, पत्ला ४२०

दुर्बच ६९

दुर्विनीत २४२, छन् २४२

दुर्विज्ञेय १८८

दुर्बको मेल राम्रो छ ३३३

दुर्बतिरबाट विमुक्त २८३

दुर्भाषी भई २९४

दुराचार ३७३, गरेको कुरा ३७३

दुष्पोष्य बनाई २४६

दुश्शील ३९०, पापधर्मो ३९०

दुस्तावुधं ४०

दूधको गन्ध पनि हटेको छैन ४३६

दूध पिउन नमान्ने ४४

दूध पियाउन चाहने ४४

दूध पियाउँछु ४४

दूषण गरेका थिए ३०४

दृष्टधर्म ३५३

दृष्टधार्मिक ३५४

दृष्टि २४८, २४९, २५२, गत

२४८, सृजना गर्ने २४९,

लाई २५२, लाई छाडी

२५२, प्राप्त २८५

दृढताका साथ २५५

देखा पनि पर्छ ७०

देव हुं २०१

देव-मार-ब्रह्मासहित ४८५

देवकायं ११५

देवगणहरू ४१

देव जुगुप्सु ४३३

देवस्थल १५, हरू १५

देव परिषदमा ९१

देव परिषदलाई १९४

देव प्रभावद्वारा १६५

देव प्रशंसक ४३३

देवपुत्र ९९, १००, १०८, १३२, १७१	देशलाई खतरा २३
देवपुत्री १३२	दौलो ३१, ३२, पनि थुम्नथाले ६६, पनि थुनेर बस्दथे ६५
देवमनुष्यहरूको अर्थकोनिमित्त ३३२	दोश्रो ध्यानको भूमिमा ४५६ दोश्रो हप्ता पछि ९६
देवमनुष्यलोकमा नघुमी ४५०	दोष ३५७, लाई निर्दोष २४५, खोज्ने उद्देश्य ४२५, देखेर ४८५
देवलाई ४३९	
देवलोकमा ८४, १६२, ४५१, ४८७	
देवसभामा १९५	ध
देवता (जस्तै) ३६४	
देवताकहाँ उत्पन्न भए ३६८	धन ९५, लाभ हुन्छ ८६, मत्ता ३०६, भएको ठाउँमा ३०६, हातमा पान्यो ३०६, उसलाई देखाइदेऊ ३०६
देवताका बालकहरूलाई ६३	
देवताको मनमा ६३	
देवतापरिगृह्णितातीति १५	
देवता वासगर्ने १५	
देवताहरूको प्रमाण ३००	धनुषको टुप्पोमा २१
देवताहरूको मात्र प्यारा नभई ३१९	धपाएर पठाउने नियत गरी ४३६
देवताहरूको गाउँ ५१	धर्म ८६, २२९, ३६७, को सुधर्म- तामा ३३१, सभामा २०९, को शरणमा जानु २१९, २२५, आयतन ४७४, धातु ४७४, नै सुन्नुहोस् ४१६, चक्रको प्रवर्तन ३४, चक्र प्रवर्तन
देवताहरूले पूजा गर्छन् ३१६	
देवताहरूसँग २१९, २२३	
द्वेष ४०५	
देवीहरू २७	
देवेन्द्रले ३३२	

१३९, चक्षु लाभ २७, को
प्रशंसा १५९, घोषक भई
५१, वृत्तहरूमध्येबाट १०३,
पदको ४०८, पदहरू ४०७,
४०९, पदहरू भन्दै हुनु-
हुन्थ्यो ४०८, पद गाथा-
हरूको मधुर स्वर ४०४,
देशनामा बाधा पुन्याइदिने
छु ४२५, मा मेल खानेगरी
१५१, विनयमा ३८७,
३८८, ३८९, ३९१, ३९३,
विनयको ३९१, शालामै
७४, सुनौरहेका थिए
४१३, संग्राहकहरूले ७

धर्माचरण १४१

धर्मानुसारी २८६, २८७

धर्माभिसमय ५६, ४०७, ४१२

धर्मात्माहरू बढ्दछन् ३२०

धर्मावबोध ५०, ४०७, गरेको
कारण ५०

धर्मोपदेश ४५०, गरी ४५०, गरे
४४९, गरेनन् ४५०, नगर
४४९, नगरी ४५०, सुझ
थाली ४१८, गर्दिन ४८०

धार्ई ४४, हू २७

धागो बेरी ७७

ध्यानको सम्बन्ध ३७६

ध्यान-श्रद्धिको प्रभावद्वारा ४५९

ध्यान भावनाका कुरा सिकी २४१

ध्यानदृष्टिद्वारा ३९८

धानी ४२२

धार्मिक अनुष्ठान १५

धुतङ्ग ३८९, हूलाई ३८९

धुन लगाउनु भयो २६८

ध्रुव ४४०, ४५५, हो ४२३,

४२९, ४३०, ४५४, भन्द-

छन् ४३०, लाई नै नित्य

भन्दछु ४३५

धृति ८६

धेरै समयपछि आउनु भयो २८१

धेरै भएर पनि एक हुन्छ ४८२

धेरै भएर पनि एक भएको ४८३

न

नङ्कहरू ९५, ९६

नगर ५६, को छेउसम्म ५६, को

आसपासमा ३८०, द्वार-

निर ५६, गुप्तिक २३,

गोप्यक २३, गोप्यकले

२३, २४, गोप्यक पठायो	नयाँ भिक्षुहरू ७४
२३	नयुत ४२१
नगर्नु नै जाति छ २५५	नरकको प्रपातमा खस्ने ४३३
न च्युत हुन्छ ४३०, ४३१	नरकमा पाक्छ २९४
न छोइकन पारिजान्छ ४८२	न रोज, न कराऊ ४०९
न छोइकन पारि गएको ४८३	नवनीत पिण्ड २४
न जन्मिन्छ ४२९, ४३१	नहुत ४२१, ४५६, ४५७
न जानेका केही छैनन् ४९२	
न जीर्ण हुन्छ ४२९, ४३०	ना
न त घटेको नै देखिन्छ ३८६	
न बढेको देखिन्छ ३८६	नाग ३३४, मार्ग २२८, राजा हो
न मरण हुन्छ ४३०, ४३१	३०४, राजाहरू ३०४,
नर्तकी स्त्रीहरू १९	राजाको नाम ३०४, हरू
नत्थिकिच्चं ब्राह्मणस्स २९६	३८७, राजा ४६१, राजा-
नदिनेको पनि गुनासो गर्दथे २७३	को अगाडि गए ४६१,
नदीबाट पारतर्न २९९	राजाको नाममा ४६०,
नदीहरू ३८४	राजालाई ४६०, लोकमा
नन्दी ११२, रागलाई २१८	४५१
न देखेको केही छैनन् ४९२	नागरिकहरूलाई पीडा हुने ७३
न बुझेको केही छैनन् ४९२	नाघेरजान सक्दैन ३२
नभन ६९	नाच-गान गरी ४६०
नमस्कार गर्दछु २४७	स्नातक ३४९, हरूलाई ३४९,
नयनायुध ४०, ले ४०	हरूकहाँ गई ३५१
नयाँ काम गराउँदथे ६५	
नयाँ देवहरू ३३१	नास्तिकवाद २५१, का कुरा १४१,
नयाँ निर्माणको काममा ६४	२३४

नास्तिकवादी २५१

स्नान गरी ४११

स्नान गृहमा ४११

नानात्व ४४१

नाभिस्थानबाट ९८

नामकाय २८३

नामरूप ९५, ४९४

नायक बन्ने इच्छा १२७

नालन्दाका जनतामा ४८१

नालन्दावासी ४८१

नायक बन्नेछु १२६

न्यायप्रतिपन्न छन् २२२

निकायट्टकथा १९

नाबिकहरूलाई ४६०

नि, नी

निग्रह गरी ४३७

निग्रह गर्नु भएको हो ४३९

नित्य ४२३, ४५५, हो ४२३,

४२६, ४२९, ४५४, लाई

ने नित्य भन्दछु ४३५,

बली पूजा ५७

निम्त्याउन २२२

निद खुल्दा ४६०

निन्दक ४३२

निन्दनीयलाई प्रशंसा २९४

निन्दा गरेको हुँ २४२

निर्दोषलाई दोष २४५

निम्नहुति ४५६

निब्बुदं २९४

निर्बुद २९४

निर्बुद्धि पुरुष १७२

निर्माणकाय ६२

निर्माणरती देवहरूकहाँ ३६८

निर्माता ४३१, ४७३, ४९०, ४९१,

४९२, हुन् ४६९

निमित्त २८७

निमित्तहरूलाई मनस्कार नगरी

२८८

नियम ६२, ६४, हरू बनाउनु

भएको कुरा ६२

निर्ब्बुद ४२१, ४५५, ४५६

निर्ब्बुद ४२१, ४५५, ४५६

निरवदय हो ३३२

निरहंकारी ३७६

निरुद्ध हुँदा ४८६

निरुद्ध हुन्छन् ४८७, ४८८, ४८९,

४९०

निरामगन्ध ३५५

निरामिष ब्रह्मचारी १८९, १९०

निरोधकोनिमित्त ३६९

निक्लेशी प्राणी सुखी हुष ३१३

निर्लोभी २४६

निर्वाण ४४४, गामिनी ३७७,

गामिनी प्रतिपद ३३३,

धातु ३९२, धातुमा ३९१,

धातु न बढेको देखिन्छ

३९२, को प्रतिबेध ३८९,

प्रतिसंयुक्त ४१३, प्राप्तिको

निमित्त ३६९, मा पुन्याइ

दिन्छ ३६९, लाई लक्ष

गरेको छ ४४५, सम्बन्धी

कुराहरू ४११, सम्बन्धी

उपदेश ४१७, संयुक्तका

उपदेश ४१८

निर्वेदकोनिमित्त ३९९

निश्शरण ४२३, ४३०, ४३१,

४३५, ४५३, ४५४, लाई

जान्दछन् २८३

निश्शेषरूपले ४८६, ४८७, ४८८,

४८९, ४९०, निरुद्ध हुन्छन्

४९०, ४९१, ४९२, ४९३,

४९४, ४९५

निस्सरण ४२३

नीचकाय ४३३

नीचलोक ४३३

नीद खुल्दा ४५८, ४५९, ४६१,

स्वप्नलाई ४५९

नीद्रामा कराउँदथे ७४

नीमको रुख ३८०, को नाम ३८०

नीला ४०५

नीवरण ३७६, सम्बाध ३७६

नु, नू

नुनिलो रस ३८६, ३९२

नुनिलो र अमिलो रस ४६१

नुहाउन २६८, पाउँदा २६८,

थाल्नु भयो २६८

नुहाउनेलाई ३४९

नुहाउने तीर्थस्थानलाई २४८

नून १७५, को ढीका ३३

ने, नै, नौ

स्नेही ४६१

नेर्माणिकतालाई २५३

नेर्माणिक बुद्धशासनमा २९५

नेवसंज्ञानासंज्ञायतन ४४२, मा

४४३

नौद्वार भएको ३१८
 नौप्रकारका वर्षाद ३७
 नौलाख वर्ष ३२६
 ९ हेतुहरू ४७५

प

पङ्कबाट १८६
 पकाउन राखेको ३०७
 पर्खालको बीचबाट पनि ४८२,
 ४८३
 पञ्चकामगुणहरू ३४४
 पञ्चबल ३९२
 पञ्चम वर्षावासको २२८
 पञ्चमहाअवलोकनद्वारा ३४
 पश्चात्ताप भयो २६५
 ५० योजन २२७
 पश्चिमदिशातिर ४००, गयो ४९३
 पश्चिमदिशामा ३२९
 पश्चिमाभिमुख ३२९
 पञ्चेन्द्रिय ३९२
 पछाडितिर फर्कि ५५
 पछ्यौरा ४१, ४२
 पञ्जाविमुक्तो २८४
 पठमाभिसम्बुद्धो ३२२
 पर्णकुटी ४५९, बाट ४५८

पति प्यारो लाग्छ ४१५
 पत्तोलगाइ दिन सकेन भने १०७
 प्रथमध्यानको अभ्यास गर्नेहरू
 ४४०

पदमार्गद्वारा २८
 पद पूरागरी ५३
 पदहरू ५३
 पदुम १६८
 पन्थो २७०, मात ९१
 पद्म ४५७
 पर्यवसित-संकल्प ३३५
 परपीडा ३५७
 परनिर्मित वशवर्ती देवहरूकहाँ
 ३६८
 परमसुख ७६
 परलोकमा ८६
 परलोक जानैपर्छ ३६२
 परविपत्ति १०३, १११
 परसम्पत्ति १०३, १११
 पराक्रम २५३, गर्नुपर्ने बाँकी रहँदैन
 २९९
 परापूर्वकालमा ४४०, ४५५, ४५८
 परामर्श ४८२
 पराल देऊ ६५
 परिनिर्वाण ३७०
 परिमण्डल २२७

परिव्राजक ४५१

परिश्रम मात्रे हुनेछ ४३६

परिश्रम गर्नुपर्छ २९८

परिशुद्ध ८५

परिशोधनार्थ ६८

परिषद ४१७, को बाहिर ४१७,

को अपवादबाट बचनको-

निमित्त ४९३

परिज्ञाभिसमयद्वारा ८

पलेटिमारी ३९७, ४००, जान्छ

४८२

पर्वत ४, मा ८८, ३५५, वासी

९१, का टुक्राहरू ७, का

चुचुराहरूलाई ३७, को

बीचबाट पनि ४८२,

४८३

पवारेत्वा ८१, वृत्थवस्सो ६६

स्पर्श २८३, आहार ४७६

पशुहरू २३९

पसारेको बाहुलाई २८१, २८६,

३५१, ३९८, ४३०, ४५३,

खुम्च्याउँछ ३९७, ३९९,

४९३

पहिलो पटक ३२२

पहिलो वर्ण ३२१

पा

पाखा लगाइ दिन्छ ३८३

पाँच ३८५, औला कं ३८५,

स्कन्धहरू ४७४, गङ्गाहरू

३८५, धारा ३८५, पाँच

शय २०३, वटा कुण्डली-

हरू ३२५, वटा चुचुरा

३१९, वटा चुलो ३२५,

वटा चुलो बाँधी ३२५,

३२६, वटा जुरो ३१९,

महीना ३६३, संयोजनहरू

२१७, शय १२५, १९८,

२१९, २२१, २२४, शय

उपासक ५७, शय शिष्य-

हरूलाई २७३, शय भिक्षु-

णीहरूका बारेमा २५७,

शय भिक्षुणीहरूलाई २७९,

शय कल्पसम्म आयु हुने

४४०, शय भिक्षुहरूका

माथ ४७१, शय शिष्य-

हरूका बीच ४१९, शय

कल्प ४२०, शय कल्प

आयुको कुरा ४२१

पाँचौ वर्षावास २५७

पाँचौ हप्तामा ९७

पाण्डुकम्बल २०८
 पात्र ल्याऊ ४१७
 पात्र-चीवर ग्रहण गरी २८, १७८,
 १७९, २०९
 पात्र भरिएको जस्तै देखिन्थ्यो
 २७१
 पात्र भरी २७२
 पाता फर्काई १०७
 पाथी ४२२
 पावुका ११९
 पानी १४, ३९, ४५८, को धारा
 ३८६, चुहेको कुरा १८०,
 चुहिन थाल्यो १८०, चुहिदै
 छ १८०, चुहिएकोले
 १८१, तताउनु थाल्नु भयो
 २६८, न पर्नसक्छ ४१,
 पर्ने छैन १८१, पर्दैनथ्यो
 १८१, पनि पर्दैन थियो ५,
 पियायौ ४५८, पिई ४५९,
 भरी ४५९, मा तुहाई
 ४५९, वर्षाए ४, ३७, सुके
 जस्तै गरी ४१, मा डुब्की
 लगाए छैं ४८२, ४८३,
 मा पनि न भिजिकन
 हिँड्छ ४८२, ४८३

पापकं दिट्टि ३९७
 पापको समेत फलछैन २३४
 पापधर्मा ३९०
 पापिम ४३५, ४५१, ४५२
 पापी मारले ३१३
 पारङ्गत ९, ११, १२, हुन्छ ८,
 ११, १४
 पारजान्छन् २४०
 पारतर्ने व्यायाम गर्दैनन् २९९
 पारलगे ४५०
 पारलौकिक ३५३
 पाराजिका ६९, को दोषारोपण
 ६८
 पालन-पोषण १७५, १७८
 प्वालहरू ३१८
 पालिसाहित्यमा १५९
 प्यासी ४५७
 पाहुना २२२

पि, पी

पिता ४७३, समान ३५९
 पितृ तर्पण १५
 पिशाच ८, हो ८, १४, देखेर १२,
 योनिमा ४०७, योनिमा

उत्पन्न भएकी ४०९,	पुरुषदम्य सारथी २२१
योनिबाट मुक्तहुन सक्नेछौं	पूर्णचन्द्र ३२९
४०९, हरू ४०५, हरूको	पूर्ण-ब्रह्मचारी ३३५
जन्म ४०५, थिइन् ४०४	पूर्णसङ्कल्प ३३५
पीछा गरेका थिए ४२४	पूर्णिमाको दिन २४७, मा २४५,
पीडित हुनुहुन्छ ४०५	२४७
पीप २६७	पूर्वकथा १८५
	पूर्वदिशामा ३२९
	पूर्वदिशातिर ३९८, गयो ४९३
	पूर्वलक्षणहरू ४९०
	पूर्वसम्बन्ध नरहेको भए २५८
	पूर्वाभिमुख ३२९
	पूर्वाह्न समयको भोजन २७
	पे, पै, पो, पं
पु, पू	
पुद्गलवादी ८८	
पुण्डरीक ४५७	
पुण्यको फल छैन २३४	
पुण्य सञ्चय गर्नुपर्छ ९९	
पुण्य क्षयको कारणद्वारा ४७२,	
४७३	
पुण्यक्षेत्र समान हुन् २२२, २२३	पेटभरी २७१, चतुसधु खाए २७२,
पुत्र ४११, जन्माए पछि ३७३,	खुवाउनु पर्‍यो २७१ खान
प्यारो लाग्छ ४१५, बालक	पाएका थिएनन् २७०,
लिई १९९, समान ३५९	२७२, खाना खाएका थिए
पुत्री लिई ४११	२७२
पुनर्जन्म ४०५, ४०७, हुने ८९,	पेट बजाउने ॐ ४८८
हुँदा ९५, छैन ४८६	पेशी ९५, ९६, ९७
पुनर्भविक ४५२	पैत्रिक स्थानमा ३४३
पुरुषको कुरा स्त्रीकहाँ ६८	पैदल सेनालाई ३९

पोखरीहरू २५३

पोलेर ३०७

पंखाले २६५

प्र

प्रकट भए ४८७

प्रकट पनि भएको ४८३

प्रकट पनि हुन्छ ४८२

प्रकाश ३९७, दिनसक्नेहरू छन्
४९६, मान हुँदैछन् ४९०

प्रकोटी ४५६, ४५७

प्रजापतिको ध्वजा २२९

प्रजापति निन्दक ४३३

प्रजापति प्रशंसक ४३३

प्रणिधिनानात्व ४४१

प्रणीत छ ३३३, तर ४८७, ४८८,
४८९, ४९०

प्रत्यवेक्षण-ज्ञानलाई ११

प्रत्यक्ष अवबोध गर्न सकिने २२१,
छ २२२

प्रत्यक्ष करणीय ३३२

प्रतिच्छन्न कामगर्ने ३९०

प्रतिनिसर्गानु पश्यना ३८९

प्रतिबिम्ब २३१

प्रतिसन्धि ९५, सम्बन्धका कुरा
७९, विज्ञान ८९

प्रतिसंख्यानपश्यना ३८९

प्रत्येकबुद्ध ४८, ४९, १०९

प्रथमध्यान प्राप्तगरी ४८६

प्रथमध्यानको भूमिमा ४२२, ४४०

प्रथमध्यानको भूमिको ४२२

प्रथमसङ्गायना १०५

प्रदक्षिणा गरी ३७१

प्रद्योतहरू ४९६, ४९७, ४९८

प्रपात जस्तै स्वात्तपरी ३८२, ३८८

प्रश्न ४८, सोध ४८, सोधनथाले

४९, सोध्ने कुरा ४८,

सोधेर ४९, सोध्नेछु ४७,

४८, हुरू ४७, जम्मै ४९,

सोध ४९३

प्रश्नोत्तरको समाप्ति ५१

प्रपञ्चलाई ९९

प्रभातकाल ५१

प्रभा देखे ५१

प्रभावशाली ४७१

प्रभुत्व जमाउँदैथे ४७१

प्रमादी २४७, भई बस्न थाले २४७

प्रलयकाल ३६७

प्रव्रजित भेषलाई १८२

प्रव्रजितहरूलाई ४४९, ४५०

प्रव्रजित हुन चाहन्छु ३६४, ३६५

प्रव्रज्यात्वमा व्यक्तित्व छैन ३६४

प्रवारण ३२९, पछि २९१

प्रवाल ३८६

प्रशाखाहरू ९५

प्रशंसनीयलाई निन्दागरी २९४

प्रसन्नचित्त हुने ४८५, उपासक

४८३, ४८४

प्रसन्नतापूर्वक हेर्छ ४८२

प्रज्ञा ९, १२, मा पारंगत ११,

लाभ हुन्छ ८६, द्वारा

बुद्धिपूर्व ३७६, नानात्व-

का ४४२, पित गरेका

शिक्षापदहरूलाई ३९०,

विमुक्त २८४, विमुक्ति

३६९, बान् ३१५, ३१६

प्रज्ञेन्द्रिय ४७५

प्राचार्य ३५१, ब्राह्मणहरूले ३५०

प्राण उच्छेद भएपछि ४५०, ४५१

प्राण गए पनि उल्लंघन गर्दैनन्

३९०

प्राणीहरूका पिता हुँ ४९१

प्राणीहरूका पिता हूँ ४९२

प्राणीहिसाबाट संयम गरौं ४१०

प्रातिमोक्ष १०, ७०, १५०

प्रातिहार्य ४८१, ४८६, का कुराहरू

४८२, देखाउनुमा हुने दोष

४८२

प्रासादमा २३४

प्रासादहरू १६०

प्रियपात्र हुनुहुन्छ ३३४

प्रियमनाप ३४९

प्रियरूप ३२६, ३२७

प्रीति फेलिएर गयो ४१८

प्रीति फेलिई ४०९

प्रीति फिजिएर गएको थियो ४०४

प्रीति सुख १७९, १८०

पृथग्जन ४०, सत्वहरू ३६२,

भिक्षुहरू २७३

पृथ्वी ४३१, ४३२, ४८६, ४८७,

४९०, ४९१, ४९३, ४९४,

४९५, जुगुप्सु ४३२, को

पृथ्वीत्वद्वारा उत्पन्न हुन्छ

४४५, को पृथ्वीत्वद्वारा

अनुभूत ४३९, को अभि-

नन्दन पनि गरिन ४३९,

निन्दक ४३२, नित्य हो

भनी स्वीकारेमा ४३६,

मेरो भन्ने पनि भएन

४३९, बाट पनि भएन	ब
४३९, प्रशंसक ४३३, लाई	
स्वीकार्नेछौ भने ४३६,	बकुलालाई ४२८
लाई स्वीकारेमा ४३६,	बकुल्लाको ब्याहा ४२७
मा हिड ४८२, मा हिड्ने	बगेर जाने पानी ३८६
कैं ४८३, मा डुब्की लगा-	बगंचा २४४
उँछ ४८२	बन्चरो देऊ ६५
	बन्चरो उत्पन्न हुन्छ २९४
प्रेम गर्देन थिइन् ३२२	बज्रायुध ४०
प्रेमगीत ३२१	बत्तीस कल्प हुन्छ ४४१
	बत्तीस लक्षणहरू १०४
फ	बथ्वाई गरी हिड्न थाले २९२
	बन्धुहरू छाडी ३५५
फणाहरू देखाई ४६०	बनारसका एक राजा ३०४
फलवायी ३६८, ३७०	व्यभिचारको फल १६६
फल-शील १०	व्यभिचारी जीवन १६६
फलामको डल्लोलाई ३५	६२ दृष्टिहरूलाई २४८
फलामको डल्लोमा फिङ्गा ३९	बरको रुखमा २१
फलामलाई ४	बरको रुखमनि पुगे २१
फयाकिदिन्छन् ३०	बलवान् पुरुषले ३९७
फुटेको आँखा २६५	बली १५, दिई २६, चढाउँदथे १,
फुष्य ८९	चढाउँदा १३, पूजा चढा-
फोकाहरू ९७	उन थाले ५७
फोहर फाल्ने ठाउँमा २७०	बहत्तर जना ४५४, छन् ४५५
	बहिराहरू १०६

बहुजनाकीर्ण छ ४७८, ४७९, ४८१	बाहिर निस्क ४२, ४५, ८३, ८४ बाहिर निस्कन सक्दिन ४५, ४६
बहुजनकोनिमित्त ३३२, ३३५, ३३६, ३४०	बाह्रौं वर्षदेखि २५९ बाह्रौं वर्षमा ३८१
बहुविध रत्नहरू ३९२	ब्यापार गर्दथे १७५
२२ इन्द्रियहरू ४७५	ब्याम प्रमाण ९
बाछ्छा जस्तै ३४	ब्याम प्रभालाई ४८
बाटामा देखाइदिए ४५९	बिजुलिको चमक १६३
बाटो ४५८, तोकिएको ठाउँ ३२, मा ३५६	बिन्दू ९० बिरामी २९०, भइरहेको समयमा १०१
बाँडिरहेको त होइन ४१७	बीस वस्तुहरू २५१, २५२
बाढी आउँदैं थियो ४५८	बीस वर्ष पूरा भएपछि २७०
बाढीबाट ८५	बुढो भिक्षुले ६८
बादल उठी ३७	बुद्धका श्रावकहरू धेरै छन् ४०३
बाँदर १४५, लाई १४५	बुद्धकै अनुस्मरण गरेका थिए २२९
ब्याधाको प्रहारद्वारा ३०५	बुद्धको अनुस्मरण गरे २२९
बाबुलाई अर्ति दिएको १४४	बुद्धको असाधारणता ४८
बालिकोनिमित्त व्याइएको हो ५२	बुद्धको उद्देश्य लिई २७३
बालुवा ३९, वर्षाए ३८	बुद्धको चरित्र २७२
बासगर्ने स्थानमा १५	बुद्ध जन्मिनुभन्दा अघि ४४९
१२ आयतनहरू ४७४	बुद्धको देशको नाम २५९
१२ वर्ष बितेर गयो २६	बुद्ध धर्ममा ४६७
१२ वर्ष भइसक्यो ३८१	बुद्धको पनि प्यारा थिए ३१९
बाह्र वर्षसम्म ४१, २५९	बुद्धको पालामा २४१
बाहिर निकाल्छ ३९०	बुद्धको पीछा गरे ४२६

बुद्धको बडो भक्त ३२०

ब्र

बुद्धको मधुर स्वरद्वारा ४१८

बुद्धको शरणमा जानु २१९, २२०,
२२१, २२४, २२५

बुद्धचक्षुद्वारा २७

बुद्धत्व ज्ञान १९४, ३८१

बुद्धत्व प्राप्त गरिसकेपछि १३२

बुद्धत्व प्राप्त गरिसक्नु भएको ३२२

बुद्ध भन्नुहुन्छ ८५

बुद्धको धर्मलाई १६२

बुद्धकहाँ गएका कुरा ११६

बुद्धवचन हुन् १०३

बुद्ध विषयको प्रश्न हो ४९२

बुद्धवीरलाई नमस्कार छ २३६

बुद्धशासनप्रति ११६

बुद्धशासनमा ७३

बुद्धज्ञानले मात्र ४५६

बुद्धुप्पादतो पुब्बे १५

बूढो २५

बेसकरी बाँधी २६०

बैशका गुणहरूले ३१०, ३११

बोकाहरू १३, बाँधी १

बोधिप्राप्तिय धर्महरू ३८९

बोधिवृक्षमनि ३४

बोधिसत्व युगका ब्राह्मणहरूले २३१

ब्रह्म-आधिपत्यद्वारा २८२

ब्रह्म-आयु २८२

ब्रह्मकार्य ११५

ब्रह्मचर्य ३६९, ४८५, को फल
२५६, पालन गर्नुपर्छ
३६२, को अन्तमा पुगी
२८५

ब्रह्मचारीको रूपमा बस्ने ३९०

ब्रह्म नै हुँ २०१

ब्रह्मपरिषदका अगाडि ४९२

ब्रह्मलोक १८६, मा ८४, ११५,

११६, १२५, १२६, १७८,

१८७, २५७, २८१, ३६२,

३९४, ३९८, ३९९, ४००,

४२०, ४३०, ४३३, ४५१,

४५५, ४६३, मा अन्तर्धान

भई २९२, ३५२, ४०२,

मा पुग्नसक्छ ३५४, मा

देख्नुभयो ३९८, मा प्रकट

हुनुभयो ३९७, ३९९,

४५३, मा गई ४३४, मा

भनिएको हो ४५१, मा

पुगे ४५१, का ब्रह्मालाई

३९४, का कुराहरू ४३७,
पार गरी ४०१, पुग्ने
३६६, ३६८, प्राप्तिको
निमित्त ३६९, बाट ३५९,
बाट विमुख भई ३५७,
लाई नै ४४०, हरूमा
बसिसकेका कुरा ४५५,
हरूमा ४६८, हो ४५५,
सम्मलाई पनि ४८३

ब्रह्मभूमिको नाम ३९४

ब्रह्मविमानमा ४७२

ब्रह्मस्वर ३३९

ब्रह्म-सुख २८२

ब्रह्मा ४३१, ४४८, को एक दिन
रात ३६७, को ३९७, को
माथि ३९४, ३९७, ३९८,
३९९, ४००, को शरीरमा
४२४, को मनमा ३९६,
को चित्त वितर्कनालाई
३९७, को त्यो गलत
धारणा ३९५, को दिनको
समय ३६७, को दोष
देखाई ४३४, को यक्ष
लिई ४३४, को पूजा ३५३,
को रातको समय ३६७,
को वचन सुन्छौ ४३४, को

वचनलाई उल्लंघन नगर
४३३, का शरीरमा ४५०,
को शरीरमा आवेश भई
४३४, लाई ४००, लाई
स्वीकार्नेछौ भने ४३६,
लाई स्वीकारेमा ४३७,
लाई देखनसक्छ ३५०,
३५१, लाई संवेग तुल्याई
४०२, ले ३९५, ले जे
भन्छन् ४३३, ले पनि
उनलाई रुचाउँछन् ३२०,
ले भनेका कुराहरू ३६२,
निन्दक ४३३, प्रशंसक
४३३, प्रादुर्भाव ३३७,
प्रादुर्भाव हुनुभन्दा अगाडि
३३७, बाट ३६०, ३६५,
सँग २८६, सँग छलफल
३४९, ३५०, हरू ४४७,
हरूका बिच ४३४, हरूको
ब्रह्मत्वद्वारा हुन्न ४४५
ब्राह्मण १२, १४, २९९, ३३४,
३९१, विद्वयामा पारङ्गत
१०१, कुलमा २०१, ४१९,
ले २९८, (अरहन्त) हुन्छ
२९८, (जस्तै) ३६४,
हौ ४३१, हरू धन-लोभी

हुन्छन् ३६०, हरू स्त्री-
लोभी हुन्छन् ३६१, त्वमा
व्यक्तित्व छैन ३६४, त्वमा
नै व्यक्तित्व छ, ३६४,
महाशालहरू ३६६

भ

भगवान् ३२५, हुनुहुन्छ २२२,
भन्नुहुन्छ ८६, को काकाको
छोरा २७७, कहाँ गई
१८३, को ज्यानलाई ४८,
को उपदेश ३०५, को
पाउमा खस्यो ४२, को
भाषणलाई ३७१, को
हातमा ५२, को ज्ञानदर्शन
३१४, प्रति अभिप्रसन्न छ
५८१, लाई २८, ३२६,
लाई चढाउन चाहन्छु ५२,
ले भन्नुभयो २८७, सँग
११७

भ्रष्ट गरी १४३

भद्रेकरात २०७, २१२, को २११,
को गाथा २०६, २०७,
२०९, २१०, को उद्देश्य
२०५, २०७

भद्देकरत्त उद्देशं १९५

भद्देकरत्त उद्देश्यको १९७, बारेका
१९५

भद्देकरत्त पटिपदा १९३

भद्देकरात १९५, को उद्देश्य २०६,
२०८, २१०, को कुरा
१९६

भयजनक आवाजबाट १४

भयभीत ७, १२, पारी ६, पार्न
खोजे ८

भयानक ६

भयावह दृश्य २४

भयावह आवाज ७

भरण-पोषण १४२, १९०

भन्याड बनाइदिएका थिए २५२

भवको आशा नराख्ने २९७

भवको प्रशंसा गरिन ४४७

भवमै विभवको खोजगरी ४३७

भवन ६३, हरू २९, मा ३, १४,

२२, २३, भित्र २, ३१,

भित्र पसे ३३, को माथि

३, मै २८, २९, बाट

बाहिर ५, बाट बाहिर

निस्कनु भयो ४३

भव-बन्धनलाई १८८

भवाग्रसम्म पनि ३२

भविष्य २०७, २१२, मा २१३,
प्रार्थना २०७, २१२,
२१३

भव्य ४३२

भागेर गए ४६०

भाँची राख्दथे २६८

भाञ्जा १६६

भाँडा १७५, हरू १७५, १७६,
१७८, बाट १७८, १७९,
सँग १७५, माफ्ने २७०,
हरूको मोलभन्दा १७६,
हरूको मोलभन्दा कम
१७५ बनाउने काम
१७५, बनाउनकोनिमित्त
१७८

भात लिई २३

भात र तिहुन १७८

भार्याहरू ३६५, ३६६

भायलि १९९

भारतका (सात राजाहरू) ३४८

भावनामय-ज्ञानलाई ११

भावितात्मा ३१५

भाषणलाई अभिनन्दन गरे ४९५

भिन्न आऊ ४४, ४५

भिन्न पस ८३, ८४

भिन्न पस्नुभयो ४४

भित्री-मल भरित ३९०

भिक्षा जाने बेला भएपछि ५५

भिक्षाटन् गरी ५६

भिक्षाटन्द्वारा निर्वाह गठं ६६

भिक्षादेखी २७२

भिक्षा-पात्र ५५, समात्न लगाई ६१

भिक्षा-भोजन २७१

भिक्षुसङ्घं परिहरिस्सामि १२५

भिक्षुको सस्बन्धमा १३४

भिक्षुलाई नियुक्ति गर्नुभए ४७९

भिक्षुणीहरू २८०, विमुक्ता छन्
२७९

भिक्षुत्वबाट ६८, च्युत गराउने छु
६९

भिक्षुले १३३, के गर्नुपर्छ १३३

भिक्षुहरू पक्षपाती छन् ७०

भुइमा खसालेको ४१७

भूत ४३२, गणहरू ३९, लाई
४३९, हरू ५, ४४५,
प्रशंसक ४३३

भूत-भव्यहरूका पिता ४३२

भूतभव्यान् ४९०

भूतगाम पातब्बे ६४

भूमण्ठ देवताहरूको सहवासमा ४१८	मणि २५९, कार पुरुष २५९, कारले २५९, २६०, कार कुलूपग २६०, का भन्ने विदद्या ४८५, खाएको २५९
भेट पनि गरेको थिइन् ३२२	
भेरी छाडी ४८८	
भैरव रूप २४	
भोक ७६, प्यास ७६, लाग्यो खाना देऊ ४०९	मणी ७०, ३८६, माणिक्य १७५, १७८
भोगसम्पत्ति छाडी ३५५	मन्त्र ३४९, पढने ब्राह्मणहरू ३६४
भोज खानु पर्छ २३४	मन्त्री २५, हल्ले २६
भोज खान बढिया होला १४०	मद-मत्त ३३४, भएका १२५, १२६
भोजन कृत्य २८	
भोजन गर्न पाएका थिएनन् २७१	मद-प्रमत्त भएका १२७
भोजन समस्या २७१	मध्यस्थभई १४५
भोजनोपरान्त ४११	मध्यस्वभावको चर्चा १४५
भोरको समयमा ४०८	मधु ४१७, पायास ११०
भोर हुने बेलामा २६५	मधुर स्वर सुनी ४०९
भोलि नै मृत्युहोस् २१२	मन ४२२
	मनः आयतन ४७४
	मनस्कार नानात्व ४४१
	मनः धातु ४७४, ४७७, स्पर्श ४७६, स्पर्शजन्य चेतना ४७७, स्पर्शजन्य वेदना ४७६
मगधको बीचमा २०	
मगधसेनापति १०१	
मग्गावरणा २५२	
म घर छाडी ३६४	
मजासँग खाई २४१	म नित्य हुँ ३९५, ४०१, म शाश्वत हुँ ४०२

म

मन पनि जान्दिन ४९२	मरुभूमिको ४५८
मनपर्ने ३२६	मरुभूमितिर लाग्यो ४५८
मनमा चिताएको कुरालाई ११६	मरुभूमिमा ४५८
मनः विज्ञान धातु ४७४, ४७७,	मललाई सफा पार्ने ४५
स्पर्श ४७६, स्पर्शजन्य	मलमूत्र ४०९
चेतना ४७७, स्पर्शजन्य	मलद्वारा ३१८
वेदना ४७६	मल्ल राजाको कुलमा २०२
मनः विज्ञेय धर्महरू ३२६	मल्ल राजाहरूको १
मनः संचेतना आहार ४७६	मलाई चिन्दैन ४३४
मसीनो ४९४	श्मशानमा ३५६
मनाप ३२६, ३२७	म शाश्वत हुँ ३९५
मनुष्यदेह छाडी १८७	म श्रेष्ठ छु १६७
मनुष्यलोकमा ४५१	म समान छु १६७
मनेन्द्रिय ४७५	मसारगल्ल ३८६, ३९२
मनोभयकाय ११४, ११५	महगत ४०६
मनोभय लोकमा १२५, १२६	महत्गत ४०६
मनोशिलामाथि ३५	महर्द्धिक ४३८, छन् ४३७, तथा
मभन्दा ठूलो १७७	महानुभाव सम्पन्न ४०२
ममत्व छाडी ३५५	महर्द्धिकता ४८३
म मात्र चोर होइन ४५४	महत्फल हुन्न २५६
मयूर २५९, आई २६०, मन्योकि	महाअन्धकार ४, मा १४
क्याहो २६०, ले मणी	महाअभागी २६९
खाएको छ २६०	महाअभिनिष्क्रमण ३४, का कुराहरू
मरण ४३१, हुन्न ४३५, को छेउमा	१४०
९९, को भयलाई जानी	महाकरुणासमापत्ति २७, ७७
३११, पछि ७९	

महाकथान ४५७	हो ३९३, मा प्रवेश गर्छ
महाज्वाला देखाउनु भई ३९८	३८४
महाधनी ४८०	महासाल ३४९
महानदीहरू ३८३, ३९१	महासेन मृत्युसँग २१२
महानुभाव छन् ४३८	महिमा गाई ५१
महापवारणाय ८१	मही ३८५
महापवारणाको समय ८१	म हीन छु १६७
महाप्रज्ञावान् ३४१	महेसबखा ३६४
महाब्रह्मलोकमा ४५६	
महाब्रह्माले ३२३	मा
महाभयावह ८, १२	
महाभूत २८३, हरू ३८७, ३९३, ४८७, ४८८ ४९०, ४९१, ४९३, हरूको वासस्थान ३९३, हरूलाई ४३२	मार्ग २५०, मा पनि २५२, फल १५७, तोकिविएको हुन्छ ३, मा पनि पुग्न सक्छन् २५०, मा भने पुग्न सक्दैन २५०, सत्य ४७५, शील १०
महामुसलधारे ३७	
महालाभ ३६४	
महाविषयना ३८९	मागधी गाउँहरू १२५
महावृषभको अगाडि ३४	मागधि (पालि) भाषामा १४
महान सत्वहरू ३८७	मागेर ६७, नपाउनु पनि ७२
महासमुद्र ३८२, ३८३, ३८६, ३८७, ३८८, ३९१, ४३१, मा ३८१, ३८२, ३८३, ३९१, मा पुग्छ ३८६, वासी ३७८, को ३९०,	माछाहरूका नामहरू हुन् ३८७ माछाहरू हुन् ३८७ माछा निस्कने कं २४० माछा भई जन्मेका थिए ४२७ माछाहरूलाई ४२७

माझी २६९, को घरमा २६९,
गाउँ २६९, समाजले २७८
माटो १७५, देऊ ६५, खोजेर
१७८, को डल्लो ६५,
मुछ्थे ६४, समेत खन्देनन्
१७८, मुछ्न् नहुने नियम
६४

माणवक हुन् ३०४

मातृकोखमा ९३, ९५, बस्ने ९५

माथि ३५६, तिर गयो ४९३

माग्दथे ६५

मान १८८, २१८

माना ४२२

मागनाले ७०

मागनु भनेको ७३

माग्नेकुरा ७३

मान्ने काम अप्रिय हुन्छ ७२

माया १०९

मारको विषयत्राट ४५०

मारलोकमा ८४

मास १७५

मात्सर्य ३५७

मासुकुण्डघाई २१

मासु धोएको रंग ९६

मासु लिए २२

मासु किन्न ३०७

मासूको रगत २५९

मासू बराबर गरी भागलगाई ३०६

मासू नभइकन ३०७

मासू र भात २६९

मांसपिण्डको ९७

मांसपिण्डमा ९७

मांसपिण्डहरू ९४

मि, मु, मू

मिच्छादिद्विया अभिनिवेश २५१

मित्रता थियो २७२

मित्रद्रोह ३५७

मित्र धर्म १९७

मित्रलाभ हुन्छ ८६

मिथ्यादृष्टि ४२३, कहरू २५०,

लाई २४९, ले युक्त २४९,

ले युक्त पुरुष २५०, २५२,

हरूलाई २४९, लाई छाड्ने

पुरुष २५०

मुस्काउनाको कारण १८५

मुस्काउनु भयो १८५

मुकुट ११९

मुक्त गरिन भने २३८

मुक्ति ४२३, ४३१

मुख उघारी २६१

मुख धुनजाँदा १०१

मुखबाट रगत बघन थाल्यो २६०

मुग्लोले ठोक्दा ३५

मुट्टु ३०, ४६, ४७, फुटाइदिनेछु
८४, फुटाउन सक्ने ८४

मुन्द्रोहरू ३२६

मुला खाए कैं २४

मुसाले १७५

मूल फुटेर निस्केको पानी कैं ४५८

मूत्रद्वारलाई ३१८

मूर्धाभिषिक्त ३४९, ३६६

मे, मै, मो

मेखल १६८

मेखला लगाई १२४

मेरा हातमा छन् ४३५

मेरा वशमा छन् ४३५

मेरे छेउमा आयौ ४९४

मेरो कुरा सुनेमा ४३६

मेरो नमस्कार नैं छ २४२

मेरो विषयबाट ४५१

मेल खानेगरी १५१

मैत्रिचित्त ४२, फैलाई ४

मैत्रीचित्तमा खलबली ल्याउने ४२

मैत्रीभाव ४६४

मैत्री सहगत चित्त ३६६

मैथुन ६८, युक्तकुरा ६८, बाट

विरक्त भई ३५५, धर्मबाट

१९०, धर्मबाट विरत

१८९

मैले चिताए बमोजि ४७३

मैले ब्रह्मालाई देखेको पनि छैन

३५०

मोघ पुरुषले १२७

मोटो ४०५

मोती ३८६, ३९२

मोलभन्दा बढता १७५

मोह ४०५, ४७५

मृ

स्मृतीन्द्रिय ४७५

स्मृतिप्रस्थान ३९२

स्मृतिमान १६४, ३१५, असल हो

४६५, हुँदा सुखलाभ हुन्छ

४६५, हुनु राम्रो हो

४६४, हुनु असल हो ४६६

स्मृति राख्दा ३७७

स्मृति हीन २४५

मृत शरीर ३८२, लाई ३८२,
३८३, लाई राख्दैनन्
३९०

मृत्युकै छेउमा ९९

मृत्युको समयमा २५२

मृत्युपछि ११५, ३६७

मृत्यु सम्बन्धी कुरा ७९

मृत्युसँग २०७

मृत्यु हुन्छ ८०

मृषावाद ३५७

मृषावादको दोषारोपण ४४५

मृषावाद नगरौं ४१०

य

यता उता दगुर्दै ४४८

यस्तो अङ्गले युक्त ३३४, हुनु
भएका ३३४, ३३५

यस्तो रूपको हुनपाए हुन्थ्यो २१३

यथाकारी तथावादी ३३४

यदा सकेसु धम्मसेसु ८

यदि चाहन्छौं भने ४९

यमकप्रातिहार्य १०२, १३२, १५०,

१९४, २०८, ३२३, ३३३,

ऋद्धि १९४

यशकीर्ति ३३३

यशश्रीले ३३१

यसरी तर्कना गर ४८५

यसरी तर्कना नगर ४८५

यसरी मनस्कार गर ४८५

यसरी मनस्कार नगर ४८५

यसै जीवनमा परिनिर्वाण हुन्छन्
३२६

यसै जीवनमै परिनिर्वाण हुन्छन्
३२७

यही त्यो कुराको समय हो २८७

यक्ष ५२, ५४, ३३४, हरूले २९,
सँग ५६, हरूको बाटो हुन्छ
३२, भवनमा ५१, भवन-

तिर ५५, भन्दछन् २२,

सभामा ३२, सभाद्वारा ३,

समागममा २, ३, २९,

३२, सभाबाट उठी ४, को

भवनमा ९३, को भवन-

तिर २, को हातमा ५४,

को हाटबाट २२, ५४, को

पनि मङ्गल ५२, हरूका

राजा हुन् ३२९, कहाँ

२३, २५, कहाँ लगेको

थियो २७, का स्त्रीहरू

आई ३१, गर्जनले गर्जिंदे	र
७, जाति पिशाचहरू	
४०५, जातका पिशाचहरू-	रक्तचन्दन काठको २०३
का शरीर ४०४, ले २२,	रगत खान लाग्दा २६०
५१, ५५, ले भनेका हुन्	रगत र पीपले २६८
५३, ले पूरा गरेका हुन्	रजनीय ३२६, ३२७
५३	रजले छोप्छ २५५
यक्षिणी ४०४, ४०९, ४१२, ४१८,	रथसेना ३९
ले ४०९, ४१३	रत्नहरू १०१, छन् ३८६
यज्ञस्थल १५	रश्मी प्रसार गरी २६१
यज्ञादि पुण्यकार्य गरेर २३१	रस ८५
याचना गरी ६५	राग २१२, २१३, उत्पन्न गर्दैन
यात्रा ३१८	२१३
यी ब्रह्मा हठी (अट्टिवेधी) छन्	राजकुमार २७, ५२, ५४, ५५,
३९८	३४१, हू २४३, राखि-
युद्ध ४१, गरी १४०, गरेर २३४,	दिए ५२
गर्दागर्दे २०७	राजकुमारीहरूलाई २४३
युवा-युवतीहरू ६८	राजगृह सेठको कारणले ४८०
यो अकुशल हो ३३२	राजदरवारमा फर्की २३
योग-मार्ग १५५	राजपुरुषहरूले ५५
योगाचारी १५६	राजपुरुषहरूलाई ५४
योगी पुरुष ३५६	राजपुरुषको हातबाट ५४
योगीहरू १५५	राजदण्ड हुनेछ १०७
यो ध्रुव हो ४५३	राज्य त्यागी २७३
यो नित्य हो ४२३, ४५३	राज्य सम्बन्धी ३६३, अनुशासन
यो शाश्वत हो ४५३	३६०

राजा ३६४, कहाँ लगे १६६, की
महिषी ३७३, भन्दछन्
२२, लाई छाडेनन् २२

राजोदघानमा बस्नथाले ४६२
राजोदघानमा बस्नपन्थो ४२०
रात कट्दै जान्छ ३१०, ३११
रातको प्रत्यूष समयमा ४०८
रातको प्रथमयाम २५४, ३२८,
बितिसके पछि ३१७

रातदिन आगो चम्किन्छ ४९८
रातमा चन्द्रमा प्रकाश हुन्छ ४९८
रात बित्नुभन्दा अगाडि २६५
राहुको हातबाट २३५
राहुले समातेको कुरा २२९
रिक्त ४४४, साबित हुन्छ ४४५

रिपोर्ट ३२०

रिसाहालु छन् २९

रुख काटिहाले ६३

रुख काट्दैथे ६३

रुख काट्नथाले ६३

रुखमनि ४३०, घटेका सबै कुरा
२३

रुखमा २२, ४१८, बास लेऊ ६३

रुखा-सुखा खाना ४६२

रूढ भई ३५

रूढ वचनहरू ४३

रूढेँ कराउँदै ४०९

रूप ८९, नै सत्व हो ९३, नै जीव
हो ८८, लाई नै जीव
भनिन्छ ८९, लाई जीव
९४, लाई नै जीव ९३,
लाई जीव ९०, गर्भमा
प्रवेश गर्दै ९०, राग
१८८, २१८, अरूप परि-
च्छेदका सम्बन्धमा २०८,
आयतन ४७४, काय २८३,
को थिएँ २१२, जीव ८८,
८९, धातु ४७४, लाई
२१४, २१५, संयोजन
२१७

रूपावचर ३६७, ४६८, ब्रह्मलोक
४४३, लोकमा ४७४, भूमि
४४३, ४६७, भूमिहरूमध्ये
४६७

रेशमको कपडा ७५

रेशमको धागो ७४

रेशमी कीराहरू ७४

रोग ७६

रोडरहेको ४४

रोएर देखाउनु हो ७३

रौं ९५, ९७

रौंको टुप्पोमा लागेको तेलको
प्रमाण ९६

रौरव नरक १६२

ल

लखेट्दा लखेट्दं १९

लज्जित छु ४८४, ४८५

लज्जित भएका थिए २७२

लज्जी ६५

लट्टि लिएर हिंड्दथे ३००

लट्टिले पनि हिराउन बेर छैन ५६

लता विशेष २०१

लक्ष ४५७

लक्षण देखिन्छ ३३७

लक्षणहरू ३४

लाख ४५६

लामखुट्टे २३९

लामो ४९४, ४९६

लाभसत्कार १२३, १२४, २७३,
३३३, द्वारा १२५, १२६,
१२७, को दोष २७३

लिङ्गलाई १४५

लिप-पोत गर्नकोनिम्ति ६५

लुइचे ११९, १२०

लुक्नथाले ४४८

लुक्न लागेको बेला ४४८

क्लेशहरूलाई १५७

क्लेशगन्ध ३५६, ३५७

क्लेशरूपीगन्ध ३५६, हर्षबाट मुक्त
३५५

क्लेशरूपी लगामलाई चुडाली
३१८

लोकमा अवलोकन गर्नुहुँदा २७

लोकविद् २२१

लोकवासी ८०

लोकानुकम्पाकोनिमित्त ३३२, ३३५

लोकाभिष ११३, लाई ३०२, लाई
त्यागनु पर्छ ११३, लाई
छाड्नु पर्छ ३११

लोकोत्तर चित्तहरू ४०६

लोकोत्तर प्रज्ञा ११

लोकोत्तर शील ९, १०

लोकोत्तर समाधि १०

लोप गर्छु ४४६

लोप हुन्छु ४४६

लोप गराइदिन्छु ४४६

लोपहुनसके ४४८

लोप गराउन सकेनन् ४४८

लोप पनि हुन्छ ४८२

लोप पनि भएको ४८३

लोभ ३५७, ४०५, ४७५, गरी

४५०, गरे ४४९, गरेनन्

४५०, नगर ४४९, नगरी

४५०

लौकाको उत्तर ४९२

लौकाभिन्न ४५

लौकिक ११, शील ९, शीललाई

१०, समाधि १०, प्रज्ञा

११

व

वर्गको नाम हो ३१३

वर्गीकरण गरी ४३२

वचनलाई समालोराख १२७

वचन प्रकट गरी माग्ने २९१

वञ्चना ३५७

वची-विज्ञप्तिद्वारा २९१

वज्रको आवाज ६

वर्णवान ३३१

वर्तमान बुद्धको पालामा १९३,

२०१, २०२

वर्तमान धर्म २१३, मा २१४

वर्तमानको २०७, २१२

वर्तमानमा ३३२, ३३३, ३३४,

३३५

वस्तुकामहरू २६२

वस्त्रहरू ३२६, लाई २९१

वस्त्रायुध ४०, ४१, ४२, छोडे ४१

वयोवृद्ध भइसके ३४३, ३४४

वरबुद्धासनमा ४११

व्यवस्थापक ४९०, ४९१, ४९२

वशमा पनि छैन ४३५

वशवर्ती २३३, ४९०, ४९१, ४९२

वर्षाद् देवता हुन् १६१

वर्षावास ६०, ६६, ९१, १३२,

१३७, १७७, १९४, २०८,

२९०, बिताउनु भएको

थियो ६१, बिताइ सकेपछि

३२३

वर्षाहरू ४, गराएर ५

ध्याकरण गर्नुहुने छ ४९३

वादीताको परिचर्यादिदैं ४४४

वादीवर हुनु भएका ४४५

व्याधिग्रस्त २९०

वायु ३९, ४८६, ४८७, ४९०,

४९१, ४९३, ४९४, ४९५,

ले ३७, मण्डल ७, मण्डल

उठाए ३७, मण्डलले ३७, को वायुत्वद्वारा हुन्न ४४५.	विपश्यना ध्यान १९९, मा तल्लीन भई ४४७
निन्दक ४३२, प्रशंसक ४३३, लाई ४३९	विभङ्ग २०७, २०८, २०९, २१० विभाजन २०६, गरी ४३२
बालक २७, हरू जन्माई २५, लाई ४४	विमान ३२, मा ३१, मा राखेका थिए ४८, भित्र ४४८
बालिकालाई ८०	विमुक्ता छन् २८०
बालिकासँग ७९	विमुक्ति ११, ज्ञानदर्शन ९ रस हुन्छ ३९२, लाई जानेका थिए ४३६
बालुवा वर्षाए ४	विरागकोनिम्ति ३६९
बालुवा निचोरेर ४९३	विरुवाहरू ६४
व्यापाद कायग्रन्थी ४१४	विवाह गर्न पाएका हुन् ३२३
विगतकथंकथी ३३५	विश्वासी २५९, साथी ३०५
विचार गरेको पनि जान्दछ ४८४	विशुद्ध पवारणा गरे ८१
विचार गरेको पनि जानेको हो ४८५	विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा ३९८
विचारणीय कारणहरू ३९५	विशुद्धिपवारणं ८१
विजय २३४	विश्राम २१, गृह १५
विजेता ४३१, ४९१, ४९२	विषम नै छ १५५
विदधाचरण सम्पन्न २२१	विषम मार्गमा लाग्ने १७२
विध्वंस गर्न खोजेको होइन ४७९, ४८१	विहान सबेरै २७
विनय ६२, शील ६४	विहार बनाउन ६८, को निमित्त ६३
विनयानुसार विचार गरी २९१	विहारहरू बने १५
विनिपात ४०५	विहारमा गई २९१
विपरिणाम स्वभावका छन् ४६९	

विहारमा नवस ७०

द्विक्षिप्त चित्त ४७

विक्षेप ८४, पार्न सक्छ ८४

विज्ञप्रशंसित २२२

विज्ञान ४४५, ४९५, आहार ४७६,

स्कन्ध ४७४, को थिएँ

११३, धातु ४७४, लाई

२१४, २१५

विज्ञानन्त्यायतन ४४२, मा ४४३

वीणाको आवाज ३२१

वीणाको ढण्डा ३२१

वीणाको तल्लो भाग ३२१

वीणाको लम्बाई ३२१

वीणा थियो ३२०

वीणा बजाई ३२१

वीर्यवान १५४

वीर्येन्द्रिय ४७५

वीरभूमि हो ६

वृत्थवस्ती ८१

वेदना २८३, लाई २१४, २१५,

स्कन्ध ४७४

वेद पढाउन थाले ३४९

वेदुर्य ३८६, मणी जस्तै ३६०

वेर गर्न थाले २९१

वेररूपी बन्धन ३१८

वेरभाव ४६६, बाट ४६४, ४६६,

बाट मुक्त हुन्छ ४६४

वेश्य ३३४, ३९१, ह्यौ ४३१

वेशाख पूर्णिमाको दिन ११०,

१११, १३६

व्रतशील ४५७, लाई ४५८, ४५९,

४६०, ४६१

व्रतसम्पन्न ४६१

वृद्धत्व पुग्छ ११३

वृहत्फल ४५५, लाई ४४४, वृह-

त्फलद्वारा हुन्न ४४५

वृषभ मुख ३८४

वृक्ष मूलमा ३५५

श

शत ४५७, पुण्यलक्षणले युक्त ५२,

सहस्रसम्म ४३९, सहश्र

निरबुद्ध ४२१

शब्द आयतन ४७४

शब्दधातु ४७४

शस्त्र ३९, अस्त्र ३९, वर्षाए ४,

अस्त्रहरू ५, वर्षाउन थाले

३८

शक्ति थियो ४२६

शरण २२९, हुनुहोस् २३६

शरीर ८९, ९४, छाडी ३६७,
छाडी मृत्युपछि ३६८,
बाट निस्केका ३९९

शहर शहरमा ८७

शहरहरूमा घुमी ५१

शहरिया जीवन १४४

शाक्य राजकुलमा १९३

शाक्यवंशोत्पत्ति २४३

शान्तपूर्वक विहार गर्छन् २८६

शास्ता २२१, लाई ३३४

शान्ति सुखमा बसीरहू ४५०

शान्तेन्द्रिय ४१७

शालका फूलहरू २०१

शालराजा रुखमनी ४२९

शाला २०३, को नाम २०३, मा
७८

शाश्वत ४२३, ४४०, ४५५, ४५६,
हो ४३०, ४५४, भन्दछन्
४३०, हो ४२३, ४२६,
४२९, लाई नै शाश्वत
भन्दछु ४३५, दृष्टि ३९४,
४२३, दृष्टिलाई दूर गरी
४०१

शासनलाई ३६८

शिकार खेलन १९

शिथिल कर्म २५६

शिथिलता २५३, २५५, पूर्वक
जीवन २५३

शिष्यहरू ३०४

शिष्यसँग अलग भई बस्न पर्दा
४६२

शील ९, १०, को कुरा ३३, लाई
१०, हरू १०, व्रतपरामर्श
कायग्रन्थी ४१४, वान्
३१५, ३१६, सम्पन्न भई
४८६

शुक्र मिश्रित पिशाच १४२

शुक्र मोचन ६७

शुद्धिकरण ६७

शुक्लपक्षमा सुखी ४०५

शुभाशुभ रहँदैन ४९४, ४९५

शूद्र ३३४, ३९१, हौ ४३१

शूलीमा चढाउने १०२

शैल ३८६

शैक्ष ३३४, जीवन १९८, मार्ग
३३४, शीलमा १५७

शोक ४९, सन्ताप हुन्छ ८६

शोभन चित्तहरू ४०६

शंख ३८६, हरू ३८६

श्र	श्रामणेर ७४, २६४, २६५, २७०, ले २६५, लाई २६४, २६५, को गुण २६६, को नाम २६४, गराई राखि- दियो २६४, को प्रशंसा गर्दै २६५, संग क्षमा मागे २६५
श्रद्धा १५, हो ८५, को कुरा ३३, पूर्वक प्रव्रजित भएका ७३, को प्रमुखताद्वारा २८५, धिकको कारणले गर्दा ४८०, नुसारी २८७, विमुक्त २८५	श्रुतमयप्रज्ञा ११ श्रुतवान् श्रावकले २१५ श्रेष्ठ ४९०, ४९१, जीवन ८५, धन के हो ८५, रस ८५
श्रद्धालु ४८३, ४८४, ४८५ श्रद्धेन्द्रिय ४७५ श्रमणको रूपमा बस्ने ३९० श्रमण गौतम ४४, ४४७ श्रमण वा ब्राह्मण ३९७, ४०१ श्रमण ब्राह्मणहरू ४३२, ४३३, ४३५, ४४९, ४५०, ४५१, को मनमा ४६९, संग ८६, ८७, संग सोघेर हेर ४९	श्रोत-आयतन ४७४ श्रोतधातु ४७४ श्रोतस्पर्श ४७६, जन्य चेतना ४७७, जन्य वेदना ४७६ श्रोतविज्ञान ४७७ श्रोतविज्ञेय शब्दहरू ३२६, ३२७ श्रोतेन्द्रिय ४७५
श्रमण धर्म १९३ श्रमण शाक्यपुत्र ३९१ श्राद्ध १५	स
श्रावकसङ्घ २२२, २२३ श्रावकहरू ४०२, छन् ४०२, हुन् २२२, लाई ४४९, ४५२, ले ३९०, ३३६, को निमित्त ३३३	सउपादिशेष भए सउपादिशेष २८४, २८५ सउपादिशेषलाई सउपादिशेष २८२, २८३

सउपादिसेसा २८१

सउपादानो भिक्षु परिनिर्वाण हुन्न
३२७

सत्कायदृष्टि ४४४, को विश्वास
३९५, क लाई १५२,
क हुरू २५२, क हूरुलाई
२५२

सक्कायदिट्ठिया अभिनिवेशो २५१
सकृदागामी ११, १८७, ३७०,
३९३, फल ३९३

सकेसु धम्मेषु ९

स्वर्ग २५३, पुगेका हुन् २५३, मा
पुगे त २४९, मा पुगेपच्छि
२५३, मा पुग्नसक्ख २५०,
मा पुग्न सबदेन २४९, मा
पनि पुग्न सक्खन् २५०,
२५२, पनि पुग्न सबदेनन्
२५०, २५१, मा भने पुग्न
सक्खन् २५०, लोकमा
२१९, २२०, २२४, लोक-
मा उत्पन्न हुन्छन् २२१

सग्गावरणा २५०, २५२

सङ्घ २४२, को निन्दा गरेको
होइन २४२, को बीचमा
फूट ६९, को शरण २२९,
को शरण जानु २२०,

२२५, द्वारा ७०, नायक
११६, ११७, नायक बन्ने
इच्छा १२१, प्रति २२३,
बाट दूर भएकै हुन्छ ३९१,
बस्तैन ३९०, भेद गराउन
खोज्ने ६९, सभाले ६७

सङ्घादिशेष ६७, ६८, ६९, ७०

सज्जिता ४९०

सत्त्व ९४, ९५, प्राणीहूरुलाई ४३२

सप्तबोध्यङ्ग ३९२

सत्य ८६, हो ८५

सन्ताप हुन सक्ने ४९

सन्तोषजनक ढंगले ४६९

सन्तोषी ६५

सन्थागार ३५१

सन्दर्शित ४१३

सन्दृष्टिक ३३२, छ २२१

सद्धाविमुत्तो २८६

स्वप्न १६९, दोष ६७, लाई ४५८,

लाई अनुस्मरण गर्ने ॐ

४६०, ४६१

सर्प ॐ ४२

सप्रतिपक्ष छ ३३३

सम्प्रतिष्ठित ४१३

सम्प्रर्हाषित ४१३

सम्प्रज्ञानि १६४

सम्परायिक ३५४
 स-प्राणक पानी ६४
 सत्पुरुष धर्म २१४, मा २१४
 सत्पुरुषलाई देखने २१४
 सब्बं ४४४
 सब्बकायपटिसंवेदी ८८३
 सम्बाध ३७६, को बीचमा ३७७
 सबं ४४४, ४४५, को सबैपनद्वारा
 ४४४, विशाहरूमा ३५६,
 का सबं ३७०, का सबं
 शासन ३६७, ३६९
 सम्बोधिकोनिमित्त ३६९
 सम्बोधिपरायण ३७०
 सम्यक् आजीव ३६९
 सम्यक् कर्म ३६९
 सम्यक् दृष्टि ३६९, बाहेक २४९
 सम्यक् प्रधान ३९२
 सम्यक् स्मृति ३६९
 सम्यक् व्यायाम ३६९
 सम्यक् वाचा ३६९
 सम्यक् समाधि ३६९
 सम्यक् संकल्प ३६९
 सम्यक् सम्बुद्ध ४५१, ४५२
 समजातीय ३६१, चालीस ३६६
 समय समयमा ४३३
 समागममा ३

समाति राखेको थियो २६६
 समातेर १६६
 समाधि ९, मा ४८७, मा समाधिष्ठ
 भए ४९०, संवर्तनिक
 २२२
 समाधिष्ठ भए ४८७
 समाधीन्द्रिय ४७५
 सम्मानपूर्वक प्रतिपन्न छन् २२२
 समापत्ति लाभ गरी ४४०
 समाहित ३१५
 समुत्तेजित ४१३
 समुद्रमा गए ४९३
 समुद्रमा प्रवेश गर्छन् ३८४
 समुद्रबाट ८५
 समुद्रपारीसम्म ३०
 समुद्रय सत्य ४७५
 समृद्ध ४८१
 स-क्लेशी प्राणीहरू सुखीहुन्छ ३१३
 सर्वज्ञता ४८
 सर्वज्ञबुद्ध हुनुभयो ३४
 सहसेध्ये ७४
 सहश्र ४५७, प्रकारका लोकमा
 ४३८
 सहस्री ब्रह्मा ह्यौ ४३९
 स्रष्टा ४३१, ४३२

सा

स्वागत छ २८१, ४५४
 साट्-फेर गरी १७५
 साठी योजन ४, ३५
 सात अनुपुरोहित ब्राह्मणहरू ३४९
 सात टुक्रा हुनसक्छ २३८
 ७ चित्तहरू ४७७
 ७ चेतनाहरू ४७७
 ७ स्पर्शहरू ४७६
 ७ वेदनाहरू ४७६
 ७ संज्ञाहरू ४७६
 सातपटकसम्म ४७२
 सात पुरोहित ब्राह्मणहरूलाई ३६६
 स्वात्त परी ३८२
 सात ब्राह्मण ३६४
 सात भाग बराबर पारी ३४६
 सात भागमा विभाजन ३४५
 सात भिक्षुहरू १८३
 सात महाधनी ब्राह्मणहरूलाई ३४९
 सात महाधनी ब्राह्मणकहाँ गई ३५१
 सात महीना ३६३, सम्म १०४
 सात रातमन्दा बढी ७४
 सात वर्षसम्म ३६२, ४२५, ४२६,
 लगातार ४२४
 सात वर्षको उमेरमा २६६

सात वर्षभित्र ४२५, ४२६
 सातवर्षीय २६४, बालक २६४,
 बालकले २७०
 सातवर्षीया ७७
 सातशय २२०, २२३, ३५१,
 स्नातक ३६६, देवताहरू-
 संग २२०, २२३
 सातै क्षत्री ३४९
 सातौं वर्षमा १५०, २०८
 साथमा लिई हिड्ने ३२०
 साथीहरू १८३
 स्वाधीन २२२
 साधुकारको आवाज ५१
 साधुसन्तको सत्संगत २३४
 साधुसन्तहरूको १४१
 साधुसन्यासी ४४९
 सानीआमा ३०३
 सामुद्रिक व्यापारीहरू ४९३
 स्याल जस्तै ३४
 सावदघ हो ३३२
 सावदघ-निरवदघ ३३३
 साक्षात्कार गरी ३७०, ४८६

सि, सी, सु, सू

सिकर्मोको पछि पछि लागी २७३

सिगान-कफहरू ४०९	सुन्दरतर ४८७, ४८८, ४८९
सिगानहरू खोज्दै ४१७	सुन्दर रूपवर्ण ४६८
सिताहरू टिप्पै २७०	सुन्दर रूप धारण गरी ४९९,
सिद्धभाचिएको साँडे कं ४२	२०५, ३२८
सिंहहरू ३८४	सुत्त नहुने नियम ७४
सीर्जना गर्ने ४३२	सुत्त ३८६, चाँदी १७५, चाँदीहरू
सीसाको जस्तो वर्ण ९७	१७८
सु-आख्यात छ २२१, २२२, २२३,	सुनिच्छ पनि ७०
२२४, २३२	सुपर्ण ३३४
सुकोतिलाई बिगान खोजेको होइन	सुप्रतिपन्न छन् २२२, २२३, २२४
४७९	सुपेशलताको कारणले २९१
सुखकोनिमित्त ३३२	सुभाषितलाई १५२
सुख पनि लाग्दैन १३०	सुभाषितहरू हुन् १०३
सुख पनि छैन १३१	सुभिक्ष थियो ६६
सुखवेदी ११२	सुमार्गमा ल्याउनकोनिमित्त ३९५
सुखी हुनेलाई दुःख हुन्छ १३१	सुमेरुको बाहिर भएर २२८
सुगत २२१	सुमेरुमाथि प्रहार ४०
सुगति स्वर्गलोकमा २२२, २२३,	सुवर्ण पत्रमा ४८, २७२
२२५	सुवर्ण भूमिमा १०३
सुगन्ध कं ३८	सुवर्णमय ३२१
सुगन्ध लेपहरू ३२६	सुविनीत २४२
सुत्छन् २४६	सुस्वादिला भोजनहरू २४१
सुतिरहने पधानिकतिस्तथेर २७७	सुसंयमी २४२
सुतीरहेको कुरा २६१	सृष्टिकर्ता ४६९, हुँ ४७३, हुन्
सुत्तथे ७४	४६७

सूर्यको हिंडाई २२८
 सूर्य माथितिर २२७
 सूर्यमण्डलको प्रभाव २२७
 सूर्यमण्डलको बीचमा २२७
 सूर्यमण्डलको माथिल्लो छेउमा
 २२७
 सूर्यविमानमा बस्ने २२७
 सूर्यास्तको समयमा ४११
 सूर्यास्त हुने वेलामा ४१७
 सूरभाव २२७
 सूक्ष्म ४९५

से, सा, सं

सेनापति १९८, ३७२
 सेवकहरू २५२
 सेवनीय ३३३, छ ३३२
 सेवा गरीरहेका २६७
 सेवा-शुश्रूषा ६८
 स्रोतलाई छेदन गर २५५
 स्रोतापत्ति फल ११, २७, ५०,
 ७६, २२९, ३०५, ३९२,
 ३९५, ४०१, मा प्रतिष्ठित
 भए ५०, ४१८
 स्रोतापत्तिकले पतिट्टासि ५०

स्रोतापत्ति बज्झा २५२
 स्रोतापन्न २२९, ३७०, ३९३,
 ४१८, भई ८०
 सोध ८६
 सोध्नुपर्छ ८७
 सोध्ने ४९
 सोह्र कल्प हुन्छ ४४१
 सोह्र जना २६२
 सोह्र वर्षीया ७७
 सोह्र शिष्यहरूका नाम २६२
 सोह्र हजार २७, २६३
 सोही नै गति ३६५
 सौगन्धिक ४५७
 सौमनस्येन्द्रिय ४७५
 संस्कारस्कन्ध ४७४
 संस्कारको थिएँ ११२
 संस्कारलाई २१४, २१५
 संस्कृत बौद्ध साहित्य ३०४
 संख्या गणनाको नाम ४२२
 संख्यालाई ४२१
 संग्राम ४
 संस्मरण ४२२, ४२५, गर्नु भई
 ४६०, गराइदिने विचारले
 ४५५, गर्नसक्दथे ४२३
 संयोजनहरू १७६, १८७, ३७०,
 लाई १८८

संयम १६९	हात २२, मा ५४, मा पुगेको हुनाले
संक्लिष्ट व्रत २५६	५४, बाट ५४, काट्ने फें
संक्लेश धर्महरूलाई ९	२५६, खुट्टा न चलाई
संक्लेशनीय ४५२	४१७, मा छैन ४३५, मा
संवर्तकल्प ४७२	भिक्षा-पात्र राखी २७१,
संस्वेदज ४३२	समाती ४९२
संहरणी २०७, २१२, २१३, २१४	हात्ती ३४, जस्तै ३४, मा ३६,
संहीरं २०७	सारका छानाहरू ३७
संज्ञा २८३, लाई २१४, २१५,	हानी नोक्सानी २६९
स्कन्ध ४७४	हामीभन्दा सुन्दरतर ४९०
संज्ञी ११२, २१३	हिन्दु ३१८
ह	हितकोनिमित्त ३३२, ३३५
हत्या गर्न सक्दैन ४८	हिमखण्डतिर २४१, को २४५
हस्ती ३८४, राजाको अगाडि ३४,	हिमाल ७, ४३१, मा २९, ३१,
सेना ३९	पनि ३७, तिर गयो ३०,
हतोत्साह १५४	बाट ३८४, तिर बसेका
हतोत्साही १५४	थिए ४१९
हरण गरी ल्याएका थिए ३७३	हिलो ३९, वर्षाए ४, ३८, नभएको
हरीण २०, को मासु २०, पोखरी	२३९
भिन्न लुक्यो १९, भागेर	हिलैहिलो परेकोमा ३१८
जानेछ १९, लाई १९,	हीनकाय ४५०, मा प्रतिष्ठित भए
मारी २०	४५०
हाडहरू २४, ९४, २६७	हीन छ ३३२
	हीन-प्रणीत ३३३
	हुर्काउन थाले २५

हुकुम प्रमाङ्गी लिई २७

हँस्ती उडाए ४१८

हुरी चलाए ४

हेतु ४०५, ले युक्त नभएको ४०५,

क्ष, झ

निरोधलाई ८, प्रत्ययवाद

९०

क्षत्री ३९१, हरू ३३४, ही ४३१,

हेतुक ४०६

राजाहरू ३६६

हँस्या देऊ ६५

क्षत्रीयहरूले ३६१

होहल्ला ७

क्षीणाल्मवी २९५, २९९, ४०३, ले

हृदयवस्तु ४६

Dhamma.Digit २९५, को खप्पर ८२

हंसबाट १६९

ज्ञानदर्शन ११

हंस समाल्ने १७०

ज्ञानयुक्त बाल्ल ४०६

गाथा-सूची

	पृष्ठ :	पृष्ठ :
अ		
अच्चेन्ति काला तरयन्ति रत्तियो ३१०, ३११		इच्छा विविच्छा परहेठना च ३५७ इदं दिस्वान नन्दन्ति ३३०
अज्जा पि ते आवुसो सा विट्ठि ४००		इमं कुमारं सतपुञ्जलक्खणं ५२ उपको पलगण्डो च १८४
अज्जेवकिच्चमात्पणं २०७, २११		उपनीयति जीवितमप्पमायु ११२, ११३
अकतं दुक्कटं सेट्थो २५५		एत्थ दीघं च रस्सं च ४९४
अतीतं नान्वागमेय्य २०६, २११		एत्थ नामं च रूपं च ४९४
अथ अंगिं दिवारत्तिं ४९८		एस देवमनुस्सानं ४१६
अन्धभूतो अयंलोको ८०		एस मग्गो उज्जुमग्गो ३६२
अद्धा पजानासि ममेत मायुं ४२६, ४६३		एवं विहारिं आतापि २०७, २११
अप्पमत्तको अयंकलि २९३		एसूपमा दामली ब्राह्मणस्स २९८
अप्पं हि एतं न हि दीघमायु ४५७		क
अब्बुदा जायते पेसि ९४		कति लोकास्मि पज्जोता ४९७
अम्मा न ब्याहारिस्सामि ४१६		कत्थ आपो च पठवी ४९४
आसने उदकं पज्जं ३५३		कथंविधं देवता पूजयन्ती ३१४

कथंविधं दुक्खमतिच्च इरियति
३१४

कथंविधं सीलवन्तं वदन्ति ३१४

कथंविधं पञ्जवा वदन्ति ३१४

कप्पो च ते बद्ध चरो ४६२

कयिरा चे कयिराथेतं २५५

करणीयमेतं ब्राह्मणेन २९७

किनु सन्तरमानो व २३७

किमु छेत्वा मुखंसेति ४९९

कुसो यथा दुग्गहितो २५५

के आमगन्धा मनुजेसु ब्रह्मे ३५६

कोधं छेत्वा मुखंसेति ५००

कोधो मोसवज्जं निकति च दुब्भो
३५७

च, छ, ज

चत्तारो लोके पज्जोता ४९८

चतुचक्कं नवद्वारं ३१७

चन्दन देवपुत्तो मं १९६

छिन्द सोतं परक्कम्म २५४

छेत्वा नाद्धि वरतं च ३१८

जातरूपेन सञ्छन्ना २००

जिघच्छा परमारोगा ७६

त

ततो चवित्वा तिवसं १९४

तथागतं नमस्सन्ता ३३०

तथागतं अरहन्तं २३७

तथाविधं सीलवन्तं वदन्ति ३१५

तिलतेलस्स यथा विन्दु ८९, ९६

तुण्ही उत्तरके होहि ४१४

ते अञ्जे अतिरोचति ३३०

तेविज्जा इद्धिप्पत्ता च ४०३

ते वुत्तवाकया राजानो ३३६

ते हि पारं गमिस्सन्ति २४०

ते हि सोत्थि गमिस्सन्ति २३९

द, ध, न

दन्तपुर कलिङ्गानं ३४६

दीघायुको होतु अयं कुमारो ५३

दुप्पोसंकत्वा अत्तानं २४६

घाता विधाता वरुणो कुवेरो २३१

न मे मारिस्स सा दिट्ठि ४०१

नमो ते बुद्धवीरत्थु २३६

नवे देवे च पस्सन्ता ३३०

न हि पुत्तो पति वा पि ४१५

निब्बानं भगवा आह ४१४

निरामगन्धो विरतो मेथुनस्मा ३५५

प

पचुप्पन्नं च यो धम्मं २०६, २११
 पटिग्गण्हाम ते अग्घं ३५३
 पठमं कललं होति ९४
 पब्बज्जितवान तत्थेव १९६
 पाणेषु च संयमामसे ४१०
 परोपरं च जानासि ४३८
 पियो लोके सकोपुत्तो ४१५
 पुच्छामि ब्रह्मानं सनड्कुमारं ३५४
 पुच्छामि गोतम भूरिपञ्ज ३१४
 पुरिसस्स हि जातस्स २९३

भ, म

भवे वाहं भयं दिस्वा ४४७
 भिक्खु सिया ऋयी विमुत्तचित्तो
 १५३, ३०१
 मा सहं करि पियङ्कर ४०९
 मिथिला च विदेहानं ३४६
 मोदन्ति वत भो देवा ३३०

य

यथा निमित्तं दिस्सन्ति ३३७
 यदा सकेसु धम्मेषु ८, १५

यस्स सब्बमहोरत्तं ४६६
 याचको अप्पियो होति ७२
 यावता चन्दिम सुरिया ४३८
 याव न गाधं लभति नदीसु २९८
 ये खो पमत्ता विहरन्ति २४६
 यो निन्दियं पसंसति २९३
 यो सीलवा पञ्जवा भावितत्तो
 ३१५
 यंकिञ्चि सिथिलं कम्मं २५५
 यं चस्स भुञ्जति माता ९४
 यं वे कुमारं जानन्ति ३५२

र, ल, व

रूपं न जीवंति वदन्ति बुद्धा ९३
 लोके दुक्खपरेतस्मिं ४१५
 वण्णवा यसवा सिरिमा ३५२
 विञ्जाणं अनिदस्सनं ४९४
 विरतो कामसंजाय २१७

स, ह

सङ्गुस्स अञ्जलि कत्वा २४६
 सचे जहथ कामानि ३६१
 सत्तधा मे फले मुद्धा २३८
 सत्तभू ब्रह्मादत्तो च ३४८

सतं सहस्सानं निरब्बुदानं २९३	सम्बाधे वत ओकासं ३७५
सतं सहस्सानं नहुतं ४२१	सम्बाधे वा पि विन्दन्ति ३७६
सत्ताहं अब्बुदं होति ९७	सहस्सं ब्रह्मलोकानं ४७१
सत्ताहं पेसि भवति ९७	सुखजीविनो पुरे आसुं २४५
सत्ताहं कललं होति ९६	सुभासितस्स सिक्खेय १५२
सतीमतो सबाभद्दं ४६५, ४६६	सुभासितस्स सिक्खेय १५२
सब्बदा सीलसम्पन्नो २१७	हित्वा ममत्तं मनुजेषु ब्रह्मे ३५५